

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Novotnik Ádám

Jelképes temetkezések a római császárkorban, különös tekintettel a dunai provinciákra

Doktori (Ph.D.) értekezés

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Óze Sándor DSc

Eszmetörténeti Műhely

Műhelyvezető: Dr. Fröhlich Ida DSc

Témavezető:

Dr. Kovács Péter DSc

egyetemi tanár

Budapest

2019

Tartalom

Bevezetés.....	3
Köszönetnyilvánítás	9
Kenotáfiumok az írott forrásokban.....	10
Bevezetés.....	10
Az ókori görög temetkezési szokások egyes aspektusai a homérosi kortól a hellénisztikus időszakig.....	10
A római korra vonatkozó források	20
<i>Mors sine spe sepulturae</i>	32
A zsidó hitvilág és temetkezési szokások	36
A késő római időszak és az ókeresztény szemlélet	39
Kenotáfiumok a sírfeliratok tükrében	47
Bevezetés.....	47
Kutatástörténet	48
A kenotáfiumokkal kapcsolatba hozható feliratok formulakincse	53
A <i>translatio cadaveris</i> szerepe	71
Kenotáfiumok.....	92
1. Elveszett személyeknek állított kenotáfiumok.....	92
2. Sírral máshol rendelkező elhunytaknak állított kenotáfiumok (az ún. <i>honoraria sepulcra</i> vagy <i>honorarii tumuli</i>)	96
A <i>desideratus</i> melléknévi igenevet használó sírfeliratok.....	104
Kenotáfiumszerű sírfeliratok.....	121
Kenotáfiumok régészeti kontextusban	133
Bevezetés.....	133
Rövid kutatástörténet. Feliratos emlékek régészeti kontextusban.....	135
A vizsgálható temetkezések köre és a bolygatottság kérdése	141
A kenotáfiumszerű sírok jellemzői	151
A kenotáfiumszerű sírok formája, kialakítása.....	151
A tájolás kérdése	157
A kenotáfiumszerű sírok temetőkön belüli helyzete	158
Mellékletek és azok sírbeli helyzete.....	159
Az ún. áldozati gödrök („ <i>Opfergruben</i> ”)	165
Összegzés	168
Összefoglalás.....	172
Irodalomjegyzék.....	184
Mellékletek.....	227

Bevezetés

A temetők, miként az emberi civilizáció történetében szinte mindig, modern világunkban is, természetes módon és elkerülhetetlenül hozzátartoznak egy-egy település képéhez – annak ellenére, hogy a halál témája manapság gyakran tabunak számít. Néhol például a 20. század háborúi során elesett katonák tömegsírait is megjelölték vagy éppen egy különálló katonai temetőt létesítettek. Mindazonáltal mindenki találkozott már úton-útfélen számos más jelképesen kialakított emlékkal is, amelyek valakinek a halálára emlékeztetnek, legyen szó akár a megfeszített Krisztus keresztjéről, akár egy utcai emléktábláról, a halálos balesetek helyszínén kialakított emlékhelyekről, de egy távolban meghalt és eltemetett közeli hozzátartozónak szülőhelye temetőjében vagy a családi sírnál kialakított síremléke, esetleg nevének feltüntetése is ide tartozik. A példák egy része a közösségi identitással és emlékezettel, míg a többi a társadalom legkisebb és legalapvetőbb közösségével a családdal, azon belül is az egyénnel hozható összefüggésbe.

Jelképes temetkezésről vagy kenotáfiumról beszélünk azon sírok, síremlékek esetében, amelyek nem tartalmazzák az elhunyt földi maradványait, többnyire üresek, egyes esetekben valamilyen mellékletet vagy az elhunyt személyről megemlékező feliratot (pl. sírsztélék) tartalmazhatnak. Ezeket általában azon személyek számára alakítják ki elsősorban a hozzátartozók, akik idegen földön haltak meg (kereskedőként, hadjáratban katonaként), és ott is lettek eltemetve, továbbá nincsen lehetőség az elhunytak hazaszállítására, vagy holttestük elveszett (pl. hadjárat során egy csatában, folyóba, tengerbe fulladás következtében). Előfordulhat az is, hogy a közösséget korábban elhagyó, távoli földre költözöttek esetében a hozzátartozók jelképes sír készítésével kívánták kifejezésre juttatni az adott személy közösséghez való tartozását szülőföldjén, hazájában. Ezek legelterjedtebb elnevezése a kenotáfium, amely a görög *κενός* („üres”) és *τάφος* („sír”) szavak összetételéből alakult ki, de mint látni fogjuk, az ókorban nem jellemző a megnevezés tudatos használata ezekre az emlékekre; a továbbiakban a jelképes sír/temetkezés kifejezés szinonimájaként fogom használni.

A jelenség, az egyén vagy egy csoport emlékének jelképes sír létesítésével történő fenntartása nemcsak korunkra jellemző; az európai történelem folyamán újra és újra előfordul: hol az írott forrásokban, hol egy-egy megmaradt emléken, leginkább egy régi sírfeliraton vagy

emléktáblán.¹ A jelképes temetkezések kérdésével személy szerint először egy Tolna megyei avar temető anyagának feldolgozásakor foglalkoztam,² ahol nagy számban fordultak elő olyan emberi maradványokat nem tartalmazó, temető rendjébe illeszkedő sírgödrök, amelyek esetében – több szempontot körüljárva – felmerült kenotáfiumként való értelmezésük.³ A Kárpát-medence avar kori temetkezési szokásaira vonatkozóan nincsenek írott forrásaink, elsősorban a régészeti és néprajzi analógiákra volt lehetőségem támaszkodni.

Ezzel szemben a római korra vonatkozóan (nem beszélve az ókori görögökről) számos írásos (köztük epigráfiai) forrással rendelkezünk nemcsak a túlvilághitre, temetkezési szokásokra és jogi hátterére, hanem a jelképes temetkezésekre vonatkozóan is. A hátramaradott családtagok, barátok mindig is kiemelt figyelmet fordítottak a távolban eltemetett vagy elveszett hozzátartozójuk emlékének ápolására vagy az ezzel kapcsolatos kegyeleti tevékenységekre. Ennek illusztrálására három, egy modern és két római kori példát idéznék.

2018 tavaszán az egyik ukrán televízió beszámolója alapján jelent meg több médiumban is a következő, inkább bulvár-jellegű hír:

“Egy ukrán tudományos kutatócsoport véletlenül rátalált egy harminc évvel ezelőtt eltűnt és már halottnak hitt ukrán veteránra Afganisztánban, aki még szovjet katonaként esett hadifogságba az ázsiai országban [...] A riport szerint eredeti nevére nem emlékszik, nem beszél sem ukránul, sem oroszul, ezért tolmács segítségével beszélgettek vele [...] a vélhetően szovjet veterán időközben iszlám hitre tért Afganisztánban, és Amredin néven mutatkozott be nekik. [...] kiderítették, hogy valóban harminc éve eltűntnek nyilvánítottak egy fiatal férfit, aki Voliny megye Nova Hlusa nevű aprócska falvában született, és szovjet katonaként az afganisztáni háborúban hadifogságba esett. Sorsáról azóta sem tudtak semmit, holtteste nem került elő. [...] Édesanyja húsz évig várta vissza fiát Afganisztánból. Tíz évvel ezelőtt viszont beletörődött abba, hogy minden bizonnyal már nem él, ezért síremléket állíttatott neki a falu temetőjében.”⁴

¹ Pl. David J. Stewart számos nagy-britanniai és amerikai egyesült államokbeli példát említ az elveszett vagy távolban meghalt és eltemetett tengerészek számára állított sírkövekre újkori temetőkből. STEWART 2011, különösen 136–147.

² Novotnik Á.: A tolna-mözs-fehérvize-dűlői avar temető. Szakdolgozat. Kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2012.

³ Erről bővebben: NOVOTNIK 2011, 99–113. és NOVOTNIK 2012, 47–91.

⁴ Kovács Andrea, az MTI tudósítójának jelentése a TSZN ukrán hírtelevízió beszámolója alapján: Harminc év után találtak meg Afganisztánban egy rég halottnak hitt ukrán hadifoglyot. Kijev, 2018. április 11., szerda. Forrás: Magyar Távirati Iroda (MTI) archívuma.

A katonáiró Ammianus Marcellinus egy több elemében hasonló esetet örökített meg közel 1700 éve Iulianus római császár perzsák elleni hadjáratával (Kr. u. 363.) és *Anatha* városának hosszú idő után történt visszafoglalásával kapcsolatban:

„[a város védői és lakói között] volt egy római katona, a ki régente, a mikor [Galerius] Maximianus betört perzsa területre, mint pelyhedző állú ifjú betegen visszamaradt ezen a vidéken. Itt, a mint mesélte, nemzeti szokás szerint több feleséget vett, és most számos ivadékaival mint görnyedt- hátú öreg nagy diadallal vitette magát, mint a meghódolás egyik szerzőjét, a mi táborunkba és tanúkra hivatkozott, hogy ő régen előretudta és előremondta, hogy, bár száz éves korához közeledik, még római földben leli majd sírját.”⁵

A távolba került és halottnak hitt vagy elveszett személyeknek létesített jelképes sírokra több helyen is találunk említést, amelyek közül Appianos átlagemberekre vonatkozó utalását kell elsősorban kiemelni, miszerint a Pompeius által legyőzött kalózok foglyai szabadon engedésüket követően hazatérve, szembesültek a számukra készült jelképes síremlékekkel.⁶

Jelen értekezés megírását tehát elsősorban az motiválta, hogy ez a napjainkban is ismert szokás és emlékei – nem beszélve a holttestek szállításáról, amely nagyobb távolságokon még a mai viszonyok között sem mindig magától értetődő – a különböző típusú forrásokban bővelkedő római császárkorban komplex módon vizsgálható. Az ókortudományi kutatás korábban csak érintőlegesen foglalkozott a jelenséggel, amely – felismerve a téma összetettségét – az utóbbi két évtizedben (különösen az írott források tekintetében) nagyobb figyelmet kapott, amit az első, Cecilia Ricci által közel másfél évtizede publikált nagyobb ívű összefoglalás is bizonyít.⁷ Egyik fő célkitűzésem volt mind a dunai provinciákban és *Dalmatiában* fellelhető feliratok, mind pedig a két *Pannoniában* ismert régészeti jelenségek tekintetében egy teljességre törekvő gyűjtést elvégezni. Ezzel összefüggésben céлом vizsgálni, hogy a távolban eltemetett vagy elveszett személyek számára kialakított kenotáfiumok milyen formában és körülmények között jelentek meg, illetve létrehozóikat milyen szándék és motiváció vezérelte, legyen szó akár az írott történeti, irodalmi, akár

⁵ Amm. Marc. XXIV, 1, 10.: „*Inter hos miles quidam, cum Maximianus perrupisset quondam Persicos fines in his locis aeger relictus, prima etiam tum lanugine iuvenis, ut aiebat, uxores sortitus gentis ritu conplures cum numerosa subole tunc senex incurvus exultans proditionisque auctor ducebatur ad nostra testibus adfirmans et praescisse se olim et praedixisse, quod centenario iam contiguus sepelietur in solo Romano.*” A magyar nyelvű idézet Pirchala Imre fordítása (1916); beszúrásk tőlem – N. Á.

⁶ App. *Mithr.* 443.

⁷ Vö. RICCI 2006, illetve ennek előzményeként RICCI 2001.

epigráfiai forrásokról, valamint a feltárt régészeti jelenségek alapján feltételezett kenotáfiumokról.

Munkám a fentiek alapján tehát három forráscsoport köré épül fel: az írott (történeti és irodalmi) források, a római császárkori feliratok és a régészeti források. Ennek megfelelően célszerűnek tartottam – rendhagyó módon – a kutatástörténet bemutatására is ebben a felosztásban, külön-külön sort keríteni. A Római Birodalom, azon belül is a dunai provinciák sokszínűségére való tekintettel, írott kútfőink esetében a címben megjelölt tér- és időhatárokat átlépve elsősorban egy általánosabb, bevezető áttekintést kívánok nyújtani a jelenségre vonatkozóan, figyelembe véve annak megjelenési formáit, a kapcsolódó szertartásokat és hitvilággal kapcsolatos elképzeléseket, és itt szükségesnek tartom a mediterráneumi – elsősorban görög és zsidó előzményeket – is tárgyalni, továbbá a korai kereszténység jelképes temetkezésekhez való viszonyáról, amellyel vallástörténeti szempontból eddig csak érintőlegesen foglalkoztak.

Az értekezés gerincét a korszakra vonatkozóan legkézzelfoghatóbb forrásunknak tekinthető és általában jól keltezhető forráscsoport, az epigráfiai emlékek képezik, amelyek között magától értetődően a legnagyobb szerepe a sírfeliratoknak van. Vizsgálatuk időkeretét alapvetően a római császárkor határozza meg, és miként a címben is szerepel, elsősorban a dunai provinciák⁸ (*Raetia, Noricum, Pannonia Superior és Inferior, Moesia Superior és Inferior, Dacia*) és *Dalmatia* területére koncentrálok, így az időhatároknál nem hagyható figyelmen kívül az egyes tartományok római provinciává szervezésének ideje (kb. Augustus-kor), illetve a római uralom vége (közigazgatás és pénzforgalom megszűnése az 5. században). A vizsgálati terület Duna menti tartományokra szűkítése nyilvánvalóan torzít annyiban, hogy a vizsgált írott források nagy része elsősorban az (ősi) *italiai*, illetve görög hagyományokat tükrözi, amelyek a provinciális lakosság körében nem feltétlenül terjedtek el olyan széleskörűen, legfeljebb egyes területeken az *italiai* betelepülők, vezető tisztségviselők és az autochton népesség romanizált felső rétegeinek emlékei között fedezhetők fel egyes elemei (pl. jogi elemek) a feliratokon. A dunai provinciák feliratos anyagát áttekintő anyaggyűjtésem alatt részletes katalógust készítettem azokról a feliratokról, amelyek a kenotáfiumokkal kapcsolatba hozhatók. Munkám során típusaik vonatkozásában áttekintem a jellegzetesnek tekinthető formulakincsüket, továbbá szövegük alapján elkülönítettem azokat a

⁸ Az egyes tartományok határai és neve az egyes időszakokban változott, így az egységesség és az átláthatóság kedvéért a Kr. u. 2. századi kiterjedésüket vettem figyelembe annyi eltéréssel, hogy *Brigetiót* és territóriumát *Pannonia Inferior* területéhez számítottam, bár valójában csak a Caracalla uralkodása idején történt határmódosítást követően tartozott oda, illetve a Kr. u. 2. század folyamán *Italiához* csatolt *Emonát* is még *Pannonia Superior* területként vettem figyelembe. Ahol volt relevanciája, a késő római időszakban létrehozott új provinciák nevét is feltüntettem.

feliratokat, amelyek egyértelműen és kimutathatóan jelképes sírok, illetve azokat, amelyek a „kenotáfiumszerű” feliratok közé sorolhatók. A forrásokban több esetben előforduló, ún. *translatio cadaveris* jelenségére, azaz az elhunyt földi maradványainak temetés helyére történő szállítására, itt térek ki bővebben, ami az általam összegyűjtött feliratok nagy részével kapcsolatba hozható. A feliratokon dokumentált *translatió*knak nagy szerepe lesz majd a korábban kenotáfiumnak gondolt, ám a használt kifejezések és a felirat szükségszerűsége alapján mégis bizonytalannak tartható eseteknek, amelyek kapcsán további észrevételeket teszek. A kenotáfiumokkal kapcsolatba hozható sírfeliratok elsősorban a térbeli mobilitással állnak összefüggésben, így nem meglepő módon elsősorban militáris közegben fordulnak elő, ugyanakkor a civil szférában is megjelennek, aminek eddig csak kevés figyelmet szenteltek. A forráscsoport kutatásánál elsősorban a nagyobb feliratcorpusokra (CIL, RIU, ILJug stb.), illetve a részben ezekre épülő, részletes internetes adatbázisokra (LUPA, EDH) támaszkodtam, adott esetben személyesen tanulmányoztam a nagyjából közgyűjteményekben található sírköveket.

Az egyes Duna-menti tartományokban élő romanizált lakosság mindennapi életével kapcsolatban a feliratokon kívül igen kevés írott forrás áll rendelkezésünkre, ezért szükséges vizsgálni, hogy a kenotáfiumok a római császárkorban a feliratokon kívül miként jelennek meg a konkrét temetőkben. Az anyag mennyiségére való tekintettel, amely a dolgozat határait túlfeszítené, a régészeti forrásokat csak a két *Pannonia* területére vonatkozóan vizsgálom, ugyanakkor párhuzamként törekszem figyelembe venni az itt vizsgált területtől nyugatra, illetve keletre található tartományok temetőinek anyagát is. A vizsgálati terület szűkítéséből adódóan csak a két tartomány területén előforduló temetkezési szokáselemek összegyűjtése és vizsgálata válik lehetővé, ami nyilvánvalóan azzal jár, hogy a többi provinciában élő lakosság, népcsoportok esetleges eltérő szokásaival történő összevetésre részletesen nem kerülhet sor. A régészeti források vizsgálatánál megkerülhetetlen egy módszereket taglaló külön fejezet beiktatása, amely a temetőkben gyakran fel-felbukkanó üres sírok jelképszerűsége kimutatásának módszerét és korlátait tárgyalja. A temetők kapcsán szintén összeállítottam egy teljességre törekvő katalógust a „kenotáfiumszerű” régészeti jelenségekről a temetőközlésekben előforduló vagy publikálatlan objektumokról, amelynek alapján elkülönítettem az egyes sírtípusokat, és vizsgálom az egyes temetőkben elfoglalt helyüket, valamint az egyes esetekben előforduló mellékletadási szokásokat is. A régészeti adatok írott forrásokban és feliratokon szereplő adatokkal való összevetése, mint látni fogjuk, igencsak korlátozott.

Az utolsó, összefoglaló fejezetben a jelképes temetkezések, síremlékek kialakításának motivációival és kulturális emlékezettel való kapcsolatával foglalkozom. Mint látni fogjuk, az

írott források elsősorban mitológiai szereplőkre, uralkodókra és családtagjaikra, valamint híres emberekre (pl. hadvezérek) vonatkoznak, ezzel szemben a feliratos és a régészeti emlékek elsősorban az átlagemberekkel hozhatók összefüggésbe, ezért jelen munka is az ő kenotáfiumaikra koncentrál.

A disszertáció összességében tekintve egy olyan szintézis elvégzését tűzi ki célul, amely a történelemtudomány mellett más tudományágak és segédtudományok (régészet és epigráfia) segítségével vizsgálja az uralkodói családtól (pl. III. Gordianus császár vagy Drusus Maior mainz-i kenotáfiuma) az alsóbb társadalmi csoportokig kimutatható kenotáfiumlétesítés jelenségét és annak formáit, elősegítve ezáltal a temetkezési szokások kutatását és az ezzel kapcsolatos vallástörténeti kérdések, problémakörök továbbgondolását.

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt hálás köszönettel tartozom dr. Kovács Péternek, aki vállalta a téma vezetését, valamint Ph.d.-tanulmányaim és munkám elkészítése során mindig türelemmel és készségesen támogatott. Nehéz szavakkal kifejezni a hálát szüleimnek és testvéreimnek, Klára keresztanyámnak, valamint páromnak, Évának, akik a nehezebb időszakokban is mellettem álltak, és a tőlük telhető minden segítséget megadtak.

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Nagy Gábor osztályvezető úrnak és minden munkatársamnak türelmes hozzáállásukért, valamint a mindennapokban kapott támogatásukért és buzdításukért.

Munkám során nagy segítséget jelentett a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) egyhónapos ösztöndíja, amelyet a freiburgi egyetemen (Albert-Ludwigs-Universität) töltöttem, ezúton mondok köszönetet Prof. dr. Alexander Heisingnek, illetve dr. Gabriele Seitz ottlétem során nyújtott támogatásukért és hasznos tanácsaikért. Disszertációm elkészítéséhez jelentős mértékben hozzájárult a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Corpus Inscriptionum Latinarum központjában töltött egyhónapos ösztöndíj, amelyet a Tempus Közalapítvány Campus Mundi programja tett lehetővé; az ösztöndíjas időszak során nyújtott szakmai segítségét ezúton is köszönöm a kutatóhely akkori vezetőjének, dr. Manfred G. Schmidtnek, valamint kollégáinak: dr. Ulrike Jansennak, Beate Zielkének, Marcus Dohnichtnak, dr. Andreas Faßbendernek és Anita Kalis egyetemi hallgatónak.

Ezúton szeretném megköszönni minden régész kollégámnak, akiket név szerint a megfelelő helyen megemlítettem, hogy az általuk feltárt, publikált vagy közöletlen temető vonatkozó adatait készséggel rendelkezésemre bocsátották. Külön köszönettel tartozom dr. Ottományi Katalinnak, aki nemcsak rendelkezésemre bocsátotta még a publikálása előtt a budaörsi és pátyi temetők kapcsolódó anyagát, hanem szakmai kérdésekben is mindig nyitott volt a munkám szempontjából hasznos konzultációra, eszmecserére. A csontok megmaradásával kapcsolatos talajtani szempontok áttekintésében adott hasznos tanácsaiért dr. Joó Katalinnak tartozom köszönettel.

Végül, de nem utolsó sorban köszönet illeti név szerint Gaganetz Pétert, Kiss Alpárt, dr. Ligeti Dávidot, Merrick Johnt, valamint Salamon Gáspárt, továbbá köszönöm tanárainknak, barátainknak és mindazoknak, akik munkám elkészítéséhez akár csak egy hasznos tanáccsal vagy bármilyen más módon hozzájárultak.

DEO GRATIAS!

Kenotáfiumok az írott forrásokban

Bevezetés

A korszak, amelynek jelképes temetkezéseit vizsgálom, egy forrásokban bővelkedő időszak, különösen, ha az archaikus és klasszikus kori görög, a hellénisztikus és római köztársaság kort is figyelembe vesszük. A kenotáfiumokra vonatkozó források összegyűjtésére történtek már kísérletek, elsőként a korai enciklopédiák (pl. DAGR vagy PWRE) mutatták be a legfontosabb írásos kútfőket, kiemelve a kenotáfiumok létesítésének okaként meghatározott, temetetlen halottakkal kapcsolatos hiedelmeket, valamint a vallási karakterükre vonatkozó jogi szövegeket. A források teljességre törekvő összegyűjtésére, illetve adott szempontrendszer szerinti csoportosításukra egészen az ezredfordulóig kellett várni. Először a *Reallexikon für Antike und Christentum* részeként a „*Kenotaph*” címszó alatt történt meg Gabriele Mietke munkájaként az egyes források (részben régészeti és epigráfiai) korszakra lebontott és mindeddig legrészletesebb tematikus csoportosítása.⁹ Ezzel közel párhuzamosan Cecilia Ricci gyűjtötte össze monográfiájában a kenotáfiumokra vonatkozó írásos és epigráfiai forrásokat, csoportosítva azokat attól függően, hogy az elhunytak létesítettek-e sírt, azaz holtteste elveszett (A-típus: szükségből létesített kenotáfiumok) vagy más helyen már megtörtént a temetése és egy valódi sírral már rendelkezett (B1 és B2-típus: uralkodók, magas rangú személyek tiszteletből kialakított síremléke).¹⁰ A továbbiakban röviden áttekintem – a fenti összefoglalásokat néhol kiegészítve – a téma szempontjából releváns görög-római, zsidó és korai keresztény forrásokat, nagyobb figyelmet szentelve a temetetleniséghez fűződő hitvilágbeli kérdéseknek.

Az ókori görög temetkezési szokások egyes aspektusai a homérosi kortól a hellénisztikus időszakig

Az archaikus és klasszikus korban nagy jelentőséget tulajdonítottak a görögöknél az elhunytak eltemetésének,¹¹ ami csak kifejezetten szélsőséges esetekben maradt el. A sírba temetés tette lehetővé a holttest evilágtól történő elválasztását és az általa okozott

⁹ MIETKE 2004, 709–734.

¹⁰ RICCI 2006, 39–40.

¹¹ Vö. Xen. *Hell.* VI, 5, 46., amely kiemeli az athéniak azon érdemét, hogy nem hagyták elesett *argosiaikat* temetetlenül a *thébai Kadmeián*.

tisztátalanság megakadályozását, továbbá sor került a lélek sírba mint új lakóhelyére¹² való meghívására és áldozatokkal történő kiengesztelésére is, nem beszélve az elhunyt emlékezetének fenntartásáról.¹³ A temetésnek (és az azt követő áldozatnak) az elmulasztása a halott számára súlyos büntetést jelentett, mivel a görög túlvilághit szerint lelke – örökös kóborlásra ítélve – nem nyugodhatott az alvilágban.¹⁴

Ez a szemlélet a (főként irodalmi) forrásokban is nyomon követhető, így az *Iliás*ban is, amikor a halott és még temetetlen Patroklos álmában kéri a főhős Achillest, hogy temesse el, mert emiatt az alvilágiak nem fogadják be, és a lelke mindaddig bolyongásra van ítélve, és nem kap nyugalmat.¹⁵ Az alvilágba látogató Odysseust a még temetetlen Elpénor bajtársa kérte, hogy – amint visszaérnek Kirké házához *Aiaié* szigetére – sirassák meg és temessék el sírhantot emelve a tengerparton,¹⁶ mondván a hősnek: „*míg te tovább utazol, ne legyek neked istenek átka.*”¹⁷

Szintén erre az elképzelésre utal a Kr. e. 5. század derekán Sophoklés az *Antigoné*ban,¹⁸ amely részben a „görög szokásjog” és az íratlan isteni törvények szerint mindenkit megillető, tisztos eltemetéshez való jogra reflektál,¹⁹ és ezért mindazoknak, akik temetetlen halottra bukkannak, kötelességük azt legalább jelképesen eltemetni (pl. homok vagy föld rászórásával), mivel a temetetlen holttest az adott területet beszennyezi.²⁰ A

¹² CUMONT 1922, 47.

¹³ MIETKE 2004, col. 713.

¹⁴ NÉMETH et. al. 2006, 402.

¹⁵ Hom. *Il.* XXIII, 71–74.: „*θάπτέ με ὅτι τάχιστα πύλας Αἴδαιο περήσω. / τῆλέ με εἴργουσι ψυχὰι εἰδῶλα καμόντων, / οὐδὲ μέ πω μίγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἔδωσιν, / ἄλλ’ αὐτως ἀλάλημαι ἀν’ εὐρύπυλῆς Αἴδος δῶ.*” – „*Hantolj el mielőbb, jussak Hádész kapuján túl. / Árnjai így a kiszenvedteknek, elűznek a lelkek, /s nem hagyják, hogy túl a folyón közibük keveredjem; / nagykapujú Hádész körül így vaktába bolyongok.*” (Devecseri Gábor fordítása)

¹⁶ Hom. *Od.* XI, 51–80.

¹⁷ Hom. *Od.* XI, 73.: „*νοσφισθεῖς, μή τοί τι θεῶν μῆνιμα γένωμαι.*” A fenti idézet Devecseri G. fordítása.

¹⁸ Soph. *Ant.* 21–25.: „*οὐ γὰρ τάφου νῶν τῷ κασιγνήτῳ Κρέων / τὸν μὲν προτίσας, τὸν δ’ ἀτιμάσας ἔχει; / Ἐτεοκλέα μὲν, ὡς λέγουσι, σὺν δίκῃς / χρῆσει δικαίᾳ καὶ νόμου κατὰ χθονὸς / ἐκρυσσε τοῖς ἔνερθεν ἔντιμον νεκροῖς.*” – „*Hát nem megvonta két testvér közül Kreón / A másiktól, mi egyiknek kijárt, a sírt? / Eteoklészt, mint mondják, jog s törvény szerint / A föld göröngyével takarta el, hogy őt / Az alvilágiak közt várja tisztelet.*” (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

¹⁹ Pl. a *korinthosi* hajósok is megígérik az általuk kirabolt Ariónnak, hogy ha öngyilkos lesz, a szárazföldön eltemetik. Hér. I, 24, 2–3.

²⁰ PARKER 1983, 43–44. Ennek az isteni törvénynek a megszegésére utaltak az athéniaiak is, amikor az Apollón-szentélynél hagyott helyőrségük miatt a boiótiaiak nem adták ki nekik elesett katonáik holttestét *Délión*nál. Thuk. IV, 97–101. A szokást említi még az athéniaiak által eltemetett perzsák kapcsán: Hér. IX, 83, 2. és 84. (utóbbi a perzsa hadvezér, Mardonios sírjáról); Paus. I, 32, 5. Ezzel szemben Hérodotos tendenciózus leírása szerint a *thermopylai* ütközet után Xerxés nem gondoskodott – jelentős veszteségei eltitkolása érdekében eltemettek kivül – a saját és a görög katonák elhantolásáról. Hér. VIII, 24–25. Erre az általános erkölcsi kötelességre való tekintettel a hagyomány szerint minden halottnak a temetését jelképesen el kellett végezni legalább néhány marok föld vagy homok rászórásával. Vö. Soph. *Ant.* 245–247. és 255. További irodalommal: MIETKE 2004, col. 713. A homokkal való jelképes behintés szokására további példákat ld. lentebb, a tengerbe veszett személyekről szóló alfejezetben! Hérodotos tudósít minket arról, hogy az egyiptomiaknál a krokodil vagy a Nílus által elragadott, majd máshol partra vetett személyek (még az idegenek) esetében is a helyi lakosok

halottak eltemetésére vonatkozó kötelesség jogi szempontból történő szabályozására is találunk példát, így Démosthenés magánperekkel kapcsolatos beszédeinek egyike utal az athéni *démarchosok* feladatára, miszerint illetékességi területükön nekik kellett intézkedniük azoknak az eltemetéséről, akiknek nem voltak erről gondoskodó hozzátartozói.²¹ A Kr. e. 430. évi athéni pestis következtében nagy számban maradtak elföldeletlen halottak még a szentélykörzetekben is, tisztátalanná téve azokat, mivel a járvány okozta zűrzavarban az emberek az isteni és emberi törvényeket figyelmen kívül hagyták, és a temetés korábban megszokott rendje felborult.²²

A temetés elmaradása a túlélőkben morális hiányérzetet,²³ megtagadását vagy elhanyagolását mint alapvető erkölcsi kötelesség megszegését súlyos bűnként tartották számon,²⁴ ami így adott esetben külön vádalapul is szolgálhat.²⁵ Mindazonáltal az *Antigoné* utal az Athénban társadalomból kitzasztott személyekre, így a bűnözőkre, különösen a szentély-fosztogatókra és hazaárulókra kiszabható legsúlyosabb büntetésként a temetés megtagadására is.²⁶ Attikában a legszigorúbb ítéletek közé tartozott az is, ha valakit nem hazai földre temettek el,²⁷ és tulajdonképpen már a száműzetés is részben ezt a veszélyt hordozta magában.²⁸

Következésképpen nemcsak a hozzátartozóknak, hanem más polgároknak és a katonáknak is törekedniük kellett elhunyt társaik eltemetésére, ami a forrásokban is nagy jelentőséget kap, különösen az egyes csataleírások tekintetében. A temetés egyik alapfeltétele

gondoskodnak a holttest balszamoszásáról és szent sírkamrába történő temetéséről, ám csak a Nílus papjai érinthetik meg azt, mivel többre tartották a közönséges holttestnél. Hér. II, 90, 1–2.

²¹ Vö. Démosth. *or.* 43, 57–58. Erre vonatkozóan lásd még: OLIVER 2000, 63–64.

²² Thuk. II, 52.

²³ Thukydidesz érzékletesen írja le az athéniak elvonulását *Syrakusaitól*, amikor nemcsak a könyörgő sebesültek, hanem a temetlen ismerősök látványa egyszerre keltett gyászt, rettegést, szégyenérzetet és önvádat az elvonuló katonákban, akik a súlyos veszteségekkel járó sikertelen kitérés kísérlet okozta összeroppanás miatt nem is tárgyaltak a holttestek kiadásáról. Thuk. VII, 71–72. és 75, 3–4. Lásd még: Xen. *Anab.* IV, 1, 19.

²⁴ DAVIES 1999, 167. Az athéniak az *argosiakkal* szemben vádként fogalmazzák meg Polyneikés és az *argosi* katonák temetlenségét, akiket végül ők hantoltak el *Eleusisban*. Hér. IX, 27, 3. Hérodotos írja még az egyiptomiakról, hogy az emberek elégetése náluk szentségtörésnek minősült, és meg volt tiltva, mivel a tűz mindent felemészít és megsemmisít, így az elhunytat túlvilági életétől is megfosztja; csak abban az esetben volt ez lehetséges, ha valakit a legsúlyosabb büntetéssel sújtottak. Hér. II, 111, 3. és III, 16, 2–3. Ugyanakkor az egyiptomiak a holttestet vadállatok martalékaul sem hagyhatták, sőt a balszamoszást is a maradványokat felemészítő férgek ellen végezték el. Hér. III, 16, 4.

²⁵ Az *Arginusai*-szigetekenél vívott győztes tengeri csata (Kr. e. 406) után kitört vihar miatt nem sikerült az athéniaknak a hajótörötteket megmenteni és a tengerbe fulladt emberek holttestét összeszedni (Xen. *Hell.* I, 6, 34–35.), ami jó ürüggyel szolgált egy politikai alapú per kirobbantásához, aminek keretében a hadvezérek az athéni népgyűlés előtt bevádolva kivégezték (Xen. *Hell.* I, 7, 4–34). Vö. PRITCHETT 1974, 13–14.

²⁶ NÉMETH et. al. 2006, 402–403. A bűnözők, hazaárulók nem kaptak temetést, maradványaikat kidobták Athén határain kívülre, az öngyilkosokat pedig szertartás nélkül temették el. – CUQ 1896, 1370. Példaként említhető a kylóni vérbűn kapcsán a halottak csontjainak kiásása és kidobása: Thuk. I, 126, 12. További példákkal: PARKER 1983, 45. és 47. lábjegyzet.

²⁷ KURTZ–BOARDMAN 1971, 143.

²⁸ A hazaárulás miatt száműzött Themistoklés hamvait is titokban vitték vissza Attikába, mivel nem lett volna szabad ott eltemetni. Thuk. I, 138, 6.

a holttest birtoklása volt, így meg kellett akadályozni, hogy az elesett bajtársak az ellenség kezére jussanak,²⁹ vagy ha az mégis megtörtént, valamilyen módon vissza kellett szerezni.

A legkorábbi homérosi szövegekben, így az *Iliás*ban gyakori, hogy valamelyik – akkor még kizárólag – előkelő hős eleste után a holttesttért nagy harcot vívnak a szembenálló felek, ami a győztes számára a diadal teljessé tételét és az ellenfél megalázását jelentette, hiszen a drága fegyverzet megszerzése³⁰ mellett a legyőzöttnek tárgyalnia kellett az elhunyt testének kiadásáról. Mindazonáltal a vesztes számára az említett vallási-kegyeleti okokból, a végső tisztelet megadása szempontjából bajtársi kötelesség volt ennek és a holttest meggyalázásának megakadályozása, és az elesettek eltemetése.³¹ Az egyszerű katonák, bajtársak holttestének sorsa először csak az *Odysseiában* kap szerepet,³² míg az *Iliás*ban egy helyen találkozunk a halottak összegyűjtését célzó fegyverszünet kötésével.³³

Megfigyelhető egyes görög történetírók, elsősorban Thukydides és Xenophón munkáiban, hogy általában külön hangsúlyt kap egy-egy fegyveres összecsapás leírásában a holttestek harcok utáni összegyűjtésének, adott esetben ellenségtől történő kiváltásának említése. Ezt többnyire az ebből az alkalomból kötött fegyvernyugvás és egyezség³⁴ kísérte

²⁹ Néhány példa az ellenséges holttestek megszerzésére. Leónidas: Hér. VII, 225, 1.; a perzsa Masistios holtteste körüli harcokról és perzsák gyászáról: Hér. IX, 22–25. és 31, 1. Az athéni vezér, Lamachos, holttestét mint „zsákmányt” a *syrakusaiak* elvitték, és a fegyverszüneti tárgyalások eredményeképpen adták ki: Thuk. VI, 101–103.; továbbá Thuk. VIII, 71, 2. és Xen. *Hell.* VII, 5, 17.

³⁰ A legyőzött ellenfél gyakran drága fegyverzetének összegyűjtése általános jelenség volt; vö.: Hom. *Il.* XVII, 59–60. Több esetben előfordul az elesett katonák teljes lemeztelenítése, amely részbeni meggyalázásukat is jelentette. Például: az *odryszai* thrákok táborában meztelenül talált őrség, amelyet a *bithyniaiak* legyilkoltak. Xen. *Hell.* III, 2, 5. Ehhez ld: PRITCHETT 1979, 277–295.

³¹ Hom. *Il.* XVII. énekben elsősorban Patroklos, valamint többek között Sarpédón (ld. még: XVI, 492–683., különösen 559–561. a tetem meggyalázása és fegyverzetének elvétele kapcsán, valamint XVII, 150–168.) holttestéért folyó harcokról; továbbá XVIII, 18–21. és 539–540.; XIX, 225–229.

³² Erre példákat ld. lentebb!

³³ Hom. *Il.* VII, 327–343. Feltehetően ez csak egy későbbi betörlés, vö.: GARLAND 1985, 92–93.

³⁴ Már Thukydides is ősi szokásként említi fegyverszüneti tárgyalásokat a boiótiai-athéni konfliktus kapcsán, amikor az athéniak megszállták *Déliont* és az ottani Apollón-szentélyt, ezért a halottak kiadását illetően patthelyzet alakult ki (Thuk. IV, 97–101.). E fegyverszüneti tárgyalások eredetét a hagyomány Théseushoz vagy Héraklészhoz kötötte: Plut. *Thes.* 29. Ennek ellenére Hérodotos nem tesz említést ilyen tárgyalásokról és fegyverszünetről. Vö. még: KURTZ–BOARDMAN 1971, 247. Tulajdonképpen az első ilyen tárgyalások előfutára lehetett Hektór egyezkedése Akhilleusszal (Hom. *Il.* XXII, 250–259.), valamint Priamos utóbbinál titokban tett látogatása is, amikor fia, Hektór holttestét kérte vissza (Hom. *Il.* XXIV, 477–672.). Az ütközetben elesett halottak összegyűjtése általában tükrözte a csata kimenetelének megfelelő alá-fölé rendeltségi viszonyt: többnyire a győztes – győzelmi jel állítása mellett – adta ki a legyőzött ellenfélnek az elesetteket, ami utal egyben arra is, hogy fölöttük (a hadifoglyokhoz hasonlóan) és a tőlük zsákmányolt fegyverek felett a győztes rendelkezhetett (pl. a Kr. e. 418-ban lezajlott első *mantineai* csata, Thuk. V, 74.). Nem véletlenül szerették volna a vesztes spártaiak, akik vereségüket nem akarták elismerni, további harcban és nem fegyverszünet oltalmában visszaszerezni halottaikat a thébaiaktól a *leuktrai* csatát követően (Kr. e. 371), mivel utóbbi az ellenség győzelmének elismerését jelentette, lehetővé téve, hogy az győzelmi jelet állítson; végül a szövetségesek ellenállása miatt kénytelenek voltak fegyverszünetet kötni. Xen. *Hell.* VI, 14–16. Az eldöntetlen második *mantineai* csata után (Kr. e. 362) a status quo alapján kötött közös békét Xenophón úgy mutatta be, hogy mindkét fél győzelmi jelet állítva, voltaképpen győztesként viselkedve adta ki a másiknak az elhunytak testét, de mint legyőzöttek vették át egymástól a fegyverszünet adta védelemnek köszönhetően. Az elesettek testének

(szoros összefüggésben a győzelmi jelek vagy emlékművek, a *tropaia* állításával³⁵), ami lehetővé tette, hogy a halottakat fegyverszünet oltalmában kiadják egymásnak, illetve összegyűjtésüket békés viszonyok között tegyék lehetővé.³⁶ A harcok során elesettek tisztességes eltemetését, vagy legalább temetetleniségének elkerülését célzó szokás a források fényében az ókori görög kultúra egészére jellemző volt.

A görögöknél azonban általános szokás volt, hogy az elhunytakat a csatater környékén temették el; ritkán hagyták az elhunytakat temetetlenül.³⁷ Az athéniak számára azonban kiemelt jelentősége volt annak is, hogy hazai földben legyenek eltemetve, így a távoli háborúban elesetteket nem a harctéren temették el, hanem – ősi szokás szerint – hazaszállították, és egy közös sírban temették el.³⁸ Plutarchos Agésilaos spártai király temetésének leírása kapcsán említi, hogy a spártai szokás ettől annyiban tért el, hogy a közembereket haláluk helyén temették el,³⁹ míg a királyok holttestét mindig hazaszállították.⁴⁰

Számtalan esetben azonban nem sikerült megtalálni az elhunyt személy holttestét, legyen szó uralkodóról vagy átlagemberről. A fentiekben szó volt arról, hogy a temetésnek a görög

összegyűjtése, visszaszerzése kötelesség volt, amit az összecsapásokat követően valamilyen módon – elsősorban fegyverszünet oltalmában – végre kellett hajtani. Xen. *Hell.* VII, 5, 26.

³⁵ Ehhez lásd összefoglalóan: PRITCHETT 1974, 246–275.

³⁶ A halottak összeszedésének, eltemetésének tényét és kötelességét kiemelő forráshelyeket az alábbiakban a teljesség igénye nélkül sorolom fel. Fegyverszünet említése nélkül összeszedett holttestek: Thuk. I, 50, 3.; I, 54, 1–2.; Xen. *Hell.* I, 6, 35.; II, 4, 7. (itt a rokonok szállították vissza Athénba halottaikat); III, 2, 5.; IV, 5, 8. (e szerint Agésilaos a *lekhaioni* sereg veresége után elsősorban azért sietett a csataterre táborából, hogy az elesetteket összegyűjtse); IV, 5, 14.; Xen. *Anab.* VI, 4, 9. VI, 5, 5–6. Fegyverszünet kötésének említése: Thuk. I, 63, 3.; II, 22, 2–3.; II, 79, 7.; II, 82.; II, 92, 4.; III, 7, 5.; III, 24, 3.; III, 98, 5.; III, 109.; III, 113, 1–5.; IV, 14, 5.; IV, 38, 4.; IV, 72, 4.; IV, 97–101.; IV, 114, 1–2.; V, 10–11.; V, 74, 2.; VI, 71, 1.; VI, 101–103.; VII, 5, 3.; VII, 45.; Xen. *Hell.* I, 2, 11.; IV, 3, 21.; IV, 4, 13.; VI, 2, 24.; VI, 4, 14–16.; VII, 1, 19.; VII, 4, 25.; VII, 5, 13. és 17., valamint VII, 5, 26. *Anab.*: IV, 2, 18–23., ahol a helléneknek a barbárokkal a fegyverszünetről és a holttestek kiadásáról csak nagy nehézségek árán, a kiújult harcokat követően sikerült megegyeznie; ugyanitt említést tesz még arról is, hogy a barbárok is szokásuk szerint mindent megtettek halottaikért, különösen a tisztességes férfiakért. IV, 7, 13–35., amely szerint a *kerasusiak* temették el végül az általuk megölt helléneket, akik rájuk támadtak, mivel azok kiadásáról a barbár követek megölése miatt nem sikerült megegyezni. Ritkán említik meg, hogy a harcoló felek egyike – akár veresége miatt – hátrahagyta halottait. Thuk. VII, 71–72. és 75, 3–4., valamint Xen. *Hell.* VII, 2, 9.

³⁷ Vö. RICCI 2006, 50. Még a (barbár) ellenséget is, mint például a *marathoni* csata után az athéniak az elesett perzsákat – vö. Paus. I, 32, 3. Kivételt képez az athéniak fentebb már említett elvonulása *Syrakusaiból*. Thuk. VII, 71–72.

³⁸ A Thukydides által említett (Thuk. II, 34, 1.) ősi szokás kapcsán vitatott, mióta gyakorolták azt az athéniak. Az egyik legkorábbi példaként Sophanés és Leagros hadvezérek esete említhető, akik társaikkal együtt a thrákiai *Amphipolis* alapításának első kísérletekor estek el (Kr. e. 465; Hér. IX, 75.), Athénba szállított maradványaikat pedig az elsők között temették ott el, miként Pausanias írja (Paus. I, 29, 4–5.). Ez alól a két ismert kivételt a *marathoni* (Thuk. II, 34, 5.) és *plataiai* csata képezi, amikor a hagyományos görög szokás szerint jártak el, és a felállított síremléken az elesettek nevét *phylénként* felsorolják (Paus. I, 29, 4. és I, 32, 3.). KURTZ–BOARDMAN 1971, 108–121. és 143., valamint GARLAND 1985, 89–90. További kivételt képez az *Euboiában* eltemetett athéni Hermolykos ökölvívó, akiről Hérodotos elismeréssel emlékeztet meg. Hér. IX, 105.

³⁹ Pl. a *thermopylai* ütközetben résztvevő spártaiak temetése és helyben állított síremléke. Hér. VII, 228.

⁴⁰ Plut. *Ages.* 40. Pausanias szerint az egyetlen spártai király III. Archidamos volt, akit nem spártai földön temettek el. Paus. VI, 4, 9. Ld. még ennek kapcsán a *translatio cadaveris* jelenségét taglaló fejezetet!

kultúrában nagy jelentőséget tulajdonítottak, az elhunyt számára pedig nyugtalan kóborlást és az alvilágból való kizárást jelentette a temetlenség. Az ebből fakadó hiányt, valamint a kegyeleti szempontok betartását és a halottkultusz ápolását egy jelképes, üres sír létesítésével tudták csak áthidalni. A források alapján G. Mietke az üres sírok célszemélyét figyelembe véve megállapította, hogy ezeket egyrészt mitológiai (istenek, hősök) és mondavilágbeli szereplőknek, amelyekhez a hagyományos halottkultuszon kívül más kultikus szertartás is tartozhatott, másrészt harcosoknak, híres kortársaknak, vízbe fulladtaknak (lásd külön alfejezetben) létesítették.⁴¹

A kenotáfiumok, jelképes sírok kialakítására vonatkozó legkorábbi utalásokat az *Odyssiában* találjuk meg, és valójában már itt megfigyelhető és elkülöníthető azok két típusa: a kegyeletből és az emlékezet fenntartását szolgáló, tiszteletből állított üres síremlékek. Az első forráshelyen Athéné Odysseus barátjának (Mentés) képében kereste fel hős apját hazaváró és holléte felől bizonytalan Télemachost *Ithakában*, többek között azt tanácsolva neki, hogy tudakozódjon apja sorsa felől az egykori, Tróját ostromló bajtársainál. Az istennő meghagyta a fiúnak: „*ámde ha azt hallod, hogy meghalt s nincsen apád már, / akkor amint megjössz szeretett földjére hazádnak, / sírhalmot magasítsz és tiszteletáldozatot vágsz / rajta, sokat, mint illik...*”,⁴² amit aztán Télemachos ugyanezekkel a szavakkal később maga is megismétel.⁴³ Ebben az esetben tehát egy magasabbrendű istenség szorgalmazza a síremlék⁴⁴ kialakítását az eltűnt személy számára, és ennél voltaképpen a halottaknak szóló hagyományos áldozatot is be kell mutatni; az istennő parancsából arra következtetnek, hogy az elveszett személyek esetében általános lehetett ez a szokás.⁴⁵

Az *Odysszia* másik helyén az Egyiptomban ragadt Menelaos megtudja a tengeri istentől, Próteustól, hogy a Trójából éppen hazaérkezett bátyját, Agamemnonnt Aigisthos a saját palotájában megölte. Ezt követően megsiratta, majd hazaindulás hajnalán az isteneknek bemutatott engesztelő áldozat után bátyjának is egy sírhantot (*τύμβον*) emelt a távolban („*Aigüptosz mennyből eredő folyamánál [...] sírdombot emeltem ott Agamemnonnának, hogy a híre örökre lobogjon*”).⁴⁶ A két síremlékben közös, hogy mindkét esetben a hozzátartozók gondoskodtak a távolban elhunytakat illető szertartásról, azonban a kettő közötti különbség

⁴¹ MIETKE 2004, col. 714–716.

⁴² Hom. *Od.* I, 289–292.: „*εἰ δέ κε τεθνηῶτος ἀκούσης μηδ’ ἔτ’ εὐνότος, / νοστήσας δὴ ἔπειτα φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν / σῆμά τέ οἱ χεῖραι καὶ ἐπὶ κτέρεα κτερεῖζαι / πολλὰ μάλ’, ὅσσα εἶοικε...*”. A fenti idézet Devecseri Gábor fordítása

⁴³ Hom. *Od.* II, 220–223.

⁴⁴ A *σῆμα* szó értelmezése kapcsán: MERRY–RIDDELL 1876, 33.

⁴⁵ Vö. PRITCHETT 1985, 257.

⁴⁶ Hom. *Od.* IV, 581 és 584.: „[...] *εἰς Αἰγύπτιοι διπετέος ποταμοῖο [...] χεῦ’ Ἀγαμέμνονι τύμβον, ἵν’ ἄσβεστον κλέος εἴη.*” A fenti idézet Devecseri G. fordítása.

természetükben nyugszik. Míg az egyiknél nyilván nem rendelkeztek az eltűnt Odysseus holttestével, akinek jelképes eltemetésével elsősorban egy kegyeleti kötelességnek tettek eleget, addig Agamemnón temetése – bár erről nem szól az eposz – nyilvánvalóan megtörténhetett *Mykénében*, így hivatalosan rendelkezhetett már egy sírral. Nem véletlenül említi Homéros, hogy a halott király emlékére, annak fenntartása céljából állította testvére a síremléket, ami – miként látni fogjuk – a másik fontos motivációja a szokásnak.⁴⁷

A jelképes temetéshez kapcsolódó szertartásoknak egyik fontos elemét tartalmazza még a homérosi eposz, amely Vergiliusnál is visszatér. Amikor a főhős Alkinoosnál a *kikonok* ellen vívott csata utáni menekülésről beszél: „*Mégis, arányos bárkáim nem szálltak előbb, míg / háromszor néven nem szólítottuk a társak / mindegyikét, aki ott elesett a kikón csatasíkon*”.⁴⁸ Egyes feltételezések szerint ezáltal hívták magukkal az elhunyt bajtársak lelkét, hogy kövessék haza, ahol számukra majd egy kenotáfiumot kell létesíteniük.⁴⁹

Bár Spártában a királyok maradványainak hazaszállítására mindig törekedtek, hogy ünnepélyes keretek között eltemessék, mégis előfordulhatott, hogy egy távolabbi háborúban elesve, holtteste az ellenség kezére került, akármennyire is óvták testőrei, illetve hazaszállítása valamilyen akadályba ütközött. Ilyenkor elkészítették az elhunyt uralkodó szobrát, és azt fektették a halotti ágyra,⁵⁰ amelyből az is következik, hogy az nemcsak a ravatalozás során játszott szerepet, hanem egy üres sírba temették el.

Hasonlóan járhattak el a *thermopylai* ütközetben elesett Leónidas király esetében is, akinek holtteste felett nagy harc alakult ki a perzsák és a spártaiak között; utóbbiak végül megszerezték a holttestet, nehogy az ellenség meggyalázza azt.⁵¹ Ám a spártaiak számára megsemmisítő csata végén Xerxés perzsa király kezére került, aki – miként Hérodotos írja, a perzsa szokás ellenére, miszerint a bátran küzdő ellenféllel mindig tisztelettel bántak – a király levágott fejét karóra tűzte.⁵² Az elesett spártai katonákat végül a csata helyén temették el királyukkal együtt.

A *Hellás* leírását megalkotó utazó és geográfus Pausanias Periégétés⁵³ szerint Leónidas csontjait 40 évvel később a *plataiai* csata hadvezére, Pausanias szállította vissza

⁴⁷ Ezt a felosztás követi C. Ricci is, bár Odysseus kenotáfiumát nem a „*monumenti di necessità*” közé, hanem a „*virtuali*” közé sorolja. RICCI 2006, 50.

⁴⁸ Hom. *Od.* IX, 64–66.: „*Οὐδ’ ἄρα μοι προτέρω νῆες κίον ἀμφιέλισσαι, / πρὶν τινα τῶν δειλῶν ἐτάρων τρις ἕκαστον ἀῶσαι, / οἷ θάνον ἐν πεδίῳ Κικόνων ὕπο δηωθέντες.*” A fenti idézet Devecseri G.fordítása.

⁴⁹ Vö. HUG 1922, 172., PRITCHETT 1985, 257. és MIETKE 2004, col. 717.

⁵⁰ Hérodotos a spártai királyokat megillető kiváltságok, köztük a temetési szertartásuk részletes ismertetésekor említi ezt a szokást. Hér. VI, 58, 3.

⁵¹ Hér. VII, 225, 1.

⁵² Hér. VII, 238.

⁵³ Paus. III, 14, 1.

Spártába, ahol egy feliratos táblát emeltek, feltüntetve a perzsák elleni ütközetben elesett többi katona nevét is. Újabban feltételezik, hogy a Hérodotos által említett szokás – miszerint a távolban elhunyt királyt jelképesen temették el, holttestét szobormással helyettesítve – valójában egy egyszeri, kifejezetten Leónidas esetében végrehajtott szertartás lehetett.⁵⁴ Ez az eset – bár a források erre vonatkozóan konkrét utalást nem tesznek – talán arra is rávilágít, hogy Spártában az uralkodói kenotáfium létesítése elsősorban holtteste végleges elvesztésekor történt meg, ha pedig máshol temették el, ideiglenes síremlékként szolgálhatott.

Nemcsak uralkodók vagy hősök számára alakítottak ki kenotáfiumokat, hanem az egyes történeti források – bár ritkábban – az elveszett közkatonákra vonatkozó kegyeleti szokásra is utalnak. A *peloponnésosi* háború kitöréséhez kapcsolódóan Thukydidés az athéniak másik ősi szokásaként említi a háborúban először elesettek állami temetési szertartását, amely során az elhunytak maradványait a saját törzse szerinti koporsóban helyezték el, de ezek között helyett kapott egy lefedett, üres ravatal is, amelyet az eltűnt személyeknek tartottak fenn jelképesen, akiket a holttestek összeszedésekor nem sikerült megtalálni.⁵⁵ A forráshely alapján arra következtethetünk, hogy az eltűntek is – nyilvánvalóan a konkrét elföldelést kivéve – ugyanabban a szertartásban és tiszteletben részesültek, mint a többi hazaszállított háborús áldozat, valamint jelképesen számukra is biztosítottak helyet a *Kerameikos* területén található közös állami síremlék alatt.⁵⁶

A *κενοτάφιον* kifejezést először használó Xenophón pedig a harminc évvel későbbi események kapcsán írja, hogy az ifjabb Kyros sikertelen hadjáratáról visszatérő görög zsoldosok a *bithyniai Kalpé* mellett a thrákokkal vívott kisebb csatározásokat követően összeszedték az elesetteket, de akiket nem találtak meg, „*κενοτάφιον αὐτοῖς ἐποίησαν μέγα, καὶ στεφάνου ἐπέθεσαν*”.⁵⁷

A *marathóni* és a *plataiai* ütközetben elesetteket helyben temették el, a számukra létrehozott közös síremlékeket C. Ricci vegyes típusként határozta meg.⁵⁸ Azonban az utóbbi csata helyszínéről – Hérodotos leírása alapján – az öt résztvevő város elesett katonáinak tömegsírja mellett ismerünk olyan üres sírdombokat, amelyeket valójában propagandisztikus

⁵⁴ Az újratemetés az uralkodó – miként Nagy Sándor – holttestének tulajdonított oltalmazó erő miatt lehetett szükséges, amivel az azt helyettesítő szobor (*eidólon*) nem rendelkezett. A témával részletesen foglalkozik: PETROPOULOU 2009, 596–601.

⁵⁵ Thuk. II, 34, 1–5. (különösen 34, 3.)

⁵⁶ C. Ricci részben összefüggésbe hozta a modern értelemben vett ismeretlen katona sírjával, amely ettől annyiban különbözik, hogy egy katona azonosíthatatlan holttestét temették el. RICCI 2006, 51.

⁵⁷ Xen. *Anab.* VI, 4, 9.

⁵⁸ RICCI 2006, 51–52.

céllal emeltek később azok a városok (pl. *Aigina*), amelyek nem vettek részt az ütközetben, de a szegényt elkerülve, a dicsőségnek ők is részeseivé kívántak válni az utókor szemében.⁵⁹

Említésre méltó még a szövetséges görög-szicíliai csapatok ellen vívott *himérai* csatában (Kr. e. 480) elesett karthágói uralkodó, Hamilcar sorsa, amelynek két változatát örökítette meg Hérodotos. Az egyik verzió szerint a karthágói hadvezér a vereség után nyomtalanul eltűnt, hiába kerestette a *syrakusai tyrannos*, Gelón, míg a másik elbeszélés szerint a táborában áldozat bemutatása közben szembesült azzal, hogy serege elvesztette a csatát, és öngyilkosságot elkövetve a tűzbe vetette magát, amely teljesen elemészttette. Bár nem tudjuk, jelképes temetést tartottak-e az elveszett uralkodónak, mindenesetre emlékéét a karthágóiak minden gyarmatvárosukban fenntartották azáltal, hogy tiszteletére emlékművet állítottak és áldozatot mutattak be, de Hérodotos nem említi kenotáfiumot.⁶⁰

Az utazó és geográfus Pausanias az egyes görög területek leírásakor több olyan, általa személyesen is látott – a Kr. u. 2. században tehát még közel épségben álló és a helyiek által gondozott – síremléket mutat be, amelyek temetkezést nem tartalmaztak, és esetleg hozzájuk kapcsolódó történetet is megörökített. Ezek nagyobb része mitológiai alakokhoz vagy (elsősorban a homérosi) mondavilág szereplőjéhez köthető, akiket általában *hérosként* tiszteltek. Ilyen volt az Akhilleusnak – egy jóslat alapján – az *élisi gymnasionban* készített üres síremléke (*κενὸν μνημα*), ahol az évente tartott ünnepi játékok első napján, napnyugtakor az asszonyok jelképesen meg is siratják a hőst.⁶¹ Az ókori utazó *Argosban* – ahol több kenotáfium is található – látta továbbá azoknak a jelképes sírját (*τάφος κενός*), akik a trójai háborúban estek el vagy a hazatérés során veszítették életüket, és máshol lettek eltemetve.⁶² Itt érdemes megemlíteni, hogy a hellénizmus kori költő, Lykophrón érzékletesen írja le a Trójánál elesettek kenotáfiumát, amelyen nevüket is feltüntették, és ahol a hozzátartozók meg tudják őket siratni és a kapcsolódó halottkultuszt el tudják végezni.⁶³

A szintén *argosi* Appolón Lykeios szentélyénél több más síremlék mellett Prométheus sírjáról is megemlékezik Pausanias, de azt sugallja, hogy – számára kevésbé hihető módon – az *opusiak* is magukénak tudnak egy, a titánhoz köthető temetkezést,⁶⁴ így a két sír közül legalább az egyiknek kenotáfiumnak kellett lennie.⁶⁵ Hasonló kettőséget láthatunk az egyik *argosi* héraclidá uralkodó, Deiphontés Hyrnéthó nevű feleségének a síremléke kapcsán,

⁵⁹ Hér. IX, 58, 3.

⁶⁰ Hér. VII, 166–167.

⁶¹ Paus. VI, 23, 3.

⁶² Paus. II, 20, 6.

⁶³ Lykoph. *Alex.* 365–372. Idézi még: MIETKE 2004, col 715.

⁶⁴ Paus. II, 19, 8.

⁶⁵ Vö. FRAZER 1898, 192.

amelyről Pausanias az asszony haláláról szóló, számára hihetőbb *epidaurosi* hagyományra hivatkozva megállapította,⁶⁶ hogy az valójában csak egy jelképes, üres sír (*τάφος κενός*), mivel az asszonyt a számára emelt *epidaurosi* szentélyben (Hyrnéthion) temették el.⁶⁷ A *thébai* mondakörhöz tartozik Teiresias síremléke, amelyet a szerző a város többi híres sírja mellett megemlíti, ám erről már a helyiek is tudták, hogy az csak *κενὸν μνημα*,⁶⁸ mivel a vak jó, amikor a *Thébaik* elfoglaló *argosiak* *Delphoiba* akarták vinni, *Haliartos* területén, a *Tilphusa* forrás mellett halt meg, és sírja ott van.⁶⁹

Mindemellett két ismert történeti személynek állított jelképes síremléket is megemlíti Pausanias. Az egyik a *Macedoniában* eltemetett, de athéni tragédiaköltő, Euripidész jelképes sírja (*κενὸν μνημα*) Athénban,⁷⁰ a másik pedig Spártában annak a Brasidas spártai hadvezérnek a kenotáfiuma (*τάφος κενός*),⁷¹ akit az athéniak ellen vívott győztes *amphipolisi* csata (Kr. e. 422.) után ott temettek el.⁷² Már Dionysios Halikarnasseus is megfigyelte a jelenséget, hogy egyes híres személyeknek gyakran több sírja is volt eltérő helyeken, de ugyanazt a személyt nem lehet több helyre eltemetni, ezért ezen „sírok” csak egyszerű emlékek azoknak a tiszteletére, akik egy adott közösségben valamilyen oknál fogva tiszteletnek örvendtek.⁷³

A fentiekben láthattuk, hogy írott kútfőink elsősorban mitológiai szereplők, uralkodók, hadvezérek és más, híres emberek esetében örökítették meg a jelképes sír kialakításának szokását; az átlagemberek vonatkozásában főként a katonáknál tesznek említést a síremlékek e típusáról.⁷⁴ A kenotáfiumok létesítésének tehát a görög kultúrában megvolt hagyománya, olyannyira, hogy azt mind Euripidész (Kr. e. 5. szd.), mind Charitón (Kr. u. 4–5. szd.) kifejezetten görög szokásnak tartotta.⁷⁵

⁶⁶ Paus. II, 23, 3.

⁶⁷ Paus. II, 28, 5–7.

⁶⁸ Paus. IX, 18, 4.

⁶⁹ Paus. IX, 33, 1.

⁷⁰ Paus. I, 2, 2.

⁷¹ Paus. III, 14, 1.

⁷² Thuk. V, 11, 1. Mivel Brasidas nem volt király, nem szállították vissza Spártába a holttestét.

⁷³ Dion. Hal. *Ant. Rom.* I, 54, 1.

⁷⁴ Néhány további példát említ még: PRITCHETT 1985, 257–259. – pl. az *Isthmoson* a *korinthosiai* kenotáfiuma azok számára, akik *Salamis*nál, illetve a Xerxés elleni más csatákban estek el (Plut. *mor.* 870E); *Megarában* szintén állítottak egy síremléket azoknak, akik a perzsa háborúk során estek el (Paus. I, 43, 3.).

⁷⁵ Eur. *Hel.* 1239–1245. és Char. IV, 1, 3. Vö. még: RICCI 2006, 47–48.

A római korra vonatkozó források

A római forrásokban szintén nagy számban találunk kenotáfiumok kialakítására utaló részleteket, amelyek egyrészt követik a görög irodalmi hagyományokat, másrészt a görög hitvilággal is egybecsengenek, miszerint a temetkezés mindenkit megillető jog volt, amely a halottak e világtól történő elválasztása mellett lelkük kiengesztelését és emlékezetük fenntartását szolgálta.

A római temetkezési szokásokat is meghatározta a holttest által okozott tisztátalanság megszüntetésére való törekvés, amelyet a temetés keretében végeztek (vö. purifikációs szertartások), és ezért is kellett a temetelenséget elkerülni. A rómaiakban szintén élt az az elképzelés, hogy a temetelenség az elhunyt lelkének túlvilági sorsára is kihat, amely emiatt nem talál nyugalmat, miként az *Aeneis*hez írott kommentárjában Servius felhívta erre a figyelmet az orvul meggyilkolt Polydorus számára létesített kenotáfium kapcsán.⁷⁶ Erre közvetlenül is utal Vergilius az *Aeneis*ben, amikor az alvilágban Sibylla a *Styx* partján a temetetlen személyek – akár száz évig, de legalább csontjaik eltemetéséig – bolyongó lelkéről beszél a főhősnek, aki saját hajótörött társait is felfedezi ezen árnyak között, akiket a túlvilági révész, Charon, temetésük hiánya miatt nem visz át a túlpartra.⁷⁷ Miként a temetetlen Elpénor kérte Odysseust, úgy a vízbe esett, majd barbárok által megölt Palinurus is könyörgött Aeneasnak, hogy keresse meg testét, és legalább jelképesen eltemetve őt, segítsen nyugalmat találni lelkének.⁷⁸ Az elképzelés relatív elterjedtségére vall, hogy a 3. század elején Tertullianus korai apologéta, később pedig Hippói Szent Ágoston is az előbbi vergiliusi részletre hivatkozva érvelt az elképzelés ellen keresztény szemszögből.⁷⁹ Másrészt a római irodalmi forrásokból kibontakozó babona szerint a temetés hiánya az elhunytak szellemének bolyongását, visszajárását és bajthozó kísértését vonta maga után;⁸⁰ erről a későbbiekben még külön lesz szó. A temetésre vonatkozó kötelesség-teljesítésnek nemcsak túlvilághitből fakadó, hanem jogi természetű,⁸¹ továbbá erkölcsi háttere („*traslatitia humanitas*”⁸²) is volt.

⁷⁶ Serv. Verg. *Aen.* III, 68.

⁷⁷ Verg. *Aen.* VI, 325–330.: „*Haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est, / portitor ille Charon, hi, quos vehit unda, sepulti, / nec ripas datur horrendas et rauca fluenta / transportare prius quam sedibus ossa quierunt. / Centum errant annos volitantque haec litora circum; / tum demum admissi stagna exoptata revisunt.*” Lásd még: Verg. *Aen.* VI, 331–336.

⁷⁸ „*Eripe me his, invicte, malis: aut tu mihi terram / inice namque potes, portusque require Velinos / [...] / sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.*” Verg. *Aen.* VI, 337–371. Miután Aeneas legyőzte, az etruszk Mezentius utolsó kívánsága is az volt, hogy temessék el. Ver. *Aen.* X, 900–906. Ld. még: Ver. *Aen.* XI, 371–373.

⁷⁹ Tertullianus (Tert. *anim.* LXVI) és Szent Ágoston (Aug. *De cura mort.* 3.) ezzel kapcsolatos érvelését lásd lentebb!

⁸⁰ CUQ 1896, 1396., valamint TOYNBEE 1971, 42.

⁸¹ Pl. AE 1971, 88. col. II. 22. – hivatkozva további példákkal: SCHRUMPF 2006, 66. és 174. lábjegyzet.

⁸² Petron. *Sat.* CXIV, 11.

Germanicust is ez a Tacitus által részletezett kegyeleti szempont (*pietas*) vezérelte, amikor Kr. u. 15-ben a *teutoburgi* erdőben a hat évvel korábban történt Varus-katasztrófa áldozatainak maradványait egy nagy *tumulus*ba földeltette el.⁸³

Stefan Schrupf nemrég az alábbiak szerint foglalta össze az erre vonatkozó, görögöktől eltérő szemléletmódot. E szerint a rómaiak a bűnözőktől sem tagadták meg általánosan a temetés jogát, csak kifejezetten súlyos vétség (pl. öngyilkosság) esetén,⁸⁴ de ez sem volt bevett szokás vagy előírás; sőt a halálra ítélt holttestét igény esetén visszaadták, hogy eltemethessék.⁸⁵ Akikről pedig nem gondoskodott senki, azok holttestét a legolcsóbb és legegyszerűbb módon távolították el (akár dögtemetőbe dobva), amivel látszólag megtörtént a temetés, és az illető sem maradt *insepultus*. Az elítéltek folyóba dobásával pedig elsősorban nem lelkük túlvilági sorsára akartak hatni, hanem megalázásukat, valamint a holttest hozzáférhetőségét, és ezáltal a temetésével járó tiszteletadás megakadályozását (vö. később a keresztény mártírok esetét) kívánták elérni.⁸⁶

Az elesett katonák holtteste összegyűjtésének és eltemetésének, ellenségtől való kiváltásának görögöknél látott szokása hiányzik vagy csak ritkán fordul elő a római kori történeti forrásokban,⁸⁷ legalább is nem jelenik meg olyan hangsúlyosan, mint Thukydidésnál vagy Xenophónnál. Mindazonáltal D. Peretz felhívta Onasander hadvezéri tudományról szóló értekezésében (Kr. u. 1. szd.) írott tanácsa szerint a csatában elesetteket célszerű eltemetni, hogy a katonákat megóvják a sorsuktól való félelemtől, nehogy ők is, bajtársaikhoz hasonlóan, temetetlenül maradjanak a közömbösség és hanyagság miatt.⁸⁸ Tacitus a germánok szokásainak bemutatásakor említi, hogy bajtársaik holttestét mindig, még a bizonytalan kimenetelű csaták esetén is törekszenek kimenteni, de a történetíró ezt inkább a germánok háborús magatartásának egyik különleges jellemzőjeként adja elő, és nem utal arra, hogy ez esetleg a római hadseregben is gyakorlat lenne.⁸⁹

⁸³ Tac. *Ann.* I, 61–62., Suet. *Cal.* III 1–3. és Cass. Dio LVII, 18, 1. Lásd még: REUTER 2005, 255.

⁸⁴ A temetetlenlégre mint büntetésre – amire Szent Ágoston is hivatkozik (Aug. *De cura mort.* 12.) – lásd pl.: Lucan. VII, 819.

⁸⁵ Vö. még: TESTINI 1980, 77.

⁸⁶ A témával részletesen foglalkozik – elsősorban jogi vonatkozású – írott és epigráfiai forrásokra történő bőséges hivatkozással: SCHRUPF 2006, 66–68. Nyilván Aeneas szavai is az ellenség és hozzátartozói megalázására és a tiszteletadás megvonására vonatkoztak. Verg. *Aen.* X, 557–560.

⁸⁷ Pl. *Caes. bell. Gall.* I, 26. A *bedriacumi* csata után nem mindenkit temettek el: Tac. *Hist.* II, 45, 3.: „*Requisitum Orfidii legati corpus honore solito crematur; paucos necessarii ipsorum sepelivere, ceterum vulgus super humum relictum.*” A *bedriacumi* csatáról fennmaradt történetírói hagyományt a temetetlenül maradt (és halomba gyűjtött) holttestek kapcsán lásd még: Tac. *Hist.* II, 70.; Plut. *Otho* 14.; Cass. Dio LXV, 1, 3. Vö. még: PERETZ 2005, 137.

⁸⁸ Onas. 36, 1–2. PERETZ 2005, 137.

⁸⁹ Tac. *Germ.* 6.

A rómaiak görögöktől eltérő szemléletmódját az elesett katonákhoz való viszonya tekintetében C. Ricci több egyidejű okra vezeti vissza.⁹⁰ Egyrészt a nyilvános részvétnyilvánítást a katonai veszteségek vagy a vereség elfogadásaként értékelték, másrészt a görög vagy köztársaság-kori polgárokból álló hadsereghez⁹¹ képest a császárkori hadsereg a nagy hódítások következtében etnikailag heterogénné is vált, ahol az egyének ennek megfelelően eltérően viszonyultak a kérdéshez. Mindemellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a háborúk, ütközetek nagysága is gyakran meghaladta a görög városállamok egymással vívott csatáinak méretét, ahol már nem volt lehetőség az elhunytak összegyűjtésére és eltemetésére. Harmadszor a temetés és a halottkultusz a római császárkorban inkább a családi és intim szférához tartozott, amely „*mal si conciliava con il valore pubblico della commemorazione collettiva*”; C. Ricci szerint a távolban elesett katonákról megemlékező sírfeliratok – köztük a kenotáfiumok vagy a kollektív síremlékek – egy lassú szemléletváltás következtében a 2. század elején váltak elterjedtté a Római Birodalom területén.⁹² Ugyanakkor a szerencsétlenségek és a veszteség sosem kapott hangsúlyt a római sírfeliratokon.⁹³

Példaként Cicero *senatus* által elutasított javaslatát (Kr. e. 43.) említi, aki a polgárháború során a *mutinai* csatában M. Antonius ellen elesettek számára akart központilag szervezett, állami temetést tartani és emléket állítani,⁹⁴ amit végül a *nursiai* polgárok közpénzen meg is valósítottak.⁹⁵ Mindazonáltal, ugyan ritkábban, de előfordulnak elesett katonáknak készített kollektív síremlékek.⁹⁶ Ezt követően legközelebb a rómaiak számára katasztrófával és három *legio* elvesztésével járó *teutoburgi* erdőben történt vereség (Kr. u. 9.) után hat évvel, Germanicus indítványára adták meg az elesetteknek a végtisztességet, és helyezték egy közös síremlékbe a katonák szétszórt maradványait. Tiberius – feltehetően Germanicus népszerűségéből fakadó hatalomféltésből – nem értett egyet a kezdeményezéssel, ami ellen érvként azt hozta fel, hogy a hadsereg ütőképessége „*imagine caesorum insepulorumque*”⁹⁷ csökkenni fog, mivel az ellenségtől emiatt növekvő félelmében később kevésbé lesz elszánt.⁹⁸ Száz esztendővel később állítottak egy monumentális oltárt *Tropaeum*

⁹⁰ Vö. RICCI 2006, 66. Hasonló következtetésekre jutott: HOPE 2003, 80.

⁹¹ Bár etnikailag nagyjából egységesnek tekinthető, mégis egy nem polgárokból, hanem zsoldos katonákból álló hadsereg vezéréként ír a szokásról Xenophón is.

⁹² RICCI 2006, 66.

⁹³ A klasszikus görög epigráfiában gyakori a veszteség, a vereség drámai kifejezése, míg a római sírfeliratok elsősorban magát a halál tényét rögzítik, annak körülményeit nem részletezik. Vö.: PÁZSINT–VARGA 2018, 22.

⁹⁴ Vö. Cic. *Phil.* XIV, 33–34. és 38.

⁹⁵ Vö. Suet. *Aug.* 12.

⁹⁶ Suet. *Aug.* 12.

⁹⁷ Tac. *Ann.* I, 62.

⁹⁸ Ld. még továbbá Suet. *Cal.* 3. és Cass. Dio LXXVII, 18, 1.

Traiani (Moesia Inferior) területén a Traianus-kori *tropaeum*tól északkeletre 250 távolságban, amelynek felirata a *daciai* háborúban elesett katonákról név szerint megemlékezett, akiknek számát néhány ezerre teszik.⁹⁹ Az emlék régészeti kutatása során nem utalt arra semmi, hogy lett volna külön sírkamrája, továbbá emberi maradványokat sem találtak.¹⁰⁰ Az oltárt Mars Ultornak (a „Bosszúálló”) ajánlották, a nagyobb betűkből vésett császári titulátúra nagy része hiányzott, alatta oszlopokba rendezve, kisméretű betűkkel szerepelt a katonák neve. A feliratot korábban Traianus idejére keltezték,¹⁰¹ újabban azonban felmerült, hogy valójában Domitianus-kori lenne az emlék a közelben található harmadik objektum, egy másik *tropaeum*mal együtt. Ezt meggyőzően bizonyítja A. S. Stefan, aki szerint az igen hiányos császári titulátúra lehetne Domitianusé is, illetve a lista elején szereplő *praefectus praetorio*, nagy valószínűséggel Conelius Fuscus, csak egy *Moesia* területén (és nem *Daciában*) bekövetkezett csata vagy katasztrófa, leginkább a *tapae*-i csata (Kr. u. 85) során vesztette életét, ahol a teljes *legio V Alaudae* is megsemmisült, és amelyet a római állam bosszúja követett. Ilyen vereség Traianus korából nem ismert a térségben, illetve kizárható, hogy az ő elkötelezett híve, Claudius Livianus *praefectus praetorio* szerepelt volna az oltáron, aki otthagya a dák háborúk helyszínét. Ennek megfelelően A. S. Stefan meglátása szerint a felirat egy 87. évi állapotot tükröz, az építmény pedig kenotáfiumnak tekinthető.¹⁰²

A római kori forrásokban először az Augustus-kori irodalomban (Vergilius, Ovidius) találunk utalásokat egy-egy személy számára készült kenotáfiumra vonatkozóan,¹⁰³ így az ezt megelőző időszakot illetően nélkülöznünk kell az ismertebb görög történetírókhoz hasonló, közeli kortársak által, történeti összefüggésben nyújtott adatokat a szokás gyakorlása kapcsán.

Elsőként Vergilius Kr. e. 1. század második felében írott hőseposzában, az *Aeneis*ben találkozunk mitológiai kontextusba ágyazva a jelképes sírok kialakításával, amely több, fentebb részben említett homérosi reminiscenciát tartalmaz. Három helyen a holttest hiányában készült kenotáfium. Priamos fia, Polydorus jelképes temetésének leírásánál a szerző említi a szertartás egyes elemeit: nagy halmot emelnek, tetején gyászszalaggal ellátott oltárral, és elvégzik a halotti engesztelő áldozatot (langyos tejet és szent vért öntve a hantra) a gyászoló, síró nők és férfiak, majd utoljára nevére szólítják az elhunytat.¹⁰⁴ Az alvilágban Aeneas elmondja Deiphobusnak, hogy Trója elfoglalásakor a testét nem találták, így el sem

⁹⁹ Nem zárják ki egy korábbi, Domitianus-kori háború lehetőségét sem: ISM IV, 53. Az emlék kapcsán nagyobb összefoglalások: FURTWÄNGLER 1903; STUDNICZKA 1904; FLORESCU 1965. C. Ricci a vegyes típusba („TIPO MISTO”) sorolta az emléket. RICCI 2006, 78–79.

¹⁰⁰ Vö. STUDNICZKA 1904, 10., illetve összefoglalóan, további irodalommal: STEFAN 2009, 618–619.

¹⁰¹ Vö. Cass. Dio LXVIII, 8, 2.

¹⁰² STEFAN 2009, 617–631. és Fig. 10.

¹⁰³ RICCI 2006, 63.

¹⁰⁴ Verg. *Aen.* III, 32–68.

tudták temetni, ám ott a tengerparton üres sírhalmot (*tumulus inanis*) emelt számára, és háromszor szólítva nevén¹⁰⁵ az elhunyt halotti árnyait (*manes*) meghívta a sírba,¹⁰⁶ akinek a fegyverét és nevét felírva őrizte a jelképes sír.¹⁰⁷ A harmadik helyen pedig a trójai Nisus barátját, Euryalust, hogy ha a *rutuli* táborából nem sikerülne élve visszajutnia, holttestét harcban szerezze vissza vagy váltsa ki az ellenségtől; amennyiben ez nem lehetséges, akkor „*absenti ferat inferias decoretque sepulcro*”.¹⁰⁸ Végül Andromache – bár férje, Hector a távoli Trójában lett eltemetve, mégis – jelképes sírhantot (*tumulus inanis*) emelt kettős oltárral, ahol az elhunyt tiszteletét és emlékezetét fenntartva *libatiót* mutatott be és szólította meg a hős halotti szellemeit.¹⁰⁹

Ovidius mitológiai szereplők számára készült kenotáfiumokról és azok mellett végzett szertartásokról ír a *Metamorphoses* néhány helyén. Philomela számára – akit sógora, Tereus thrák király alattomos módon rabolt el Pandion athéni királytól – nővére, Procne, üres síremléket (*inane sepulcrum*) állított, amikor megtudta testvére halálhírét. Itt valójában egy gyászszertartás is lezajlott (ruha letétele, feketébe öltözés, siratás) engesztelő áldozat bemutatásával.¹¹⁰ A műből nem derül ki a hamis halálhír pontos tartalma, azaz útközben vesztette-e életét Philomela vagy otthon, ahol apja eltemette; a szöveg nem utal a holttest eltűnésére. Mivel a lány temetése logikus módon valahol a távolban már megtörtént, a sírt és a szertartást, miként Andromache és Hector esetében,¹¹¹ a távolban elhunyt emlékezetére, tiszteletből végezte Procne.¹¹²

A temetetlennek vélt elhunyt számára létesített valódi jelképes temetkezésről szól a másik két – mások által nem hivatkozott – szöveghely, részben ismét a trójai mondakörhöz kapcsolódva. Priamus király az eltűnt, valójában bűvármadárrá változott fiát, Aesacost, halottnak hitte, és nevével ellátott üres sírt (*tumulus inanis*) állított, ahol többi fiával közösen gyászolva, halotti áldozatot mutatott be.¹¹³ Hasonló megfontolásból állítottak a tengerben eltűnt hajótöröttek számára sírkövet, miként férjének, a hajóútra készülő Alcyonének utalt

¹⁰⁵ Vö. Hom. *Od.* IX, 64–66.

¹⁰⁶ Vö. CUQ 1896, 1396. Ezzel szemben mindazokat, akik idegen földön haltak meg, szólítani kellett, hogy a hazába magukkal vigyék őket – lásd fentebb az *Odyssiára* vonatkozóan!

¹⁰⁷ Verg. *Aen.* VI, 505–510. A fegyvert vagy kopjafaként szúrta a sírhalomba, vagy eltemették.

¹⁰⁸ Verg. *Aen.* IX, 207–218. Ehhez még: Serv. *Verg. Aen.* IX, 213.

¹⁰⁹ Verg. *Aen.* III, 300–305. Ld. még Serv. *Verg. Aen.* III, 304.

¹¹⁰ Ovid. *Met.* VI, 566–570.

¹¹¹ Ehhez kapcsolódva lásd még a *thébai* mondakör részeként: Stat. *Theb.* XII, 123–124.: „*vatis mox impia coniunx: heu vacuos positura rogos*”.

¹¹² Erre való tekintettel meglátásom szerint – Riccivel ellentétben (TIPO A – RICCI 2006, 64.) – az emlékezet fenntartására létrehozott tiszteleti kenotáfiumnak kell tartanunk a szövegben említett síremléket.

¹¹³ Ovid. *Met.* XII, 2–3.

erre Ceyx, aki gyakran olvasta a tengerparton található kenotáfiumokon (*tumuli sine corpore*) az elhunytak nevét.¹¹⁴

A fenti forrásrészletek alapján tehát kenotáfiumot az elveszett és temetetlen, illetve távolban eltemetett személy számára létesítettek, ami egy legalább háromlépcsős szertartás keretében:¹¹⁵ 1) üres sírdomb (*tumulus*) kialakítása, gyakran oltárral, esetleg ott elhelyezett fegyverrel és az elhunyt nevének feltüntetésével; 2) halotti áldozat bemutatása (gyászszertartással, siratással egybekötve, a sírhantra „*langyos tejet és szent vért locsolva*”¹¹⁶); 3) az elhunyt halotti szellemeit (*manes*) utoljára, többnyire háromszor, nevéen szólítják a jelképes sírnál. Utóbbi szokásról a késő római költő, Ausonius is megemlékezik a 4. században.¹¹⁷ A „temetési szertartást” követő halottkultusz részeként a későbbiekben pedig szintén végeztek *libatiót*.

A különböző mondabeli alakok mellett a római történelem legkorábbi időszakából az első királyra, Romulusra, vonatkozóan a Plutarchos által említett hagyomány úgy tartja, hogy eltűnt, illetve az istenek közé emelkedett, így eltemetésére sem kerülhetett sor.¹¹⁸ Ennek kapcsán C. Ricci foglalkozik röviden Romulus római *Forumon* létesített állítólagos, nyilvánvalóan jelképes, síremlékére vonatkozó viszonylag késői és bizonytalan hagyománnyal.¹¹⁹ Véleménye szerint a *Punica* egyik – *Aeneis*-reminiszcenciának is tekinthető – helyén¹²⁰ a költő, Silius Italicus, egy későbbi, császári családra jellemző szokást (vö. Germanicus vagy Drusus Maior esete) vetít vissza a második pun háború idejére, amikor a két *Hispaniában* elesett hadvezér,¹²¹ P. és Cn. Cornelius Scipio számára a *senatus* döntése értelmében kettős síremléket (talán kenotáfiumot) állítottak a Mars-mezőn.

Időrendben Appianos – aki ugyan már a Kr. u. 2. században alkotott – köztársaság korának utolsó évszázadára vonatkozó forráshelye következik,¹²² ahol Róma kalózok ellen vívott háborúja kapcsán több szempontból is fontos megjegyzést tett. Pompeius a legyőzött *ciliciai* kalózoktól átvette a hajóépítéshez és fegyverkészítéshez szükséges nyersanyagok

¹¹⁴ Ovid. *Met.* XI, 428–429. Ehhez lásd még lentebb a tengerbe veszett személyek kapcsán!

¹¹⁵ Egyes feltételezések szerint a *lucani* engesztelésül kenotáfiumot létesítettek az általuk megölt, hajótörött Palinurus számára is, ahol áldozatot kellett bemutatniuk számára. Verg. *Aen.* VI, 380 és Serv. *Verg. Aen.* VI, 378. Vö. még MIETKE 2004, col. 718.

¹¹⁶ Verg. *Aen.* III, 66–67.: „*inferimus tepido spumantia cymbia lacte / sanguinis et sacri pateras ...*” A fenti idézet Kartal Zsuzsa fordítása.

¹¹⁷ Auson. *Par. Praef. Vers.* 9–10. és 13–14.: „*Hoc satis est tumulis, satis est telluris egenis: / voce ciere animas funeris instar habet. / [...] / Illa etiam, maesti cui defuit urna sepulcri, / nomine ter dicto paene sepultus erit.*”

¹¹⁸ Plut. *Rom.* 27–28.

¹¹⁹ Az ún. Niger lapisszal való azonosítás és a kapcsolódó, elsősorban M. T. Varrót idéző kommentár-szöveghelyek kapcsán lásd további irodalommal: RICCI 2006, 65.

¹²⁰ Sil. XIII, 658–660.

¹²¹ Vö. Liv. XXV, 34–36., továbbá RICCI 2006, 66. – a két hadvezér földi maradványait szerinte visszaszállították Rómába.

¹²² App. *Mithr.* 443.

mellett a rablások alkalmával váltságdíj reményében túszul ejtett, illetve láncra verve dolgoztatott számtalan foglyot is. Ezek a római hadvezér által szabadon engedett emberek, akik talán hosszabb ideje lehettek fogságban, saját földjükre hazatérve szembesültek azokkal a jelképes síremlékekkel (*κενοτάφια*), amelyeket hozzátartozóik készítettek számukra, mivel már halottnak vélték őket. Appianos megjegyzésének jelentősége egyrészt abban áll, hogy a mondai és mitológiai elemektől, toposzoktól mentes. Másrészt pedig megerősíti, hogy – az uralkodók vagy neves személyek a kapcsolódó történeti források túlnyomó többségében is jól dokumentált esetein kívül – az átlagemberek között is nyomon követhető a szokás, hogy üres sírt alakítsanak ki a távolban elhunyt vagy útjukról (hajótörés, baleset vagy rablótámadás következtében) többet híradás nélkül vissza nem térő, így méltán elveszettnek, ezáltal halottnak hitt emberek emlékére. A forráshely a sírok ürességén kívül azok kinézetére, illetve az ott elvégzett szertartásokra sajnos nem utal, bár feltételezhető, hogy az akár temetetlennek hitt hozzátartozó temetését pótolták. E kenotáfiumok térségbeli epigráfiai lenyomatai lehetnek a L. E. Tacoma és R. A. Tybout által katalógusba gyűjtött közel egykorú keleti, görög nyelvű feliratok egy része.¹²³

Ezt követően a korai principátus idején jelennek meg a császári ház tagjai számára, elsősorban tiszteleti célból készített jelképes síremlékek. Augustus több, Rómától távol elhunyt utódjelöltjét is megtisztelték halála helyén egy ilyen – régészeti kutatásokkal is igazolt – síremléssel, amelyek részben ma is állnak.

Cassius Dio és Suetonius is részletesen leírják Drusus Maior Kr. e. 9-ben bekövetkezett halálának körülményeit és díszes temetését, aki a germánok ellen folytatott hadjárata során betegségben halt meg a hadsereg Rajna mellett lévő, a hadvezér halála miatt Átok-tábornak nevezett nyári táborában. A halálos ágyához odasiető későbbi császár, Tiberius, személyesen gondoskodott a holttest Rómába szállításáról,¹²⁴ a hadsereg téli táboráig a *centuriók* és katonai *tribunusok*, ezt követően pedig az egyes tartományok és városok előkelőségei vitték a földi maradványokat. Rómában – Augustus és Tiberius beszédeit követően – a Mars-mezőn elhamvasztották a holttestet, és Augustus mauzóleumában temették el. Mindkét auctor említi a Drusus tiszteletére készült szobrokat és a diadalívet a *Via Appián*, továbbá a hadsereg által készített dízsírhalmot (*tumulus honorarius*) vagy kenotáfiumot (*κενοτάφιον*) halálának a helyétől nem messze, a Rajna partján, *Mogontiacumban*. Az összes ilyen típusú síremlék közül egyedül itt van ismeretünk arról, hogy milyen (ismétlődő) szertartások végrehajtására került sor: *Mogontiacum* mellett évente

¹²³ TACOMA–TYBOUT 2016, Table 15.1. pl. 08/01/33 és 19/05/03

¹²⁴ Vö. Suet. *Tib.* I, 7. és Tac. *Ann.* III, 5.

katonai felvonulást rendeztek, valamint a *galliai* szövetséges államok ünnepi áldozatot mutattak be.¹²⁵ A sírépítményt a mainzi, római kori előzményekre visszatekintő, monumentális méretű „*Drususstein*”-nal (más néven *Eigel-* vagy *Eichelstein*) azonosítják, amelynek a *Tabula Siarensis* alapján legalább két fázisa van: a katonák Drusus halálakor spontán készítettek egy ideiglenes síremléket, amelyet a fia, Germanicus halálakor (Kr. u. 19.) kiadott *senatusi* határozat alapján fejeztek be és építettek meg.¹²⁶ Drusushoz hasonlóan, C. Caesar, Augustus adoptált unokája számára is kenotáfiumot állítottak, halálának (Kr. u. 4.) helyén, a *lyciai Limyrában* (Kisázsia).¹²⁷

Drusus fia, Germanicus Kr. u. 19-ben szintén betegségben halt meg a *syriai Antiochia* mellett, és Tacitustól tudjuk,¹²⁸ hogy hamvasztását ott a *forumon* végezték el. Ezt követően felesége, Agrippina hajón szállította Rómába az elhunyt földi maradványait, majd *Brundisiumtól* díszkísérettel vitték a fővárosba, ahol végső nyughelyére helyezték Augustus mauzóleumában.¹²⁹ Az elhunyt számára, apjához hasonlóan, a *senatus* többek között¹³⁰ egy síremlék (*sepulchrum*) – tulajdonképpen kenotáfium – építését szavazta meg hamvasztásának helyén, *Antiochiában*, továbbá ahol meghalt, *Epidaphnéban*, a határozat alapján gyászemlékény létesítettek.¹³¹ Hasonlóképpen feltételezhető, hogy a keleti hadjáratáról Rómába visszatérő Traianus császár halálának és hamvasztásának helyén, a kisázsiai *Selinus* (Gazipaşa) városában található (sír)építmény a fentiekhez hasonló kenotáfium lehetett.¹³² A szokás legkorábbi párhuzama az *Iliásban* található meg: a halottak összeszedésére kötött fegyverszünet alatt az akhájok a hajóknál az elhunytakat elégették, szem előtt tartva azt is, hogy a háború után hazaszállítják csontjaikat, míg a máglya mellett egyetlen halmot (*τύμβος*)

¹²⁵ Suet. *Claud.* I, 3. és Cass. Dio LV, 1, 2. és 2, 1–3., valamint Eutr. VII, 13, 1.: „*qui apud Mogontiacum monumentum habet*”.

¹²⁶ Vö. BELLEN 1984, 394. A *batavus*-felkeléssel (Kr. u. 69/70) összefüggésben történt pusztítást követő harmadik, Flavius-kori építési fázissal is számolnak: JACOBI 1996, 113. A sírépítményről H. Bellen tanulmánya mellett lásd még: FRENZ 1985, 394–421.; legutóbb A. Panter monográfiája jelent meg, amely az emlék ismételt felmérésével újabb építéstörténeti információkat és rekonstrukciós javaslatot nyújt; a kutatástörténet rövid összefoglalása: PANTER 2007, 6–12.

¹²⁷ A sírépítménynél végzett régészeti kutatások alapján részletes építéstörténeti és művészeti elemzést ad: GANZERT 1984.

¹²⁸ Tac. *Ann.* II, 73., 75. és 83., valamint III, 1–5.

¹²⁹ A Germanicus hamvasztása és *translatio*ja kapcsán lásd még a *translatio cadaveris* jelenségével foglalkozó fejezetet!

¹³⁰ A *senatusi* döntés jogi háttere kapcsán a *Tabula Siarensis* alapján újabban, további irodalommal: GONZÁLEZ 1999, 123–142. különösen 124–128. és GONZÁLEZ FERNÁNDEZ 2017, 117–142.

¹³¹ A *Tabula Siarensis* II. col. 35–37. sora szintén utal a Tacitus által írottakra. A gyásztribün alatt J. González szerint valójában egy szarkofág formájú emelvényt kell értenünk vagy egy *tumulus* volt. GONZÁLEZ FERNÁNDEZ 2017, 129.

¹³² REDFORD–TOBIN 1999, 272. Az emlék nemcsak a Traianushoz kapcsolódó császárkultusznak adott helyet, hanem talán az elhunyt császár hamvasztásának a helyét (*ustrinum*) is jelölte. Ehhez lásd még: HOFF 2016, 56–68.

emelnek mindenkinek;¹³³ a jelenség egyes feliratokon is előfordul, amiről a *translatiók* kapcsán az alábbiakban lesz még szó.

A császár halálának helyén történő kenotáfium-létesítés szokása a 3. századi uralkodók esetében jelenik meg ismét a *Historia Augustában*. Az egyik ilyen hely a rossz uralkodót megtestesítő Heliogabalusszal szemben Severus Alexandert mint jó császárt és eszményi uralkodót bemutató, tendenciózus életrajz (tulajdonképpen „királytükör”),¹³⁴ amely a fent említett Tacitus- és Suetonius-leírásokra emlékeztet. Miután 235-ben a *Galliában* tartózkodó, éppen hadjáratot vezető fiatal császárt a katonák (esetleg a germán őrség néhány tagja) megölte, „*populus [...] Romanus senatusque omnis cum provincialibus cunctis neque tristius umquam neque asperius acceperunt*”, a *senatus* felvette az istenek közé, tiszteletére papi testületet alapítottak, és évente ünnepeket rendeztek születése napján; Rómában díszes síremléket, továbbá – halálának helyén – *Galliában* pedig kenotáfiumot (*cenotafium*) kapott.¹³⁵ A jelképes síremlék készítésének kiemelése azonban itt csak a *Historia Augusta* kitalációja:¹³⁶ külön hangsúlyt kap a rossz és gyűlölt *tyrannust* megtestesítő Heliogabalus ellenpólusaként, akinek még sírja sincs, mert el sem temették,¹³⁷ hogy a jó császár tiszteletére – miként a szintén népszerű Drususnak vagy Germanicusnak – még üres sírt is készítettek, ami egy idealizált és eszményi uralkodót természetesen megilletett.

III. Gordianus császárt a perzsák elleni hadjárata során 244-ben feltehetően Philippus Arabs megölette, majd maradványait Rómába küldte, és az istenek közé emelte.¹³⁸ Az ifjú uralkodó, akit a római nép és *senatus* mellett birodalomszerte szerettek, a *Historia Augusta* szerzője szerint a katonáktól egy feliratos síremléket (*sepulchrum*) kapott halálának a helyén, a perzsa határvidéken, a *Circesium* melletti tábornál (*Mesopotamia*).¹³⁹ A többnyelvű („görög, latin, perzsa, héber és egyiptomi”), szójátékot tartalmazó felirat itt fennmaradt szövege azonban nem tekinthető hitelesnek.¹⁴⁰ Mindazonáltal egyes feltételezések szerint Philippus Arabs – a parancsára meggyilkolt uralkodó népszerűségét figyelembe véve – ezáltal is

¹³³ Vö. Hom. *Il.* VII, 333–337.

¹³⁴ A két uralkodó életrajza összetartozik és egységet alkot. Vö. SYME 1983, 21–22. A fejezet mint „királytükör” kapcsán lásd még további irodalommal: HAVAS 2003, 23–28.

¹³⁵ SHA *Alex.* LXIII, 2–4.

¹³⁶ Sem a *sodalis Alexandrianus* kapcsán, sem pedig a síremlékekre vonatkozóan nincsen máshonnan adatunk, III. Gordianusszal ellentétben (lásd lentebb). STRAUB 1976, 530. és 359. jegyzet, továbbá BARNES 1970, 38.

¹³⁷ SHA *Heliog.* XVII, 1–7.

¹³⁸ Eutr. IX, 3, 2. SHA Gord. XXX., XXXI, 3. és 7.

¹³⁹ SHA Gord. XXXIV, 1–6.

¹⁴⁰ Vö. STRAUB 1985, 322. 218. és 220. jegyzet. Magának a feliratnak a létezéséről és Licinius-szal való fiktív összekapcsolásáról lásd még bővebben: GILLIAM 1970, 103–107.

próbálta jogszerűtlenül szerzett hatalmát legitimálni.¹⁴¹ III. Gordianus kenotáfiumáról (*tumulus*) pontos helyét megjelölve (20 mérföldre a fenti tábortól) megemlékezik szinte szó szerint Eutropius¹⁴² és Festus.¹⁴³ Ammianus Marcellinus is, amikor Iulianus császár perzsák elleni hadjáratakor egy *Zaitha* nevű településnél maga is látta a síremléket (*tumulus*), kiemelte, hogy az uralkodó is „*cum pro ingenita pietate consecrato principi parentasset*”,¹⁴⁴ majd nem sokkal később a császár beszédében ismét szóba került a legifjabb Gordianus, „*cuius monumentum nunc vidimus honorate*”.¹⁴⁵ Mindezek alapján – a fiktív feliratot leszámítva – elfogadják III. Gordianus síremlékének létezését és 4. századi ismertségét,¹⁴⁶ létesítése pedig az ifjú császár halálának és nem pedig temetésének helyén történt.

Végül a *Historia Augusta haruspices* által említett egyik – vélhetően hamis – jóslat kapcsán említi a két rövid ideig uralkodó testvér, Tacitus és Florianus császárok számára az *umbriae Interamnā*ban található földbirtokukon létesített üres síremlékeket (*cenotafia*), ahol kolosszális méretű (harminc láb magas) márványszobraikat is felállították, amelyek egy villámcsapás következtében összetörték.¹⁴⁷

Az elhunyt hiányára a kora császárkori forrásokban eltérő kifejezéseket használtak (pl. *inane sepulchrum*, *tumulus inanis*, *tumuli sine corpore*, *tumulus honorarius*),¹⁴⁸ míg a *cenotafium/cenotaphium* szó csak később (3. szd.) jelenik meg a római forrásokban.¹⁴⁹

Szükségesnek tartom röviden kitérni a jelképes szobor vagy bábu használatára, amely nem volt példa nélkül. Először is vissza kell utalnom a görögöknél a spártai királyok temetését részletező Hérodotos-helyre (Hér. VI, 58, 3.), amely szerint a távoli csatában elesett uralkodót a temetési szertartás során egy szobormással helyettesítették és nagy valószínűséggel azt is temették el. Feltehetően ezt a szokást támasztja alá a mykénéi korra keltezhető dendrai királysírok között talált, mellékletekkel és halotti áldozatra utaló elemekkel ellátott két stilizált szobor.¹⁵⁰ Az utolsó *salamisi* király, Nikokreón és családja kenotáfiumának tulajdonítják azt a ciprusi Enkomiban feltárt sírt, ahol életnagyságú

¹⁴¹ Vö. POTTER 2004, 238. és MIETKE 2004, 719. Utóbbi párhuzamként Iustinianus császár esetére hivatkozik, aki az emberei által megölt Hypatios ellencsászár tiszteletére hasonlóan egy feliratos kenotáfiumot állított, mivel ellenfele a tengerbe veszett (Anth. Gr. 7.591.). Ezt cáfolja: CAMERON 1978, 264–265.

¹⁴² Eutr. IX, 2, 3.: „*Miles ei tumulum vicesimo miliario a Circesio, quod castrum nunc Romanorum est Euphratae imminens, aedificavit.*”

¹⁴³ Fest. 22.

¹⁴⁴ Amm. Marc. XXIII, 5, 7–8.

¹⁴⁵ Amm. Marc. XXIII, 5, 17.

¹⁴⁶ GILLIAM 1970, 107.

¹⁴⁷ SHA Tac. XV, 1. A jóslat szerint Tacitus és Florianus családjából a villámcsapás és a szobrok összetörésének napját követően ezer évvel egy nagyhatalmú római császár származik majd. A hasonló szoborcsohdák gyakran fordulnak elő az ókori forrásokban. Ehhez további irodalommal: STRAUB 1985, 413. 81. jegyzet.

¹⁴⁸ Vö. MIETKE 2004, col. 710.

¹⁴⁹ A szó használatához lásd még: TLL s. v. *cenotaphium*

¹⁵⁰ RICCI 2006, 48–49., MIETKE 2004, col. 716–717.

agyagfigurák kerültek elő gazdag mellékletekkel. A feltehetően elhunytat helyettesítő, mellékletekkel is ellátott szobrok jelensége „köznépi” temetőikben is előfordul.¹⁵¹

A római vallásban előfordulnak olyan ősi gyökerekkel rendelkező – elsősorban tisztító- és engesztelő – szertartások, amelyeknek részét képezi az eredetileg emberáldozatot helyettesítő bábuk (*simulacra, signa, imago*) jelképes feláldozása. Ilyen volt az *Argivi-* vagy *Argei-*ünnep (május 14. vagy 15.), amelynek keretében a *Tiberis* legrégebbi hídjáról, a *Pons Sublicius*ról a *Vesta*-szüzek 24 (vagy 27) idős férfiakat ábrázoló szalmabábút (*stramineus*) vetettek a folyóba, ártó erőinek kiengesztelésére.¹⁵² Livius írja, hogy a római államot és hadsereget fenyegető esetekben a hadvezér (*consul, dictator* vagy *praetor*) saját magát vagy maga helyett valamelyik *legió*ban szolgáló polgárt felajánlhatja (*devotio*) az ellenség csapataival együtt az isteneknek áldozatul, mint tette ezt Decius is Kr. e. 340-ben a *veserisi* csatában.¹⁵³ Ha a felajánlott személy nem hal meg, jelképes temetés keretében egy legalább hét láb magas (kb. két méter) szobrot kell elásni, felette állatot áldozva, a helyet pedig a római tisztségviselőknek el kell kerülniük.¹⁵⁴

Septimius Severus esetében Hérodianos igen részletesen leírja az elhunyt császár istenné nyilvánításához és temetéséhez kapcsolódó gyászszertartást, ahol – miként a spártai királyoknál – elkészítik az uralkodó élethű képmását (jelen esetben viaszból), amelyet nagy pompával felravataloznak, majd elhamvasztanak.¹⁵⁵ Végül meg kell említenünk a holttest hiányában, elsősorban viaszból készült szobormással végrehajtott *funus imaginarium* jelenségét, ahogy utal erre a *lex collegii funeraticii Lanuvini* egyik rabszolgákra vonatkozó szakasza: amennyiben a *collegium* tagjaként temetésre jogosult rabszolga testét ura nem bocsátja rendelkezésre, az elhunyt feltehetően viaszból készült mását temették el jelképesen.¹⁵⁶ Utóbbi hely alapján feltételezhetjük, hogy elterjedt lehetett az elhunytat helyettesítő, különböző szerves anyagokból készült szobor vagy bábu használata.

Mint láttuk, a görögöknél a kenotáfium létesítésére mindenekelőtt íratlan isteni törvények és a közösség szokásai vonatkoztak. A rómaiaknál ezzel szemben már a kifinomult

¹⁵¹ A *cyprusi Salamis* uralkodója családjával együtt magát tűzbe vetve követett el öngyilkosságot Kr. e. 311–310-ben, holttestük nem került elő. További athéni Kr. e. 6. szd. végi (kötömb a sírban) és dél-*italiai* példát (női agyagbüsz és csésze egy edényben) említ még: KURTZ–BOARDMAN 1971, 258–259. és MIETKE 2004, col. 717.

¹⁵² Ovid. *Fast.* V, 622–662., valamint ennek kapcsán még: GESZTELYI–NÉMETH 1982, 271–272. – jegyzetek

¹⁵³ Liv. VIII, 9–10.

¹⁵⁴ „... *tum signum septem pedes altum aut maius in terram defodi et piaculum hostiam caedi; ubi illud signum defossum erit, eo magistratum Romanum escendere fas non esse*” Liv. VIII, 10, 12. A Caepstranóban előkerült harcok két métert nem sokkal meghaladó kőszobrát e jelképes temetés részeként értelmezték: FERRI 1949, 3. és HOLLAND 1956, 243–247. A lelet kapcsán további irodalommal: BASILE 1993, 9–31.

¹⁵⁵ Hérod. IV, 1–2.

¹⁵⁶ „*Item placuit, q[ui]squis ex hoc collegio servus defunctus fuerit et corpus eius a domino dominav[e] / iniquitat[is] sepulturae datum non fuerit neque tabellas fecerit, ei funus imag[ina] / rium fiet*” CIL XIV 2112 = ILS 7212. Ehhez és az uralkodói temetésekhez használt viaszbábuk kapcsán lásd még: SCHRUMPF 2006, 54–55.

jogrendszer is foglalkozott a kérdéskörrel, ami bizonyítja, hogy a temetkezési forma gyakorlása az irodalmi szövegek által sugallt általános elterjedése, és elsősorban mitológiai szereplőkre, hősökre vagy éppen uralkodókra vonatkozó részletei az átlagemberekre is éppen úgy kiterjedtek.

A *Digesta* szerint a háborúban elesetteket meg kell gyászolni, még akkor is, ha holttestük nem került elő, elveszett,¹⁵⁷ ami így közvetve a kenotáfium készítésére, de legalább egy gyászszertartás elvégzésére vonatkozó kötelezettségre utal.

A jogtudós Florentinus (2. szd.) pontos meghatározása szerepel a *Digestában* a kenotáfiumra vonatkozóan: „*Monumentum generaliter res est memoriae causa in posterum prodita: in qua si corpus vel reliquiae inferantur, fiet sepulchrum, si vero nihil eorum inferatur, erit monumentum memoriae causa factum, quod graeci kenotafion appellant*”.¹⁵⁸ Az ilyen emlék fenntartására létrehozott üres síroknak is volt tehát szerepe a római vallásjogban. Ugyanakkor a *Digestában* ellentétes információkat találunk a kenotáfiumok *locus religiosus* voltára vonatkozóan:¹⁵⁹ Ulpianus szerint nem tartoznak a *loci religiosi* közé,¹⁶⁰ míg ezzel szemben Marcianus az *Aeneis* egyik szöveghelyére hivatkozva azok közé sorolja őket.¹⁶¹ Ehhez szorosan kapcsolódik egyes késő római kommentáráírók kérdésfeltevése, hogy vajon egy kenotáfium kiásása, megrongálása sírgyalázásnak számít-e jogi szempontból, ám az egymásnak ellentmondó érvek alapján a kérdés nem eldönthető.¹⁶²

¹⁵⁷ Dig. 3, 2, 25, 1: „*Si quis in bello ceciderit, etsi corpus eius non compareat, lugebitur.*”

¹⁵⁸ Dig. 11, 7, 42.

¹⁵⁹ SCHRUMPF 2006, 157. és RICCI 2006, 19.

¹⁶⁰ Dig. 11, 7, 6, 1.: „*Si adhuc monumentum purum est, poterit quis hoc et vendere et donare. Si cenotaphium fit, posse hoc venire dicendum est: nec enim esse hoc religiosum divi fratres rescripserunt.*” Lásd még HUG 1922, 172.: „*Auch im griechischen Rechte scheint das κ. nicht den gleichen religiösen Charakter gehabt zu haben, wie das wirkliche Grab.*”

¹⁶¹ Dig. 1, 8, 6, 5.: „*Cenotaphium quoque magis placet locum esse religiosum, sicut testis in ea re est Vergilius.*” Vö.: Verg. *Aen.* III, 300–305.: „*Progredior portu classis et litora linqvens, / sollemnis cum forte dapes et tristia dona / ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam / libabat cineri Andromache manisque vocabat / Hectoreum ad tumulum, viridi quem caespite inanem / et geminas, causam lacrimis, sacra verat aras.*”

¹⁶² További forrásmegjelölésekkel lásd: MIETKE 2004, col. 720.

Mors sine spe sepulturae¹⁶³

A temetkezési szokásokat taglaló szakirodalom¹⁶⁴ az elsők között említi a kenotáfium-állítás lehetséges okai kapcsán a hajótöréssel és a tengerben életüket vesztő, eltűnt személyek esetét,¹⁶⁵ ezért forrásaink között külön tematikus csoportot képeznek az ezekkel foglalkozó görög és latin nyelvű szövegrészletek, amelyeket az alábbiakban együtt tárgyalok.

Az ókori emberek tengerről alkotott képe – főként annak ellentmondásos természete miatt – igencsak ambivalens volt, és különösen igaz ez a hajózásban eleinte kevésbé jártas rómaiakra. Egyrészt gazdasági szempontból nézve a halászat mellett virágzott az olcsóbb és adott esetben gyorsabb szállítási lehetőséget kínáló hajózás (gondoljunk csak a föníciai kereskedőkre), a görög gyarmatosítás időszakára, a tenger politikai és katonai szempontú stratégiai jelentőségére (vö. Athén Kr. e. 5. századra kialakult tengeri hegemoniája) vagy kiemelkedő szerepére Róma gabona-ellátásának megszervezésében, amelyhez szükséges volt a Földközi-tenger biztonságossá tétele a kalózok legyőzésével.

Másrészt azonban életet adó, pozitív tulajdonságai mellett felismerhető az ókori irodalomban egyfajta félelem és averzió is a tengert illetően, amely nemcsak mély és végtelenségéből fakadóan ismeretlen, hanem veszélyes¹⁶⁶ és még gyakran a biztonságosabb hajózási idényben is kiszámíthatatlan volt,¹⁶⁷ és amelyet földi halandóknak nem volt ajánlatos háborgathatni.¹⁶⁸ Ez a – talán nem nagy túlzás kimondani – többrétű halálfélelem nem volt ok

¹⁶³ Vö. Sen. *Nat.* V, 18, 6.

¹⁶⁴ Vö. TOYNBEE 1971, 54., KURTZ–BOARDMAN 1971, 99–100. és 257–259.

¹⁶⁵ A vízbe fulladt emberekre több újkori, elsősorban természeti nép (pl. északi osztjokok vagy a haida indiánok) is a néprajzi-etnológiai megfigyelések szerint különleges csoportként tekintett, amely főként abban mutatkozott meg, hogy a megfelelő rítus szerint eltemetett személyekhez képest a meggyilkoltakkal, öngyilkosokkal együtt csak a túlvilág más (marginálisabb) részére kerülhettek. VAN GENNEP 1909, 152.

¹⁶⁶ Hom. *Od.* VIII, 138–139.: „οὐ γὰρ ἐγὼ γέ τι φημι κακώτερον ἄλλο θαλάσσης / ἄνδρα γε συγχεῖναι, εἰ καὶ μάλα καρτερὸς εἴη.” – „mert bizony azt mondom, gonoszabban a tengeri vésnél / semmi se tudja legyűrni az embert, bármily erős is” (Devecseri G. fordítása); Hés. *Or.* 618(–619.): „εἰ δέ σε ναυτιλῆς δυσπεμφέλου ἡμερος αἰρεῖ” – „Tartsd szem előtt, ha veszélyes mesterség, a hajózás csábít” (Trencsényi-Waldapfel I. fordítása).

¹⁶⁷ A római költészetben nem véletlenül illették a „kegyetlen”, „hamis” és „zord” jelzőkkel. HUXLEY 1952, 120. A hajózási szezon tágabb időbeli határa kora tavasz és késő ősztől kezdődött. Lásd ehhez: CASSON 1971, 270–273. Vö. Seneca félelmével és benyomásaival: Sen. *epist.* LIII, 1–3.

¹⁶⁸ Kezdetben, az „aranykorban” még nem volt hajózás, de később az ember becsvágya és kapzsisága miatt a kereskedelem és a háborúk miatt találták fel, kiváltva ezzel az istenek, különösen a fennhatóságában sértett Poseidón/Neptunus, a tenger istenének haragját. DUNSCH 2014, 43. Erre utal Horatius is búcsúversében: „*audax omnia perpeti / gens humana ruit per vetitum nefas*” (Hor. *Carm.* I, 3, 25–26.) és „*Caelum ipsum petimus stultitia neque / per nostrum patimur scelus / iracunda Iovem ponere fulmina.*” (Hor. *Carm.* I, 3, 38–40.). Nem véletlenül mutattak be az útra kelést megelőzően áldozatot az utazót védelmező isteneknek, és erről tanúskodik továbbá az indulást befolyásoló különböző előjelek figyelése, és a kapcsolódó számtalan babona, istenek haragjától való félelem. Pl. Tib. I, 3, 9–20. HÖCKMANN 1985, 157–160. Ld. még az „istentelen” mélosi Diagoras egy vihar során a hajó megrémült legénységének tett megjegyzését (Cic. *Nat.* III, 37. /89./) A rómaiaknál az egyik legrosszabb jel az volt, ha a legénység vagy utasok között valaki meghalt, ezért a holttestet célszerű volt azonnal a tengerbe dobni (CASSON 1974, 155–156.), nem vihették el a szárazföldre, hogy eltemessék. Ehhez lásd: Plut. *Cato min.* 15, 4. és Cass. Dio XLVII, 49, 2. – mindkét Kr. e. 1. századra vonatkozó forráshely szerint

nélküli. Ha egy hajó a nyílt tengeren keveredett viharba, könnyen elsüllyedhetett, így a hajótörött legénységnek és – különösen az úszni nem tudó – utasoknak nem sok esélye volt a túlélésre.¹⁶⁹ Ezt alátámasztja a számos, feltehetően az esetek gyakorisága miatt már irodalmi közhellyé vált, a tengeri út viszontagságaival és hajótöréssel kapcsolatos forráshely: aki a nyílt tengeren, a biztonságot jelentő parttól távol került viharba, ritkán menekült meg.¹⁷⁰ A hajótörések veszélye mellett a kalózok támadásai is gyakran előfordulnak az antik irodalomban.¹⁷¹ Egyes antik szerzők számára tehát a tengeri útra vállalkozás, a tengerre szállás – kis költői túlzással – a biztos halált jelentette,¹⁷² amelyet a kevés római példa közül legjobban a Horatius és Statius által írott „búcsúversek”, *propemptika* fejeznek ki.¹⁷³

a vihar és a tengeri úttal járó viszontagságok a hajón szállított emberi maradványoknak (Caepio hamvai és Brutus vihartól való félelem miatt tengerbe dobott feje) volt köszönhető.

¹⁶⁹ Ugyanakkor a történeti források (lásd alább) mellett a római korból epigráfiai bizonyítékaink is vannak hajótörést túlélőkről. Egy *Erythraiból* (*Ionía*) származó görög nyelvű, Kr. e. 2. századi felirat szerint egy fiatal felnőtt férfi a tengerben lelte halálát, de a maradványait hazaszállították édesanyjához, hogy eltemesse. A római császárkorból említésre méltó az egyik *salonai* (*Dalmátia*; CIL III 8910) felirat, amely kifejezi annak az ellentmondásosságát, hogy az elhunyt egy hajótörés túlélőjeként végül gyilkosság áldozata lett a szárazföldön. Feltehetően balesetről tanúskodik a nagyjából egykorú (Kr. u. 3. szd.) görög nyelvű felirat *Amorgos* szigetéről, amely szerint a tengerbe fulladt 5 éves kisfiút eltemették (IG 12.7.445=SEG 53, 906 ter). A tenger veszélyeit túlélő személyek gyakran áldozatot (vö. Iuv. *Sat.* XII, 17–28. és 81.; Hld. V, 27–28.) mutattak be többek között Neptunusnak, Nemesisnek és Isisnek, de ismertek az ezeknek az isteneknek ajánlott oltárok és *ex votók* (festett ólomtáblák, személyes tárgyak, horgonyok etc.) is. DONATI 2008, 38–39. Bizonyított, hogy mellettük az ún. *samothracei Dii Magnii* (vö. *Theoi Megáloi*) is kiemelt szerepet tölthettek be a tengeren utazókat tartalmazó és hajótörést ellen védő istenségekként, miként mutatja ezt az egyik *Sarmizegethusaban* előkerült, márványtáblára vésett fogadalmi felirat is (*Dacia Napocensis*; CIL III 7919; IDR III/2. Nr. 247.), amely utal arra, hogy a fogadalmát teljesítő, *provincia* közigazgatásában dolgozó császári szabados *adiutor tabellarii* útjának tengeri szakasza is volt. NEMETI 2016, 84. A *samothracei* szentélyben található, hajótörést túlélő személyek fogadalmi festményei kapcsán lásd még *mélosi* Diagoras szkeptikus megjegyzését („*ita fit illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt*”). Cic. *Nat.* III, 37. /89./

¹⁷⁰ A hajótörések klasszikus példái közé tartozik a Rómába tartó Szent Pál esete (ApCsel 27, 9–44.; Kr. u. 58–59 vagy 60 körül – az időpont kapcsán lásd: SCHNELLE 2003, 39. és 35. lábjegyzet), amikor csodával határos módon az összes utas megmenekült. Ezzel szemben pár évvel később szintén a birodalom központjába tartott Iosephus Flavius, aki önéletírása szerint szintén hajótörést szenvedett, és leírja, hogy a feltehetően gabonát szállító teherhajó elsüllyedése után egész éjszaka a nyílt vizen hánykolódó és úszó, mintegy 600 utas közül egy másnap arra járó *cypriusi* hajó 80 embert tudott felvenni és megmenteni a biztos haláltól. Ios. *vita* 3. A reménytelen hajótöröttek gyakran a nyílt tengeren úszva próbáltak küzdeni a túlélésért, ami igen ritkán járt sikerrel. A hasonló szituációt bemutató forráshelyekre további példák: BÖRSTINGHAUS 2010, 33. – 60. jegyzet. Említést érdemel még néhány viharral és hajótöréssel kapcsolatos további klasszikus irodalmi példa: Hom. *Od.* V, 291–298., Verg. *Aen.* I. 34–135., Ovid. *Met.* XI, 478–572.; prózai műben: Hld. V, 27, 1–7. A *poetica tempestas* és a hajótörés mint toposz kapcsán lásd még további római és görög irodalmi példákkal: HUXLEY 1952, 117–124.; GRÜLL 2010, 46. – 124. jegyzet.; DUNSCH 2014, 42–59. Az ókori hajótörések témájához kiindulási támpontot jelentő szakirodalom kapcsán adott hasznos tanácsait dr. Tóth János Attilának ezúton is köszönöm.

¹⁷¹ Példaként említhető: Plut. *Caes.* 1–2. vagy Hld. V. könyv. Pázsint I.-A. és Varga R. szerint a tengeren bekövetkezett halálesetek között egyes esetekben nem zárható ki a kalózok által elkövetett gyilkosság sem. PÁZSINT–VARGA 2018, 26–27. Ennek alátámasztására többek között idéznek egy *Forum Iuli*ből (*Gallia Narbonensis*) származó feliratot (CIL XII 305), amelyen olvasatuk szerint az eddig egyetlen ismert, tengeren bekövetkezett erőszakos haláleset szerepel (*occisus trans mare in Graecia*; a felirat ettől eltérő olvasatát – *[I]ocis tra[ns---] / mare in / Graecia* – adja: CARROLL 2006, 158.). A másik Aurelius Statianus *actor Deus Aeternus*nak dedikált emléke (AE 1989, 636.), amelyre a felirat állítója – J. Bartels és A. Kolb olvasata szerint – *periculo maris liberatus ex voto promisso l(ibens) p(osuit)*. Vö. BARTELS–KOLB 2011, 414.

¹⁷² Pl. Hés. *Or.* 684.: „*χαλεπὸς κε φύγοις κακόν*” – „*nehezen kerülöd ki a bajt*” (Trencsényi-Waldapfel I. fordítása), továbbá lásd még Seneca fejtegetését: Sen. *Nat.* V, 18, 5–13. O. Höckmann szerint – D. Wachsmuth

A vízben lelt halált különös szörnyűnek tartották, ami az alábbiak szerint foglalható össze. A tengeri útra vállalkozók félték mind a fulladás borzalmától,¹⁷⁴ mind pedig attól, hogy a halak táplálékává válhatnak. Utóbbi félelmet, különösen a görögöknél, az irodalmi művek¹⁷⁵ mellett bizonyítja egyes vázák ikonográfiája is, úgy mint a pithekusszai temetőből származó *kratér* vagy az egyik müncheni késő geometrikus *oinochoé* nyakán található hajótörés-ábrázolás,¹⁷⁶ amelyeken a hajótörést szenvedett és fuldokló legénység egyes tagjait halak falják fel.

A félelem harmadik és leghangsúlyosabb oka a temetés kérdése. Az ókorban a tengeren történő hajótörés az esetek többségében együtt járt a megfulladt hajósok és utasok holttestének eltűnésével;¹⁷⁷ ritka alkalom volt, amikor a tengeren életüket vesztett emberek testét szervezett módon keresték,¹⁷⁸ vagy útközben felfedezve eltemették.¹⁷⁹ Itt szükségesnek tartom újra felhívni a figyelmet az *Aeneis* azon részletére, ahol az alvilágban járva Sibylla

szavait idézve – az ókorban egy hajó révbe érkezése sosem volt biztos; a hajózással járó veszélyek kapcsán lásd: HÖCKMANN 1985, 90–95. különösen 91.

¹⁷³ Vö. CASSON 1974, 149–150. és 347. oldali jegyzet. Idézi a két római kora császárkori *propentikont*, amelyeket a szerzők Vergiliusnak – Hor. *carm.* I, 3. és Metius Celernek írtak – Stat. *Silv.* III. 2., különösen: 1–49. és 61–77. A műfaj a hellénisztikus irodalomban különösen népszerű volt.

¹⁷⁴ Pl. Hés. *Or.* 687.: „δεινὸν δ’ ἐστὶ θανεῖν μετὰ κύμασιν” – „irtózat meghalni a hullámokban” (Trencsényi-Waldapfel I. fordítása).

¹⁷⁵ Erre példaként idézhető Tarentumi Leónídász egyik sírverse (Anth. Gr. 7.506.; Kr. e. 3. század): „ἔβρωθην τοῖόν μοι ἐπ’ ἄγριον εὖ μέγα κῆτος / ἦλθεν, ἀπέβροζεν δ’ ἄχρις ἐπ’ ὀμφαλίον” – „rettenetes nagy cápa bukott ki előttem a vízből, / és rámtörve vadul köldökömig bekapott” (Somlyó György fordítása), de említésre méltó még: Hom. *Il.* XXI, 203–204. A görög sírepigrammák közül néhányat idéz a motívum kapcsán: DI NINO 2009, 52. – 20. lábjegyzet. Római példák: Verg. *Aen.* X, 560.; Prop. III, 7, 7–8. A görögök által elképzelt tengeri szörnyek és mitológiai lények, valamint „a halak táplálékává vált emberek” kapcsán lásd még: VERMEULE 1979, 179–209. különösen: 183–187. A (holt)testet felfaló halak irodalmi képének szárazföldre vonatkozó párhuzamát alkotják általában a (dögevő) madarak, vadállatok.

¹⁷⁶ Vö.: LINDENLAUF 2003, 422. Pl. 2. és HURWIT 2011, 1–18.

¹⁷⁷ Hés. *Or.* (665–)666.: „...οὐτ’ ἀνδρας ἀποφθείσειε θάλασσα” – „legénységét el nem nyeli hullám” (Trencsényi-Waldapfel I. fordítása).

¹⁷⁸ A hajótöröttek és a veszélyben lévő hajók megmentése az ókorban nem történt szervezett keretek között (a megmenekülés legtöbbször a szerencsének volt köszönhető – vö. Ios. *vita* 3.), nem hoztak létre erre külön szervezetet sem, kivéve a Strabón által említett (Strab. *Geogr.* XIV, 654, 10), Kr. e. 9–8. századi rhodosi hajós mentőalakulatokat, amelyeket a bajba jutott honfitársak megmentésére küldtek. HÖCKMANN 1985, 92. Az különösen ritka volt, hogy a hajótöröttek holttestét kegyeleti célból megkeressék. L. Casson idézi (CASSON 1974, 161.) Synesius keresztény püspök egyik 5. század eleji levelét (Synes. *epist.* 4, 19.), amelyben az Alexandriából Kyrénébe vezető hajóúttjáról számol be: a viharba került hajó utasai egy-egy aranytárgyat vettek magukhoz, hogy – amennyiben valaki megtalálja a hajótörést követően holttestüket – a temetés költségeinek ellentételezéseként a megtaláló a haszonért cserébe és *Adrasteia* törvényétől (vö. FERNÁNDEZ NIETO 2012, 379–380.) való félelmében legalább egy kis homokot szórjon a temetetlen halottra. A Sybota-szigetcsoporthoz lezajlott tengeri ütközet után – Thukydides tudósítása szerint – a *korinthosiai* saját embereik holttestét igyekeztek felkutatni, hogy elszállítsák a temetéshez, és a legtöbbet sikerült is megtalálni. Thuk. I, 50, 3. Xenophón említi az *Arginusai*-szigeteken vívott tengeri csata (Kr. e. 406) kapcsán, hogy a győztes athéniaknak vissza kellett volna menniük a hajótörötteket felkutatni és a tengerbe fulladt emberek holttestét összeszedni, eltemetni, de a hirtelen kialakult vihar következtében erre nem lehetett sort keríteni; emiatt a hadvezéreket Athénban a népgyűlés előtt bevádolták és kivégezték. Xen. *Hell.* I, 6, 34–35., továbbá a per lefolyásáról: I, 7, 4–34.

¹⁷⁹ PARKER 1983, 44. Ilyen esetre utal például Kallimachos egyik rövid epigrammája (Kall. *epigr.* 58.; Kr. e. 3. század): „τίς, ζένος ὦ ναυηγέ; Λεόντιχος ἐνθ’ ἄδε νεκρόν / εὐρὲ σ’ ἐπ’ αἰγιαλοῦ χῶσέ τε τῶιδε τάφωι” – „Ó, ki lehetsz, matróz? A homokba Leontikhosz ásta / sírodat, és zokogott, míg temetett, idegen” (Szabó Lőrinc fordítása). Egyiptomban a Nílus által partra vetett halottak kapcsán: Hér. II, 90, 1–2.

Aeneasnak a magányosan és temetetlenül elhunyt, emiatt *Styx* partján bolyongó emberekről beszél,¹⁸⁰ akik között a főhős pont a tengerbe veszett két gályavezérét, Leucaspist és Orontest is látta. A tengerben lelt haláltól való félelem leginkább abban áll, hogy az elhunytak lelke a hiedelem szerint tehát a bolyongásból következő szenvedésre lesz ítélve, mivel a tengerbe veszett elhunyt teste biztosan nem részesülhetett a neki járó, hozzátartozói által végzett temetésben, amelyre e fejezet címében idézett Seneca-részlet is utal, és így a végtelen hullámsírbán maradtak.¹⁸¹ A tengert – bár nem az alvilág istene uralma alá tartozik, mégis – nem véletlenül azonosították ezért is gyakran magával a túlvilággal, ahonnan a tengerbe fulladtak számára már nincs visszaút.¹⁸² Az antik auktorok már Homérostól kezdve – éppen a tisztos temetés elmaradása miatt – nem tartották hősi halálnak, sőt, Ovidius egyenesen szájalomra méltónak nevezte a *Tristiában*¹⁸³ a tengerbe fulladást,¹⁸⁴ és ezt Tacitus is megerősíti, hiszen akik hullámok közt halnak „*haud minus miserabiles quam quos hostis circumsidet: quippe illic etiam honestae mortis usus, his inglorium exitium*”.¹⁸⁵

E. Vermeule megállapítása szerint a görögök gyakrabban létesítettek kenotáfiumot a tengerben életüket vesztett személyek számára, mint a háborúban elesetteknek.¹⁸⁶ A görög archaikus és klasszikus kori sírfeliratok némelyike azt sugallja, hogy maga a sírkő (*sema*) helyettesíti az elhunyt eltűnt holttestét,¹⁸⁷ de az egyes sírköveken a test hiányát a név

¹⁸⁰ Verg. *Aen.* VI, 325–336.

¹⁸¹ Hor. *carm.* I, 28. Vö.: DONATI 2008, 35. Néhány példát kiragadva, erre utalhat még mind az *Odysszeia* (vö. Hom. *Od.* V, 306–312.: „ὥς δὴ ἐγὼ γ’ ὄφελον θανάειν [...] τῶ κ’ ἔλαχον κτερέων [...] νῦν δέ λευγαλέω θανάτῳ εἴμαρτο ἀλῶναι.” – „*Estem volna el én [...] elföldeltek volna [...] s most nyomorult és csúnya halál zsákmánya leszek csak*”; Devecseri G. fordítása), valamint *thessalonicaí* Antipatros (Kr. e. 1. szd.) egyik sírversében (Anth. Gr. 7.639) és Ovidius (*Ovid. Met.* XI, 539–540.).

¹⁸² A. Lindenlauf foglalkozott főként görög szemszögből a tengernek a minden társadalmi réteg által ismert és használt sajátosságával, hogy a nem kívánatos tárgyakat vagy személyeket (pl. bűnözők, ellenség, torzszülöttek vagy nem kívánt gyermekek holtteste), amelyeknek nem volt helye az emberi világban, el lehetett benne örökre tüntetni, sokszor rituális céllal, mivel az ókori görögök hitték, hogy „*the sea was an ultimate away-place, a place of no return*”. Így a holttest által okozott beszennyeződést és tisztátalanságot is el tudták kerülni, mivel azt a megtisztuló tenger elnyelte. LINDENLAUF 2003, 419–423. Lásd még: VERMEULE 1979, 179., PARKER 1983, 45–47. és 47. lábjegyzetben további példákkal, valamint DUNSCH 2014, 43. Római köztársaság kori példaként egy *frusinói* torzan született gyermek esete említhető, akit *haruspices* szerint Róma területén kívül úgy kell tengerbe dobni, hogy a földet ne érintse (Liv. XXVII, 37, 6.). A folyóknak is hasonló szerepe volt, amit alátámaszt az *Iliás* azon szakasza (Hom. *Il.* XXI, 122–127.), ahol Achillés, miután megölte, Lykáont a Skamandros folyóba dobja, ahonnan a tengerig sodródik majd a holttest, amelyet nem fognak tudni eltemetni hozzátartozói, viszont halak táplálékává válik részben már a folyóvízben, majd a tengerben. A *Historia Augusta* is tartalmaz néhány ideillő részletet mind egy személy végleges „eltüntetésével”, mind testének örök temetetleniségre ítéletével kapcsolatban, például: a meggyilkolt Clodius Albinus (SHA *Alb.* IX, 5.) családtagjai, valamint Heliogabalus (SHA *Heliog.* XVII, 2.) meggyilkolása után a holttesteket folyóba dobták, illetve Ingenuus, akit miután Gallienus legyőzte, inkább vízbe ugorva lett öngyilkos, és talán „rejtőzködött el” ezáltal mindörökre, minthogy ellenfele keze közé kerüljön (SHA *trig. tyr.* IX, 4.). Továbbá Hér. I, 24, 2–3. (Arión vízbe vetése kapcsán).

¹⁸³ Ovid. *Trist.* I, 2, 51. és I, 4, 27.

¹⁸⁴ A fentebb idézettek mellett a témához számos irodalmi hivatkozást hoz: HUXLEY 1952, 121–122.

¹⁸⁵ Tac. *Ann.* I, 70.

¹⁸⁶ VERMEULE 1979, 187.

¹⁸⁷ Erre példákat és további szakirodalmat lásd: VERMEULE 1979, 187. és a kapcsolódó 10. jegyzet.

kiírásával is igyekeztek kompenzálni.¹⁸⁸ A tengerbe veszett személyek iránti gyászt kifejező sírfeliratokkal szemben a római feliratok többnyire csak a halál tényét említik meg.¹⁸⁹

A hellénisztikus időszakban (Kr. e. 3–1. szd.) már az epigramma-költészet egy különálló és kedvelt műfaját képezték az ún. *nauagika*,¹⁹⁰ azaz a tengerbe veszett személyek kenotáfiumaihoz írott sírversek, amelyre Ovidius is utal Ceyx és Alcyone történetében;¹⁹¹ E sírepigrammák ritkán említik a test sorsát, de a költői emelkedettség egyik elemét képezi annak a kifejezése, hogy a feliratot állító hozzátartozók nem tudnak a hajótörött testének hollétéről, vajon a hullámok között vergődik-e még (talán szülőföldje felé) vagy – hangsúlyozzák abbéli reményüket, hogy – esetleg eltemette könyörületből egy arra járó, ha éppenséggel valahol partra vetődött, és békében nyugszik; a családtól és a szülőföldtől való távolság pátoszoskiemelése mellett azonban többnyire elismerik, hogy a holttest nem kerül meg többé.¹⁹² A költeményekben gyakran hangzik el emiatt a hozzátartozók panasa is, miszerint nincs lehetőségük az ekkor szokásos, gyászhoz kapcsolódó szertatások elvégzésére: megfelelő módon felravatalozni és megadni a végtisztességet szerettüknek, nem beszélve a temetlenség már említett problematikájáról. Mindazonáltal azt sem minden esetben említik, hogy a sír üres vagy a holttest valóban elveszett volna.

A zsidó hitvilág és temetkezési szokások¹⁹³

Miként a görögök, úgy a zsidóság is Izraelben a legnagyobb szerencsétlenségnek tartotta a temetlenséget,¹⁹⁴ ami a görög-római kultúrához hasonlóan a legszörnyűbb büntetések közé is tartozott, amellyel a gonosztevőket sújthatták, illetve a próféták fenyegetései között

¹⁸⁸ LATTIMORE 1942, 200. – 215. lábjegyzet.

¹⁸⁹ LATTIMORE 1942, 200. – 216. lábjegyzetben példákkal.

¹⁹⁰ Az *Anthologia Graeca* 748 darab, Kr. u. 1. század közepét megelőzően íródott sírverset tartalmazó VII. könyvében található meg e *nauagikon*-sorozat; a tengeren életüket vesztett személyekre vonatkozó epigrammákat összegyűjtve lásd: LATTIMORE 1942, 199–200. – 213. lábjegyzet. Ezek nagy részéről azonban feltételezik, hogy valójában csak rétorikai gyakorlatok voltak (MIETKE 2004, col. 716.); ettől függetlenül egy ókorban létező jelenséget tárgyalnak, jóllehet nem kapcsolódnak konkrét sírhoz, sírhelyhez.

¹⁹¹ Ld. Ovid. *Met.* XI, 427–429.: „*et saepe in tumulis sine corpore nomina legi*” – „*sok testnélküli sír iratát olvastam idáig*” (Ovid. *Met.* XI, 429.; Devecseri G. fordítása).

¹⁹² A *nauagika*ban visszatérő elemként általában az elhagyatott *σῶμα* hiányán van a hangsúly, amely egyben a sír ürességének elismerése is. Vö. DI NINO 2009, 48–53. és 57.

¹⁹³ A zsidó temetkezésre és hitvilágra vonatkozó legfontosabb források a szentírási helyek mellett Iosephus Flavius munkái közül elsősorban a *Bellum Iudaicum*, amely számos értékes adatot tartalmaz a temetésre vonatkozó hagyományokról.

¹⁹⁴ GEORGE 1972, col. 1299., továbbá: Zsolt 79,3: „*Jeruzsálem körül ontották vérüket, mint a vizet, és nem akadt senki, hogy eltemesse őket*” (Gál Ferenc fordítása). A temetés mint emberi jog és isteni törvény: Ios. *bell. Iud.* III, 529–530. és IV, 380–388.

szerepelt.¹⁹⁵ A temetetlenség ugyanakkor gyalázatnak minősült és az elhunyt nyugtalanságával járt, és – miként az exhumálás – feldúlta a halálban Izrael népének nyugalma, amely már „atyáival együtt pihen”.¹⁹⁶ A temetés fontosságát és kényszerű helyzetben szimbolikus elvégzését emeli ki Iosephus Flavius: Jeruzsálem ostromakor a zelóták és *idumaeaiak* vérengzésekor a temetetlen halottakra a hozzátartozók csak éjszaka mertek egy maroknyi port szórni jelképesen, helyettesítve a megakadályozott gyászt és temetést.¹⁹⁷ Tehát amennyiben a temetkezés szokásoknak megfelelően történő végrehajtását a körülmények nem tették lehetővé, Antigonéhoz hasonlóan jelképesen (homok hintésével) végezték el a temetést.

A temetés és az ahhoz kapcsolódó, elengedhetetlen szertartások és rítusok elvégzése a család, a közeli hozzátartozók,¹⁹⁸ elsősorban az elhunyt fia kötelességének (ld. pátriárkák) számított,¹⁹⁹ míg háború idején a hadsereg feladata volt az elesettek elföldelése,²⁰⁰ jóllehet a hűséges Tóbit könyve hangsúlyozza annak minden izraelitára vonatkozó érvényességét, hogy gondjuk legyen a kegyelet gyakorlására (Tób 1,17: „*Ha láttam, hogy meghalt valaki a nemzetségemből, eltemettem.*”).²⁰¹

A halál beálltát követően az elhunyt családja (elsősorban a női tagjai) rögtön előkészítette a holttestet a temetésre, amelyet még aznap el kellett végezni.²⁰² Ezt támasztják alá a részben már idézett szentírási szövegek, valamint Iosephus Flavius néhány utalása a

¹⁹⁵ Ezzel fenyegette például Achija próféta Jerobeám házát (1Kir 14,11–13.), Illés próféta Acháb királyt (1Kir 21,19–24. és 2Kir 9,33–37.), valamint Jeremiás próféta Jojakim királyt (Jer 22, 18–19). Lásd még: Jer 8,1-2; Jer 9,21 és 19,7. Áron Úr előtt szabálytalan tűzáldozatot bemutató fiainak eltérő temetése vagy annak megtagadása (Lev 10,1-6), valamint a Jeremiás próféta által kilátásba helyezett büntetés kapcsán vö. DAVIES 1999, 99. és 103. Ld. még Ios. *bell. Iud.* IV, 359–360. és V, 13.

¹⁹⁶ Vö. 1Kir 2,10 és 1Kir 11,43

¹⁹⁷ Ios. *bell. Iud.* IV, 332–333.

¹⁹⁸ HACHLILI 2005, 479–480. és Ios. *bell. Iud.* V, 545.

¹⁹⁹ Pl. Ter 25,8-10; 35,29; 50,1-13.; Tób 4,3-4; 6,15.

²⁰⁰ 1Kir 11,15. és Ios. *bell. Iud.* I, 246. és III, 22–28, ahol a zsidók *pereai* Níger holttestét – amelyről azt hitték a rómaiak, hogy a tűzben elpusztult – keresték, hogy eltemessék. J. Davies említi, hogy az ellenség soraiban elesetteket is eltemették egyrészt szánalomból, másrészt pedig azért, mert a holttestek tisztátalanná teszik az adott területet, valamint egyesek hitték, hogy a földben történő bomlási folyamat az elhunytak fájdalmát is okoz, így az ellenség tovább bűnhődhet. DAVIES 1999, 103.

²⁰¹ Gyürki László fordítása. A zsidókkal ellentétben a qumráni közösség ismerte és használta Tóbit könyvét, amelynek egyik lényeges kegyeleti eleme az ismeretlen holtak eltemetése is. Vö. DÁVID 2009, 60–61. Lásd még: Tób 1,17-20; 2,4-8; 6,15; 12,12-13., valamint Ios. *bell. Iud.* V, 531.

²⁰² HACHLILI 2005, 479–480.

második Templom korára és a római korra vonatkozóan.²⁰³ Mindemellett törekedtek arra is, hogy a temetésre Izrael területén, többnyire a családi sírboltban kerüljön sor.²⁰⁴

A zsidók között a feltámadás először mint Izrael népének közösségi reménye jelent meg.²⁰⁵ Ennek realista módon történő értelmezésével a második Templom korában, a Kr. e. 2. században – részben a hellénisztikus individualista elképzelések és a meghatározóvá váló egyéni reprezentáció hatására is – előtérbe került az egyén fizikai feltámadása, amely elsősorban Dániel próféta könyvére (Dán 12,2: „*Akik a föld porában alszanak, azok közül sokan feltámadnak, némelyek örök életre, mások gyalázatra, örök kárhozatra*”²⁰⁶), valamint a makkabeusi válság vértanúiban élő reménységre (2Mak 7,9: „*Földi életünket elveheted, de a Mindenség Királya föltámaszt minket az örök életre, mert az ő törvényeiért halunk meg.*”)²⁰⁷ vezethető vissza.²⁰⁸

A feltámadás tanítását – a szaduceusok kivételével – a zsidóság (farizeusok és esszénusok irányzata) elfogadta és hitte, ami részben az ókori epigráfiai anyagban is nyomon követhető,²⁰⁹ de az időszakra jellemző leggyakoribb temetkezési forma, az ún. *ossilegium* (másodlagos temetés) alapjául is szolgált. Ennek során a temetés több lépcsőben zajlott le, és így a gyászidőszak is tovább tartott: az elhunytat halála napján a hozzátartozók illatos fűszerekkel együtt gyorsan göngyölve, általában sziklába vájt sírboltba helyezik el, majd harmadnapon újra meglátogatják és meggyőződnek arról is, hogy az illető valóban elhunyt, majd ismét a bebalzsamozzák; végül egy év után – a hús teljes lebomlását követően – a csontokat összeszedik és egy másodlagos temetés keretében *ossuarium*ba (korábban közös temetkezési helyre, sírkamrába) helyezik.²¹⁰

²⁰³ Ld. még a főbenjáró bűn miatt elítélt és felakasztott emberek esetét, akiket tisztátalanságuk miatt kellett még aznap elföldelni, nem maradhattak éjszakára a fán. MTörv. 21,22. Ezzel lehet összefüggésben Iosephus Flavius egyik megjegyzése, amely szerint a zsidók annyira fontosnak tartották a halottak eltemetését, hogy még a keresztre feszítetteket is levették, és még napnyugta előtt eltemették. Ios. *bell. Iud.* IV, 317.

²⁰⁴ Pl. Ter 50,5-6 (Jákob temetése kapcsán), Tób 4,3-4 és 14, 10-13 vagy 2Mak 12,39: „*Másnap [amikor már legfőbb ideje volt], fölkeresték Júdást, hogy menjenek, hozzák el az elesettek holttestét, és temessék őket atyáik sírboltjába, rokonaik közé.*” (Kosztolányi István fordítása)

²⁰⁵ Ez 37,1-14; Iz 51,17 és 60,1.

²⁰⁶ Gál József fordítása.

²⁰⁷ Kosztolányi I. fordítása. Vö. továbbá: 2Mak 7,10-23, valamint 2Mak 12,38-45 és 14,46.

²⁰⁸ HACHLILI 2005, 302., valamint összefoglalóan: GIRARD–RADERMAKERS 1972, 363–364.

²⁰⁹ Az „örök életet”, a „test feltámadását” említő kifejezések mellett azonban előfordul, hogy a felirat állítója kifejezetten a lélek halhatatlanságára vagy a végítéletre utalt, ugyanakkor a hellénisztikus és a római kor képzett pogány köreinek hatására nyomon követhető az asztrális halhatatlanság képzetének megjelenése is. HORST 1991, 114–126., valamint HACHLILI 2005, 502–507. és 18–19. görög nyelvű feliratok (Beth She'arim).

²¹⁰ A másodlagos temetkezés szokását gazdasági (helytakarékosági) szempontokkal is magyarázzák, ugyanakkor vitatják a feltámadással való kapcsolatát is, mivel az elsődleges temetést követően egyszerűbb elképzelni a test fizikai feltámadását. Ám a pusztá, szerves részekről megszabadult csontok a bűnöktől való megtisztulást jelképezik, és az elhunyt így várta a feltámadást. HACHLILI 2005, 483–484. és 522–528.

Mindazonáltal sem a máshol eltemetett, sem az elveszett személyek részére létesített kenotáfiumokról nem találunk közvetlen utalást a zsidó temetkezési szokásokkal kapcsolatos írott források között. Miként a korai keresztények esetében (lásd lentebb), nyilvánvalóan az ő esetükben is élt az az elképzelés, hogy maga a temetkezés hatással lesz a feltámadásra, és a remélt feltámadáshoz szükséges, hogy a földi maradványok (csontok) a sírban legyenek, és valószínűleg ezért nem terjedhetett el a kenotáfium-létesítés sem a zsidó kultúrkörben.²¹¹

A késő római időszak és az őkeresztény szemlélet

A Jézus Krisztus tanítása nyomán megjelenő új keresztény tanok számos elemében eltértek a görög-római hitvilágtól, és ez a feltámadásba és örök életbe vetett hit révén a halál utáni túlvilág-szemléletben és a temetkezési szokásokban is megmutatkozott.²¹²

Ugyan az Evangéliumokban, valamint az Újszövetség egyéb kanonizált részeiben (Apostolok cselekedetei, levelek, Jelenések könyve) kevés szó esik a temetkezésről és annak rítuselemeiről, annyi azonban nyilvánvaló, hogy az Ószövetség temetéssel kapcsolatos szokásait Jézus kortársai megőrizték, amit ő nem helytelenített.²¹³ Mindazonáltal a zsidó vallás egyes irányzataiban már meglévő feltámadásba vetett hit a Jézus tanítását követő keresztények körében már általános volt, valamint ennek nyomán elterjedt a halálra, mint köztes – „alvó” – állapotra tekintő keresztény elképzelés is.²¹⁴

Az irgalmasság testi cselekedetei között tartották számon a rászoruló, elesett embertársak főként adományokkal történő segítése, valamint a betegek ápolása mellett a

²¹¹ Bár nem bizonyított, kenotáfiumnak tartanak Jeruzsálemben egyes, a hellénisztikus kortól megjelenő épített síremlékeket (*nefeš*), mivel nem tartalmaztak külön temetkezés számára kialakított fülkét. A kérdés kapcsán további irodalommal: MIETKE 2004, 721.

²¹² Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bollók Ádámnak, Nagy Leventének, valamint Sosztarics Ottónak a témához kapcsolódóan adott hasznos tanácsaiért.

²¹³ GEORGE 1972, col. 1299. Az újszövetségi Szentírás említi a halott gyászolása keretében történő siratást (ApCsel 8,2) és jajgatást (Mk 5,38–39 és Lk 8,52), amelyet adott esetben fuvolaszó is kísért (Mt 9,24 vagy Ios. *bell. Iud.* III, 437.). Továbbá a *palaestina*i zsidóknál gyakori ún. másodlagos temetkezés szokásának meglétére is találunk utalást, amire a temetéskor fűszerekkel gyolcsba göngyölt, sziklasírba helyezett test, valamint a sírnál tett harmadnapi látogatás és balsamozás utal (Mt 8,21–22; Lk 9,59–60 és Lázár feltámasztása: Jn 11,38–44, valamint Jézus temetése kapcsán: Mt 27,57–60; Mk 15,46–47, 16,1; Lk 23,53–56, 24,1 és 12; Jn 19,38–42 és 20,5–7).

²¹⁴ Vö. Ef 5,14. Vö.: TESTINI 1980, 79. A keresztény temetkezési szokások kialakulása kapcsán rövid összefoglalást nyújt további irodalommal: BOLLÓK 2016, 113–122., ahol idézi a kapcsolódó (fent már részben hivatkozott) szentírási szakaszokat, amelyekből levezethető a halált mint „alvó állapotot” (vö. *koimétérion*>*coemeterium*: „az alvás helye”) felfogó, mind a zsidó vallásban, mind a görög-római hitvilágban is előforduló elképzelés, bár ennek az állapotnak a pontos részleteit illetően nem volt teljes egyetértés az egyházatyák között. A *syriai* keresztény közösségek szerint például az erkölcsös ember lelke ebben az állapotban nem távozik messze a testtől. Vö. még: BOLLÓK 2017–2018, 248–249. A halált alvásként felfogó és részben feltámadásra utaló kifejezések a zsidó epigráfiai anyagban is nyomon követhetők. HORST 1991, 115–118.

halottak eltemetését is,²¹⁵ miként Lactantius is írja: „*ultimum illud et maximum pietatis officium est peregrinorum et pauperum sepultura*”.²¹⁶ Tehát keresztényi kötelesség volt megadni a méltó végtisztességet a társadalom perifériájára szorult, szegény vagy nincstelen személyeknek,²¹⁷ valamint azoknak az idegeneknek is, akik azt nem kaphatták meg családjuktól. Ennélfogva a korai keresztény szerzők hangsúlyozzák is, hogy senkit, még az ismeretlen személyeket sem szabad temetetlenül hagyni vadállatok és madarak martalékául, ellenben Isten képmását és alkotását látva bennük, a róluk gondoskodni nem tudó, hiányzó rokonság helyett a keresztény emberség és kegyelet temesse el őket.²¹⁸

Az ókeresztény íróknál alapvetően ritkán fordul elő a kenotáfium kifejezés, leginkább a klasszikus hagyományokat követő, részben fiktív irodalmi művekben vagy kései sírepigrammákban követhető nyomon, ám ott is jelentősen kevesebb utalást találunk a szándékosan kialakított üres sírokra.²¹⁹ A kevés forrás ellenére mégis bizonyos fokú ambivalencia figyelhető meg: a keresztények részéről némi távolságtartás valószínűsíthető a kenotáfiumok létesítésének „pogányokhoz” köthető szokása kapcsán.²²⁰ Ez részben magyarázható azzal, hogy az ókeresztény apologéták és egyházatyák munkáiban a görög-római hitvilágtól eltérő szemléletmód figyelhető meg az elhunytak holttestének sorsa kapcsán, ami megmutatkozik nemcsak a temetések pompája tekintetében, hanem az olyan esetekben is, amikor valaki a távolban halt meg vagy éppen a holttest hiányzott, és emiatt nem nyílt lehetőség a szokásoknak megfelelő eltemetésére. Már a korai, 2–3. századi szerzők – így Tertullianus és Minucius Felix – is hangsúlyozzák, hogy a feltámadás szempontjából nincsen jelentősége annak, hogy milyen rítus szerint temetik el a megholtat.

Tertullianus már a lélek eredetéről és természetéről írott értekezésében kitér a temetetlen lélekre gyakorolt hatására is, aminek kapcsán az *Ilias* fentebb már általam

²¹⁵ Vö. Mt 25,34–40. Az irgalmasság hat testi cselekedete később kiegészült a halottak eltemetésével is Tóbit könyve alapján (Tób 1,17–19).

²¹⁶ Lact. *Inst.* VI, 12, 25. Szent Ágoston is felhívja erre a figyelmet: Aug. *De civ. Dei* I, 13.

²¹⁷ A rómaiaknál a rabszolgák és a szegények emberek holttestét – akikről senki sem gondoskodott – egy elhagyott temetőárokba, az ún. *puticuli*-ba dobták. TOYNBEE 1971, 49. és BODEL 2000, 131.

²¹⁸ A téma kapcsán lásd még BOLLÓK 2017–2018, 257–258. Aug. *De cura mort.* 10, 12. és 22.

²¹⁹ MIETKE 2004, col. 721–722. Idézi az Anth. Gr. 7.569 számú sírepigrammáját (Agathius Scholasticus), amely szerint egy férfi a távolban elhunyt és eltemetett felesége számára a saját sírja közelében egy második, üres sírt szeretne készíttetni a halott emlékezetére. Hivatkozik még Panopolisi Nonnos Dionysos-eposzának (*Dionysiaca*) két helyére: az egyiknél Zeus a legyőzött Typhón feliratos kenotáfiumának (üres sírdombjának) készítését helyezi kilátásba (Nonn. *Dion.* II, 625–630), míg a másiknál Dionysost vigasztalja Eros a vízbe veszett Carpos és Calamos történetével, akik számára szintén felirattal ellátott üres sírdombot emeltek a naiasok (Nonn. *Dion.* XI, 470–479.).

²²⁰ Kenotáfiumokat korábban az istenek és istenné tett személyek számára is kialakítottak, de a szokást magával a szentkultusszal is összefüggésbe hozták. További irodalmi hivatkozásokkal, valamint az ambivalens hozzáállás kapcsán vö.: MIETKE 2004, col. 722., amely említi Eusebius elutasító álláspontját a kenotáfiumokkal szemben (Eus. *Hist. Ecc.* IV, 8, 2.).

idézett helyére hivatkozik,²²¹ ahol az elhunyt Patroklos kéri Achillestől álmában holtteste eltemetését, mivel ennek megtörténteig bolyongásra van ítélve, és az eltemetettek lelkei nem engedik be a Hádés kapuján, így a késlekedés mértékének megfelelő sérelem éri az elhunyt lelkét. Hasonló problémát vet fel szerinte a korán, „idő előtt” elhunytakról (gyermekek, szűzek) való görög-római hitvilágban élő elképzelés, miszerint életük elmaradt részének megfelelő ideig tartó kóborlás vár rájuk. A korai keresztény apologéta az általa pogánynak tartott túlvilághitre vonatkozó elképzelést két szempontból sem tartja elfogadhatónak, amit a test és lélek egyértelmű szétválasztásával támaszt alá. Egyrészt miért várakozna a lélek a testet érintő szertartásra és adományokra, amelyekből úgysem vihet semmit sem magával a túlvilágra. Másrészt balgaság szerinte a lélek ellen elkövetett jogtalanságnak gondolni a temetés hiányát, mivel az egy rajta kívül álló tényezőtől függ, és elsősorban embertársainak a kötelességei közé tartozik. Az alvilági bebocsátást megelőző céltalan, ám valamilyen felsőbb hatalom által meghatározott ideig (életkorig) tartó kóborlás azonban meglátása szerint test nélkül fizikailag nem lehetséges, ennél fogva a hátralévő idővel járó öregedés sem.²²²

Már viszonylag korán, Tertullianus kortársaként Athénagoras foglalkozott a hajótörött és folyóba fulladt emberek, valamint csatában elesettek sorsával, akik temetlenségük következtében halak, vadállatok vagy madarak táplálékai lettek, így egyesültek ezek testével, amely akár egy másik ember eledelévé is válhatott; ezzel összefüggésben az ínség által kikényszerített kannibalizmussal is foglalkozik. Az ilyen módon történő „egymásba olvadás” azonban nem lesz a feltámadás akadálya, mivel a mindenható és teremtő Isten számára nem lehetetlen a látszólag ily módon – ám az általa alkotott természet rendjével is ellentétesen – egyesültek szétválasztása.²²³

Mivel a nyugati világban különösen elterjedt volt a hamvasztásos rítusú temetkezés, Minucius Felix 3. században írt dialógusában szerepet szánt ennek megtárgyalására is. Művében említi azt a pogányok részéről megfogalmazott feltételezést, miszerint a keresztények a hamvasztástól való félelmük²²⁴ miatt temetkeznek csontvázás rítus szerint, pedig ha az elhunyt teste úgyis megsemmisül, és ha ez fájdalmas neki, akkor pont a holttest elégetése gyorsíthatja fel ezt a folyamatot. Vajon a feltámadás a gyakorlatban hogyan valósul meg: régi vagy új testben, esetleg test nélkül? Az erre adott – részben Athénagoras érvelését

²²¹ Hom. *Il.* XXIII, 71–74.

²²² Tert. *anim.* LI. és LVI.

²²³ Ennek bővebb kifejtését lásd: Athenag. *De res.* 4–7.; szerinte az Isten által alkotott természet rendje szerint eleve nem alakulhat ki végleges egyesülés a táplálék és a tápláltak természetéből adódóan, és ehhez korabeli orvosi és morális magyarázatot is ad. Vö. még PERENDY 2007, 165–174. Szent Ágoston átveszi ezt a gondolatmenetet: Aug. *De civ. Dei* XXII, 20.

²²⁴ Vö. TESTINI 1980, 79.

idéző – válasz már előrebocsátja, hogy a keresztényeknek nincsen félnivalójuk, mivel bármi történjen a földi testtel, amely akár meg is semmisülhet, Isten számára, aki már egyszer a semmiből megalkotta az embert és a teremtett világot, nem lehetetlen azt ismét újraformálni, akár a semmiből.²²⁵ Ennek ellenére keresztényként mégis a hamvasztás nélküli temetést preferálja, ami a keleti gyökerű vallás helyi – zsidó és görög, inhumációt preferáló – szokásával magyarázható.²²⁶

A már említett tertullianusi gondolatmenetet fűzi tovább mind a *De civitate Dei* című művében, mind a Nolai Szent Paulinusnak írott levelében (*De cura pro mortuis gerenda*) egy újabb, Szentírást idéző érv bevonásával Hippói Szent Ágoston, aki szerint a temetetlen halottak miatt nem kell aggódnia a keresztény hozzátartozóknak, és többször utal Jézus szavaira, miszerint a testet ugyan meg tudják ölni, a lelket nem.²²⁷ A feltámadást és az üdvösséget elsősorban a keresztény ember élete és cselekedetei határozzák meg.²²⁸ Ebből a szempontból nincsen jelentősége az érzéketlen holttesttel halál után történekteknek, ezért egy istenfélő nem retteghet a test eltemetésének hiánya vagy esetleg teljes elégetése miatt, amivel üldözőik a feltámadásba vetett hitük megtörése érdekében fenyegetőztek, ugyanis ezzel csak a még érző testtel rendelkező élőket lehet megfélemlíteni, illetve csak a hozzátartozóknak tudtak fájdalmat okozni, akik így nem adhatták meg az adott személynek a végtisztességet.²²⁹ Ugyan sok elhunyt kereszténynek nem történt meg a temetése és földi maradványait nem fedí sírhant, a korábbi szerzők érveit megismételve hangsúlyozza: „*sed nullum eorum quisquam a caelo et terra separavit, quam totam inplet praesentia sui, qui novit unde resuscitet quod creavit*”.²³⁰ Éppen ezért a többek között fájdalmat már nem érző holtak számára temetetlenységük nem büntetés, de az élők bűneként sem róható fel, ha nem állt módjukban eltemetni a halottakat.²³¹ Ez a szemléletmód már azt is sugallja, hogy nem a külsőségekkel

²²⁵ Min. Fel. XI, 4. és 7. (Caecilius kérdése), valamint XXXIV, 10. (Octavius válasza): „...*hominem a Deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari [...] sicut de nihilo nasci licuit, ita de nihilo licere reparari? [...] Corpus omne sive arescit in pulverem sive in umorem solvitur vel in cinerem comprimitur vel in nidorem tenuatur, subducitur nobis, sed Deo elementorum custodi reservatur. Nec, ut creditis, ullum damnum sepulturae timemus, sed veterem et meliorem consuetudinem humani frequentamus.*”

²²⁶ A kereszténység *origójának* is számító keleti birodalomfélben a csontvázak temetkezési rítus elterjedtebb volt a nyugati tartományokra és *Italiára* jellemző hamvasztással szemben, amely a 2. század közepétől kezdve a 4. századra fokozatosan visszaszorult; talán ezért is preferálták a keresztények jobban az előbbi szokást, bár utóbbi temetkezési formától Minucius Felix nem zárkózott el teljesen. Mivel a hamvasztásos rítus gyakorlása ekkorra jórészt háttérbe került, elsősorban a korábbi keresztény szerzőknél fordul elő az eredetileg pogányok által végzett, „hagyományos római rítusnak” tartott halottégetés szokásának ellenzése, amelyet az általuk teljes mértékben elutasított pogány kultuszokkal hoztak összefüggésbe. Vö.: BOLLÓK 2016, 114–115.

²²⁷ Vö. Mt 10,28. A testet mint a lelket szorító bilincset képzelték, el, amely a lelket magával húzza.

²²⁸ Aug. *De cur. mort.* 2.

²²⁹ Aug. *De cur. mort.* 8. és 10.

²³⁰ Aug. *De civ. Dei* I, 12. Ugyanezt a gondolatot lásd még: Aug. *De cur. mort.* 4., amely hivatkozza még: Zsolt 79,2-3.

²³¹ Aug. *De civ. Dei* I, 13.

kell foglalkozni, mert a feltámadást nem befolyásolja sem maga a temetés, de még annak pompája sem.

A *hippói* püspök erre a felismerésre vallomásai alapján már korábban eljutott, valószínűleg *Ostiában* elhunyt édesanyja, Szent Mónika hatására, aki életében nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy *Thagastéban*, tehát hazai földben, korábban elhunyt férje mellé legyen egykor temetve, és közös sírjukat is ennek megfelelően gondozta. Ám halálos ágyán fiait – akik e korábbi vágyát tartották szem előtt – megnyugtatta, hogy testét bárhol el lehet temetni, mivel Istentől semmi sincsen távol, aki a világ végének eljövetelekor tudni fogja, honnan keltse új életre őt; a lényeg, hogy az Úr oltáránál emlékezzenek meg róla.²³² Máshol is hangsúlyozza, hogy az elhunytaknak nem a hely használ, ahol el lettek temetve (pl. *ad sanctos*), hanem annak az élőket kell, hogy mindig a halottakért való buzgó imádságra ösztönözze, ahol a mártírok közbenjárását is kérhetik számukra, és ima útján történő megemlékezésből a temetetlen halottak sincsenek kizárva.²³³ Hasonlóan gondolkodott Szent Ágostonnal egy időben Atripéi Szent Senuda is, aki hangsúlyozta, hogy azoknak is, akiknek valamilyen oknál fogva nincsen sírja, az írások szerint szintén fel kell támadniuk.²³⁴

Összegésképpen elmondható, hogy a fentiekben a teljesség igénye nélkül áttekintett néhány korai keresztény szerző, bár különböző időszakban és eltérő helyen működtek, nagyjából ugyanazt vélték az eltűnt és temetetlen személyek feltámadásáról. Olyan, korábbiaktól eltérő elképzelés figyelhető meg, amely szerint ők már elválasztották a lelket (*pneuma*) a testtől és annak fizikai emlékétől, azaz a sírtól, így az esetleges temetlenség nem jár a lélek korábban elképzelt alvilági bolyongásával, és nem befolyásolja a halott feltámadását sem, amely felett az újjáalkotni képes Isten mindenhatósága áll,²³⁵ ennél fogva az üres sírok kialakítását még alternatívaként sem említik. Ezáltal igyekeztek nyilvánvalóan megnyugtatni azokat a híveket is, akiknél vagy valamelyik családtagjuknál fennáll a veszélye, hogy temetetlenül maradnak (pl. katonák).

²³² „*Ponite [...] hoc corpus ubicumque. Nihil nos eius cura conturbet. Tantum illud vos rogo, ut ad domini altare memineritis mei, ubiubi fueritis. [...] Nihil [...] longe est deo, neque timendum est, ne ille non agnoscat in fine saeculi, unde me resuscitet*”. Aug. Conf. IX, 11. (27–28.)

²³³ Aug. *De cur. mort.* 2., 6. és 22.

²³⁴ BOLLÓK 2017–2018, 251. – hivatkozza és idézi BRAKKE, D. – CRISLIP, A.: *Selected Discourses of Shenoute the Great. Community Theology, and Social Conflict in Late Antique Egypt.* Cambridge 2015, 65. alapján: Senud. *C. Orig.* 16 (389).

²³⁵ Vö. MIETKE 2004, col. 722. Bollók Á. felhívta a figyelmet arra, hogy a halál utáni állapot elképzelése és a feltámadás fizikai megvalósulásának részletei kapcsán időben és térben is mutatkozik különbség a különböző keresztény közösségeket vezető egyházatyák között, akik eltérően viszonyultak a temetés és sírok gazdagságának mértékéhez és a mártírok sírja közelébe történő temetkezésekhez is. BOLLÓK 2017–2018, 247–258.

Ugyanakkor a többségében nemrég áttért, korai keresztény emberek, különösen teológiaiag kevésbé képzett alsóbb néprétegek a még erősen élő pogány hagyományok miatt a temetkezési szokásokban mégis nagy jelentőséget tulajdonítottak az elhunyt holttestének és temetése részleteinek, ami a korábbi pogány túlvilági elképzelésekkel nehezen szakító „néphit” szerint a túlvilági létet (azaz a feltámadáskori állapotot) is meghatározta.²³⁶ A holttest és a temetkezés fontosságát a régészeti források is megerősítik, miként Bollók Á. fogalmaz: „...it seems unlikely in the light of the archaeological record that the beliefs regarding the need for protecting the dead body and the importance of the burial location would have disappeared among Christians”.²³⁷ Ez különösen a mártírok, szentek maradványai esetében játszott kiemelt szerepet (a mai napig), amelyek jelenlétéhez a nyilvános vallásgyakorlat igencsak kötődött. „[T]he grave, the memory of the dead, and the religious ceremonial that might surround this memory were placed within a totally different structure of relations between God, the dead, and the living”:²³⁸ a mártír „Isten barátjaként” és közelségében közbenjáró lehet az élők és elhunytak érdekében – miként Peter Brown fogalmazott.²³⁹ Ennek megfelelően a mártírok számára, miként korábban egyes *hérosok*nak,²⁴⁰ kenotáfiumot készíteni, legalábbis keresztény szemszögből, nem sok értelme volt. Éppen ellenkezőleg, korábbi sírjukból – a római vallásjog értelmében bűncselekményt elkövetve²⁴¹ – kihantolt maradványaikat új helyre, főként templomok oltárai közelébe szállították (vö. *translatio*), mivel a közbenjárásuk elérését (különösen az elhunytak számára) vagy az attól várt csodálatos gyógyulást közvetlenül ereklyéjüknek tulajdonították.²⁴²

²³⁶ Egyiptomban a kereszténység elterjedését követően is továbbélt a mumifikálás szokása, amit a keresztény vallásgyakorlat is megengedett, „hiszen a késő-császárkori szektarianusok törekvése az volt, hogy minél épebben juttassák a halottakat a túlvilágra, s itt ilyen állapotban érje őket az utolsó ítélet, vagyis a feltámadás”, és általában Lázár feltámasztásának ábrázolásain is Jézus egy mumifikált halottat kelt életre, aminek feltételezték az örök életre utaló szimbolikus tartalmát. PÓCZY 1964, 186. (Mindazonáltal a pólyába tekert elhunyt a fentiekben említett zsidó temetkezési szokásokra utalhatott inkább.) 4. századi múmiasírok előfordultak nemcsak Róma, *Italia*, hanem az egykori *Pannonia* területén is. Vö. például: NAGY 1935, 29–30. Ezek egyértelműen keresztény temetkezéseként történő értelmezését az utóbbi időben megkérdőjelezték. PÓCZY 1998, 64–65.

²³⁷ Erre utalnak például a sírba helyezett, apotropaikus szereppel bíró tárgyak. BOLLÓK 2017–2018, 260.

²³⁸ BROWN 1982, 6.

²³⁹ BROWN 1982, 1–12.

²⁴⁰ Hasonló, a maradványok jelenlétét igénylő eset volt Kleisthenés *sikyoni tyrannos translatio*val történő pogány kultuszalapítása, amivel az *argosi* származású Adrastos tiszteletét akarta megakadályozni azért, hogy annak ellensége, Melanippos hamvait *Thébaiból* átszállította, és szent területet jelölt ki számára a *sikyóni prytanneion*ban. HÉR. V, 67, 1–4.

²⁴¹ A római jog szerint a sírok mint *loci religiosi*vallási védelemben részesültek, és eredetileg csak a császár vagy a *pontifex* engedélyével és kizárólag indokolt esetekben volt szabad újra megnyitni, és a földi maradványokat elszállítani, minden más esetben a sírgyalázás bűnét követték el. Ld. ehhez alább a *translatio cadaveris* kapcsán írott részt.

²⁴² A korai keresztény *translatiók* motívumai, valamint a római vallásjog szerinti sírgyalázás kapcsán: KÖTTING 1965, 15–16. és 24–28.

Ez a fajta szemléletváltás, szélsőségesen fogalmazva, tulajdonképpen „ellenkenotáfiumokat” hozott létre, mivel a mártírok és szentek sírja nem lehetett üres (legfeljebb egy-egy apró maradványuk által jelképes), a tőlük származó ereklyéknek ott kellett lennie. A keresztények között a 4. századtól kezdve egyre többen törekedtek arra, hogy temetkezésük a mártírok sírjához vagy ereklyéihez minél közelebb kerüljön (*depositio ad sanctos*), akiknek jelenlététől remélték részben a közbenjárást az elhunyt számára a feltámadáskor esedékes utolsó ítéletnél, részben pedig védelmező szerepükkel a sírrablók (és démonok) távoltartását.²⁴³ Szent Ágoston ismertetett gondolatai – különösen a *De cura pro mortuis gerenda* kapcsán – azonban nagyobb valószínűséggel pasztorációs céllal íródtak, elsősorban a tehetősebb keresztények fényűző temetkezéseinek akarva gátat szabni.²⁴⁴

Mindennek ellenére a korai keresztény közösségek gyakran hoztak létre – az egyébként már máshol eltemetett – mártírok halálának a helyén emlékül szolgáló imahelyeket. *Pannoniai* vonatkozású példaként említhető Szent Quirinus *sisciai* püspök esete, akinek szenvedéstörténete szerint vértanúhalálát követően a jelenlévő hívek szintén így cselekedtek. A mártírt a *savariai praeses* ítéletének megfelelően malomkövel a nyakában a várostól északra folyó Gyöngyös (Perint) patakba dobták; „*testét nem messze találták meg attól a helytől, ahol elmerült és azért itt imádkozóhely van; szent tetemét ellenben a scarbantiai kapu mellett lévő bazilikában temették el, ahová az ő közbenjárásáért nagyobb tömeg jár könyörögni*”.²⁴⁵ A vatikáni Szent Péter Bazilika főoltára alatt az 1940-es években talált *aedicula*-sírépítményről is feltételezik, hogy a Rómában 64 körül mártírhalált szenvedett Szent Péter apostol sírja vagy kenotáfiuma, esetleg mártírhalálának közelében állított emlékhely lehetett.²⁴⁶ Ezeket – bár a császárok és családjuk tagjai számára haláluk helyén létesített síremléssel hasonlóságot mutatnak – nem nevezhetjük a szó eredeti értelmében kenotáfiumnak, hanem az adott szent hitvallására és mártírhalálára emlékeztető emlékhelynek. Hasonlóan, elsősorban feltámadásra utaló, szimbolikus jelentéssel bír Jézus Krisztus és édesanyja, a mennybe „testével-lelkével együtt” felvett Szűz Mária szintén üres

²⁴³ *Pannoniai* példaként említhető a mártírként tisztelt *Synerotas* kultuszához kapcsolódó CIL III 10232 (*posuit ad beatu(m) Syneroti(m) marture(m)*) és a CIL III 10233 felirat (*egofeci viva me memoriam ad dom(i)num Synerotem*). Vö. FPA 6, 160. és NAGY 2012, 68–69. A *depositio ad sanctos* jelenségéről, valamint a temetkezések templomba és templom köré kerüléséről bővebben: KÖTTING 1965, 24–31. és BOLLÓK 2016, 117.

²⁴⁴ Nem beszélve a mártírok közelébe történő temetkezésekről. Ehhez: BOLLÓK 2017–2018, 256–258.

²⁴⁵ Pass. Quir. 7.: „*Cujus corpus non longe ab eodem loco, ubi demersum fuerat, inventum est: ubi etiam locus orationis habetur. Sed ipsum sanctu corpus in basilica as Scarabetensem portam est depositum, ubi major est pro meritis ejus frequentia procedendi*.” A fenti idézet Balogh Albin magyar fordítása. Quirinus szenvedéstörténete kapcsán lásd még: FPA 6, 82–90.; TÓTH 2011a, 51–78., valamint újabban NAGY 2012, 72–108.

²⁴⁶ A források szerint már a 2. század második felében nem ismerték Szent Péter sírjának a pontos helyét. A sírépítmény kapcsán kialakult vita irodalmával együtt lásd: MIETKE 2004, col. 728–730.

sírja is, amelyek azonosítása és tisztelete először a késő antikvitás idejétől követhető nyomon.²⁴⁷

Nyilvánvalóan a késő római időszak nemcsak továbbéltek a pogány elképzelések és szokások is a kenotáfiumokat érintően, hanem léteztek regionális eltérések a holttest hiányához kapcsolódó szokások esetében is, amely számunkra – egzakt források nélkül – nehezen rekonstruálható.

²⁴⁷ Jézus sírját – amely valójában a feltámadást szimbolizálta – általában szintén „üres sírnak” nevezték, ám előfordul a kenotáfium kifejezés is (pl. Panopolisi Nonnos). A későbbiekben, a 6–7. századtól kezdve alakulhatott ki a mennybe felvett Mária *Gethsemane*-völgyében (ill. *Ephesosban*) feltételezett üres sírjának hagyománya is. Szintén szimbolikus jelentése volt annak, hogy I. (Nagy) Constantinus *constantinopolisi* mauzóleumában a szarkofágja köré helyezte a tizenkét apostol – talán képpel és felirattal is ellátott – üres szarkofágját. Kapcsolódó irodalommal: MIETKE 2004, col. 723–733. és RICCI 2006, 85. (n° 127.). Utóbbi ugyanitt említi, hogy talán a gótok elleni *hadrianopolisi* csatában (378) elveszett Valens az egyik olyan utolsó uralkodó lehetett, aki nem részesült a császároknak kijáró temetésben (vö. Amm. Marc. XXXI, 13, 17. és Cons. Const. a. 378,2: „*pugna magna fuit cum Romanis et Gothis miliario XII ab Hadrianopoli die V id. Aug. ex ea die Valens Aug. nusquam apparuit*”), de *Constantinopolisban* – holtteste hiányában – feltehetően kenotáfiumot kapott; erről azonban egyik forrásunk sem tesz említést.

Kenotáfiumok a sírfeliratok tükrében

Bevezetés

A római kor mindennapi életéhez kapcsolódó írásos kútfőink mellett talán legkézzelfoghatóbb és legtöbbet mondó forrásaink – a kenotáfiumok vonatkozásában is – a sírfeliratok, amelyek többek között a tehetősebb és sírkövet készíttetni tudó, főként romanizált lakosság társadalmi összetétele mellett a térbeli mobilitásra, valamint az ókorban élt ember túlvilági szemléletére és elképzeléseire is rávilágítanak.

Jelen fejezet első felében szükségesnek tartom a dunai provinciák és a *Dalmatia* kenotáfiumokhoz köthető feliratainak tartalmából kiindulva, a halál körülményeire vonatkozó formulakincs bemutatása és vizsgálata alapján körüljárni a kérdést, hogy mely síremlékek nevezhetők kenotáfiumnak. Többségüknél a hangsúly elsősorban az ezt kifejező igén vagy szófordulaton, esetleg körülíró kifejezéseken lesz. A határok elmosódottsága miatt kell ezt a kérdést tisztázni, mivel a szakirodalom gyakran pontatlanul és könnyelműen nevez egy adott síremléket kenotáfiumnak. Mivel ilyen típusú csoportosításra korábban már mások is tettek kísérletet, a soron következő historiográfiai áttekintés részeként egyebek mellett erre is ki fogok térni. A kutatástörténeti fejezetben képet kaphatunk arról a folyamatról, amelynek során a római császárkori felirattal e szűk csoportja kapcsán a sokáig uralkodó sztereotípiákat felülvizsgáló és azokkal szemben kritikusabb álláspontok segítségével új és árnyaltabb megközelítések alakultak ki.

A régebbi formulagyűjtéseket kiegészítve az általam összeszedett további síremlékekkel újabb megállapításokat teszek a típusok elkülönítésére, továbbá arra nézve, hogy az adott sírfelirat-típusok közül melyek tartoznak nagy bizonyossággal a kenotáfiumok közé, melyeket sorolták korábban is közéjük attól függetlenül, hogy ennek feltételezése nehezen, vagy nem minden kétséget kizáróan bizonyítható. Mások korábbi észrevételeinek szintézisét figyelembe véve, továbbá a formulakincsük alapján törekszem e feliratokat egy új, még szigorúbb rendszerbe foglalva, típusokba sorolva áttekinteni. Ennek során a következő szempontokat fogom csoportonként tanulmányozni: keltezés, az elhunyt személye és társadalomban elfoglalt helye, halálának körülményei (különös tekintettel a halál és a sírkő előkerülésének helyére), a felirat állítói és társadalmi helyzetük, valamint – amennyiben fennmaradt – a sírkövön szereplő ábrázolások, és ezek közös vonásainak vizsgálata.

Kutatástörténet

A kenotáfiumokkal kapcsolatba hozható sírfeliratok tárgyalása előtt szükséges áttekinteni a terület még viszonylag rövid kutatástörténetét. A szakirodalomban – főként feliratközlésekben – többször előfordult, hogy egy sírfeliratot kenotáfiumnak tekintettek, különösen azokban az esetekben, amikor az elhunyt halálának feliraton megjelölt helye és a sírkő előkerülési helye – esetenként nagy távolságot felölelve – eltért. Az ilyen típusú feliratokkal és velük kapcsolatban felmerülő kérdésekkel először a 2000-es években kezdtek el külön, tematikusan foglalkozni. Az alábbi rövid áttekintésből az is kiderül, hogy a kutatás a hangsúlyt elsősorban a katonák nagyszámú sírfeliratára helyezte, a civil személyek emlékeinek vizsgálata háttérbe szorult.

A téma első és sokat hivatkozott vitaindító munkája Marcus Reuter XIX. Nemzetközi Limeskongresszuson elhangzott előadása és annak kötetében megjelent tanulmánya volt,²⁴⁸ amelyben a hangsúly elsősorban nem a kenotáfiumokra került, hanem a mindenkor római állam és a „fennállásáért” harcoló és ennek során életüket vesztő katonák viszonyának és haláluk körülményeinek vizsgálatán. Reuter kiindulási pontját az a kérdésselvetés jelentette, hogy mi volt a sorsa azoknak a római hadseregben harcoló katonáknak, akik a Római Birodalom valamelyik háborújában haltak meg. Rávilágított arra, hogy a rómaiaknál nem volt szokás közakarattól „állami” emlékműveket állítani a csatában (hősiesen) elhunyt katonáknak; éppen ezért unikumnak számít az adamclissi emlékmű, amelyen a mintegy 3800, dákok elleni győztes (!) háborúk során elesett katona lajstromszerűen név szerint is meg van említve. Többek között a Tacitus által is leírt, a germánok által a teutoburgi erdőben lemészárolt római katonák „csonthalmainak” megkeresése és eltemetése ugyan felülről jövő kezdeményezésnek számít, ám inkább kegyeleti célja volt, és nem egy emlékmű felállítása. Reuter megállapította, hogy a rendelkezésünkre álló írott történeti források ritkán térnek ki egy-egy katona (inkább tiszték) személyes sorsára, halálára, és a háborúk vagy egy-egy csata kapcsán említett római katonai veszteségek száma is általában kevésbé tekinthető objektívnak; a harc közben életüket vesztő katonákkal kapcsolatos, ritkán előforduló régészeti forrásaink is legtöbbször bizonytalanok (pl. Krefeld-Gellep tábora, Kalkriese). A téma vizsgálata kapcsán további lehetőséget azok a sírfeliratok nyújtanak, amelyeken a sírkövet állító személyek valamilyen módon utalnak az elhunytak halálának körülményeire, bár a

²⁴⁸ 19th International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs – Sopianae, 1–8th September, 2003. A limeskongresszus tanulmánykötetében megjelent tanulmányát lásd: REUTER 2005, 255–263.

római katonai sírkövek magas száma ellenére rendkívül kevés ilyen felirat létezik. M. Reuter – leszámítva J. Šašel *desideratus* melléknévi igenevet használó sírfeliratokat tartalmazó, 12 tételes listáját²⁴⁹ – elsőként gyűjtötte össze az ilyen típusú epigráfiai forrásainkat Caesar *dictaturájától* kezdve a késő antikvitásig az egész Római Birodalom területéről (összesen 39 sírfeliratot). Katalógusából kihagyta azonban azokat a – vizsgálata szempontjából nem releváns – sírköveket, amelyek szerint a katona ugyan hadjárat során, de tisztázatlan körülmények között (tehát nemcsak harc közben) vagy egyértelműen nem csata közben (pl. vízbe fulladás) vesztette életét. A túlnyomórészt 3. századi és elsősorban *legionarius*okhoz kapcsolódó feliratok földrajzi megoszlása heterogénnek tekinthető, ugyanakkor nem teljesen tükrözi a valóságot, mivel a túlreprezentált Duna menti provinciák mellett kisebb számban fordulnak elő a Római Birodalom más, szintén veszélyeztetett határterületeiről származó sírkövek. Reuter külön figyelmet szentelt a halál körülményei egyik érdekes kifejezésének, a *desideratus participium*nak, amely magas számban (40 %) fordult elő az általa összegyűjtött feliratok között. Több fontos észrevétele mellett vizsgálta e sírkövek alapján az elveszettek vagy csatamezőn elesettek rangját, vagyoni helyzetét, korát és szolgálati éveit, és ennek alapján következtetett az idősebb, tapasztalt katonák római hadseregben, annak összetételében és csatarendjében betöltött jelentőségére.

A Caracalla alamann *expeditiója* során elhunyt *signifer* budaörsi szarkofágjának közlése és elemzése kapcsán Mráv Zsolt és Ottományi Katalin²⁵⁰ nemcsak az elhunytak maradványainak (haza)szállítása (*translatio cadaveris*) kérdéskörével foglalkozott, hanem – Marcus Reuterrel szinte egy időben, az ő fentiekben említett munkájára is hivatkozva – a magyar szakirodalomban először szenteltek nagyobb figyelmet (ugyan csak egy lábjegyzet erejéig) a távolban meghalt, elesett katonák *pannoniai* sírfeliratainak. Körülbelül 30-ra tették a kenotáfiumokkal együtt azoknak a feliratoknak a számát, amelyek a katonák halálának körülményeit részletezik; a nem katonai foglalkozású személyek síremlékeire nem tértek ki. Tanulmányukban elsőként gyűjtötték össze valamiféle rendszerezettségre törekedve, a teljesség igénye nélkül, az ilyen típusú sírfeliratoknál használt kifejezéseket, formulákat, kísérletet téve az egyes csoportok keltezésére is. Szintén itt használták a „kenotaphium jellegű” megnevezést, amely kiindulási pontul szolgál saját vizsgálataim szempontjából is.

²⁴⁹ ŠAŠEL 1961, 4–5.

²⁵⁰ MRÁV–OTTOMÁNYI 2005, 207. 145. jegyzet. Magyar nyelven: MRÁV–OTTOMÁNYI 2004, 74–75. 144. jegyzet.

C. Ricci először egy rövid tanulmányban,²⁵¹ majd monografikus áttekintésében foglalkozott részletesen a görög és római kenotáfiumokkal, kitérve a későbbi időszakok forrásaira is.²⁵² A síremlék-típust a források – különös tekintettel a jogi szövegek – alapján két típusba sorolta: valódi, „szükségből” készített kenotáfiumok (A típus), amelyeket azon személyeknek állítottak, akiknek a teste elveszett és nem állt rendelkezésre, valamint az emlékezet fenntartását szolgáló kenotáfiumok, amelyet tiszteletből állítottak temetkezéssel már máshol rendelkező személyeknek, akik lehetek átlagemberek (B1 típus) vagy magas rangú személyek (B2). Utóbbiaknál feltételezte, hogy az elhunyt nemcsak az emlékét, hanem a befolyását is ily módon terjesztette ki, fenntartva hatalma folytonosságának látszatát is. Áttekintésében közel 130 kapcsolódó görög és latin nyelvű forrásrészletet, illetve sírfeliratot gyűjtött össze a fenti típusokba sorolva, kommentálva. Ricci munkája a kenotáfiumok kutatása kapcsán alapműnek számít, mivel rendszerszerűen elsőként állított össze M. Reuter után egy többé-kevésbé pontos, egész birodalom területét lefedő katalógust, amely azonban számos – főként katonáknak állított – feliratot nem tartalmazott.

Sabino Perea Yébenes tanulmányában számos (több mint hatvan), kizárólag katonaként szolgáló személy kenotáfiumokkal kapcsolatba hozható síremlékét gyűjtötte össze, és ennek kapcsán számos fontos megállapítást tett.²⁵³ A temetkezési szokásokra vonatkozóan az írott források alapján –M. Reuterhez és C. Riccihez hasonlóan – megjegyzi, hogy a rómaiak a görögökkel ellentétben nem vagy csak ritkán állítottak központi akaratból közös, nyilvános síremléket a háborúban elesett katonáknak, ami szinte kizárólag a privát, családi szféra részét képezte, amelyben az 1. század folyamán, különösen pedig Traianus idejétől jelenik meg a háborúban elveszett katonák emlékezetek. A hangsúlyt néhány sírkő ábrázolása alapján ez utóbbiak megjelenítésére helyezte, ahol a közeli hozzátartozóknak lehetősége nyílt az elhunytat hősként, idealizáltan megjeleníteni, függetlenül attól, hogy győztes vagy vesztes háborúban, csatában vesztette el az életét, és minden esetben kerülték a halál ábrázolását. Az általa tárgyalt feliratok többségét, gyakran különösebb kritika nélkül, kenotáfiumként kezelte, amelyek szerinte köztes kategóriát képeztek az igazi sírfeliratok és a nem temetésre szánt, megemlékező feliratok között. Külön jelentőséget tulajdonított a Sevillai Szent Isidorus *Etymologiae* című munkájában leírt és papiruszokon fennmaradt katonai listákon elhunytakat jelölő Θ (*theta nigrum*) jelölésnek, és – bár érvelése nem meggyőző – párhuzamot vont a latin sírfeliratokon is (szerinte csak ritkán) előforduló görög betűjellel, amelyet ezekben az

²⁵¹ RICCI 2001, 149–161.

²⁵² RICCI 2006, különösen 39–40.

²⁵³ PEREA YÉBENES 2009, 39–88.

esetekben specifikusan kell értelmezni: a görög betű nem alakult át az *o(bitus)* szó rövidítésévé, hanem *theta nigrum*ként ezekben az esetekben is a „csatában elesett” jelentést hordozhatta; erről az alábbiakban lesz még szó. A tanulmány első felében tett fontos megállapításokon és több mint húsz felirat puszta bemutatásán túl, valamint a formulák felsorolásán és a feliratok táblázatba rendezésén kívül azonban nem történt meg a különböző feliratok több szempontra kiterjedő szintézise (közös jellemzők, típusok), ugyanakkor a szerző munkája jó alapot szolgáltat a további vizsgálatok elvégzéséhez.

A *legio II Italica* három katonájának *desideratus* melléknévi igenévvvel ellátott kenotáfiuma kapcsán Markus Handy tett lényeges megállapításokat.²⁵⁴ A szófordulat korábbi szakirodalomnál részletesebb elemzése és értelmezése mellett – a *legionariusok* eltűnésének helyét jelentő *bellum* és *expeditio* jelentését is elemzi Veit Rosenberger munkájára²⁵⁵ támaszkodva. Az ezen formulával ellátott kenotáfiumokat egy kivételével a 3. századi krízisidőszakban a különféle – nem a birodalmon kívülre vezetett hadjárat során, hanem védekező, a Római Birodalom területére váratlanul betörő ellenség elleni vagy a belső – harcok következtében elveszett elhunytaknak állították hozzátartozóik. A szerző részletesen elemezte, hogy mi lehetett a sorsa ezeknek a – feltehetően gótok, illetve velük szövetséges dákok és karpok ellen elesett – katonáknak: harctéren veszttek el, fogságba estek vagy esetleg dezertáltak, átálltak az ellenség oldalára, ami minden esetben eltérő jogállást eredményezett. Utóbbi lehetőség vizsgálatával újabb szempontot emelt be a téma szakirodalmába. Mindemellett vizsgálta még, hogy a hozzátartozók milyen megfontolásból állítottak az elesett családtagnak sírkövet pont a *desideratus* szó használatával, ami szerinte a 3. századra a *limes* mentén kialakult zárt katonatársadalom védekező mechanizmusát tükrözte egy esetleges szégyen (az „elhunyt” hozzátartozó dezertőr vagy áruló lett) és az abból származó, a felirat állítóira nézve negatív következmények elkerülése végett. Újabban Riccardo Bertolazzi foglalkozott a *desideratus participium* katonák sírkövén történő alkalmazásával, és a kifejezés használatának vizsgálata során megállapította, hogy az epigráfiai és irodalmi források nem erősítik meg azt a kutatásban meggyökerezett interpretációt, miszerint a feliratokon „elveszett, eltűnt” értelemben alkalmazták volna, megkérdőjelezve ezek kenotáfium voltát.²⁵⁶

A témában legutóbb M. Šašel Kos foglalkozott *Pannonia* és az Alpok délkeleti területéntalálható kenotáfiumokkal és a „szokatlan” háborús halálesetekkel (ellenség keze

²⁵⁴ HANDY 2011–2012, 41–50.

²⁵⁵ ROSENBERGER 1992. A háborús terminológia feliratokon való lecsapódása kapcsán legutóbb: PALAO VICENTE 2014, 547–572.

²⁵⁶ BERTOLAZZI 2015, 302–314.

által vagy egy hadjárat során halt meg).²⁵⁷ Utóbbiak nagy része a kortársak számára, különösen katonák tekintetében, korántsem lehetett szokatlan vagy rendkívüli, legfeljebb abból a szempontból feltűnőek, hogy a katonai (és civil) sírfeliratok többségén a halál körülményeit nem szokták feltüntetni. Tanulmányában elsősorban időrendi sorrendre törekedve, különböző szempontok szerint tematizálva (pl. az adott személy a markomannkvád háborúk során halt meg vagy a betörő ellenség ölte meg, a távolban elveszett, a dák háborúk áldozata stb.) tárgyalja az egyes síremlékeket, azokat többnyire – Perea Yébenes munkájához hasonlóan felsorolásszerűen – röviden bemutatva és történeti kontextusba helyezve. A háború vagy hadjárat során elveszett katonák vonatkozásában dolgozata nem mondható teljesnek, mivel a *pannoniai* katonák kenotáfiumai közül néhányat még csak meg sem említett (pl. CIL III 3553, CIL III 15159), bár azokat M. Reuter említett katalógusában már feltüntette. Šašel Kos elődeihez képest kritikusan kezeli azt a kérdést, hogy mi számít kenotáfiumnak, így tekintetbe veszi az elhunyt maradványai hazaszállításának lehetőségét is, és néhány olyan síremléssel foglalkozik, amelyet valóban távoli földön (pl. *Syria*, *Parthia* vagy *Mauretania*) elhunyt/elesett katonáknak állítottak. Gyűjtése azonban csonka maradt, mivel több hasonló sírfeliratot nem említett meg (pl. RIU 718. és 759.), ennek okára, szelektálásának esetleges szempontjaira nem tért ki. A szerző tett néhány fontos és általános megállapítást, miszerint a háborúban elveszett katonák kenotáfiumain nem ritkák a portrék, amelyek a síremlékek megemlékező funkcióját hangsúlyozzák ki, továbbá Perea Yébenes nyomán megerősíti, hogy a *desideratus* melléknévi igenevet a Severus-korban kezdék el használni a dunai provinciákban a 3. század második feléig. Az eltűnt katonák halálának körülményei kapcsán szintén felveti a dezertálás lehetőségét is. Mindemellett Šašel Kos tanulmánya végéről is hiányzik a síremlékek pusztá bemutatásán kívül egy, a tárgyalt kenotáfiumokról szóló átfogó összegzés, konklúzió (ikonográfia, használt formulák).

A fentiek mellett említést érdemelnek még azok a közelmúltban megjelent rövid tanulmányok, amelyek M. Šašel Koshoz hasonlóan más, e munka tárgyát nem képező területek kenotáfiumaival foglalkoznak. A. Ruiz Gutiérrez az idegenben elhunyt személyek 1–3. század között *Hispania* területén állított síremlékeivel és kenotáfiumaival foglalkozik,²⁵⁸ míg R. A. Tybout és L. E. Tacoma a mobilitás és a *translatio cadaveris* kapcsán több kenotáfiumra hívja fel a figyelmet egyes keleti területek (Égeikum, Kis-Ázsia és *Syria-Palaestina*) görög nyelvű feliratai között.²⁵⁹

²⁵⁷ ŠAŠEL KOS 2016, 213–224.

²⁵⁸ RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 95–118. A téma kapcsán említést érdemel még: MAYER-OLIVÉ 2014, 155–170.

²⁵⁹ TYBOUT 2016, 390–437.

A kenotáfiumokkal kapcsolatba hozható feliratok formulakincse

Általánosságban elmondható a kenotáfiumokkal kapcsolatba hozott sírfeliratokról, hogy legtöbbször militáris közegben fordulnak elő: a vizsgált provinciákban gyűjtött 81 felirat közel 62 %-a (50 feliraton 54 aktív katona, továbbá feltehetően 2 *veteranus*²⁶⁰) tartozik kétségtelenül ide; *Raetia* területén mindeddig nem találtam kenotáfiumnak tekinthető sírfeliratot. Ezek többnyire valamelyik háborúval, hadjárattal és a katonai millieuhöz hozzátartozó csapatmozgásokkal állnak összefüggésben. Ugyanakkor e csoporthoz képest kisebb számban, de előfordul néhány nem katonai, azaz „civil” szférához kapcsolódó, jelképpességet sugalló felirat is, mint Publius Aelius Nonnos görög nyelvű sírsztéléje *Carnuntumból*, aki Hadrianus császár orvosaként az uralkodó egyik útja során hunyt el.²⁶¹

E – nagyrészt *mortes singulares* közé sorolható²⁶² – feliratoknak bizonyos ígék, igealakok előfordulása alapján jellegzetes formulakincse van, amiért a kutatás eddig ezeket kenotáfiumnak tartotta.²⁶³ Miként az előző, kutatástörténeti fejezetben is láthattuk, ezek csoportosítására történtek már kísérletek. Ottományi K. és Mráv Zs. a budaörsi szarkofág kapcsán végzett egy rövidre szabott csoportosítást a kenotáfiumnak vélt sírfeliratok között.²⁶⁴ Ezzel párhuzamosan Marcus Reuter szintén számos síremléket összegyűjtve elsősorban a háborúban elesettek számára történő emlékállítással és az elhalálozás konkrét körülményeire vonatkozó feliratokkal foglalkozott, míg a kapcsolódó szófordulatok csak említés szintjén szerepeltek nála.²⁶⁵ Legutóbb pedig S. Perea Yébenes gyűjtötte össze több mint 60 római katona felirata alapján azokat a kifejezéseket, amelyek a csatában bekövetkezett halál körülményeire utalnak, de a csak listán felsorolt kifejezésekkel érdemben nem foglalkozott.²⁶⁶ A továbbiakban a nem katonai, azaz „civil” személyek kenotáfiumain előforduló formulákat, fordulatokat is a vizsgálat tárgyává teszem.²⁶⁷

A téma kapcsán rögtön felmerül a kifejezések elemzése szempontjából releváns kérdés, hogy maga a *cenotaphium* szó megjelenik-e sírfeliratokon. Elsősorban a római császárkori Kis-Ázsia (*Pamphylia*) görög nyelvű – temetkezéshez kapcsolódó – sírfeliratain fordul elő a

²⁶⁰ Az egyik *veteranus*, M. Valerius Speratus (CIL III 12659; Kat. III.5.1.), később újra aktív katona lett, és így halt meg *Britanniában*, ezért nem számoltam ide.

²⁶¹ VORBECK 1980b, 7. Nr. 14. és CIGP 3.

²⁶² Vö. ALFÖLDY 2005, 45., továbbá: EHMIG 2013, 127–198.

²⁶³ Pl. NAGY 1971, 120.: Titus Plotius Pamphilus sírsztéléje *Aquincumban (defunctus Alexandria (!))*; FPA 2007, 106.: Marcus Aurelius Avitianus sírköve Tatabányáról (*d(e)ff(unctus) in Part(h)ia*); SZILÁGYI 1956, 15. és 23. (45. jegyzet): Canius Otiorix Pilisszántón előkerült sírsztéléje (*quji defunctus est in Par[t(h)ia*).

²⁶⁴ OTTOMÁNYI–MRÁV 2005, 207. (Anm. 145.)

²⁶⁵ REUTER 2005, 255–263.

²⁶⁶ PEREAYÉBENES 2009, 56–57.

²⁶⁷ Jelen fejezet alapját a következő rövid tanulmány képezte: NOVOTNIK 2017, 96–105.

κενοτάφιον kifejezés, amelynek értelmezése bizonytalan: vagy az elhunytak még életében létesített sírokról van szó, amelyek a temetkezésig valóban üresek voltak, vagy a sírkamrát, esetleg a szarkofág alatti talapzatot jelölte.²⁶⁸ A görög kifejezés latinizált változatát gyakorlatilag nem alkalmazták a latin nyelvű *epitaphium*okon. Tudomásom szerint a *cenotaphium* szó mindeddig *Italiából* ismert négy feliraton: Rómából kettő, egy *Puteoli* és egy *Albintimilium* városából. Utóbbi – bár a szó egyik variánsaként – egyértelműen a kenotáfiumra utal.²⁶⁹ A másik három azonban minden valószínűség szerint a keleti, görög nyelvű provinciákban elterjedt sírkert, azaz *cēpotaphium* (vö. görög κηποτάφιον vagy κηπόταφον) nevét jelölte, amelyet elírtak, mint azt a CIL szerkesztői is jelezték.²⁷⁰ A kicsinyítő képzős *cenotaphiolum* kifejezés egyetlen egy, lehatárolást is megadó római feliraton fordul elő,²⁷¹ azonban Bernard Frischer rámutatott, hogy ilyen szó nem létezik, mivel ebben az esetben az eredeti feliratközlésben szereplő szöveg átírása pontatlan volt, és valójában a *cepotaphium* kicsinyítő képzős alakjáról van szó.²⁷² A görög kifejezés latin fordítása, az *inane sepulcrum* is megjelenik két római városi feliraton.²⁷³ A fentiek G. Mietke megállapítását erősítik meg, miszerint többnyire a feliratok kontextusából vagy a sír ürességére való utalásból lehet következtetni az adott emlék kenotáfium voltára, erre külön kifejezést nem használtak.²⁷⁴

Előfordul, hogy a közösséget korábban elhagyó, távoli földre költözöttek számára a hozzátartozók jelképes sír készítésével kívánták kifejezésre juttatni az adott személy közösséghez való tartozását,²⁷⁵ vagy – amint az alábbiakban látni fogjuk – halála után el is

²⁶⁸ Ehhez további irodalommal: MIETKE 2004, col. 711–712. és RICCI 2006, 20–23. Nr. 3–10. Ritkán, de jelzős szerkezetben is előfordulhat a kifejezés: *κενός τάφος* (a kis-ázsiai feliratok fenti értelmezésében: pl. MAMA V 182,58. [*Dorylaion*] és IK 33,61. [*Mysia*], továbbá IG V,1 736. [*Lakonikē*]) vagy *τύμβος κενός* (IG XII,7 [*Amorgos*]).

²⁶⁹ AE 1992, 675. (*Albintimilium*, 2–3. szd.): *D(is) [M(anibus)] / Publi[ci De]/metri, [fili] / pienti[ssimi]. / Albuc[ia Maxi]/milla, [mater] / misera, [meri]/tis defu[ncti] / caenota[phium (!) fec(it)]*.

²⁷⁰ Róma: CIL VI 8505: *hoc ce<n=P>otaphium*; CIL X 2066: *in hoc ce<n=P>otaphio maceria cinctum; Puteoli*: AE 2004, 281: *cenota]/phium (?)*. A *cepotaphium/cepotaphiolum* kapcsán lásd még: LUPAŞ 1963, 128. A sírkertek kapcsán J. M. C. Toynbee további példákon keresztül rámutat az eredeti görög terminológia és szófordulatok nyugati, latin világban történő átvételére, ugyanakkor megjegyzi, hogy a kifejezés a nyugati provinciákban ritka. TOYNBEE 1971, 94–100. különösen 95–96.

²⁷¹ CIL VI 13386 (= EDCS-15400192): *In hoc ce<n=P>otaphiolo / m(emoriam?) Aur(eliae) Stratonicae qui(!) facit / p(edes) long(um) XXIII lat(um) p(edes) XIII / et lib(ertis) libertabusque posterisq(ue) / eorum*.

²⁷² A kifejezést e feliratra hivatkozva a *cenotaphium* derivátumaként a nagyobb filológiai szótárak (pl. TLL s. v. *cenotaphiolum*) mellett többen (pl. LUPAŞ 1963, 128.) minden kommentár nélkül átvették, az OLD pedig nem szerepelteti. Frischer felvetette továbbá a temetkezési hely lehatárolásra utalva azt a logikus kérdést is, hogy miért létesítene valaki előre sok lehetséges birtokosnak egy ilyen kisméretű kenotáfiumot (vö. „*libertis libertabusque posterisque eorum*”). FRISCHER 1982, 444–445.

²⁷³ CIL VI 3608 = CLE 475 és CIL VI 16913 = CLE 1049.

²⁷⁴ MIETKE 2004, col. 710.

²⁷⁵ CAPELLE 2000, 442. Kr. u. 2. század eleji példaként említhető a római *origójú* L. Tettius Crescens saját magának állított szardíniai felirata (Cagliari, AE 2000, 647.), ahol több hadjáratot is megemlít, amelyeken nagyobb valószínűséggel civilként (*lixa, mercator*) vett részt, ugyanakkor az életkorának a helye üresen maradt,

szállíthatták maradványait (pl. vissza a szülőföldre a *poetovioi centurio* esetében) onnan, ahol az adott közösség ezt követően egy kenotáfiumot állított. A lényeg az, hogy ezeknél a temetkezéseknél pont az elhunyt maradványainak hiányán van a hangsúly, ami által jelképekké válnak.

Szemponctunkból a legfontosabbak azok a feliratok, amelyek egyértelműen kifejezik, vagy utalnak arra, hogy az elhunyt holléte nem ismert, illetve nem ott lett eltemetve, ahol a feliratot állították. Megjegyzendő továbbá az is, hogy ezek tartoznak a vizsgált területen a legkorábbi kenotáfiumok közé. Ezeknél a jelképes temetkezéseknél különös hangsúlyt kap a csontok, a test vagy a maradványok említése, miként M. Caelius Kr. u. 1. század elején állított híres xanteni síremlékének (CIL XIII 8648) esetében is. A *translatio cadaveris* jelenségére is példaként említhető Marcus Petronius Marci filius Classicus Marrucinus, a *legio VIII Augusta centuriójának* sírfelirata (CIL III 4060 és 10869), amely az egykori *Poetovio (Pannonia Superior)* territoriumáról került elő. A Kr. u. 1. század első felére keltezhető felirat szövege (*hic est crematus ossa relata domi*) egyértelműen megjelöli, hogy a katonát halála után ott helyben elhamvasztották, majd szülőföldre szállították és eltemették, így a *Poetovio*-ban felállított sírsztélé egyértelműen kenotáfiumnak tekinthető, amelyet az elhunyt emlékének fenntartására készített fivére és egyben kollégája. A másik ilyen típusú felirat *Daciából* (Tótfalud/Tăuți, CIL III 1312) ismert, amelyet Traianus császár a *daciai* aranybányák élén álló bizalmi emberének (*procurator aurariarum*) és *libertusának*, Marcus Ulpus Hermiasnak állított felesége és egy másik *libertus*, és akinek *reliquiae ex indulgentia aug(usti) n(ostris) Romam latae sunt*. Utóbbi esetekben azonban a *Digesta* szerint csak egy temetkezési helyet tartottak *locus religiosus*-nak, és amennyiben az emberi maradványokat – mint esetünkben – exhumálták és elvitték, a hely elvesztette vallási értékét;²⁷⁶ erről az alábbiakban a *translatio cadaveris* kapcsán még lesz szó. Mint a források kapcsán említettem, a kenotáfiumok *locus religiosus* volta vonatkozóan a római vallásjog nem ad egyértelmű választ.

A halál körülményeit tekintve a vízbefulladás, a tengerben történő eltűnés a feliratos emlékek között az irodalmi és történeti forrásokkal szemben a ritkább esetek közé tartozik, ugyanakkor – miként fentebb volt már róla szó – a szakirodalomban bevett, hogy a kenotáfium-állítás lehetséges okai kapcsán az elsők között említik, és önálló csoportban

így feltételezhető, hogy a felsorolt *expeditio*ok valamelyikéről (talán *expeditio Iudaeae*) már nem tért vissza, de mielőtt otthonát elhagyta volna, még gondoskodott síremlékének felállításáról. Vö.: PEREA YÉBENES 2009, 56. és BRUUN 1992.

²⁷⁶ Dig. 11, 7, 40. és 11, 7, 44.

foglalkoznak velük,²⁷⁷ ezért mindenképpen külön típusként érdemes ezeket tárgyalni, különös tekintettel a holttest hiányára. A görög *epitaphium*okkal ellentétben a latin nyelvű feliratokon a tengerbe fulladásnak többnyire csak a tényét említik, a gyász különösebb kifejezése nélkül.²⁷⁸ A vizsgált területen három ilyen felirat ismert, amelyek a halál körülményeit a következőképpen írják körül: *in flumen periit Hemona (Pannonia Inferior, CIL III, 3224)*, *in mare perierunt (Dalmatia, CIL III, 3107)*, valamint *naufragio obitus (Dalmatia, CIL III, 1899)*. Az első két feliratnál használt *pereo* ige – miként alább látni fogjuk a *desideratus* melléknévi igenévhez hasonlóan – azt sugallja, hogy a holttestek nem kerültek elő, a vízbe veszttek, ugyanakkor az ige jelentései között nemcsak az „elvész”, „eltűnik”, hanem a „meghal”, „elpusztul” igéket is megtaláljuk,²⁷⁹ ami némi bizonytalanságra adhat okot az elhunytak maradványainak előkerülése kapcsán. A harmadik esetben, miszerint az elhunyt gyermek hajótörés következtében lelte halálát,²⁸⁰ hasonló bizonytalanságot sugall a kifejezés, itt viszont a felirat folytatása (*cuius membra consumsit maris*) egyértelművé teszi, hogy a holttest már nem került elő. Az esetlegesen felmerülő bizonytalanságok ellenére a másik két feliratot is a halál körülményeiből adódóan a kenotáfiumok közé sorolhatjuk.²⁸¹

Felirata alapján a kenotáfiumok közé sorolható az a Kr. u. 2. századi szőnyi felirat (RIU 591), amelyet egy civil foglalkozású férfi számára állítottak, aki – a felirat legutóbbi olvasata szerint²⁸² – *situs Alta R(i)p(a)*, azaz az egyik *Pannonia Inferior* (a mai Tolna megye területének) keleti részén található településen nyugszik.²⁸³

A fenti, egyértelmű eseteken túlmenően az egyik első és legjelentősebb formula a kizárólag katonák, többségében *legionariusok* sírkövein előforduló *desideratus* melléknévi igenév (dēsīderō, dēsīderāre, dēsīderāvi, dēsīderātus), amelyet a többi, soron következő szófordulattól – összetett és vitatott értelmezése miatt – indokolt elkülönítve tárgyalni.

²⁷⁷ Vö. TOYNBEE 1971, 54., KURTZ–BOARDMAN 1971, 99–100. és 257–259. Példaként említhető az egyik legtöbbet idézett felirat, amely annak a Lucius Ingenuus *centuriájában* szolgáló *optiónak* a *Deva* (Chester, Nagy-Britannia) területén talált sírkövén olvasható, aki *naufragio perit*, azaz hajótörést szenvedett, és a holtteste valószínűleg később nem került elő. RIB 544 = ILS 2441

²⁷⁸ LATTIMORE 1942, 200. és 216. lábjegyzetben felsorolás.

²⁷⁹ Lásd: OLD s. v. *pereo*: „to perish, to die”; valamint: GAW s. v. *pereo* I.: „ganz weggehen, verloren gehen, sich verlieren, verschwinden” és II.: „umkommen, untergehen, zugrunde gehen, ums Leben kommen, sterben” – „im Kampf von Feindes Hand, durch Krankheit, durch Selbstmord” és különösen: „durch Schiffbruch”.

²⁸⁰ Az *obeo* igéről az alábbiakban lesz szó.

²⁸¹ Miként fentebb láthattuk, ha valaki vízben veszíti el az életét, az írott és történeti források is többnyire a holttest eltűnésével számolnak.

²⁸² BORHY 2006, 72. Kat. 41.

²⁸³ A feliraton és az általában gyakran előforduló *hic situs est* sírformulában is megtalálható *situs*, azaz „nyugszik”, „eltemetett” a *sinō, sinere, sīvī, situm* ige *participium perfectum passivi* alakja. Ezúton is szeretném megköszönni Dr. Borhy Lászlónak, hogy a Fiatalkorosi Római Koros Kutatók IX., Konferenciáján (Marosvásárhely, 2015. május 8–10.) az előadás szekciójának levezető elnökeként felhívta a figyelmemet erre a felíratra.

Amellett, hogy jelentését²⁸⁴ tekintve összefüggésbe hozható a kívánsággal²⁸⁵ és a nélkülözéssel,²⁸⁶ passzív értelemben jelentheti azt is, hogy egy személy elveszett, odaveszett, azaz meghalt anélkül, hogy teste a hozzátartozókhoz került volna. Szepulkrális kontextusban gyakrabban *participiumban*, befejezett melléknévi igenévként fordul elő a szó, általában kiegészülve egy eltűnés helyét jelölő kifejezéssel (általában: *in expeditione/bello* szókapcsolatban). A kutatás (pl. M. Reuter, H. Ubl, M. Carroll, M. Handy)²⁸⁷ hagyományosan az ezzel a formulával ellátott sírköveket egyöntetűen a kenotáfiumok közé sorolja „a személy egy adott hadjárat vagy bevetés során/háborúban eltűnt” értelemben. Ez egyrészt jelentheti azt, hogy a katona holttestét a csatateren nem sikerült megtalálni vagy azonosítani,²⁸⁸ másrészt pedig a személy fogságba eshetett, és a hozzátartozók vagy katonatársak számára nincsen remény a visszatérésére, amit a feliratokon gyakran szereplő *D(is) M(anibus)* nyitóformula is megerősít.²⁸⁹ Ebben az esetben nem nehéz megállapítani, hogy jelképes sírról van szó, hiszen a feliratokon szereplő katonák már nem tértek vissza egy adott háborúból.

A kifejezés azonban jelentheti azt is, hogy az illető a hadjárat során meghalt, elesett.²⁹⁰ Legutóbb R. Bertolazzi egy *moesia*i katona *Lambaesis*ben (*Numidia*) előkerült sírkövének

²⁸⁴ OLD s. v. *desidero*: „to long for” („vágyik/sóvárog valami után”), „desire” („vágyik, óhajt”), „to express desire” („kívánságot kifejez”), „to stand in need of” („szüksége van valamire”), „want” („akar, óhajt”), „require” („kíván, követel”), „to want to know” („tudni szeretne”), „raise a question” („felvet egy kérdést”), továbbá: „to feel/notice the absence of” („érzi/észreveszi a hiányát valaminek”), „miss” („hiányol”), „find lacking” („hiányol valakit/valamit”), „to lose, esp. in battle” („csatában elvesz, elesik”), passzív értelemben: „to be lost or missing” („eltűnik, elvész”). Jelentésének vizsgálata kapcsán vö. még: HANDY 2011–2012, 43. és 9–10. lábjegyzet.

²⁸⁵ Pl. az egyik *salonai* ókeresztény feliraton olvasható ebben az értelemben: CIL III 2673: *Sicut cer/vus desi/derat ad fon/tes aquarum // ita / desi/derat // anima / mea ad te / Deus*.

²⁸⁶ Pl. „legóhajtottabb” vagy inkább „igen hiányzó” értelemben lásd: CIL III 8253: *co(n)iux marito des(ideratissimo)* és AE 2011, 0928 (=CIL III 8830): *frater fratri caris(s)i(mo) Gemina coniux desideratis(s)imo*.

²⁸⁷ REUTER 2005, 258., UBL 2006, 5. (24. jegyzet), CARROLL 2009, 829–830. HANDY 2011–2012, 41–50. Vö. még: BECKER 2014, 34.

²⁸⁸ Egy csata során a temetetlen halottak elégetése is előfordult, lásd ehhez: Hérod. IV, 15, 5. és 7.: „Πληθος δὲ τοσοῦτον ἀνδρῶν τε καὶ κτηνῶν ἐφρονεῦθη ὡς πᾶν πληρωθῆναι τὸ πεδῖον μεγίστους τε σωροὺς πτωμάτων ἐς ὕψος ἀρθῆναι, [...] πρὸς τε οὖν τὸ διατρέχειν ἐνεποδίζοντο οἱ μαχόμενοι οὐκέτι δὲ οὔτε καθέωρον ἀλλήλους, μέγαν οἰονεὶ χόματος ἐν μέσῳ καὶ δυσβάτου ὑπὸ τῶν σωμάτων σεσωρευμένου, ὃφ’ οὗ κωλύμενοι τοῖς ἄλλοις ἐπιναί [...] τότε δὲ προσμενόντων ὡς ἂν τὴν μάχην ἀνανεώσαιτο μετὰ τὴν τῶν νεκρῶν ἀναίρεσίν τε καὶ κατάφλεξιν...” („Az emberek és állatok olyan tömege pusztult el, hogy megtelt velük a síkság; tetemek nagy halmjai emelkedtek a magasba, [...] a harcolók nem tudtak áthatolni rajtuk, s már nem is látták egymást, középen egész nagy töltés és járhatatlan rész keletkezett a testekből, amely megakadályozta, hogy megközelítsék egymást, [...] hogy újrakezdzék a harcot a holttestek összeszedése és elhamvasztása után...” – Fehér Bence és Kovács Péter fordítása)

²⁸⁹ REUTER 2005, 258. (33. jegyzet). A *D M* nyitóformula mint dedikáció hiányát A. Ruiz Gutiérrez azonban inkább a megemlékező céllal létrehozott síremlékekkel hozza összefüggésbe, amelyek ilyen módon nem rendelkeznek vallási karakterrel, és nem kegyeleti aktusként értelmezi, miként a távolban elveszett személyek esetében várnánk. RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 110.

²⁹⁰ Ebben az értelemben fordította Lőrincz Barnabás a következő két feliratot. P. Aelius Proculus *centurio* dunaújvárosi sírfeliratának (RIU 1155) fordítása („később a ... praetorianus cohors centuriójaként esett el a karpok erődjénél”) és a hozzáfűzött kommentárja („... részt vett az uralkodó karpok elleni háborújában, ahol elesett”) esetében. FPA 5, 109–110. nr. 11. Gratus Artilleus és Clodius Glamusus *centuriók* sírköve, „akik a *serdica*i háborúban elesetek” és a kommentár szerint a maradványokat haza is szállították: „az elesett tisztet a

publikálása során több Kr. e. 1. század és Kr. u. 4. század közötti irodalmi forráshelyre²⁹¹ hivatkozva hívta fel arra a figyelmet, hogy a szó jelentése tulajdonképpen megegyezik a többi, késő köztársaság kor, kora császárkor alatt népszerű kifejezéssel mint az *obitus*, *defunctus*, *occisus*.²⁹² Jelentése így legfeljebb átvitt értelmű lehet: „elveszett”, tehát „elpusztult”, „a csatában odaveszett”.²⁹³ Ezt alátámasztja az is, hogy ebben a nyelvtani alakban a formula mintegy „katonai szakkifejezésként” kizárólag militáris kontextusban, katonák sírfeliratain fordul elő, mivel polgári foglalkozású személyek sírjai esetében nem találkozunk az általános értelemben vett „elveszett”, „eltűnt” kifejezéssel. Két Kr. u. 4. századi forrásunkban – Iulius Valerius művében a *gaugamelai* csata és az *Itinerarium Alexandri* által leírt *issosi* csata kapcsán – a *desideratus* befejezett melléknévi igenév olyan egyértelmű kontextusban szerepel, ahol a csatában elesett (és ebben az értelemben valóban nem „eltűnt”) katonák (*desiderati bello, quisque desideratus*) eltemetéséről van szó,²⁹⁴ és a szöveghelyek egyik esetben sem tesznek semmilyen utalást jelképes temetésre, kenotáfiumokra. Bertolazzi a CIL III 4857 felirat kapcsán ellentmondásosnak tartja, hogy a Θ *ann(orum)* kifejezés, azaz az elhalálozási életkorral egybekötött *theta nigrum* együtt szerepel a *bel[lo] D<a=V>c(i)co desider(ato) Ieilir(a)* formulával; a kettőt egy időben vésték a sírkőre, ezért felmerül a kérdés, miért kellett a katona halálát felvezetni, amikor hivatalosan elveszett? Ezen interpretáció alapján a formulát használó sírfeliratokat tehát már nem tarthatjuk teljesen egyértelműen kenotáfiumnak, ugyanakkor a szó „elveszett”, „eltűnt” értelmét is figyelembe véve mégsem vethetjük el teljesen a korábbi értelmezést, így ezek „átmeneti” kategóriát képeznek a továbbiakban.

bajtársaik Sirmiumban temették el”. FPA 5, 124–125. nr. 30. Megjegyzendő, hogy ezzel szemben Aelius Septimus (CIL 10969 = 4310) feliratának magyar fordítása a hagyományos értelmezést tükrözi: „*aki a naristák elleni hadjáratban elveszett*”. FPA 3, 155. nr. 8.

²⁹¹ Caes. bell. Gall. VII, 51, 4.: „*Eo die milites sunt paulo minus septingenti desiderati*.” Caes. bell. civ. III, 71, 1.: „*Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX...*” Frontin. Strat. II, 3, 21.: „*Pyrrhi dimidia pars exercitus amissa, apud Romanos V milia desiderata sunt*.” Apul. Met. IV, 21.: „*Sic onere vecturae simul et asperitate viae toti fatigati tribus comitum desideratis istas quas videtis praedas adveximus*.”

²⁹² BERTOLAZZI 2015, 309–311.

²⁹³ Ezt az átvitt értelmű jelentést támasztják alá részben a M. Handy által felsorolt forráshelyek is (HANDY 2011–2012, 43. és 10. lábjegyzet): Cic. Verr. II, 4, 96.: „*neque quicquam ex fano Chrysaie praeter unum perparvulum signum ex aere desideratum est*”; Caes. bell. civ. II, 7, 2.: „*itaque ex eo numero navium nulla desiderata est*”; Caes. bell. Gall. V, 23.: „*Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero tot navigationibus neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur*”; Vell. II, 52, 6.: „*Nihil in illa victoria mirabilius, magnificentius, clarius fuit, quam quod neminen nisi acie consumptum civem patria, desideravit*.”; Vell. II, 82, 3.: „*De quibus tamen totoque exercitu haud minus pars quarta, ut praediximus, militum, calonum servitiique desiderata tertia est...*”

²⁹⁴ Iul. Val. II, 29.: „*Ipse vero transit ad huiusmodi diligentiam, uti et vulnerati competentius curarentur et desiderati bello sepulchris ad meritum decorarentur*.” Itin. Alex. 15.: „*Insequenti tamen Alexander die etsi gravi femoris saucius vulnere obiit tamen cunctos et quisque desideratus uti sepeliretur et Persa ex pari iubet, quisque vulneratus ut curaretur, donatis his regie, quorum in bello ipse commilitio fortitudinis testis erat aut socius difficultatis*.” Vö. még: BERTOLAZZI 2015, 310.

A katonák halálának közelebbi körülményeit vizsgáló Marcus Reuter által összegyűjtött feliratok 40 %-át képezte e típus. Az általam vizsgált területen mindeddig 12 ilyen felirat ismert,²⁹⁵ többségük (9 db) *Pannoniából* származik (a tartomány keleti részére koncentrálódva: *Intercisa*, *Aquincum*) és főként a Kr. u. 3. századra keltezhető: a kifejezés legkorábban (Kr. u. 170–172) Aelius Septimus *optio brigetioi* sírkövén fordul elő, legkésőbb pedig Gallienus idején, a Macrianus elleni hadjárat (261) után állított *sirmiumi* feliraton olvasható.²⁹⁶

Számunkra a következő kifejezésekkel előforduló típusok lesznek érdekesek. Bár az alábbiakban tárgyalandó igék, kifejezések egymásnak gyakran szinonimái, mégis előfordulnak apró eltérések jelentésükben, amelyek már önmagukban is utalhatnak a bekövetkezett halál körülményeire. A legnagyobb csoportot a tágabb és általános értelemben vett „meghal” jelentésű ige különböző szinonimáit (*defungor*, *obeo*, *decedo*) használó sírkövek alkotják, amelyek azonban önmagukban nem utalnak a halál közelebbi körülményeire, mindössze az elhalálozás tényét rögzítik, ami történhet (főként katonák esetében) harc során, illetve gyilkosság következtében, de ugyanígy békés körülmények között, betegség vagy adott esetben baleset miatt is. Így van ez akkor is, ha egy adott személy pl. *defunctus in expeditio*: a halál körülményei nincsenek részletezve, nem tudjuk harc közben vagy valamilyen más okból kifolyólag vesztette életét egy katona.²⁹⁷ Az ezeket az igéket alkalmanként kiegészítő kifejezések (pl. *in cursu hostis*, *in acie*), valamint az erőszakos halálra utaló igék azonban már egyértelműbbé teszik, hogy egy adott személy miként hunyt el.

²⁹⁵ *Noricum*: CIL III 11700, CIL III 4835, CIL III 4857. *Pannonia Superior/Inferior*: CIL III 4375, CIL III 4310, CIL III 3553, CIL III 15159, CIL III 3336, RIU 1155, CIL III 10317, . I, 272, LUPA 9846 (Magyar Nemzeti Múzeum leltári szám: 62.145.1)

²⁹⁶ ILJug I, 272. Vö. MRÁV–OTTOMÁNYI 2005, 145.

²⁹⁷ Erre való tekintettel nem vonta be vizsgálataiba M. Reuter az ilyen típusú feliratokat, ugyanakkor ezek lehetnek a halál körülményeitől függetlenül jelképes sírt jelölő feliratok, mivel eltemethették az adott személyt a sírkövön megjelölt helyen. Ld. ehhez: REUTER 2005, 257., ahol idézi Hérod. VI, 6, 2–3.: „πλὴν ὁ Ἀλέξανδρος μήτε τὴν νόσον φέρων καὶ τὸ πνιγῶδες τοῦ ἀέρος, τοῦ τε στρατοῦ παντὸς νοσοῦντος, καὶ μάλιστα τῶν Ἰλλυρικῶν στρατιωτῶν, οἱ ὑγρῶ καὶ χειμερίῳ ἀέρι ἐνειθισμένοι τροφάς τε πλείονας συνήθως εἰσφερόμενοι χαλεπῶς νοσοῦντες διεφθείροντο, ἐπανελθεῖν τε ἐς τὴν Ἀντιόχειαν ἐβουλεύσατο [...] ἐκεῖνος μὲν ὁ στρατὸς ἐπανιῶν πλείστος ἐν τοῖς ὄρεσι διεφθάρη, καὶ ἠκρωτηριάσθησαν οὐκ ὀλίγοι ἐν δυσχειμέρῳ χώρῳ, ὡς ὀλίγους πάνυ ἐκ πολλῶν ἐπανελθεῖν [...] καὶ τῶν τριῶν μοιρῶν τοῦ στρατοῦ ὧν ἔνειμε τὸ πλείστον ἀποβαλόντι διαφοροῖς συμφοραῖς, νόσῳ πολέμῳ κρῖει.” („Ámde [Severus] Alexander, mivel sem a betegséget, sem az éghajlat fülledtségét nem bírta, és az egész sereg betegeskedett, de leginkább az illyr katonák, akik a nedves és télies éghajlathoz szokva, és miután szokás szerint több táplálékot vettek magukhoz, nehéz betegségekben pusztultak, elhatározta, hogy [Mesopotamiából] visszatér Antiochiába [...] ez a sereg, visszatérvén, legnagyobbbrészt a hegyekben pusztult el, és a kegyetlen éghajlatú vidéken nem kevesen megcsönkultak, úgyhogy a sokból nagyon is kevesen tértek vissza, [...] és a három seregrésznek, amelyet kiválasztott, a legnagyobb részét elveszítette különböző csapásokban, betegségben, harcban, fagyban.” – Fehér Bence és Kovács Péter fordítása).

Leggyakrabban a *defungor* (dēfungor, dēfungī, dēfūctus sum) igéből képzett *participium*, a *defunctus 3 / defunctus est* fordul elő, amely a fentiekhez hasonló módon kiegészül a halál helyének megjelölésével. A vizsgált területen összesen 20 feliraton fordul elő a kifejezés ebben a kontextusban (*Dalmatia 5, Noricum 1, Pannonia Superior 3, Pannonia Inferior 8, Moesia Superior 1, Moesia Inferior 1, Dacia Apulensis 1*), gyakorlatilag a teljes császárkor folyamán, katonák és „civilék” sírkövein egyformán.

A főleg *Noricumban* előforduló,²⁹⁸ önmagában „meghal” jelentésű *obeo* (obeō, obīre, obīvī, obitum) ige harmadik alakjából képzett *obitus/obita* kifejezés a jelképes sírok között négy esetben fordul elő. *Noricum* területéről (Obergrafendorf, CIL III 5661 és 11811) ismert egy töredékes és mára elveszett felirat, amelyen nem maradt fenn az elhunyt neve, aki *obitus [expeditione (?)] Part(hica) an(norum) [---]V*, ahol az elhalálozás helyét „hol?” kérdésre válaszoló *ablativus lociban* fejezték ki, valamint a melki kolostorban előkerült, Successianus nevű elhunytat említő 1–3. század közé keltezhető sírkő, aki *o(bitus) Romae. Pannonia Inferiorból* egy töredékes feliraton (Petrovci, ILJug III, 3009., Kr. u. 2. század második fele, 3. század) szerepel az elhunyt életkorának megjelölését követően az *obitus [---]*, amelyet logikusan valamilyen helymegjelölés kísérhet.

Az *obitus/obita* kifejezéssel való összefüggésben fontosnak tartom, hogy röviden kitérjek a számos feliraton megjelenő és néhány esetben jelképes sírokkal is kapcsolatba hozható Θ rövidítésre, ugyanis sokszor természetesnek vették, hogy a kettő jelentése egyezik, pedig a kép ennél sokkal árnyaltabb. A görög ábécé nyolcadik betűjének szimbolikus jelentése kapcsán főként Rufinus és Sevilla-i Szent Isidorus munkáit szokták idézni.²⁹⁹ Előbbi a 4. század végén feljegyezte, hogy az elhunyt katonák nevét Θ-val jelölték meg katonai listákon.³⁰⁰ A csaknem kétszáz évvel később alkotó Isidorus ezt a megállapítást megismételte,³⁰¹ ugyanakkor a görögök öt misztikus betűje között, a görög *θανατος* (= halál) szóból eredeztetve, a halál jeleként ismertette.³⁰² A latin epigráfiában sokáig *theta nigrum*ként értelmezték,³⁰³ majd Th. Mommsen vetette fel a *beneficiariusi* rang rövidítésének mintájára, hogy a görög Θ valójában az *obitus* rövidítése egy vízszintes hastával ellátott O

²⁹⁸ Vö. MEDNIKAROVA 2001, 273–274.: „It would not be an exaggeration to say that this was the only province in which *obitus* in combination with *annorum* (*obitus annorum tot = 'dead at age of'*) had established itself as a standard formula to express age of death.”

²⁹⁹ A két szerző említett szöveghelyének összehasonlítása és lehetséges közös forrásainak vizsgálatát lásd: WATSON 1952, 56–62.

³⁰⁰ Rufin. *apol. adv. Hier.* 2, 36. – idézi: WATSON 1952, 56.

³⁰¹ Isid. *Orig.* I, 24, 1.

³⁰² A bírók is a halálra ítélték neve mellé Θ-t írnak. Isid. *Orig.* I, 3, 8.

³⁰³ Ld. *theta nigrum* a CIL I első kiadásának indexében: CIL I¹, Indices, 613.

kezdőbetűként;³⁰⁴ ennek alapján gyakran így oldották fel a görög betűt a latin nyelvű feliratokon. A fenti forráshelyek által említett, Traianus idején már bevett, és a 3. század első negyedében még használatban lévő katonai adminisztrációs gyakorlatot – miszerint a Θ-t katonai listákon, névjegyzékeken is alkalmazták a harcban elesett vagy elhunyt katonák neve mellett – több egyiptomi és *moesiai* papirusz (utóbbi egy katonai egység teljes haderejét és névjegyzékét az év utolsó napján bemutató *pridianum*) is megerősítette.³⁰⁵ Iveta Mednikarova hívta fel a figyelmet arra, hogy a latin epigráfiában a szimbólum használata különböző területeken alapvetően két eltérő időszakban és értelmezéssel jelenik meg.³⁰⁶ A Kr. e. 1. század elejétől a Kr. u. 1. század közepéig/második feléig Rómában, *Narbóban* és *Lugdunum Convenarumban* a Θ olyan feliratokon fordul elő, ahol a síremléket több személy számára – egyeseknek még életében, másoknak már haláluk után – állították. Utóbbiak esetében a fenti forráshelyeken leírt és az említett papiruszokon megjelenő formának megfelelően nevükhöz, annak elejéhez kapcsolva jelölték annak a tényét, hogy a sírkő állításának pillanatában már nem voltak az élők sorában.³⁰⁷ Ezzel szemben a jelen munka vizsgálati területét képező, római provinciává csak Augustus alatt váló *Noricum*, valamint *Pannonia (Superior)* területén igen gyakran, de a fenti csoporthoz képest később (Kr. u. 1–3. század) előforduló Θ gyakorlatilag együtt jár az *ann(orum)*-mal, egy sajátos elhalálozási életkor-formula részét képezve.

A Θ használatával a kenotáfiumok vonatkozásában öt esetben találkozunk. *Noricum* területén Aurelius Iustinus 3. századi feliratán (*Celeia/Celje*, CIL III 5218 és 11691), aki *Θ in exp(editione) Daccisca (!)*, valamint a Kr. u. 3. század elején M. Aurelius Ursus nevű *legionarius*nak állított sírfeliraton (Karnburg/Maria Saal, Illpron 164) fordul elő a szimbólum, aki *Θ [ann(orum) --- i]n exped(itione) [---]*.

Ide tartozik még Veponius Quartinus fentebb már idézett, elveszett felirata (CIL III 4857) a 3. századból, ahol a *bel[lo] D<a=u>c(i)co desider(ato) Ieilira* formulával párhuzamosan, azt megelőzően a *Θ ann(orum)* is megjelenik. Hasonló módon hibrid felépítésű a következő két *noricumi* felirat: a 2. század 2. felére keltezhető (Sankt Michael am

³⁰⁴ WILMANN 1873, no. 158. Ezt részben alátámasztja, hogy három olyan *noricumi* sírkő is ismert, amelyen a Θ-t *obitus* értelemben használták, és ennek megfelelően az *ΘB(itus/-ita)* jelenik meg a feliraton. Az elmélet és a példák kapcsán további irodalommal: MEDNIKAROVA 2001, 269. és 273.

³⁰⁵ Lásd: MEYER 1973, 71. Az egyiptomi papiruszokon szereplő névjegyzékekben a katonák neve előtt a margón szerepelt a Θ, de volt egy külön *tetates* (θήτατες) című rovat, ahol marginális jegyzetként a *te(tates)* szóra kiegészíthető *te* is szerepelt, amely a moesiai *pridianumban* görög kezdőbetűvel, latin betűkkel átírva, latin nyelv szerint ragozva is megjelenik alcímként (*θeta*). WATSON 1952, 57–58. Lásd még bővebben: MEDNIKAROVA 2001, 268–269.

³⁰⁶ MEDNIKAROVA 2001, 269–276.

³⁰⁷ Ezt követően feliratokon nem, hanem már csak katonai kontextusban (illetve gladiátorok kapcsán vö.: PEREA YÉBENES 2009, 55.), valamint hivatalos dokumentumokban (pl. *fasti*) maradt fenn néhány irodalmi forráshelyen (Persius, Martialis, Ausonius, Rufinus, Isidorus) kívül a jelölés. MEDNIKAROVA 2001, 271.

Zollfeld, Illpron 116), amelyen a feltehetően szintén katonaként szolgáló elhunyt Θ *an(norum) [---]o interfecto a barbaris*, valamint a *praetorianus* L. Saplus Honoratust (Köppach, CIL III 5606) említő sírfelirat, amely szerint Θ *ann(orum) XXI de[funct(o)] Antiochia Syria*.

*Moesia Superior*ban egy *veteranus*, M. Valerius Speratus Kr. u. 2. század végi, 3. század eleji feliratán (*Viminacium*/Kostolac, CIL III 12659) szerepel Θ *in Britt(annia) (!)*, továbbá *Moesia Inferior*ban egy Valerius Onesimus nevű *centurio* Kr. u. 3. század végi, 4. század eleji sírkövén olvasható Θ *Val[eria]*. Megjegyzendő, hogy M. Valerius Speratus sírköve kapcsán előfordul mind a Θ , mind az egyszerű, vízszintes hasta nélküli *O(bitus)* olvasat is, míg M. Aurelius Ursus és Valerius Onesimus esetében nem a klasszikus Θ jelenik meg a feliraton, hanem annak derivátumaként egy Θ karakter.³⁰⁸ A felsorolt öt feliraton az elhalálozás helyének feltüntetése is megmaradt, amelyet az *in* előjárószóval, *locativus*ban vagy „hol?” kérdésre válaszoló *ablativus loci*ban fejezték ki.

Az említett, Mednikarova által meghatározott elhalálozási életkor-formula egyedül M. Valerius Speratus sírkövén található meg. Aurelius Iustinus és M. Aurelius Ursus feliratán a Θ már más kontextusba kerül, utána közvetlenül nem az életkor megadása, hanem előbb a halál helyének megjelölése következik, amely így beépült a fenti Mednikarova-féle formulába. M. Valerius Speratus és Valerius Onesimus sírkövén viszont a Θ már teljes független az életkor-adattól, egyértelműen az elhalálozás helyének megjelöléséhez kapcsolódik. Ennek alapján az öt vizsgált feliraton katonai kontextusra való tekintettel Θ szimbólumot leginkább a „harc során elesett” jelentésben alkalmazhatták (pl. a „*decidit in bello*” vagy „*in acie cecidit*” szinonimájaként). Így Perea Yébenesnek részben igazat lehet adni, aki a fent említett, katonai névjegyzékeket tartalmazó papiruszok és Isidorus szöveghelye alapján feltételezte, hogy a katonák sírfeliratain ezt a szimbólumot – amely az *O(bitus)* kifejezéstől szerinte nagyon különbözik – speciálisan, *thetates*ként („elesett”) kell értelmezni.³⁰⁹ Az ily módon történő konzekvens katonai használatnak azonban ellentmondani látszik, hogy egyik esetben sem az elhunytak neve előtt szerepel mint Rómában vagy a katonai névjegyzékekben, továbbá ez a katonai argóban alkalmazott jelölés gyakran előfordul a „civil” szférában, adott esetben akár nőknél is.³¹⁰

³⁰⁸ A Θ -ban szereplő vízszintes hasta túlnyúlik az O körén, miként a Θ és \emptyset karakterek esetében. A görög betű ezen torzulására említés szintjén – Emil Hübnert idézve – szintén kitér: WATSON 1952, 58.

³⁰⁹ PEREA YÉBENES 2009, 54–55., 63. és különösen 72.

³¹⁰ Pl. Iulia Hilara síroltára *Iuvavumból* (Salzburg). CIL III 5544.

Önmagában nem hordoz erőszakos halálra utaló jelentést³¹¹ az összesen két helyen előforduló, különösen ókeresztény feliratokon közkedvelt *decedo* (dēcēdō, dēcēdere, dēcēssī, dēcēssum) ige. *Praesens perfectum activi* ragozott alakjával találkozunk Valerius Victorinus Kr. u. 324-re keltezett³¹² sírkövén (*Ulmetum, Moesia Inferior/Scythia Minor*, AE 1995, 1338.), aki *[i]n proe[li]o [R]oamnorum Calced[o]nia contra aversarios decessit*, valamint M. Autronius Atratinus szarkofágján (*Salona, Dalmatia*, CIL III 10000) aki pedig *in locum peregre iniquo fato decessit*.³¹³

A dák háborúban elesett katonákról és tisztokról – akik *pro re p(ublica) morte occubu[erunt ---]* – megemlékező Traianus-, de inkább Domitianus-kori³¹⁴ adamclisi oltár felirata (ISM IV, Nr. 8.) a ritkában használt *occubo* (occubō, occubāre, occubuī, occubitum) igét használja, amely nemcsak az eltemetett, hanem akár holtan fekvő személyekre is vonatkozhat.³¹⁵ A Traianus-kori tropaeum mellett található síroltárt kenotáfiumnak tartják.³¹⁶

A következő szófordulatok már erőszakosan, idegen kéz által elszenvedett halált sejtetnek, illetve fejeznek ki. A főként átvitt értelemben használt, ugyanakkor katonai, háborús kontextusban ritkábban előforduló „elpusztul”, „elvész” értelmű³¹⁷ *dispereo* (dispereō, dispeřire, dispeřiī) ige *participium perfectum passivi* alakjával találkozunk Aurelius Ditusanus töredékes sírfeliratán (*Aliman, Moesia Inferior*), amennyiben elfogadjuk annak *di[sperit]us est in barbarico* olvasatát.³¹⁸ Ritkán, de előfordulnak deskriptív jellegű szófordulatok is, amelyek erőszakos halálra utalnak. Szövegkörnyezete alapján ide sorolható a *vitam fineo* kifejezést tartalmazó, *Moesia Superior* területén (Koželj) előkerült töredékes felirat, amely szerint az elhunyt *[v]itam insidiis in sacra urbe finivit* (CIL III 14588). A halál körülményeinek kifejezése szempontjából érdekes annak a Flavius Kapito nevű *libertus*nak a *Moesia Superior*ban (Zllakuqan/Zlokućane, Koszovó), a gyilkosság csak hozzávetőlegesen

³¹¹ Ld.: OLD s. v. *decedo*: „to depart from life” vagy GAW s. v. *decedo*: „aus dem leben scheiden (Sterbenden)”. Alátámasztja ezt az egyik OLD által idézett Livius-forráshely (Liv. IX., 32, 12), ahol a halál körülményei két különböző igével vannak kifejezve: „*ut plures post proelium saucii decesserint quam ceciderant in acie*”. Ugyanakkor – miként az előbbi idézet is demonstrálta – a szenvedéssel járó halál („elpusztul”) jelentését is magában hordozhatja, ahogy a szintén itt hivatkozott másik példa: „*timidius decessit, quam professioni eius congruebat*” (Vell., II., 87, 3.).

³¹² SPEIDEL 1995, 83.

³¹³ Marc Mayer-Olivé a pontos régészeti kontextus hiányában kenotáfiumnak tartja a szarkofágot. MAYER-OLIVÉ 2014, 166. Véleményem szerint a szófordulat itt is inkább csak a halál körülményeire utal, vagyis arra, hogy idegen helyen hunyt el M. Autronius Decimi f. Atratinus, ha pedig a máshol lett volna eltemetve, azt direkter módon, egyértelműbben fejezték volna ki, különösen egy szarkofág esetében. Miként a budaörsi szarkofágnál (AE 2004, 1143), itt is átszállíthaták az elhunyt maradványait, de a felmerülő bizonytalanság miatt a kenotáfiumszerű sírfeliratok közé soroltam az emlék típusától függetlenül.

³¹⁴ Vö. STEFAN 2009, 17–21. és ISM IV, 53.

³¹⁵ OLD s. v. *occubo*: „to lie dead” – Verg. Aen. X, 706.: „*Paris urbe paterna occubat*”.

³¹⁶ Pl. STEFAN 2009, 21.

³¹⁷ Az ige átvitt értelmű jelentésére lásd: OLD és GAW s. v. *dispereo*.

³¹⁸ ISM IV, Nr. 187. A másik olvasat (CONRAD 2004, 203. Nr. 285): *di[miss]us est in barbarico*.

megjelölt helyszínétől több száz kilométerre előkerült felirata, *qui casu Viminacium Dasmini a latronibus atrocissima(m) mortem [per]pessus est*.³¹⁹

A vizsgált feliratokon gyakoriak a *cado* igéből származó kifejezések. Többek között „meghal”, „elpusztul” jelentésű *decido* (dēcīdō, dēcīdere, dēcīdī; dē- + cadō) ige a GAW szerint mind az idegen kéz által elszenvedett, erőszakos, mind a sors akaratóból vagy betegség miatt bekövetkezett halálra is utal.³²⁰ Az ige öt, *praesens perfectum activi* ragozott alakját alkalmazó feliratról ismert (de: két felirat két-két katona halálát említi, így összesen hét személyről van szó) *Pannonia* területéről, amelyek a Kr. u. 3. századra keltezhetők;³²¹ többségük a katona számára halálos kimenetelű háborút vagy hadjáratot is megjelöli: *qui Part(h)ia decidit in bello* (CIL III 4480), *qui deciderunt in exped(itione) [Pa]rt(h)[i]ca* (AE 2007, 1169.),³²² *deced(it) (!) exp(editione) Dacisca (!)* (RIU 718), *in cursu hostis Daciae decidit* (RIU 759). A szomszédos provinciák általam áttekintett feliratai között mindössze egyszer találkozunk a szó használatával: *Dalmatiában* egy, a mai Tomislavgradban előkerült, nagy valószínűséggel nem katonának állított Kr. u. 2. század második felére, 3. századra keltezhető sírsztélén (CIL III 9740 és 13185) *pronomen relativum* szerkesztésben (*qui decidit in Pannonia cum duorus (!) filiis*). A kifejezés azonban nem tévesztendő össze a másik *decido* (dēcīdō, dēcīdere, dēcīdī, dēcīsum; dē + caedō) igével, amely a „dönt”, „elintéz”, „kiegyezik” jelentések mellett az erőszakos értelmet is hordozó levág, lemetsz (pl. testrészt)³²³ mellett csak passzív értelemben fordulhatna elő sírköveken, de az általam vizsgált területről hiányzik.

A szintén „elesik”, „meghal”, de mindenképpen erőszakos értelmet hordozó³²⁴ *occido* (occidō, occidere, occidī, occāsum; ob- + cadō) ige *participium perfectum passivi* alakja, *occasus* 3 egy Kr. u. 4. századra keltezett, töredékes *dalmatiai* feliraton (Gornji Ribnik, ILJug III, 1662.) fordul elő (*occasus es(t) in*).

Maga a *cado* (cadō, cadere, cecidī, cāsum) ige számos jelentése (különösen: eséssel kapcsolatos kifejezések) mellett elsősorban az erőszakos módon elszenvedett halált fejezi ki, a

³¹⁹ AE 1934, 209. A felirat szokatlan körülíró jellegét emeli ki: PÁZSINT–VARGA 2018, 24.

³²⁰ GAW s. v. 2. *dēcīdō* I./b/β jelentés példákkal.

³²¹ Aelius Ingenuus és Septimus Decoratus sírsztéléje (ILJug I, 271.) a 3. század második felére (MIGOTTI 2012, 265.), egyesek szerint a 4. század elejére (ŠAŠEL KOS 2016, 218.) keltezhető *sirmiumi* felirata, amelyen feltüntetik, hogy a két katona *decidit in bello*.

³²² Mráv Zs. meggyőzően érvelt amellett, hogy a hadjárat nevének olvasata a korábbi *[G]ot[i]ca* helyett *[Pa]rt(h)[i]ca* lehetett, és ennek megfelelően a két katona feliratát a 3. század elejére (Kr. u. 202 utánra) keltezte. MRÁV 2007, 128. és 147–148. Ehhez lásd még: ALFÖLDY 2010, 25.

³²³ GAW s. v. 1. *dēcīdō* I. A jelentés

³²⁴ Vö. OLD s. v. *occido*²: „to die (esp. by violent means, in battle, etc.)” vagy GAW s. v. 2. *occido* II/A/1 jelentése.

forrásokban többnyire háborús kontextusban („harcban elesik”) találkozunk vele.³²⁵ Két eset említhető itt a vizsgált területről, ahol az ige *praesens perfectum activi* alakban fordul elő. *Dalmatiából* (Omiš, Horvátország, ILJug III, 1990.) ismert egy sírkő, amelyen *cecid[-]* olvasható, de a felirat töredékessége miatt a jelképes sírok között csak fenntartásokkal kezelhető. Feltehetően ezt az ígét használhatták a legtöbb olvasat szerint a *Pannonia Inferior* területén előkerült [Ael(ius)?] Constitutus nevű *legionarius* Severus-kori sírkövén (*Intercisa/Dunaújváros*) is, aki *[ce]cidit in bello [Ger]manico*,³²⁶ bár a hiányzó betűkre való tekintettel véleményem szerint a *[de]cidit* olvasat sem zárható ki.

A részben katonai kontextusban is megjelenő, gyilkosságot (pl. rablótámadások) kifejező *interficio* (interficiō, interficere, interfēcī, interfectum) ige *participium perfectum passivi* alakját (*interfectus* 3) használó, halál helyét és adott esetben a gyilkost is megjelölő, erőszakos értelmet³²⁷ hordozó szófordulat három sírkövön fordult elő.³²⁸ Egy Kr. u. 3. századi *noricumi* felirat (Sankt Michael am Zollfeld/Willersdorf, Ilpron 116.) szerint az elhunyt személy *[in bell]o interfectus a barbaris*, de a felirat töredékessége miatt nem maradt ránk sem a neve, sem pedig, hogy valóban katona volt-e. Szintén erről a vidékről ismert egy 3. századi sírkő (Tanzenberg, Zollfeld-Virunum, CIL III 4850.), amelyen a két, barbárok által megölt férfi közül csak az egyiknek maradt fenn a neve (Aelius Leonas). Az első esetében a halál helyét is megjelölik: *in canapa legi(onis) interfectus a barbaris*; bár a *legio* nevét nem említi a felirat, a *canabae* feltehetően valamelyik, a sírkő megtalálásának helyétől több száz kilométerrel északabbra fekvő Duna menti *legiotábor* (pl. *Lauriacum*) mellett lehetett.³²⁹ *Moesia Superior* területéről került elő egy *in expeditio/ne Part(h)ica* „megölt” katona (*Timacum Minus*, ILJug III, 1312.) 3. század második harmadára keltezhető sírköve.³³⁰

³²⁵ E forrásokra, továbbá a mérgezéssel, kivégzéssel és öngyilkossággal összefüggő jelentésre bőszegesen hoz példát mind az OLD s. v. *cado*, mind a GAW s. v. *cado*.

³²⁶ Vö. RIU 1183.

³²⁷ OLD s. v. *interficio* 1. jelentése szerint: „to do away with, put to death, kill” és GAW s. v. *interficio* 1/B jelentése alatt: „zugrunde richten, zunichte machen, aufreiben, niedermachen, ermorden, umbringen, töten”

³²⁸ Hasonló értelemben használták a *decipio* ige harmadik alakjából képzett *deceptus* kifejezést, amely az általam vizsgált területen csak a gyilkosok megjelölésével fordul elő, a halál helyét egyik esetben sem rögzítették, ezért erre való tekintettel ezeket a *Moesia Inferior*ban előkerült feliratokat a kenotáfiumok kapcsán nem vettem figyelembe: a *legionarius* Aelius Mucianus (Dolna Bešovica, Bulgária, CIL III 12392, 3. szd.) esetében *[de]ceptum a barba[ris]* és a „civil” L. Fufidius Lucianus (*Tropaeum Traiani/Adamclisi*, AE 1964, 252., 2. szd.) sírkövén *deceptus a Castabocos* szerepel. Az *interfectus/deceptus* melléknévi igeneveket használó feliratokról újabban, nagyobb gyűjtést is közölve: KOVÁCS 2018, 301–317., továbbá: PÁZSINT–VARGA 2018, 22–31. Ld. még a témában összefoglalóan: GRÜNEWALD 2004, 17–25.

³²⁹ Vö. PICCOTTINI 1996, 60.

³³⁰ Mindkét *moesia*i tartományból ismert egy-egy a *Castabocis / Costobocos (!)* megölt katona (*Scupia/Skopje*, AE 2005, 1315 és *Tropaeum Traiani/Adamclisi*, CIL III, 14214) sírfelirata; ezek – nagy valószínűséggel a *costoboci* 170–171. körüli észak-balkáni betörésével áll összefüggésben (ehhez lásd: KOVÁCS 2009, 198.) – a Kr. u. 2. század utolsó harmadára keltezhetőek, ugyanakkor a halál konkrét helye megjelölésének hiánya miatt nem vehetők számításba.

Szintén az erőszakos halálra („megöl”, „meggyilkol”) utal a másik *occido* (occīdō, occīdere, occīdī, occīsum; ob- + caedō) ige passzív (*participium perfectum passivi*) alakjának használata is. Albiunus környei felirata (RIU 675) kapcsán Mócsy A. egyértelműen elkülönítette³³¹ az *occisus* melléknévi igenevet azoktól a fentebb már részben említett igealakoktól,³³² amelyek többek között a katonák háború során bekövetkezett halálára is utalnak, és szerinte ebben a kontextusban sosem fordul elő a szó. Bár a források csak részben támasztják alá,³³³ Mócsy A. értelmezése szerint a szót elsősorban a nem háborúban bekövetkezett, hanem bűncselekménynek tekinthető gyilkosság³³⁴ (pl. kocsmai verekedés) megjelölésére használták. *Pannonia Superior*ból (később: *Italia, Venetia et Histria*) ismert *Emonától* nem messze (Lanišče, Szlovénia; AE 1934, 72.) egy bizonyos Clementinianus nevű ifjú 2. századi sírköve, aki valóban nem háborúban vesztette életét, hanem *occisus [in] (!) [s]tabulo scele[re]*.

Töredékességük vagy rövidítésük többféle feloldási lehetősége miatt öt további olyan felirat van, amelyet nem lehetett a fentiek szerint csoportosítani. M. Domitius Super *legionarius* Kr. u. 2. század második felére keltezhető *intercisai* feliratán (RIU 1228) olvasható D betű többféleképpen is feloldható, pl. *d(efunctus* vel *-esideratus) b(ello) Germ(anico)*. Nagy valószínűséggel egy L. Saplus Honoratus halálának körülményeit jelölő ige eleje – hasonlóan [Ael(ius)?] *Constitutus intercisai* sírkövéhez (RIU 1183) ahol a szó második fele – maradt csak fenn az egyik 3. századi *noricum*i feliraton (Köppach/Atzbach, CIL III 5606): *de[funct(o) vel -siderat(o)] Antiochia Syria*. Ugyanez vonatkozik Senio Comatonis filius szintén innen előkerült, Kr. u. 2. század első felére keltezhető feliratának vonatkozó részére: *in c(ivitate) Er(aviscorum) in Acinco (defunctus) vagy (occisus)*.³³⁵ Más esetekben a felirat töredékessége miatt nem rekonstruálható pontosan a kifejezés, ahogy például [---] Crescentius Kr. u. 2. század eleji *aquincumi* sírfeliratánál (TitAq 605): *[--- in] expedi[t(ione) ---]*. *Moesia Inferior* területéről (Svalenik, CONRAD 2004, 225. Nr. 367.) ismert egy szintén töredékes, 3. századi felirat, amely szerint az elhunyt katona *[occisus?] in pug(na)*.

Külön csoportot alkotnak azok a sírfeliratok, amelyek utalnak a halál körülményeire valamelyik igéből képzett szóval vagy szófordulattal (az esetek többségében: *interfectus 3*

³³¹ MÓCSY 1958, 410.

³³² Pl.: *deceptus, desideratus, decedit, defunctus, interceptus, interfectus, cecidit, diemfunctus* stb.

³³³ Vö. OLD *occido*¹ 1. jelentésénél felsorolt példák.

³³⁴ Vö. ŠAŠEL KOS 1997, 306.

³³⁵ RIU 1256, lásd még: KOVÁCS 1999, 278. note 3.

vagy *deceptus* 3), de a helymegjelölés elmarad, ezért a kenotáfiumokkal nem hozhatók közvetlenül kapcsolatba; a kettős sírok jelensége pedig egy speciális csoportot alkot.³³⁶

Miként arra Ottományi K. és Mráv Zs. rámutatott, a legkorábbi szófordulat az *occido* 3 igéből származó *occisus* 3 in ..., aminek korai keltezését (azaz Kr. u. 1. század vége, 2. század eleje) szerintük a több feliraton előforduló *h(ic) s(itus) e(st)* formula, továbbá M. Caelius Krisztus utáni első évtizedekben állított sírköve (*oc]cidit in bello Variano*) erősít meg, de ez utóbbi érv nem teljesen állja meg a helyét, mivel a felirat – töredékessége miatt – a *ce]cidit* vagy *de]cidit in bello Variano* formában is feloldható.³³⁷ Véleményem szerint azonban nem sorolható a jelképes temetkezések közé az általuk idézett két, 2. század elejére keltezhető *intercisai* felirat,³³⁸ továbbá Albiunus felirata Környéről³³⁹ pont a *HSE* formula feltüntetése miatt, amely egyértelmű utalás arra, hogy az elhunyt ott van eltemetve,³⁴⁰ természetesen a ritkán előforduló, pontos régészeti kontextus – miszerint a sírfelirat a bolygatatlan temetkezésnél kerül elő – hiánya miatt ez nem ellenőrizhető. Ennek megerősítéseképpen és a formula tudatos használatára M. Caroll példaként a hajótörést szenvedett *optio* már idézett chesteri sírkövét említi, amelynek esetében feltételezik, hogy a – sztereotíp szófordulatként is kezelt³⁴¹ – *HSE* formulából a *hic* szándékosan maradhatott le, mert a tengerbe veszett személy holttestét nem találták meg, hogy eltemessék.³⁴²

A fentebb említett, a használt kifejezés és szöveggörnyezete alapján egyértelműen kenotáfiumnak tekinthető sírfeliratokon kívül a többi ismertett formulával, igealakokkal ellátott feliratok azonban korántsem biztos, hogy jelképes sírokat jelölnek, bár ezeket igen gyakran annak tartják, és úgy is kezelik. E feliratok elsősorban az elhalálozás tényét, esetleges körülményeit és helyét rögzítik, de nem utal arra semmi sem, hogy az elhunyt személyt

³³⁶ Ld. a Kenotáfiumszerű sírfeliratok c. alfejezetben!

³³⁷ Fontos ugyanakkor még megjegyezni, hogy az Ottományi K. és Mráv Zs. által említett *occido* (*occidere*, -*cidī*, -*cisus*) ige passzív alakban az erőszakosan elszenvedett halálra utal, míg M. Caelius sírkövén a másik „elesik”, „meghal” jelentésű *occido* (*occidere*, -*cidī*, -*casus*) ige aktív alakja szerepel (a különbségről ld. fentebb). Ezúton köszönöm Fehér Bencének, hogy felhívta erre a figyelmemet.

³³⁸ Mulsus (*occisus in civitate*, RIU 1248) és Adinamo (*occisus in civitate Eraviscorum*, RIU 1148) lovas katonák sírfeliratai.

³³⁹ RIU 675: [*oc]cisus [in] Dacia*. Albiunust *Daciában* ölték meg azt követően, hogy őt és csapatát odavezényelték, de Mócsy A. a lovas katoná *Pannonia Inferior* területén állított feliratát nem tekintette kenotáfiumnak; szerinte az elhunyt hamvait a *Pannoniába* visszatérő katonák vihették vissza urnában és adhatták át a hozzátartozóknak. MÓCSY 1958, 412.

³⁴⁰ CHIOFFI 2014, 630. Lásd még: MEYER 1973, 71–72., SCHMIDT 2015, 68. Korábban már Wosinszky Mór is összekötötte a *HSE* hiányát a kenotáfiumokkal. WOSINSZKY 1896, 698.

³⁴¹ ALFÖLDY 2005, 44. Az ellentmondásos használat kapcsán vö. RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 107. – 37. lábjegyzet és 113.

³⁴² CARROLL 2009, 829. Itt is – miként M. Caelius esetében – számolhatunk a hozzátartozók azon reményével is, hogy a holttest esetleg még előkerülhet, és a feliratot kiegészíthetik a hiányzó H betűvel. Vö. DONATI 2008, 37–38.

végül hol temették el.³⁴³ Egy *baeticai* és egy *Germania Superior*ból származó, 2. század második felére keltezhető felirat szerint pedig a halál éppen a sírkő állításának helyén történt, de a temetés és az elhunyt maradványainak a helyére nem utal egyértelműen a szövegük, így elméletileg lehetnek kenotáfiumok is, ha a holttestet nem találták meg vagy máshová elszállították.³⁴⁴

Főként az 1–2. századi feliratok esetében megjelenő *HSE*³⁴⁵ vagy egyéb konkrét, test jelenlétére való utalás hiányában tarthatjuk ezeket kenotáfiumoknak, ugyanakkor – annak ellenére, hogy a Kr. u. 3. században az inhumáció vált általános temetkezési szokássá³⁴⁶ – a távolban elhunytak hamvainak hazaküldése sem volt ritka jelenség, különösen uralkodók esetében. Elég csak a Kr. u. 3. század elejéről Hérodianos két helyét említenünk.³⁴⁷ Először Septimius Severusról írja, hogy halála után elhamvasztották, és a *britanniai Eboracumból* (York) Rómába szállították, ahol ünnepélyes keretek között eltemették. A másik hely az uralkodó fia és utóda, Caracalla haláláról szól, akit – miután Macrinus meggyilkoltatott az *Edessa-Carrhae* közötti úton – elhamvasztása után *Antiochiába* küldte az elhunyt császár édesanyjának, hogy temesse el. Említésre méltó Lucius Fabricius Clemens *carnuntumi*,

³⁴³ D. Demicheli szerint T. Flavius Pomponianus *salonai* felirata (CIL III 2029) is kenotáfium lehetett, mivel a sírkövön csak annyi van feltüntetve, hogy az elhunyt több *legió*ban is szolgált *centurió*ként (*legio II Traiana, legio III Flavia, legio XII Fulminata, XVI Flavia Firma, legio XIV Gemina*, végül újra *legio II Traiana*), de a szolgálati évek és az elhalálozási életkora nem lett feltüntetve. Ennek alapján lehetségesnek tartja, hogy esetleg az utóljára feltüntetett *legio* tisztjeként halt meg keleten (talán Egyiptomban), és ott is temették el. DEMICHELI 2015, 63–64. A sírfelirat elhunyt halálára vonatkozó szűkszavúsága miatt azonban nem tartom indokoltnak a kenotáfiumszerű síremlékek közé történő felvételét.

³⁴⁴ Az egyik L. Caesius Maximinus felirata *Cedripóból* (*Baetica*; CIL II, 1444 = CIL II²/5, 988), aki *hic interfectus est sit tibi terra levis*. RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 111. A másik Clodius Perigenes sírfelirata *Civitas Auderiensium* territóriumáról (*Germania Superior*; CIL XIII 6429), amely szerint az elhunytat *hic interfecere latrones*, de a verses felirat folytatása alapján biztosan nem szállították vissza *campaniai* szülőföldjére (*altera contexit tellus dedit altera nasci*). A két feliratot inkább kenotáfiumnak tartja: PÁZSINT–VARGA 2018, 25–26.

³⁴⁵ A formula használata azonban a 3. századra kikopik a használatból, és egyre kevesebb feliraton fordul elő, így az általam tárgyalt, főként 3. századi feliratokon hiányuk ezzel is magyarázható. Vö. ALFÖLDY 1969, 28.

³⁴⁶ TOYNBEE 1971, 40. Vö. még: TÓTH 2015, 14–15. és 122–123.

³⁴⁷ Hérod. III, 15, 7.: „οὕτω δὴ τὰ τῆς βασιλείας ἀμφοτέροι διοικοῦντες ἐν ὁμοτίμῳ ἀρχῇ ἀπᾶραι τῆς Βρεττανίας ἠθέλησαν, ἕς τε τὴν Ρώμην ἠπειγόντο κομίζοντες τὰ τοῦ πατρὸς λείψανα: τὸ γὰρ σωματίον πυρὶ παραδόντες, τὴν τε κόνιν σὺν ἀρώμασιν ἐς κάλπην ἀλαβάστρου ἐμβαλόντες, ἀπεκόμιζον ἐς τὴν Ρώμην, ἐς τὰ βασίλεια ἀποθησόμενοι” („Így a császári udvar ügyeit ketten [azaz: Caracalla és Geta] rendezvén, egyenlő hatalomban akartak távozni Britanniából, és Rómába utaztak, apjuk földi maradványait szállítva: mert miután a holttestet átadták a tűznek, a hamvakat illatszerekkel alabástromnába téve elszállították Rómába, hogy a császárok szent síremlékébe helyezték.” – Fehér Bence és Kovács Péter fordítása). Továbbá: Hérod. IV, 1, 1–4. A *Historia Augusta*ban felmerül, hogy hamvasztás nélkül szállították *Britanniától* Rómáig az Antoninusok síremlékébe Septimius Severus holttestét, ugyanakkor a szerző hivatkozik a korabeli szóbeszédre, miszerint a császárt halálának helyén hamvasztották el, és szállítása közben csak a hamvakat tartalmazó aranyurna „*cum magna provincialium reverentia susceptum est*”. SHA *Sept. Sev.* XIX, 3. és XXIV, 1–2. Lásd még: Hérod. IV, 13, 8.: „[...] ὁ δὲ Μακρίνιος πυρὶ παραδὸν τὸ σωματίον, τὴν τε κόνιν κάλπῃ τινὶ ἐμβαλὼν, ἐπεμψε τῇ μητρὶ αὐτοῦ καταθάψαι, ἐν Ἀντιοχείᾳ διατριβοῦσῃ.” („[...] Macrinus pedig a holttestet [Caracalláét] átadván a tűznek, és a hamvakat urnába helyezve elküldte az anyjának, aki Antiochiában tartózkodott, hogy temessék el.” – Fehér Bence és Kovács Péter fordítása; beszűrésök tőlem – N. Á.). Ezzel ellentétben a *Historia Augusta* szerint maradványait Rómában, az Antininusok síremlékében temették el, de a holttest szállítása mindkét forráshely szerint megtörtént. SHA *Carac.* IX, 12.

decedo igét használó sírfelirata a Kr. u. 3. század első feléből, aki a Septimius Severus által létrehozott egyik új *praetorianus cohors* tagjaként hunyt el Rómában, ugyanakkor a nővére által állított síremlék végén lévő sírversből kiderül, hogy a katona *Carnuntumban* lett eltemetve.³⁴⁸

A maradványok hazaszállítása költséges lehetett, és az uralkodókön kívül feltehetően csak kevesen engedhették ezt meg maguknak, ezért – mint a budaörsi szarkofág (AE 2004, 1143.) vagy az egyik *Perinthosban* elhunyt, de *Aquincumban* eltemetett katona felirata (TitAq 750) esetében – a sírfeliratot állítók büszkén említették meg a hazaszállítás tényét. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy az általam vizsgált feliratok egy része esetében megtörtént volna az emberi maradványok hazaszállítása, még ha feltételezzük a *HSE* formula szándékos elhagyását is. Éppen ezért szerencsésebbnek tartom bizonytalan voltok miatt az ezekkel a formulákkal ellátott sírokat az egyértelmű „kenotáfium” megjelölés helyett inkább „kenotáfiumszerű” emlékeknek, sírfeliratoknak nevezni, ahogy tette ezt Ottományi K. és Mráv Zs. Mindazonáltal külön, inkább átmeneti csoportot kell, hogy képezzenek a szinte azonos időszakban megjelenő (egy kivétellel kizárólag a 3. századra keltezhető), jelentését tekintve a kutatásban eddig ambivalens módon kezelt és értelmezett *desideratus* befejezett melléknévi igenevet tartalmazó sírfeliratok.

A térbeli mobilitásra a sírfeliratokon általában természetes információforrásnak számít az elhunyt etnikai vagy földrajzi származásának, szülővárosának a megjelölése (vö. *natus*, *origo*). Amennyiben az imént tárgyalt, az elhunyt halálának helyét (*destinatio*) megjelölő, többségében 3. századi sírköveket nem tekintjük kenotáfiumnak, úgy – kis túlzással – a térbeli mobilitás egy újabb dimenziója nyílik meg előttünk a *translatio cadaveris* jelenségének részeként.³⁴⁹

A fentiek alapján tehát három markáns csoport különíthető el a felirat tartalma alapján:

I. Kenotáfiumok

- 1) Elveszett személyeknek állított kenotáfiumok
- 2) Máshol eltemetett személyeknek állított kenotáfiumok

³⁴⁸ CIL III 4487 és 11095; VORBECK 1980a, 105. Nr. 295.

³⁴⁹ NOVOTNIK 2017, 102–103. A kenotáfiumszerű emlékek kapcsán szintén erre a következtetésre jutott A. Ruiz Gutierrez és R. A. Tybout is, akik jelen munka írásával közel egy időben, nem sokkal korábban megjelent tanulmányukban hívták fel erre a figyelmet, de ezt sugallta már C. Ricci a „Tipo A?” megjelöléssel néhány ide sorolható felirat esetében. Tybout a régészettudomány nyújtotta információk hiányában elsősorban kenotáfiumnak tartja ezeket („we had better remain on the safe side”), de a bizonytalansági faktor miatt nem zárkózik el a *translatio cadaveris* jelenségétől sem. Vö. TYBOUT 2016, 391–392. és 416. és Table 16.1 – 4.: „Death abroad; monument in patria, either a cenotaph or covering remains repatriated”. Hasonlóan inkább kenotáfiumnak tartja ezeket az említett fenntartásokkal: RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 108–111. és 113.

A) *Translatio* révén máshol eltemetett személyek kenotáfiuma

B) Máshol eltemetett személyeknek állított kenotáfiumok

II. Kenotáfiumszerű síremlékek

1) *Desideratus* melléknévi igenevet alkalmazó sírfeliratok

2) Elsősorban a halál helyét, adott esetben pontosabb körülményeite fentebb tárgyalt szófordulatok segítségével megjelölő sírfeliratok, amelyek esetében nem zárható ki, hogy az elhunyt maradványait esetleg visszaszállították.

III. Bizonytalan síremlékek.

A tárgyalt síremlékek esetében elsősorban a feliratok szövegének vizsgálatára kerülhetett sor. Miként fentebb is láthattuk, ha a sírfelirat szövege nem utal rá világosan, egy szűkszavú vagy kétértelmű (vö. *desideratus*-csoport) felirat egyértelműen kenotáfiumként való azonosítása nehézségekbe ütközik. Ilyen esetekben – Ivan Di Stefano Manzella³⁵⁰ gondolatmenetét követve – nagy jelentősége lenne a régészeti kontextusnak is, azonban ilyen irányú kutatás még nem történt, aminek oka lehet az, hogy a kenotáfiumok egyébként is szűk csoportjába sorolható sírkövek nagy részének megtalálásakor nem rögzítették a vonatkozó pontos régészeti összefüggéseket vagy már az ókorban történt másodlagos felhasználás miatt eleve hiányoztak. Különösen a kenotáfiumszerű emlékek esetében hangsúlyos szerepe van – a fenti felirattani vizsgálaton túlmenően – a sírfeliratok előkerülésének pontos helyét és körülményeit célzó forráskritikának is. A sírszöveg alapján egyértelműen jelképesnek tekinthető sírok esetében ez a tényező kevésbé releváns, mivel azok lényegén – ha a sír üres volt – nem változtat a sírkő felállításának pontos helye; ennek így legfeljebb tárgytörténeti szempontból lehet jelentősége. Azonban a többi esetben indokolt annak vizsgálata, hogy a síremlék *in situ* vagy másodlagosan felhasználva, *spoliaként* látott-e napvilágot, mivel nem zárható ki, hogy egy felirat pont az elhalálozás megjelölt helyéről került át máshova (pl. *Aquincum* és a késő császárkori *Intercisa* esete) vagy megtévesztő módon annak közelébe. Régi, töredékes sírköveknél fontos információt nyerhetünk az előkerülésükről szóló első közlésekből arra vonatkozóan is, hogy eredetileg volt-e rajtuk bármilyen ábrázolás vagy további felirat-töredék (pl. *DM* formula) is, amely azóta elveszett vagy letört. Ennek nagy jelentősége lehet egyes síremlékeknél, különösen azokban az esetben, ha kenotáfium voltak bizonytalan.

³⁵⁰DI STEFANO MANZELLA 1999, 102.

A *translatio cadaveris* szerepe

A római császárkorban – annak ellenére, hogy a társadalom nagy része feltehetően csak lakóhelye szűkebb környékén mozgott – a földrajzi mobilitás számos formája megtalálható, amelyet a Birodalom igen kiterjedt, elsősorban katonai célokra kiépült úthálózata, valamint a vízi utak (különösen a Földközi-tengeri hajózás) használata tett lehetővé. A római császárok utazásai (pl. Hadrianus) mellett nemcsak egyes utazók mint Pausanias, Strabón vagy Szent Pál apostol, hanem az üzleti célból útra kelő kereskedők is említésre méltók. Azonban utóbbiak mellett a mobilitás legjelentősebb reprezentánsai a katonák, pontosabban a katonai szolgálatot teljesítő személyek, akik a származási helyükhöz képest hol a Birodalom másik felében állomásoztak állandó jelleggel (pl. a *cohors I milliaria Hemesenorum* keleti, szír származású katonái *Pannoniában*), hol pedig egy-egy hadjárat alkalmával alakulatuk vagy annak egy *vexillatio*ja kötelékében akár fél Európát megjárva lettek átvezényelve a dunai provinciák valamelyikéből a keleti hadszíntérre.³⁵¹ A földrajzi mobilitás megfigyelhető a társadalom minden területén, amelyet az írott források mellett az ún. tiszteleti feliratok és sírfeliratok demonstrálnak. A magasabb rangú tisztségviselők pályafutásának egyes állomásai gyakran a Birodalom különböző területein voltak, míg a kora császárkor hódító háborúi során egy-egy hadjáratban foglyul ejtett személy rabszolgaként átkerülhetett a birodalom másik végébe is.³⁵²

Számos sírfelirat tünteti fel az elhunyt személyek *origóját*, azaz születésének, származásának helyét, városát, amely természetesen eltér a feliratos kő megtalálásának helyétől. Ennek fordítottját jelentik a jelen munka tárgyát képező feliratok, amelyeken feltüntetik, hogy az elhunyt hol halt meg, némely esetben annak pontosabb körülményei (lásd fentebb) is szerepelnek. E személyeket helyben eltemették, és hozzátartozóik a „hazájukban” készítettek nekik egy földi maradványokat nem tartalmazó síremléket (kenotáfiumot), vagy maradványait hazaszállítva rokonai körében helyezték végső nyugalomra.³⁵³ Az említett két

³⁵¹ A *veteranusokról* nem is beszélve, akik születési helyükhöz képest a Birodalom másik részén telepedhettek le leszerelésüket követően.

³⁵² Jól példa erre egyrészt C. Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius Festus *tergestei* lovasszobrának bázisa (CIL V 531 = ILS 989), amelyen a *senator* hosszú pályafutásának emelkedő sorrendben feltüntetett állomásai (Róma, *Numidia*, *Africa*, *Hispania*, *Pannonia* provinciák) olvashatók, másrészt egy *mauretaniai* származású felszabadított rabszolga sírfelirata (RIB 1064) *Britanniából*.

³⁵³ Vö. Ovid. *Trist.* 32. és 65–70.

eset nem zárja ki egymást, ezért a *translatio cadaveris*³⁵⁴ jelenségére ennek megfelelően röviden ki kell térnünk, nemcsak azért, mert egyes feliratos kenotáfiumok szövege közvetlen utalást tesz rá, hanem adott esetben egy kenotáfium létesítésének szükségszerűségét is alapvetően meghatározta, hogy a távolban elhunyt személy földi maradványainak elszállítására volt-e lehetőség. A fentiekből az következik, hogy egy kenotáfium állítása szoros összefüggésben van a mobilitással, amely annak velejárója, sőt, részben előfeltétele.

A szakirodalom gyakran használja a *translatio cadaveris* jelenségére vonatkozóan a „repatriáció” kifejezést, amely szerint a *patria* az elhunyt születési helyét vagy egyes esetekben egy ideologikus helyszínt (pl. császárok számára Róma) jelent,³⁵⁵ mindazonáltal ismerünk arra is példát, hogy valakit nem a halál helyszínén, de nem is a születési helyén temetnek el.³⁵⁶ A továbbiakban ezért maradok inkább az általánosító és félreérthető „repatriáció” helyett a semlegesebb „*translatio*” kifejezés használatánál.

Amint láthattuk, a görögöknél általában helyben temették el (főként csaták után) az elhunytakat, de gyakran előfordult – elsősorban az attiakaiaknál – a földi maradványok szállítása, mivel nemcsak a temetlenséget kellett vallási okokból elkerülni, hanem annak is nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy a temetés lehetőleg hazai földön történjen.³⁵⁷ Athén tengeri hatalommá válásával a nagy távolságok miatt a távoli harctéren elesett katonákat gyakran helyben, de külön-külön hamvasztották el, és szállították vissza.³⁵⁸

Az exhumálás és a csontok szállítása a zsidó temetkezési szokásokban is megjelenik,³⁵⁹ de Ammianus Marcellinus tudósítása alapján a perzsáknál is előfordult.³⁶⁰ A

³⁵⁴ Maga a kifejezés nem keverendő össze a temetési menettel (*pompa, funus translaticium*), amikor a felravatalozott holttestet – tehetősebb személyek esetében díszes – temetési menet keretében szállították a végső nyughelyet jelentő sírhoz. Vö. TOYNBEE 1971, 46.

³⁵⁵ Vö. TYBOUT 2016, 391. – 2. lábjegyzet.

³⁵⁶ Pl. A feltehetően *dalmatai* származású Vivius Batao, a Caracalla parthusok elleni hadjáratában részt vevő *legio II Parthica legionarius*a, feltehetően az egység érkezésekor, a *ciliciai* kikötővárosban, *Aegea*ban (*Aregea*) halt meg, majd az *Antiochiába* vezető út *Tabula Peutingeriana* szerinti következő állomáshelyén, a szintén *ciliciai Catabolumban* (*Katabolos*) temették el, amiről a *syriai Apameában* állított kenotáfiuma tanúskodik. AE 1993, 1572., valamint BALTY 1988, 99. – 68–69. lábjegyzetek és BALTY–VAN RENGEM 1993, Pl. 2.

³⁵⁷ Vö. KURTZ–BOARDMAN 1971, 108. és 247. Attikán kívül, az *euboiai Geraistos* közelében lett eltemetve az athéni ökölvívó, Hermolykos, akit a *Karystos* ellen vívott *Kyrnos* melletti csata helyéről szállították át oda. Hér. IX, 105. Lásd még pl. Xen. *Hell.* VII, 3, 12., amely szerint a *Théba*ban megölt Euphrón tetemét a *sikyóniak* hazaszállították tiszteletből, és a város főterén állították fel síremlékét. Az általános görög és az athéni szokás között átmenetet képez a spártaiak eljárása, akik csak királyok holttestét szállították haza, a távolban elhunyt közembereket haláluk helyén temették el. Plut. *Ages.* 40. és PETROPOULOU 2009, 583–612.

³⁵⁸ GARLAND 1985, 92. – a szállítás szokása kapcsán idézi: Aischyl. Ag. 435–444.

³⁵⁹ Az *ossilegium* vagy másodlagos temetkezés szokása *Palaestinában* és környékén gyakori volt, amit a régészeti források is megerősítenek: a test lebomlását követően a csontokat összegyűjtötték, és gyakran máshol temették el, általában mészkőből készült *ossuariumba* helyezve. Ez azonban többségében nemcsak a távolban (Izrael más területein vagy a diaszpórában) elhunytak földi maradványai esetében volt gyakorlat. Mindazonáltal arról nincsenek egyértelmű forrásaink, hogy a földi maradványok szállítására polgári vagy vallási jogi szempontú hozzájárulást kellett-e kérni, mint ahogy az más római *provinciákban* előfordult (ld. lentebb). Vö. METZGER 1980, 83–84. A másodlagos temetkezésekkel régészeti szempontból a kezdetektől a bibliai időn át a

héros-kultuszokhoz köthető, részben meghatározott célból végzett mitikus *translatiók*³⁶¹ mellett főként a hellénizmus idejétől kezdve jelenik meg díszes temetésükhöz kapcsolódva a szülővárosukon kívül elhunyt hősök, hadvezérek és uralkodók maradványainak hazaszállítása, amelyet szintén nagy, szinte *triumphusi* pompa kísérhetett.³⁶² A hellénisztikus időszak több kiemelkedő személyiségének *translatiójára* számos példát említ F. Pfister, elsősorban Plutarchostól.³⁶³ A római császárkorra vonatkozó írott történeti forrásaink egy-egy uralkodó, a császári család tagjai vagy hadvezérek és arisztokrácia³⁶⁴ halála kapcsán igen gyakran említik a jelenséget, amely a ránk maradt információk szerint olykor ünnepélyesebb formában zajlott le,³⁶⁵ máskor pedig csak a szállítás tényéről – néha röviden utalva annak módjára is – tudósítanak,³⁶⁶ ugyanis az esetek többségében (gyakran hadjárat miatt) nem tartózkodtak

római korig E. M. Meyers foglalkozott. A római kor kapcsán lásd: MEYERS 1970, 17–25. és HACHLILI 2005, 483–484. és 486. Az elesett katonák összegyűjtése kapcsán: 2Mak 12,39. Az uralkodói *translatio cadaveris* meglétéről a zsidóknál Saul király (2Sam 21, 12–14), Achaszja király (Kr. e. 841; 2Kir 9,27–28), valamint a Hasmóneus-dinasztia több királya esetében maradtak fenn forrásaink. Kr. e. 143-ban Diodotos Tryphon seleukida hadvezér kivégezte Jonatan királyt egy bizonyos *Baskama* nevű helység közelében, ahonnan testvére és utóda, Simon, átvitette csontjait *Modinba*, hogy eltemesse (1Makk 13, 23–26). II. Aristobulos (Kr. e. 67–63.) holttestét Rómából szállították Jeruzsálembe (Ios. *bell. Iud.* I, 184.). Nagy Heródes két fiát – Alexandrost és Aristobulost – *Sebaste (Samaria)* városában végeztette ki Kr. e. 7-ben, és innen vitette holttestüket *Alexandreion* várába, ahol eltemettette őket anyai nagyatyjuk mellé (Ios. *bell. Iud.* I, 551.), valamint a Jordánon túl, *Pereában* elhunyt testvérét, Pherórust is Jeruzsálembe vitette (Ios. *bell. Iud.* I, 581.).

³⁶⁰ *Amida* 359. évi ostroma során Grumbates *chionita* király elesett fiának a csontjait – miután a nép saját szokása szerint felravatalozták, elvégezték a gyászszertartást, majd a testet elégették – ezüsturnába helyezve szállították el hazájába, hogy végül ott temessék el. Amm. Marc. XIX, 2, 1.

³⁶¹ Erről bővebben, az esetek csoportosításával: PFISTER 1909/1912, 188–211. és 440–444.

³⁶² A *triumphus* és *funus* kapcsolatát H. S. Versnel vizsgálta, kitérve a korábbi temetési felvonulásoktól – egyes, részben hellénisztikus időkben kialakult elemeiben – eltérő *funus imperatoriumra* és az azzal összefüggő *translatiókra* is. VERSNEL 1970, 123–124.

³⁶³ Például Thucydides (Plut. *Kim.* 4.), Pelopidas (Plut. *Pel.* 33–34.), Philopoimén (Plut. *Phil.* 21.), Démétrios Poliorkétész (Plut. *Demetr.* 53.), Aratos (Plut. *Arat.* 53.), valamint Nagy Sándor maradványai eltemetésének helyéről támadt vita (Iul. Val. III, 34.), amelyeket végül csak két évvel később szállítottak *Babylonból Memphisbe*. PFISTER 1909/1912, 433–437.

³⁶⁴ Utóbbiakhoz lásd lentebb, továbbá: a *Liris* folyó menti csatában (*Mutina*, Kr. e. 90.) elhunyt Rutilius és más előkelők (App. *civ.* I, 43.; 390 km), valamint Aulus Hirtius és C. Vibius Pansa *consulok Bononiából* (Kr. e. 43.; Cic. *Brut.* 8.; App. *civ.* III, 76. és Vell. II, 62, 4.; 350 km) Rómába. Lásd még ehhez: CARROLL 2009, 824. Pompeius (Plut. *Pomp.* 80.; *Pelusium*-Róma: 2570 km) és Brutus (Plut. *Brut.* 53.; *Philippi*-Róma: 1250 km) maradványait Caesar, illetve Marcus Antonius is Rómába küldte.

³⁶⁵ „*Freilich sind hierüber unsere Nachrichten nicht allzu reichlich*” PFISTER 1909/1912, 437. Az alábbi római uralkodók vagy a császári család tagjainak *translatióját* ismerjük részletesebben: Sulla: *Cumae*-Róma (App. *civ.* I, 105–106. és Plut. *Sull.* 38.; 200 km), Drusus Maior *Germaniából* (Cass. Dio LX, 2, 1.; Suet. *Tib.* 7.; Suet. *Claud.* I, 3; Tac. *Ann.* III, 5.), Augustus *Nolából* (Cass. Dio LVI, 31, 2. és Suet. *Aug.* 100.; 230 km), Germanicus *Antiochiából Brundisiumon* át, miután kenotáfiumot állítottak a városban tiszteletére (Tac. *Ann.* II, 73., 75. és 83., valamint III, 1–2.; tengeren legalább 3000 km); Tiberius *Misenumból* Rómába (Suet. *Tib.* 73–75.; 200 km); Caligula édesanyja és bátyja a *Pontia-szigetéről (Pandateria)*; Suet. *Cal.* XV.). Végül Septimius Severus maradványainak *Eboracumból* Rómába (Cass. Dio LXXVI, 15, 3.; Hérod. III, 15, 7. és SHA *Sept. Sev.* XXIV, 2.; szárazföldön legalább 2500 km), valamint II. Constantius a *ciliciái Mopsucrena* városából *Constantinopolisba* szállítása (Amm. Marc. XXI, 15, 2–3. és 16, 20–21.; kb. 900 km szárazföldön).

³⁶⁶ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Traianus: *Selinus*-Róma (Cass. Dio LXVIII, 33, 3. és SHA *Hadr.* V, 9–10.; 1290 km); Hadrianus: *Baiae/Puteoli*-Róma (SHA *Hadr.* XXV, 6–7., SHA *Pius* V, 1. és SHA *Aur.* VI, 1.; 190 km); Antoninus Pius: *Lorium*-Róma (SHA *Pius* XII, 6. és SHA *Aur.* VII, 10.; 19 km); Verus: *Altinum*-Róma (SHA *Ver.* IX, 11. és SHA *Aur.* XX, 1.; 495 km); Marcus Aurelius: *Vindobona*-Róma (halála kapcsán: Aur. *Vict. Caes.* 16, 14. és Aur. *Vict. epit. Caes.* 16, 12.; sírjáról: Hérod. IV, 1, 4.; 1060 km) a meggyilkolt

Rómában (vagy *Constantinopolis*ban). A fennmaradt római kori jogi forrásaink utalnak arra, hogy a földi maradványok szállítása nemcsak magas rangú személyeknél, uralkodóknál volt szokás, hanem az átlagemberek esetében is gyakran előfordult.³⁶⁷

A holttestek vagy a földi maradványok (hamvak vagy csontok) szállításának nemcsak „logisztikai” szempontból történő megszervezése és lebonyolítása járhatott nehézségekkel, hanem erre vonatkozóan az egészen korai időktől fogva ismertek jogi korlátozások Rómában (és *Italiá*ban). A XII táblás törvények temetkezésekre vonatkozó egyik része³⁶⁸ már utal arra, hogy az eltemetettek csontjait nem lehet újabb temetés céljából összeszedni, azonban később ezen archaikus rendelkezés kapcsán Cicero hozzátette, hogy ez alól kivételt képez a távolban vagy háborúban elesett személyek sajátos esete,³⁶⁹ azonban a köztársaság kor második felétől az egyre távolabb zajló háborúk során egyre kevesebb lehetőség volt, különösen a közkatonák esetében, holttestük hazaszállítására.³⁷⁰ Az említett Cicero-helynek ellentmondva Appianus említi, hogy a római polgárháborúk idején a *senatus* úgy határozott, hogy az elesett katonákat haláluk színhelyén kell eltemetni, nehogy az otthon maradottakat visszariassza a holttestek látványa a katonáskodástól.³⁷¹

A *translatio cadaveris* esetében nem hagyható figyelmen kívül az adott, földi maradványokat tartalmazó hely vallási karaktere (*locus religiosus* vagy *profanus*), amelyet a római jog alapján a temetés megszervezésében illetékes személyek szándéka határozott meg, befolyásolva ezáltal a szállítás menetét. Ennek alapján kettő, vallási kötöttséggel még nem járó, valamint további egy, vallásjogi szempontból már bonyolultabb helyzet különíthető el.

Caracalla maradványait *Edessa* környékéről *Antiochiába* (Hérod. IV, 13, 8.; 300 km) vagy Rómába (SHA *Carac.* IX, 12. és *Opil.* V, 2–3.; legalább 2935 km) küldték. Ammianus Marcellinusnál: Iulianus császár elhunyt felesége, Helena maradványait *Viennából* Rómába szállították (Amm. Marc. XXIV, 1, 5.; 1060 km); a *Samarra* melletti csatában elesett Iulianus földi maradványait („*suprema et cineres*”) kérésére *Tarsus*ban temették el (Amm. Marc. XXIII, 2, 5.; XXV, 5, 1.; XXV, 9, 12.; XXV, 10, 5.; kb. 1250 km); Iovianus holttestét a *Galatia* és *Bithynia* provinciák határán fekvő *Dadastanából* szállították („*corpore curato*”) *Constantinopolis*ba (Amm. Marc. XXVI, 1, 3.; kb. 300 km). A *pannoniai (valeriai) Brigetióban* 375. november 17-én elhunyt I. Valentinianus császár holttestét is úgy készítették elő, hogy *Constantinopolis*ba tudják szállítani („*suprema corpusque curatum ad sepulturam ut missum Constantinopolim*” – Amm. Marc. XXX, 10, 1.; 1470 km), az út pedig a *Consularia Constantinopolitana* adatai szerint mintegy 40 napot vett igénybe (*Constantinopolis*ba 375. december 28-án érkezett meg az uralkodó holtteste; *Cons. Const.* a. 376, 2. Az *Italián* kívül elhunyt, illetve 4. századi uralkodók földi maradványait átlagosan 1200 km-nél nagyobb távolságról szállították Rómába, *Constantinopolis*ba, vagy az általuk megjelölt helyre.

³⁶⁷ Itt említést érdemelnek a közeli temetkezések miatt tisztátalanná vált szentélykörzetek megtisztítását célzó szertartások is, amelyek keretében a környékről el kellett távolítani a halottakat, ahogyan tették ezt az athéniak a *peloponnésosi* háború során a *délosi* Apollón-szentély esetében (Thuk. I, 8, 11–12.). Ennek mintájára csaknem nyolcszáz évvel később a „pogány” hagyományokat felelevenítő Iulianus császár hasonló tisztító szertartást végzett el az *Antiochia* melletti *Daphné* forrásánál. (Amm. Marc. XXII, 12, 7–8.). Ezekben az esetekben is nagy valószínűséggel a maradványok elszállításáról lehetett szó.

³⁶⁸ XII Tab. X, 1. és Cic. *Leg.* II, 23, 58.: „*hominem mortuum in Urbe neve sepelito neve urito.*”

³⁶⁹ Cic. *Leg.* II, 24, 60.

³⁷⁰ CUQ 1896, 1400.

³⁷¹ Rutilius halála kapcsán a fentebb idézett: App. *civ.* I, 43.

Egy adott hely akkor maradt vallásos kötöttségektől mentes, azaz a római jog szerint *locus profanus*, ha a temetésért felelős személyek a holttestet (*corpus*) ideiglenesen hantolták vagy helyezték el kifejezetten azzal a szándékkal, hogy a holttest elszállításáról intézkedve, később más helyen végezdhessék el a temetési szertartást³⁷² a végleges sírhelynél.³⁷³ Ezt célszerű volt a lehető leggyorsabban megtenni, nemcsak kegyeleti okokból (vö. *mos maiorum*) vagy egészségügyi szempontból, a bomló testre való tekintettel, hanem azért is, mert ilyenkor a maradványok nem részesültek vallási védelemben. O. Estiez logikus feltételezése szerint – bár erre vonatkozóan konkrét jogi szövegek nem maradtak fenn – a temetésért felelős személyeknek később bizonyítaniuk is kellett az ideiglenességre irányuló szándékukat.³⁷⁴

A másik lehetőség szerint nem feltétlenül volt szükség „ideiglenes sír” létesítésére, miként az uralkodók (Augustus, Septimius Severus) esetében is láthattuk, a maradványok szállítása a halál beálltát követően nem sokkal, annak helyétől – egy hosszabb temetési menetként felfogva – megtörténhetett közvetlenül a véglegesnek szánt sírig, de ez a hétköznapi emberek szempontjából többnyire csak rövid távolságok esetében volt életszerű lehetőség.³⁷⁵

Előkelő származású személyek vagy hozzátartozóik esetében gyakran előfordult, hogy haláluk helyén egy gyászszertartás kíséretében lettek elhamvasztva, és ezt követően urnában elszállították a hamvakat. Különösen a köztárság korára és a kora császárkorra jellemző, hogy a *senatori* rend és a lovagrend provinciákban hivatalt betöltő, és ott elhalálozott tagjainak földi maradványait hozzátartozói hazaszállították Rómába vagy *Italiába*, ami részben a temetést követő szertartások elvégzését (pl. évente a *Parentalia* ünnepéhez kapcsolódóan)

³⁷² Vö. „másodlagos temetés”. A praktikus vagy rituális okokból történő ideiglenes temetés szokása más társadalmakban is megtalálható, megfelelő anyagi háttér hiányában nem mindig tudták végrehajtani a hozzátartozók az elhunyt végleges eltemetését (a római korra vonatkozóan ld. alább). Ennek néprajzi analógiáira utal: KIRÁLY 2016, 299–300.

³⁷³ A *locus religiosus* kapcsán: Dig. 11, 7, 40.: „*Si quis enim eo animo corpus intulerit, quod cogitaret inde alio postea transferre magisque temporis gratia deponere, quam quod ibi sepeliret mortuum et quasi aeterna sede dare destinaverit, manebit locus profanus.*” és Cod. Iust. III, 44, 10.: „*Si necdum perpetuae sepulturae corpus traditum est, translationem eius facere non prohiberis.*” A sírgyalázással kapcsolatban Dig. 47, 12, 3, 4.: „*Non perpetuae sepulturae tradita corpora posse transferri edicto divi severi continetur.*”

³⁷⁴ ESTIEZ 1995, 103–104.

³⁷⁵ Miként Augustus esetében is (ld. fentebb), holttestének szállítására csak éjszaka, hűvösebb időben kerülhetett sor, továbbá a kihantolt vagy a bárhol ideiglenesen elhelyezett maradványokat nem érthette napfény (ezt büntették), feltehetően egészségügyi okokból. Paul. *Sent.* 1, 21, 4. A már tárgyalt túlvilágképből adódóan a temetetlenesség mind az elhunyt („bolyongó szelleme”), mind az élők szempontjából elkerülendő volt, továbbá a tisztátalan és fertőző emberi maradványokat az élők világából – amennyiben volt rá lehetőség – el kellett távolítani. Vö. még RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 100.

tette lehetővé a hozzátartozók számára, részben pedig biztosítva volt a sír hosszú távú védelme és gondozása is.³⁷⁶

Plutarchos írja, hogy Cato Minor a *thraciai Ainos*ban Kr. e. 59-ben elhunyt és drága (gyász)szertartás keretében elhamvasztott fivérének, Caepiónak ugyanott síremléket is állított, mielőtt hajón *Italia* felé szállította volna hamvait.³⁷⁷ Germanicusnak hamvasztása helyén, az *Orontés*nél fekvő *Antiochiában* szintén síremléket (*sepulcrum*) emeltek, innen nem messze, halálának helyén, *Epidaphnéban* pedig – nyilván egy gyászszerteráshoz kapcsolódóan – (gyász)emelvényt állítottak Rómába szállítását megelőzően (Kr. u. 19).³⁷⁸ A földi maradványok szállítását megelőző hamvasztás és különösen az ünnepélyes gyászszerterás szokása az egyik Kr. e. 1. századi görög nyelvű sírepigrammán is nyomon követhető, miszerint a *Mylasában* elhunyt Akrisios holttestét, mielőtt fia hazaszállította volna *Parosba*, elhamvasztották, és a város lakói tiszteletből – díszes temetési adományokban részesítve – bikát áldoztak az elhunyt immár alvilági istenekkel továbbélő szellemeinek.³⁷⁹

Mindazonáltal több más helyen is találunk arra vonatkozóan utalást, hogy egy távolban elhunyt személynek elhamvasztása helyén egy síremléket, azaz kenotáfiumot állítottak, miként tették ezt Germanicus vagy Cato Minor féltestvére esetében is, majd a maradványokat a végső nyughelyre szállították. Több feliratnál is feltételezhető, hogy az elhalálozás, a hamvasztás és az ehhez kapcsolódó szerterás helyén állított síremlékekről, megemlékező feliratokról (*honoraria sepulcra*) van szó,³⁸⁰ amelyekre a fent említett forráshelyek is utalnak, vagy pedig ezekkel szoros összefüggésben egy máshol történő végleges elhantolás szándékával kialakított ideiglenes sír helyét jelölték.³⁸¹ R. Haensch szerint *Claudia Varenilla Limonum Pictonum* városában felállított síremlékének (CIL XIII 1129) felirata, miszerint a város az elhunytak *funus locum statuam monumentum*, is egy hasonló hamvasztással egybekötött gyászszerterást sejtet, az elhunyt földi maradványait pedig

³⁷⁶ R. Haensch a következő példákat említi: Sen. *Helv.* 19. és Mart. IX, 30., valamint a következő *senatori* rangú személyeknél: Novellius Torquatus Atticus (*Forum Iulii-Tibur*; CIL XIV 3602 = ILS 950), C. Iulius Quadratus Bassus (*Dacia-Pergamon*; AE 1933, 268. = AE 1934, 176.; ld. még alább), C. Ummidius Durmius Quadratus (*Syria-Casinum*; CIL X 5182 = ILS 972) vagy ifj. Plinius (*Pontus et Bithynia-Comum*; CIL V 5262 = ILS 2972). Az *Italián* kívül hivatalt viselő és ott elhunyt *senatorok* és lovagok esetében nem volt általános szokás haláluk helyén eltemetni őket és síremléket állítani nekik, és ezt megerősíti a provinciákban – a tiszteleti és építési felirataikkal ellentétben – előforduló síremlékek csekély száma. HAENSCH 2010, 36–39. Ld. még: BECHERT 1974, 68. – 47. jegyzet és BECHERT 1976, 18.

³⁷⁷ Plut. *Cato min.* 11. és 15.

³⁷⁸ Tac. *Ann.* II, 73., 75. és 83. Ehhez lásd fentebb a források kapcsán!

³⁷⁹ TYBOUT 2016, 402. idézi az IG 12, 5, 305. = SEG 26, 1003. feliratot.

³⁸⁰ Vö. pl. CIL VI 2938: *ossa relata domum, cinis hic adopena quiescit*; CIL VI 15493: *hic matris cineres sola sacra vimus ara, quae genuit tellus, osta teget tumulo*.

³⁸¹ AE 1972, 74.: *ossa transtulit*; CIL III 4060=10869: *hic crematus est ossa relata domi*.

valójában otthon helyezték örök nyugalomra, így számos esetben valójában kenotáfiumokkal állunk szemben.³⁸²

Jellemzően a temetés mint privát vallási szertartás keretében a temetést végző személyek azzal a szándékkal létesítettek egy sírhelyet, hogy az elhunytat ott végleges jelleggel elföldelve, örök nyugalomra helyezték.³⁸³ Ezt az előírt szertartás végrehajtása és a „teremtő szó” erejénél fogva ki is nyilvánították a temetést közvetlenül megelőző *conclamatio* révén,³⁸⁴ amely által a *locus sepulchrum*ot az utoljára nevéen szólított elhunyt alvilági szellemeinek (*di manes*) tulajdonába adják.³⁸⁵ A hely ettől kezdve a római jog szerint sírnak (*sepulcrum*) és ezzel együtt – egészen pontosan ott, ahol a *corpus humatum est – locus religiosus*nak minősült,³⁸⁶ amely a továbbiakban biztosította sérthetlenségét.³⁸⁷ Ezáltal a temetkezés megbolygatása vagy a maradványok eltávolítása – a korai keresztény *translati*ók esetében ellentmondást okozva³⁸⁸ – sírgyaláznak számított, amelyet szigorúan büntettek,³⁸⁹ de a sírhelyet eladni sem lehetett. Miként a nyilvános, *pontifex*ek által államilag végzett aktus (*dedicatio*) keretében létrejött *locus sacer* esetében,³⁹⁰ itt is az adott hely vallási minősége az alvilági *manibus* szentelve *res religiosaként* az emberi szférán kívülre, az isteni jog alá kerülve visszavonhatatlan volt.³⁹¹

Az ilyen véglegesnek szánt temetkezések esetében az elhunyt maradványainak kihantolására és másik temetkezési helyre történő átszállítására Róma és *Italia* területén csak a *pontifices* vagy a papi testület feje, a császár hozzájárulásával, engedélyével volt lehetőség, mivel a vallási karakter megszüntetésére (*purus*) nekik volt joguk, és annak módját is ők

³⁸² HAENSCH 2010, 41.

³⁸³ Gai. *Inst.* 2, 6.: „Religiosum vero nostra voluntate facimus mortuum inferentes in locum nostrum, si modo eius mortui funus ad nos pertineat” és Dig. 11, 7, 39.: „*Divi fratres edicto admonuerunt, ne iustae sepulturae traditum, id est terra conditum corpus inquietetur: videtur autem terra conditum et si in arcula conditum hoc animo sit, ut non alibi transferatur.*” (Kiemelések tőlem – N. Á.) A jogi szövegben szereplő *arcula* egy olyan ládát jelöl, amely urnát és szarkofágot is jelölhet, méretétől függően. PATURET 2007, 350.

³⁸⁴ Vö. TOYNBEE 1971, 44.

³⁸⁵ RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 105. Tulajdonképpen a feliratokon lévő *D(is) M(anibus)* formula is ezt erősíti meg.

³⁸⁶ Dig. 11, 7, 2, 5. Az ellenség sírját azonban nem tekintették *locus religiosus*nak, ezért a hozzátartozó kövek elmozdítása nem számított sírgyaláznak. Dig. 47, 12, 4.

³⁸⁷ SCHRUMPF 2006, 154. Ennél fogva eladni sem lehetett: Cod. Iust. III, 44, 9.

³⁸⁸ A korai keresztények a *translati*ókkal a római vallásjog szerint sírgyalászás bűnét követték el, ennek kapcsán: KÖTTING 1965, 16.

³⁸⁹ Dig. 47, 12, 11. Súlyos vétség volt, így nem véletlenül került Commodus bűnei közé a halottak kihantolása is a császár halálát követő *senatusi* felszólalásokban (vö. SHA *Comm.* XIX, 9.).

³⁹⁰ A *dedicatio* esetében a „teremtő szó erejénél fogva” egy épület templom lesz, és mint *res sacra*, szent lényegét sosem veszíti el. Vö. KÖVES-ZULAUF 1995, 67.

³⁹¹ Kivételt képeznek azok az esetek, amikor egy adott föld tulajdonosának beleegyezése nélkül létesítenek sírhelyet, amely ilyenkor nem lesz *locus religiosus*. Vö. Cod. Iust. III, 44, 2. Ugyanakkor a holttest eltávolítását ilyenkor is kellett engedélyeztetni: Dig. 11, 7, 8. Az egyes sírfeliratokon előforduló *in suo (posuit)* szófordulat is azt volt hivatott kifejezni, hogy az elhunytat a hozzátartozók jogszerűen saját tulajdonukban lévő földbe temették el, és így a sír jog szerint védelem alatt áll. Vö. ZIMMERMAN 2012, 283. – idézi: KASER 1978, 29. – 58. jegyzet.

határozták meg,³⁹² ez már a császárkort megelőzően, de Augustus idején már biztosan érvényben volt.³⁹³

A provinciákban ezzel szemben elegendő volt a helytartó engedélyét kérni, ami már a korai császárkor idején szokásban lehetett, mivel vallásjogi értelemben más elbírálás alá esett egy ott létesített sír, amely csak „*pro religioso habetur*”.³⁹⁴ Erre egyik legfontosabb forrásunk ifjabb Plinius Traianus császárnak Kr. u. 111–113 között *Bithynia* és *Pontus* helytartójaként írott levele, amelyben a tartomány lakóinak *translatióra* vonatkozó kérelme kapcsán – bár hivatkozik elődei példájára, akik hasonlóan jártak el, a *res religiosa* alá tartozó, sérthetetlen sírhelyekre vonatkozó, vallási és polgári jog határterületét érintő kérdésben elbizonytalanodva, mégis – kikérte az uralkodó véleményét.³⁹⁵ A császár válaszában talán arra a méltánytalan helyzetre utal, hogy egy provincia lakosainak a távolból túlságosan hosszú ideig tartana a *pontifexek* testületének hozzájárulását megszerezni rokonuk maradványainak *translatiójához*, ezért e leiratban megerősítette a helytartók ezen engedélyezési jogát.³⁹⁶ Feltételezhető, hogy a császár Pliniusnak írott levele az ilyen esetekre vonatkozóan a későbbiekben eljárásjogi precedenst teremtett,³⁹⁷ bár a levelezésből sajnálatos módon nem derül ki, hogy a tartományban működő elődei egyes konkrét esetekben miként jártak el. A

³⁹² A templomokra és azok *dedicatiójára*, valamint a temetkezésekre vonatkozó vallásjogi szabályok betartását felügyelő *pontifexek* engedélye nemcsak a holttestek kihantolásához, hanem a síroknál folytatott munkákhoz, azok felújításához is kellett a Dig. 11, 8, 5, 1. szerint. Lásd még: CIL VI 2963, CIL VI 22120 és CIL X 389. LATTE 1960, 102. – 3. lábjegyzet, valamint 198. és 400. A SHA *Comm.* XX, 3. is a papi testület ezen hatáskörére utal a temetlenséggel sújtani kívánt Commodus temetésének jogossága (a *locus religiosus* érvényessége) és újbóli kihantolása kapcsán. A *pontifexes* vagy a császár engedélyére hivatkoznak a következő feliratok: *ex permissu collegii pontific(um) piaculo facto* (Róma, CIL VI 1884), *permissu imperatoris* (Róma, CIL VI 8878), *pontificum perm[issu]* (*Trebula Mutuesca*, CIL IX 4881), *collegium pontificum decrevit* (*Tarracina*, CIL X 8259). Feltételezhető, hogy a Rómába történő *translatiók* ügyének vizsgálatában is a császár és a *pontifexes* jártak el; ehhez lásd: *Dacia területéről Rómába ex indulgentia Aug(usti) n(ostris)* (Tótfalud/*Ampelum*, CIL III 1312). A CIL VI 2120 felirat az engedélyezési eljárás részleteibe is betekintést nyújt. Az engedélyezésben a néptribunusok CIL VI 20863 (*permissu tribunorum plebis*) feliraton említett szerepe még nem tisztázott. SCHRUMPF 2006, 161.

³⁹³ Dig. 11, 7, 8.: „*Ossa quae ab alio illata sunt vel corpus an liceat domino loci effodere vel eruere sine decreto pontificium seu iussu principis, quaestionis est: et ait Labeo expectandum vel permissum pontificale seu iussionem principis, alioquin iniuriarum fore actionem adversus eum qui eiecit.*” A *Digesta* ezen helye már e szabályozás egyik speciális aspektusával foglalkozik: ha valakit más (tehát nem a saját vagy hozzátartozója) földjén és annak beleegyezése nélkül temetnek el, szükséges-e ilyenkor is kikérni a maradványok elszállításához a *pontifexes* vagy az uralkodó jóváhagyó határozatát. A hivatkozott Domitianus Ulpianus az Augustus-kori jogtudóst, M. Antistius Labeot idézi, aki szerint az engedélyt ilyen esetekben is ki kell kérni. Ifjabb Plinius Traianus császárnak írott levelében (Plin. Min. *Epist.* X, 68.) is erre a szabályra hivatkozik, és e szerint eredetileg a *pontifexek* testülete, később pedig a testület fejeként maga a császár is engedélyezhette a *translatiokat*. Ennek az ellenkezője szerepel egy 216-ban kiadott *edictumban*, amely szerint a tulajdonos tudta nélkül egy síremlékbe eltemetett idegen holttest nem lesz *locus religiosus* (Cod. Iust. III, 44, 2.). Ehhez lásd még: SCHRUMPF 2006, 156. A Cod. Iust. III, 44, 14., miszerint császári engedéllyel volt lehetőség holttestek szállítására, elsősorban a késő császárkori keresztény mártír- és szentkultusz miatti *translatiók* szabályozására vonatkozik.

³⁹⁴ Gai. *Inst.* 7, 2.

³⁹⁵ Plin. Min. *Epist.* X, 68.

³⁹⁶ „*Durum est iniungere necessitatem provincialibus pontificum adeundorum...*” Plin. Min. *Epist.* X, 69.

³⁹⁷ Erre a megállapításra vonatkozóan lásd: JÓNCA 2016, 23.

helytartóknak ezt a hatáskörét megerősíti Caracalla egyik *rescriptuma* is,³⁹⁸ valamint egyes provinciális feliratok, amelyekben hivatkoznak a helytartó jóváhagyására.³⁹⁹ Róma és *Italia*, valamint az eltérő adottságokkal és hagyományokkal rendelkező tartományok közötti különbségtételre a praktikus okok mellett feltételezhetően azért is kerülhetett sor, mert egyes eseteket a Római Birodalom vezetése a helyi lakosság szokásait figyelembe véve rugalmasabban kezelte.⁴⁰⁰ Az említett részek elsősorban egy-egy tartományra és az ott illetékességgel bíró helytartóra vonatkoznak, arról azonban nem maradt fenn semmilyen információ, hogy kinek kell eljárnia abban az esetben, amikor legalább két provincián keresztül történik a *translatio*. Annyi bizonyos, hogy a helytartók feladatai közé tartozott az elhunyt személyek teste vagy csontjai közutakon történő biztonságos szállításának a felügyelete is.⁴⁰¹

A ránk maradt jogi források alapján a kihantolásra és a maradványok szállítására csak jogos indokkal lehetett engedélyt kapni, leginkább akkor, amikor egy sírhely folyamatos rongálódásnak volt kitéve (pl. visszatérő nehézséget jelentett az okként gyakran megjelölt folyóáradás) vagy olyan, közelebről meg nem határozott, szükségszerű esetekben, amelyek ezt megkövetelték,⁴⁰² nyilvánvalóan ilyen jogos indok lehetett a távolban történt elhalálozás vagy a háborúban elesett katonák maradványainak szállítására is.⁴⁰³ Mindazonáltal a legtöbb esetben inkább utóbbiak jelentették a fő motivációt. Bár konkrét példánk nincsen rá, Traianus leveléből kiderül, hogy a szállításra vonatkozó hozzájárulást adott esetben talán meg is kellett tagadni.⁴⁰⁴

A *translatió*val kapcsolatba hozható latin feliratok a legtöbb esetben nem említik az erre kapott engedélyt, aminek – amellet, hogy ezt nem feltétlenül tartották fontosnak

³⁹⁸ Cod. Iust. III, 44, 1.: „*Si vi fluminis reliquiae filii tui continguntur vel alia iusta et necessaria causa intervenit, aestimatione rectoris provinciae transferre eas in alium locum poteris.*”

³⁹⁹ Pl. *permissu praesidis* (ILS 7742a)

⁴⁰⁰ Vö. JOŃCA 2016, 20.

⁴⁰¹ Dig. 11, 7, 38. A tetemek és földi maradványok szállítását a települések területén – bár ehhez kellett egy közelebről meg nem határozott, talán városi *magistratus* engedélye – nem lehet feltartani, sem megakadályozni vagy megzavarni, esetleg pénzbüntetéssel sújtani. Dig. 47, 12, 3, 4.

⁴⁰² Dig. 11, 7, 39.: „*Sed arculam ipsam, si res exigat, in locum commodiorem licere transferre non est denegandum.*”

⁴⁰³ Plinius levelezése és Caracalla leirata mellett említés érdemel még Iulius Paulus ötkötetes compendiumában fennmaradt részlet: Paul. *Sent.* I, 21, 1.

⁴⁰⁴ M. Jońca szerint talán olyan esetek sorolhatók ide, amikor egy földtulajdonos a birtokán található korábbi temetkezéseket azért kívánta eltávolítani, hogy a földterület értéke magasabb legyen. Az ilyen haszonelvű *translatió*kra reflektál II. Constantius egyik rendelete, amelyben bírság kiszabását helyezi kilátásba, amennyiben egy síremléket középület építése ürügyén rombolnak le bírói rendeletre (Cod. Theod. IX, 17, 2.). JOŃCA 2016, 24., továbbá: KÖTTING 1965, 18. és 51. lábjegyzet. Később, a Cod. Theod. IX, 17, 7. elsősorban a keresztény mártírok maradványainak szállítását és eladását tiltotta, valamint részben ehhez kapcsolódik a fentebb már idézett Cod. Iust. III, 44, 14.

megörökíteni – egyik magyarázata az lehetett, hogy a szállítás *locus profanus* státuszban hagyott helyről történt, így nem is lett volna releváns.⁴⁰⁵

Amennyiben egy *loci religiosi* körébe tartozó sírban nyugvó földi maradványok fentiek szerint engedélyezett kihantolására került sor, azt egy *di manes* kiengesztelését célzó áldozatbemutatásnak (*piaculum*) kellett kísérsnie,⁴⁰⁶ amelynek során egy fekete kost áldoztak, vérért földre folytatva az elhunyt szellemeinek;⁴⁰⁷ mindezt magával a *translatió*val együtt éjszaka kellett végezni.⁴⁰⁸

A *translatio cadaveris* kapcsán a jogtörténeti források között nem maradt fenn olyan részlet, amely konkrét szabályozást tartalmazott volna az emberi maradványok pontos fizikai állapotára vonatkozóan. A Kr. u. 1–3. századi sírfeliratok az eltérő temetkezési rítusokra utaló *corpus*, *reliquiae*, *ossa* és *cineres* szállításáról tanúskodnak, azonban N. Laubry szerint – a *cineres* kivételével – konkrét jelentésük a metonímiával járó jelentésbővülés következtében nem mindig egyértelmű (test, bebalzsamozott test vagy hamvak).⁴⁰⁹

A holttesteket a legtöbb esetben nem lehetett sértetlenül hazajuttatni, szállíthatóságuk a disztancia mellett függött az adott terület éghajlati viszonyaitól, az éppen aktuális évszaktól, amelyek mind befolyásolták a bomlás gyorsaságát. A test bomlásával járó nehézségek

⁴⁰⁵ A földi maradványok szállításával kapcsolatba hozható keleti görög nyelvű és nyugati latin nyelvű feliratok közötti különbségekre hívta fel a figyelmet R. A. Tybout: míg a latin feliratokról hiányoztak a személyes hangvételű részek, addig a görög nyelvű sírszövegek kerültek a szállításra vonatkozó jogi aspektust. TYBOUT 2016, 408.

⁴⁰⁶ A *pontifices* által előírt áldozat bemutatására utalnak: CIL X 8259 és CIL VI 1884. Vö. SCHRUMPF 2006, 160–161. Az áldozatra és a halott szellemeinek megbékítésére tulajdonképpen egy engedéllyel végzett, szakrális sírgyalázás miatt lehetett szükség, amely része volt a sírhely vallási karaktere megszüntetésének is.

⁴⁰⁷ Az alvilági istennel, szellemekkel való kapcsolat létesítésekor végzett áldozatok esetében több forráshelyen megfigyelhető, hogy általában valamilyen fekete állatot kellett feláldozni engesztelésül. Pl. Odysseus alvilági látogatásakor a holtak kiengesztelésére többek között fekete kost, Teiresiasnak pedig külön fekete juhot kellett áldozni. Hom. *Od.* X, 516–534. Misenus temetésekor fekete marhát áldozott fel Aeneas. Verg. *Aen.* VI, 152–153. A *Iudi Tarentini* alapítása kapcsán Censorinus említi, hogy a *gens Valeria* ősatyjának, Valesiusnak a beteg gyermekeit – gyógyulásuk érdekében a jóskok által előírt módon – éjszaka a *Tiberisen Tarentumba* kellett hajón vinnie, ahol Dispatér és Proserpina oltárán forralt vizet kell velük itatnia, majd fekete állatokat áldozni a két alvilági istennek. Cens. XIX, 8.; Val. Max. *mem.* II, 4, 5. és Zósim. II, 1–3. Ehhez lásd még: FORISEK 2014, 169–170. Ennek alapján valószínűleg nem egyszeri eset volt a CIL X 8259 feliraton szereplő fekete juháldozat.

⁴⁰⁸ A korábbi, általánosító feltételezésekkel szemben a temetéseket csak a korábbi időszakban (királyság és korai köztársaság kor) kellett éjszaka végezni, bár Iulianus császár rendeleti úton (vö. Cod. Theod. IX, 17, 5.) tett arra kísérletet 363-ban, hogy a temetések éjszaka történjenek, amit végül nem sikerült érvényesíteni. Később csak a *translatio cadaveris*, a nagyon fiatalon elhunytak temetése (*funera acerba*), valamint a rabszolgák és nincstelenek elhantolása történt éjszaka. Ezt erősíti meg: Paul. *Sent.* 1, 21, 1 és 1, 21, 4. SCHRUMPF 2006, 41. – 102. lábjegyzet és 161. A *Nolában* elhunyt Augustus holttestének Rómába éjszakánként történt szállítása kapcsán (ld. fentebb) a praktikus szempontokon kívül ennek okaként egyik forrásrészlet sem említi erre vonatkozó (akár szakrális jellegű) szabályozást. Ez azonban részben cáfolja A. Paturret azon feltételezését (PATURET 2007, 370.), miszerint nagyobb távolságok esetén a több éjszakát igénybe vevő szállítás nem lenne életszerű, és ennek megfelelően az említett Paulus-részletek csak a rövid távú (20–25 km-nél nem hosszabb) *translationes cadaverumra* vonatkoznának.

⁴⁰⁹ LAUBRY 2007, 151. A *reliquiae* kifejezés a hamvasztás után összegyűjtött maradványokat is jelentheti, nemcsak egy korábbi temetkezés kihantolásakor előkerült földi maradványokra érthető. RUIZ GUTIÉRREZ 2013. 101.

elkerülésére lehetőséget nyújtott egyrészt a ritkábban alkalmazott balzsamozás,⁴¹⁰ másrészt a görög-római világtól nem idegen hamvasztás. Az elhunyt testét leggyakrabban a távolság miatt részben egészségügyi, részben praktikus okokból (könnyebben szállítható urna) már a távolban elhamvasztották, ami a köztársaság korban és a Kr. u. 1–2. században általános temetkezési rítussal nem volt ellentétes;⁴¹¹ ugyanakkor ezt a kényszerűség hozta eljárásmodot – vagyis azt, hogy a testet nem a végső nyughelyen hamvasztják el – nem minden esetben tekintették a hozzátartozók a gyász szempontjából megfelelőnek és kielégítőnek.⁴¹² Ezt a régészeti forrásaink nem vagy csak nagyon szerencsés esetben tudják alátámasztani; M. Carroll a *Raetia* területén található oberpeichingi temető hamvasztásos sírjai között talált, bekarcolt névvel (*Acisius*) ellátott, *Noricum* és *Pannonia* területére jellemző edényben talált hamvakat (156. sír) egy lehetséges *translati*óként értelmezi.⁴¹³ Ismertek olyan eseteket is, amikor a halál és az (újra)temetés között hosszabb idő telt el.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Ritkábban fordult elő, illetve kevés helyen utalnak a holttestek nagyobb távolságra történő szállításához való alkalmassá tételéről (pl. bebalzsamozás). A történeti források gyakran említik a mézet általános tartósítószerként. Xenophón írja a *Hellénikában* (Xen. *Hell.* V, 3, 19.), hogy Agesipolis spártai király az *aphytisi* Dionysosz-szentély mellett hunyt el, „καὶ ἐκεῖνος μὲν ἐν μέλιτι τεθεῖς καὶ κομισθεὶς οἴκαδε ἔτυχε τῆς βασιλικῆς ταφῆς” („temetést mézbe tették és hazaszállították, ahol királyi temetésben részesült” – Németh György fordítása). A másik spártai király, Agesilaos, holttestét – méz hiányában – viasszal kellett tartósítani, hogy *Libyá*ból Spártába szállítható (Plut. *Ages.* 40.). Iosephus Flavius említi, hogy – miután Kr. e. 49-ben Rómában megmérgezték – II. Aristobulos (Hasmóneus-dinasztia, Kr. e. 67–63.) zsidó király „holttestét sokáig nem lehetett eltemetni hazai földben, hanem mézben óvták meg az enyészettől mindaddig, amíg később Antonius el nem küldte a zsidóknak, hogy eltemessék a királyi sírboltban [Jeruzsálemben]” (Révay József fordítása. *Ios. bell. Iud.* I, 184.: „μέχρι πολλοῦ μὲν οὐδὲ ταφῆς ἐν τῇ πατρῴᾳ χώρᾳ μετεῖχεν, ἔπειτα δὲ μέλιτι συντηρούμενος ὁ νεκρὸς αὐτοῦ, ἕως ὅπ’ Ἀντωνίου Ἰουδαίους ἐπέμψθη τοῖς βασιλικοῖς μνημείοις ἐνταφισόμενος”). II. Constantius holttestét *Ciliciá*ból bebalzsamozva szállították kocsin *Constantinopolis*ba (Amm. Marc. XXI, 16, 20.), de ugyanígy gondoskodtak I. Valentinianus holttestéről is („*corpusque curatum ad sepulturam, ut missum Constantinopolim*”), hogy a keleti birodalomfél fővárosába szállítva a többi elhunyt uralkodó mellé temessék (Amm. Marc. XXX, 10, 1.), de nem említik, hogy elhamvasztották volna. A bebalzsamozott holttestek szállítására régészeti példaként J. M. C. Toynbee említ egy Kr. u. 2. szd. közepi róma városi temetkezést (TOYNBEE 1971, 41–42.); a vadászjelenetekkel ellátott márványszarkofágban egy 7–8 éves kislány jól megőrződött, mumifikálódott holttestét találták meg; feltételezik róla, hogy egy Egyiptomban szolgálatot teljesítő római hivatalnok gyermeke lehetett, akinek a holttestét még ott balzsamozták be, és Rómába szállították eltemetni. Ugyanakkor – mivel *Italiá*ban és egyes provinciákban (pl. *Pannoniá*ban) számos esetben előfordultak egyiptomi divat szerinti, feltehetően Isis és Serapis kultuszához kapcsolódó, talán egyiptomi papok által előkészített múmia-temetkezések – nagy valószínűséggel a kislány Rómában halt meg, ahol a mumifikálást követően helyezték örök nyugalomra. A balzsamozás egyik általam idézett feliraton sem szerepel. A balzsamozás és mumifikálás témája kapcsán, valamint a holttest szállításra való felkészítéséhez (amely R. A. Tybout által idézett források alapján gyakrabban előfordult), időleges tartósításához felhasznált anyagokról lásd még további irodalommal: TYBOUT 2016, 398. és 408–411.

⁴¹¹ Bár a 2. században a hamvasztást fokozatosan felváltotta a korhasztásos rítus, a hamvasztás – különösen szállítás esetén – később sem jelenthetett akadályt, miként utal arra Iulianus császár esete is, akit talán szintén elhamvasztva szállítottak *Tarsus*ba, hogy eltemessék végakarata szerint. Lásd fentebb is: Amm. Marc. XXV, 10, 5.

⁴¹² Vö. Tac. *Ann.* III, 5.: „*Sane corpus ob longinquitatem itinerum externis terris quoquo modo crematum; sed tanto plura decora mox tribui par fuisse quanto prima fors negavisset.*” Augustust nem hamvasztották el halálának helyén (*Nola*), hanem holttestét (*corpus*) a nyári meleg miatt éjszaka szállították Rómába, nappal pedig hűvösebb épületekben (városok *basilicá*iban és templomokban) tartották. *Suet. Aug.* 100.

⁴¹³ CARROLL 2009, 825–826. hivatkozik W. Czysz oberpeichingi temető bemutató munkájára: CZYSZ 1999, 23–24.

⁴¹⁴ A CIL VI 1884 felirat esetében 13 év telt el a halál és az újratemetés között.

A *translati*óval kapcsolatba hozható, pár kivételtől⁴¹⁵ eltekintve a véglegesnek szánt temetés helyén előkerült latin nyelvű feliratok (lásd lentebb) mintegy negyedén (11) csak a szállítás tényét említik, a maradványokra konkrétan nem utalnak, míg nagyjából hasonló arányban találkozunk az *ossa* (8), a *reliquiae* (8) és a *corpus* (9) szavakkal. A *cineres* kifejezés önmagában mindössze egyszer, míg az *ossa-cineres* kombináció öt esetben figyelhető meg. Utóbbi – főként rómvárosi és *italiai* – feliratoknál a csontok és a hamvak szétválasztásán van a hangsúly, ami a fentieket alátámasztva világossá teszi, hogy az elhalálozást követően a lehető leghamarabb, ott helyben hamvasztották el a holttestet.⁴¹⁶ E feliratok alapján a kremációt követően az elhunytak kivétel nélkül csak a csontjait szállították vissza a szülőföldre,⁴¹⁷ a megmaradt hamvak mindig helyben maradtak és elföldelték.⁴¹⁸ Ebből adódóan egy elhunytak akár két sírja is lehetett két eltérő helyen, azonban a *Digesta* szerint csak egy temetkezés kaphat *locus religiosus*ként vallási védelmet.⁴¹⁹ Amennyiben tehát egy holttest részei különböző helyeken lettek eltemetve, Iulius Paulus szerint az válik *locus religiosus*sá, ahol a test legfontosabb részeként a fejet hantolták el véglegesen.⁴²⁰ A római vallásjogban a hamvasztás utáni maradványok szétválasztására és eltérő helyen való elföldelésére vonatkozóan nem maradt ránk semmilyen szabályozás, de a feliratos példák alapján arra következtethetünk, hogy nagy valószínűséggel a fej maradványait is magukba foglaló csontok, csontszilánkok lehettek ilyenkor vallásjogi értelemben a holttest magasabbrendű részei, amelyeknek a szülőföldben, a hozzátartozók körében van a helye.

A hamvasztás mielőbbi elvégzésének szükségessége kapcsán R. A. Tybout is említi, hogy így válhatott lehetővé a bomló hús eltávolítása, és ezáltal a maradványok hamvakra és

⁴¹⁵ A következő feliratok nem a végleges temetkezési helyen lettek felállítva, és a megtörtént *translati*ót rögzítik: CIL VI 2938 és 15493; AE 1972, 74.; CIL III 1312 és 4060=10869; AE 1993, 1572.; CIL XIII 8842.

⁴¹⁶ Erre néprajzi példákra is hivatkozva utal CARROLL 2009, 826.

⁴¹⁷ A már elveszett CIL XIII 8842 feliraton egyszerre szerepel a *h(ic) s(itus) e(st)* formula és az *ossa monumentum domi* kifejezés. Ez adódhat részben a *HSE* esetében időnként megfigyelhető ellentmondásos használatból is (ld. fentebb). Két további magyarázat lehetséges még. Egyrészt a holttestet elhamvaszthatták, és a kiválogatott csontokat hazaszállították, míg a hamvak maradékát pedig itt temethették el, így két sírja lett az elhunytak. Másrészt előfordulhat, hogy megtörtént a végleges temetés, és elkészült a sírkő is, ám – engedéllyel – hazaszállították a csontokat, és utólag vésték be az utolsó sort; utóbbi feltételezést azonban az eredeti felirat hiányában nem lehet sem megerősíteni, sem megcáfolni. Vö. NOVOTNIK 2015, 113.

⁴¹⁸ CIL VI 2938; CIL VI 15493; CIL VI 24792=34154; CIL XI 5836; CIL XII 916. Ez megvan a görög nyelvű feliratok között is. TYBOUT 2016, 405.

⁴¹⁹ CARROLL 2009, 827. Perea Yébenes az egyik veronai felirat (CIL VI 2938) kapcsán megjegyzi, hogy a hazájuktól távol elesett katonák esetében előfordulhatott a kettős sír (PEREA YÉBENES 2009, 48.), de a fentiek alapján az egyik biztosan nem számított *locus religiosus*nak.

⁴²⁰ Dig. 11, 7, 44. Amennyiben a testet újra egyesíteni akarták, az ehhez szükséges, már említett engedély vagy hozzájárulás beszerzését és az elszállítást követően a hely elveszti *locus religiosus* karakterét. Dig. 11, 7, 44, 1. Vö. ehhez: SCHRUMPF 2006, 161. C. Ricci a CIL VI 2938 és CIL VI 15493 feliratok esetében feltételezte, hogy a hátrahagyott hamvak – elszállított csontokkal egyidejűleg történő – megemlékezésével a halál és a temetési szertartás helyének vallási karakterét kívánták megerősíteni, fenntartani. RICCI 2006, 69. Varus és Pertinax fejének eltemetése kapcsán vö. még: PERETZ 2005, 127.

csontokra történő redukálása a könnyebb és „praktikusabb” szállításhoz; a csontok azonban alacsonyabb hőfokon, rövidebb ideig égve szinte sértetlenül megmaradhattak. A *translatió*val és részben kenotáfiumokkal összefüggő görög nyelvű feliratok kapcsán megjegyzi, hogy néhány síremlék pusztán a csontok elszállítását említi, hamvasztásról nincsen szó bennük, ami arra utalhat, hogy akár egy (esetleg ideiglenes) csontvázas (inhumációs) temetkezés létesítését követően is összeszedhették a már csak csontokra korlátozódott maradványokat.⁴²¹

A *Digesta*ban a jogtudós Macer példákat felsorolva hangsúlyozza, hogy a temetést megelőzően minden holttestet érintő kiadás (pl. kenőcsök, temetkezési hely, szarkofág vásárlása, szállítás) hivatalosan temetési költségnek (*funeris sumptus*) számít.⁴²² Ulpianus egy másik helyen pedig kifejezetten megerősíti, hogy a távolban elhunytak hazaszállításának (vagy elszállításának) költségei is ide (*impensa funeris*) sorolandók,⁴²³ ami arra utal, hogy a *translatió*t adott esetben a temetés szempontjából alapvető szükségletnek tekintették.⁴²⁴ A legtöbb esetben ezt is a felirat állítójaként megjelölt közeli hozzátartozók fedezhették, talán akkor is, ha az elhunyt egy temetkezési *collegium* tagja volt, amely a befizetett közös alapból egyenlítette ki a temetkezési költségeket (*funeraticium*), de a szállítás gyakorlati részét már az ezzel hivatásszerűen foglalkozó temetkezési vállalkozók (*libitanarii*) vagy egyletek bonyolíthatták le.

A *collegium*ok földi maradványok szállításához való viszonyára egyedül⁴²⁵ a 136-ban *Diana* és *Antinoos* tiszteletére alapított *collegium funeraticium Lanuvinum* szabályzata (*lex*) mint a témában legépebben és közel összefüggően fennmaradt forrásunk utal. Ebből inkább az derül ki, hogy az egylet távolban elhunyt tagjai hazaszállításának költségeit bizonyos távolságon túl már nem térítették meg, legalábbis explicit módon nem említi a szállítás tényét vagy lehetőségét. Amennyiben a tagok közül valaki a várostól 20 mérföldnél (kb. 35 km) messzebb halt meg, erről értesíteni kellett a *collegium*ot, amelynek három választott tagja odautazott, hogy gondoskodjon az elhunyt eltemetéséről, amit az útiköltséggel együtt az

⁴²¹ TYBOUT 2016, 398. és 22. lábjegyzetben a hamvasztásra vonatkozóan további (kísérleti) régészeti szakirodalommal.

⁴²² Dig. 11, 7, 37.

⁴²³ Dig. 11, 7, 14, 3–4. Lásd még: ESTIEZ 1995, 107.

⁴²⁴ RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 103.

⁴²⁵ N. Laubry ennek kapcsán még két töredékesen fennmaradt szöveget említi. Az egyik a *lex libitina Puteolana*, amely első oszlopának szövege szerint a holttest szállításának árát a temetkezési vállalkozónak a megtett távolság alapján fizették ki (az ötödik mérföld felett már magasabb összeget kértek a munkáért), a másik pedig a szintén töredékesen fennmaradt *lex Cumana libitina*. A oldalának első két oszlopa, amely az emberi maradványok szállításának kérdéséről és annak költségeit tárgyalhatta részletesen a szövegrészletek alapján. LAUBRY 2007, 151–152.

egylet fizetett. Ha pedig a halálesetről nincs lehetőség értesítést küldeni, a temetést elvégző személy tanúk igazolásával benyújthatja a költség-visszaigénylést.⁴²⁶

Ahogy a feliratok többségéből kiderül, a hadjáratok során elesett katonák esetében is elsősorban a család bonyolította le az elhunyt hazaszállítását, és fizette annak költségeit. A katonák temetését Vegetius szerint a zsoldjuk egy részéből képzett közös alapból fedezték.⁴²⁷ Az elesett katonák eltemetése mindig függött a katonai törtésektől, az adott körülményektől, a *funus militare* végrehajtásáról pedig a hadsereg parancsnoka döntött, vereség esetén azonban ez elmaradhatott, ha az ellenség ellenőrzése alá került a csatatér, ám többször előfordult, hogy egy későbbi időpontban gondoskodtak az elesetteknek szóló végtisztesség megadásáról (vö. Varus-katasztrófa áldozatai).⁴²⁸ Arról azonban nincsenek ismereteink, hogy földi maradványaik hazaszállításáról maga az állam vagy a hadsereg gondoskodott volna: gyakran a csatatéren hamvasztották és földelték el a holttesteket,⁴²⁹ és a távolban többnyire még sírkövet sem kaptak temetkezésük megjelölésére, jóllehet számos példa ismert, amikor az elhunytat bajtársaik (*collegae*) temették el.⁴³⁰

A holttestek szállítása gyakori jelenség lehetett, de nagyobb távolságokat figyelembe véve már nagyobb kiadással és gyakorlati nehézségekkel járhatott, amit már jóval kevesebben

⁴²⁶ CIL XIV 2112 = ILS 7212. 28–34. sor: *Item placuit quisquis a municipio ultra milliar(ium) XX decesserit et nuntiatum fuerit eo exire debebunt, / electi ex corpore n(ostro) homines tres qui funeris eius curam agant, et rationem populo reddere debebunt / sine dolo m[al]o, et si quit(!) in eis fraudis causa inventum fuerit eis multa esto quadruplum. Quibus / [funeraticium] eius dabitur hoc amplius viatici nomine ulro citro sing(ulis) HS XX n(ummi). Quodsi longius / [a municipio su]pra mill(iarium) XX decesserit et nuntiar non potuerit, tum is qui eum funeraverit testa/[tor rem tabu]lis signatis sigillis civium Romanor(um) VII et probata causa funeraticium eius sa/[tis dato ampli]us neminem petiturum deductis commodis et exequiario e lege collegi dari [ei debet] a n(ostro) co]llegio. CARROLL 2009, 825. és TYBOUT 2016, 416. a CIL-kötet számát helytelenül hivatkozza. Utóbbi szerint bizonytalan, hogy a „*curam funeris agant*” otthon vagy távolban történő eltemetésre vonatkozik-e, magát a szállítást külön nem említi. Azonban – véleményem szerint – ha három választott személy útiköltségét megtérítették, akiknek a helyszínen kellett gondoskodniuk a hamvasztásról, a hamvak urnában történő hazaszállítása ehhez képest már nem járhatott szembetűnően nagy többletköltséggel.*

⁴²⁷ Veg. *mil.* II, 20.

⁴²⁸ A *funus militare* azonban semmiképpen sem jelentett tömegsírba temetést. Ehhez lásd még: PERETZ 2005, 123–131.

⁴²⁹ Már Xenophón is írja, hogy a *bithyniai Kalpé* mellett, egy portyázást követően el kellett temetni a halott katonákat, de az ötönapos holttestek táborba vagy közös temetőbe való, feltehetően rövid távon történő szállítására sem volt már lehetőség, ezért a legtöbb bajtársukat ott temették el, ahol elesett. Xen. *Anab.* VI, 4, 9. Történeti forrásaink általában csak a csatatér közelében történő (néha tömeges) eltemetés (vö. CUQ 1896, 1400.), esetleg közös síremlék állításának tényét említik, magáról a temetési szertartásról ritkán emlékeznek meg (kivéve pl.: Varus-katasztrófa áldozatai: Tac. *Ann.* I, 60–63.; Suet. *Cal.* 3.; Cass. Dio LVII, 18, 1. vagy az ún. *Tropaeum Traiani*), nem beszélve az esetleges síremlékről vagy sírkő-állításról. CARROLL 2009, 823., ennek kapcsán idézi még: Liv. XIII, 46. és XVII, 2. és 42., továbbá: Suet. *Aug.* 12.; Appian. *civ.* I, 82.). Tac. *Ann.* II, 22. és Polyb. VI, 39, 2. Temetetlenül maradt elesett katonák kapcsán a teuturgi katasztrófa áldozatai mellett lásd még például: Plut. *Mar.* 21. A római településkontextusban előforduló, háborús konfliktussal összefüggésbe hozható emberi maradványok vonatkozásában vö.: BECKER 2014, 25–39.

⁴³⁰ Bár logikus, konkrét adatok hiányában mégis nehezen alátámasztható feltételezés, hogy békeidőben, egy hadjárat befejeztével előfordulhatott, hogy az elhunyt katona elhamvasztott maradványait bajtársai hazaszállították a mátha részeként a visszavonuló hadsereggel. Vö. MÓCSY 1958, 412.

tudtak megtenni.⁴³¹ A hozzátartozók – bár annak az alapvető erkölcsi kötelezettségnek eleget tettek, hogy az elhunyt megkapta a végtisztességet, és a temetlenséget elkerülve szabályszerűen eltemették⁴³² – ilyenkor kénytelenek voltak elfogadni, hogy az elhunyt a távolban lett eltemetve, és legalább emlékét fenntartva egy kenotáfiumot állítottak neki. Mindazonáltal előfordulnak olyan feliratok is, amelyek valamilyen formában kifejezésre juttatják, hogy az elhunyt – akinek szülőföldje nem a sírkő állítási helyén volt – nem kerülhetett vissza hazájába, amire az alábbiakban három példa említhető.

Magas színvonalú síremlékre és tehetős megrendelőre utal az a *Moesia Superior* területéről ismert sírfelirat (CIL III 8135=CLE 1044), amelyet egy 22 évesen (*annos bis denos adque duos tetuli*) elhunyt, Petronia nevű fiatalasszonynak készítettek. Az azóta elveszett, töredékes sírkő *Viminacium* környékén került elő,⁴³³ felső része, amelyen feltehetően az elhunyt és az állító személyére – a fennmaradt, versmértékben írott szöveg alapján a férjre – vonatkozó további részletek szerepeltek, hiányzik. A *cognomen* nélküli, nem császári *gentiliciumot* viselő fiatalasszony idegen, azaz nem *moesiai* származású, és feltehetően egy itt szolgálatot teljesítő katona felesége volt.⁴³⁴ A kocka alakú, profilált lábazatú síremlék szobor vagy büszt, esetleg síroltár talapzatát képezhette. Mindkét oldalán elégikus disztichonokban megfogalmazott sírvers olvasható, amelynek jelentősége abban áll, hogy több klasszikus latin irodalmi reminiscenciát tartalmaz.⁴³⁵ A hangsúly a férj fájdalmán és gyászán van, amelyet egyrészt a házastársa elvesztéséből fakadó, patetikus *taedium vitae* kifejezésén keresztül

⁴³¹ S. Schrupf szerint O. Estiez források félreértelmezésén alapuló feltevése, miszerint a *translatiók* nem számítottak luxuskiadásnak (ESTIEZ 1995, 107.), nem állja meg a helyét (SCHRUPF 2006, 160. – 428. lábjegyzet). Vö. még BECKER 2014, 33. és TYBOUT 2016, 415.

⁴³² Mráv Zs. és Ottományi K. szerint a vonatkozó sírfeliratokon a holttest hazaszállítása és újratemetése említésének célja az ezekről gondoskodó hozzátartozók érnyeinek hangsúlyozása, „*die mit ihrer Opferbereitschaft den Beweis erbrachten, dass sie der eine würdige Beisetzung verlangenden, von der Gesellschaft erhobenen moralischen Verpflichtung restlos nachgekommen waren*”. MRÁV–OTTOMÁNYI 2005, 207. Tehát a feltüntetett hosszabb út megtétele nagyobb presztízzsel járt, és a halott irányába megnyilvánuló *pietas* jobban kifejezte: RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 111. A társadalom által elvárt alapvető erkölcsi kötelesség elsősorban az elhunyt temetetlenül maradásának megakadályozása volt. A maradványok hazai földre szállításának elmaradása legfeljebb a sírnál évente elvégzendő szertartások (pl. étel- és italáldozat) elvégzésének elmaradása miatt okozhatott morális szempontból hiányérzetet a hozzátartozók számára.

⁴³³ A sírfeliratot 1873-ban találták Szerbiában, lelőhelyére vonatkozóan eltérőek az információink: vagy az egykori *Viminacium* területén, Kostolac nevű településen (O. Hirschfeld szerint) vagy a tőle nem messze, nyugatra fekvő Dubravica (J. Šafarik szerint) nevű faluban került elő, amely a CIL III Supplementum-kötetének 1902. évi kiadása szerint 1874-ben még a belgrádi múzeum kertjében volt, ám azóta elveszett, de fényképfelvétel maradt fenn róla. Vö. HIRSCHFELD 1874, 406. és IMS II, 157.

⁴³⁴ Vö. MÓCSY 1970, 154–155. és 182.

⁴³⁵ O. Hirschfeld az a oldal 2–3. sorához (*moribus et forma pariter laudabilis ut quis cernere non posset pulchrior an melior*) párhuzamként ORELLI 4638 = CIL XII 832 feliratot (*quae moribus pariter et disciplina ceteris feminis exemplo fuit*), míg az *annos ferre* kifejezés kapcsán a CIL II 1413 feliratot idézi. Felismerte továbbá, hogy a *tetuli* alak Plautusnál és Terentiusnál (HIRSCHFELD 1874, 407.), de F. Buecheler szerint még Catullusnál is megjelenik (ld. CLE 1044).

érzékeltet ([--- m]ari[t]i, qui caruit vita, quom caret hac anima⁴³⁶), másrészt utal a férfit tüskeként (*stimulus*) gyötrő szomorúságra, hogy feleségét hazájától távol⁴³⁷ kellett eltemetni, és hamvait nem szállíthatta vissza szülőföldjére.⁴³⁸ Bár a sírkövet készítő férj neve és társadalmi státusza a felirat töredékessége miatt ismeretlen maradt, a fenti igényes sírfelirat hossza és a sírkő eredeti méretei alapján tehetősebb katona, esetleg katonatiszt lehetett. A sírfelirat a római császárkor elejére, a Kr. u. 1. századra keltezhető.

Nemcsak 1. századi keltezése, a hasonló szituáció, hanem az Ovidiustól és Vergiliustól kölcsönzött fordulatok miatt is kapcsolódik az előbbi síremlékhez a 25 évesen elhunyt L. Cominius Firmus *carnuntumi* sírfelirata (AE 2008, 1099 és AE 2009, 1049), amelyet két fivére állított neki. A szerény kivitelű, tetején félköríves záródású, profilált keretézéssel díszített sírsztélé figurális ábrázolást, portrét nem tartalmaz. A négy soros metrikus sírversben az elhunyt elmondja, hogy halála akadályozta meg abban, hogy visszatérjen testvéreivel szülőföldjére, és így hamvait nem *Italia* földje fedje.⁴³⁹ A *tribusa* alapján *italiai* származású elhunyt római polgár volt, és (valószínűleg testvéreivel együtt) a hadsereget kísérő vándorkereskedők, markotányosok (*lixae*) közé tartozott,⁴⁴⁰ akik *Pannonia* meghódításának és provinciává szervezésének idején, a Borostyánkő-út előnyeit kihasználva folytatták a katonák szempontjából fontos logisztikai tevékenységüket.

A katonák közül említésre méltó Ulpius Maximus, a *legio X Gemina pannoniai* származású *legionarius*ának sírfelirata (AE 1941, 166.), aki Septimius Severus Pescennius Niger, majd parthusok elleni keleti hadjáratát követően a visszafelé vezető úton hunyt el *Ancyrában* (Ankara, Törökország) 195. szeptember 3-án.⁴⁴¹ A sírkövet állító örökös, feltehetően az egyik bajtárs, feltünteti az elhunyt származását, azonban nem derül ki annak az

⁴³⁶ A szófordulatnak nincsen pontos párhuzama, ugyanakkor a *taedium vitae* – azaz annak a kifejezése, hogy a szeretett házastárs halála után a másik fél sem kíván tovább élni – témakörhöz köthető, amely gyakori tárgya a sírverseknek. Ennek egyik megnyilvánulása a fájdalom még patetikusabb érzékeltetéseként az idézett sorhoz szorosan kapcsolódó ún. fény-élet metafora (a házastárs elvesztésével a másik fél már a fényt sem kívánja többé látni), amely feliratokon is előfordul. Utóbbiak közül már O. Hirschfeld idézi a CIL II 4427=CLE 542 *tarracói* feliratot (*dulcem cari lucem cum te amisi ego coniux* – HIRSCHFELD 1874, 407.), de párhuzamként megemlíthető egy másik *tarracói* felirat (AE 1957, 3a és AE 1962, 189.) 10. sora is: *iam carui lucem, qui te amisi*. A „fény elvesztése” szófordulat a magas költészetben is nyomon követhető (pl. Ovid. *Met.* XIV, 725.). A téma kapcsán lásd még bővebben, további irodalmi és feliratos példákkal: HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, 31–33. és 122. lábjegyzet

⁴³⁷ A felirat *procul a patria* (vö. Ovid. *Trist.* V, 3, 11.) kifejezését R. Hernández Pérez az Ovidius (Ovid. *Ib.* 562. és *Met.* I, 673.) által használt *patria ... ab arce* szófordulathoz köti annak egyik derivátumaként (vö. még Q. Cassius Nigri f(ilius) Celtiber *baeticai* sírfeliratát CIL II²/7 199), amely a CLE 1432 ókeresztény sírfeliraton is megjelenik. HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, 62

⁴³⁸ „*Nec carum cinerem at (!) terram asportare paternam quivit et hic miserum ut discrucui et stimulus.*”

⁴³⁹ H. Grassl az utolsó sor kiegészítésében *Italia* földjét a barbár földdel állítja szembe: „*O utinam Italiae potius mea fata dedissent quam premeret cine(res) barbara terra meos.*” GRASSL 2009, 103–106.

⁴⁴⁰ A többségében alacsony származású táborig kereskedők a rabszolga-kereskedelemben is részt vettek. Lásd további irodalommal: ŠAŠEL KOS 2016, 215.

⁴⁴¹ Vö. még FPA 4, 62. Nr. 11.

oka, hogy miért nem szállították vissza a földi maradványokat a csapat állandó állomáshelyére, *Vindobonába*, annak ellenére, hogy már nem számolhatunk hadjárással, tehát békés körülmények között el lehetett végezni a hamvasztást. Ugyanakkor a *Pannoniáig* tartó hosszú út (*Vindobonáig* mintegy 2100 km távolság) lehetett az egyik akadálya a maradványok hazaszállításának.

A Római Birodalom nagyságához képest és a tág időintervallumot tekintve (elsősorban Kr. u. 1–4. szd.) a rendelkezésünkre álló feliratok száma igen alacsony, és nem feltétlenül képezik le a valóságot. Mindazonáltal azon *epitaphiumok* alapján, ahol a két végpont (elhalálozás és temetés helye) fel van tüntetve, lehetőségünk nyílik a hozzávetőleges disztanciák megállapítására, azt követően pedig az elvégzett *translatio* nagyságának meghatározására. Ennek eredményeképpen egy olyan *actio radius* meglétére következtethetünk, amelyen belül az ismert példák szerint gyakoribb volt a földi maradványok szállítása, illetve megállapítható az a maximális távolság vagy felső határ, amelyen túl már nem fordul elő a jelenség.

A vizsgálat alapját az alábbiakban a R. A. Tybout görög nyelvű keleti (*Asia Minor*, *Syria* és *Palaestina*) területeken előkerült, valamint a teljes nyugati birodalomrészt lefedő latin, részben N. Laubry összeállítására támaszkodó, általam kiegészített felirat-katalógusai képezték;⁴⁴² a távolságok megállapítása szempontjából irreleváns feliratokat figyelmen kívül hagytam.⁴⁴³ Összesen 39, kizárólag római császárkori latin (nyugati) és 31 (24) görög nyelvű (keleti) emléken szereplő távolságadatot vettem össze, törekedve a római kori körülmények

⁴⁴² TYBOUT 2016, 432–437. – Table 16.2 és 16.3 és LAUBRY 2007, 181–188. Összesen 47 görög nyelvű és 42 latin nyelvű felirat (de: 44 személy kapcsán) áll rendelkezésünkre; Tybout katalógusát egy-egy *germaniai*, *syriai* és *lusitaniái*, valamint négy *pannoniai* felirattal egészítettem ki. Tybout katalógusszámaikat a továbbiakban is fel fogom tüntetni (G kezdőbetűvel a görög, L kezdőbetűvel a latin feliratok). A latin feliratok minden esetben római császárkoriak, az ezt megelőző időszakból érdekes módon hiányoznak a *translatio*t említő feliratok, bár a fentebb is említett források szerint akkor is szokásban volt. TYBOUT 2016, 406. A görög nyelvű emlékek közül 24 db keltezhető a római császárkorra, 7 db pedig a Római Birodalomba történő integrálódást megelőző, hellénisztikus kori felirat; az időbeli párhuzamosságra való törekvés miatt ezeket mindig külön fogom jelölni.

⁴⁴³ Ide azok a feliratok tartoznak, amelyekben nincsen feltüntetve az egyik végpont(ok), illetve egy településen belül történt a *translatio*. Ezek a következők: L7 – CIL VI 24792 (Róma); L18 – CIL XII 916=CLE 138 (*Arelate*); CIL X 8259=ILS 838 (La Valle, Terracina, *Italia*); G3 – GV 1279 (*Kallatis*); G6 – I. Cos 352 (*Kos*); G8 – IG 12.7.445=GV 741=SEG 53, 906 ter (*Angiale*); G13 – M-S 01/20/27 (*Miletos*); G16 – M-S 03/07/17 (*Erythrai*); G19 – SEG LX 1288 (*Attaleia*); G21 – M-S 05/03/05 (előkerülés helye: *Kyme*, temetés helye: *Chios*); G25 – Tybout 2016, 426. (*Klaudiopolis*); G28 – M-S 10/02/29 (*Kaisareia-Hadrianoupolis*); G32 – M-S 11/15/01 (*Nikopolis*); G34 – M-S16/33/03 (*Lamounia, Phrygia*); G35 – M-S 16/34/14 (*Dorylaion, Phrygia*); G38 – M-S 22/49/01 (*Namara, Arabia*); G43 – GV 645 (a temetkezés helye: *Italia*). Rómán belül történt *translatio*ók: CIL VI 2120 és CIL VI 20863.

figyelembevételére.⁴⁴⁴ Az összevetés eredményeit a Melléklet 1. és 2. számú táblázatai, valamint az 1–2. ábrák mutatják.

Magas rangjára és az extrém módon kiugró távolságra (3161 km, 104,1 nap) való tekintettel uralkodói temetkezésnek tekintetem egy *iberiai* (kaukázusi) herceg *Nisibis*ből

⁴⁴⁴ A földi maradványok szállításához kapcsolódó távolság-meghatározásnál figyelembe vett szempontokat és az általam használt módszert itt ismertetem, hogy a dolgozat koherenciáját ne törjem meg. Az egyszerű és biztos információt nyújtó légvonal-számítás jelentős torzítása miatt nem volt alkalmas, ugyanakkor a GoogleMaps által kínált gyalogos útvonaltervező használatát sem tartottam célra vezetőnek, mivel az elsősorban a mai, modern körülményeket és infrastruktúrát veszi figyelembe. A táblázatban szereplő távolságokat így kisebb mértékben a René Voorburg kezdeményezésére 2011-ben kifejlesztett ókori útvonaltervező OMNISVIAE.ORG program (<https://omnesviae.org/>), nagyjából pedig a kaliforniai Stanford University munkatársai által 2012-ben kifejlesztett ORBIS nevű (<http://orbis.stanford.edu>) térbeli hálózatmodell és interaktív útvonaltervező segítségével határoztam meg. Az előbbi, jóval szerényebb kivitelű, de több települést tartalmazó program csak a *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini* adatain alapul, azonban egy adott útvonal állomásai közötti távolságot légvonalban, és gyakran hibásan ad meg, ezért helyette gyakran inkább a GoogleMaps gyalogos útvonal-tervezőjét kellett alkalmaznom a kisebb távolság-kiegészítésekhez. Ezzel szemben a tudományos alapokon nyugvó ORBIS nevű alkalmazás nemcsak a korabeli térképeket és forrásokat, hanem (részben kísérleti) régészeti adatokat felhasználja alapul, és bár elsősorban a Kr. u. 3. szd. körüli állapotokat tükrözi, néhány késő antik település és útvonal is fel van vezetve. Az ORBIS lehetőséget nyújt egy útvonal megtervezésénél a pontos körülmények – így főként az évszak, az utazás kiemelt szempontjainak rangsorolása (legrövidebb útvonal vagy utazási idő, illetve költségkímélés), a választható közlekedési eszköz és infrastruktúra (szárazföldi vagy tengeri út) – meghatározására. Ezzel azonban csak részben állt módomban élni, mivel az itt felvonultatott *translatiók* pontos részletei (mikor és milyen körülmények között és anyagi szempontok szerint történt) nem rekonstruálhatók, ezért egy általánosabb és független szempontrendszerrel kellett kialakítanom. Ennek megfelelően az utazás időpontjaként az átmeneti időjárás körülményekkel járó tavaszt jelöltem meg, a legrövidebb útvonalat figyelembe véve; az útvonal kiválasztásánál a szárazföldi és – ahol volt relevanciája – a vízi (kiváltképp tengeri) utakat is figyelembe vettem, bár, ahogy az előző fejezetben láthattuk, utóbbi lehetőséggel a tengerbe fulladástól való félelem miatt (miként eleinte a repülőgéptől és a repüléstől) feltehetően kevesebben éltek; ezt a két adatot minden esetben átlagoltam. Amennyiben az egyszerű szárazföldi útvonal ORBIS által mért hossza a szárazföldi és tengeri út kombinációjához képest 500 római mérfölddel (kb. 740 km) nagyobb, az utóbbi, kisebb számadatot vettem figyelembe, tekintettel arra, hogy ezek kivétel nélkül tengerparti kikötővárosokhoz kapcsolódnak, ahol életszerűtlen lenne nem a rövidebb tengeri utat választani. A fentiek szerint további vizsgálatra alkalmas, megközelítőleg pontos távolságadatokat kapunk, az utazás idejét csak tájékoztató jelleggel tüntettem fel, mivel az kevésbé statikus (pl. pihenőidő). Az ORBIS viszonylag pontos útvonalakat tartalmaz a Római Birodalomra vonatkozóan, azonban előfordul, hogy egy-egy település nem található meg az adatbázisban. Ilyenkor az út nagyobb részét a legközelebbi, a program által ismert településig határoztam meg, és az OMNISVIAE.ORG (esetleg GoogleMaps) adataival egészítettem ki, amennyiben az adott helységet szerepeltette. Ha egy sírkő ókori előzménnyel nem rendelkező, modern település területén került elő, 20 km távolság felett a GoogleMaps útvonaltervezőjének (gyalogosokra vonatkozó) távolságadatával egészítettem ki a megközelítőleg pontos információ eléréseért. Előfordult, hogy egyes sírfeliratok csak a *provincia* nevét tartalmazták; ilyenkor a tartomány két, egymástól távol eső végével számított útvonalak átlagát vettem figyelembe (*Britannia: Londinium* és *Eboracum*; *Gallia: Massilia* és *Gesoriacum/Bononia*; *Dacia: Porolissum* és a *provincia* déli határánál, a Duna-Olt-torkolatnál található, *Moesia Inferior*hoz tartozó *Oescus*; Egyiptom: *Alexandria* és *Syene*; *Italia: Augusta Taurinorum* és *Regio/Reggio Calabria*; *Mesopotamia: Nisibis* és *Dura-Europos*). Egy esetben az elhunyt az ibériai partok környékén fulladt a tengerbe hajótörés következtében: itt a három tengerparti várossal (*Barcino*, *Tarraco* és *Carthago Nova*) számított útvonalak átlagát tüntettem fel. Az IG 14, 2122. számú (Tybout G10) feliratnál *Syria* vagy *Palaestina* volt a temetés helye, ahol *Caesarea Maritima* jelöltem meg úticélként, hasonlóan tettem *Attica* esetében is (M-S 10/02/26; Tybout G27), ahol Athént jelöltem meg kiindulási pontként. Az IGLS 16.2.611. felirat (Tybout G41) esetében *Syria/Arabia* területéről szállították a maradványokat a temetés helyeként megjelölt Hauran-fennsíkra, amely így átlagosan 500 km lehetett. Az M-S 11/07/12. (Tybout G31) feliraton megjelölt *Bithynia*t *Nicomedia*tól számoltam, és ugyanezt tettem a Diocletianus által létrehozott *Diospontus* tartomány esetében (Tybout G41bis) is, ahol *Sinope* volt a kiindulási pont az egyszerűség kedvéért. Az adatokat kilométerben (az OMNISVIAE.ORG római mérföldben megadott távolság-adatait átszámítva: 1 *m(ilia) p(assuum)* = 1,481 km) és napokban adtam meg.

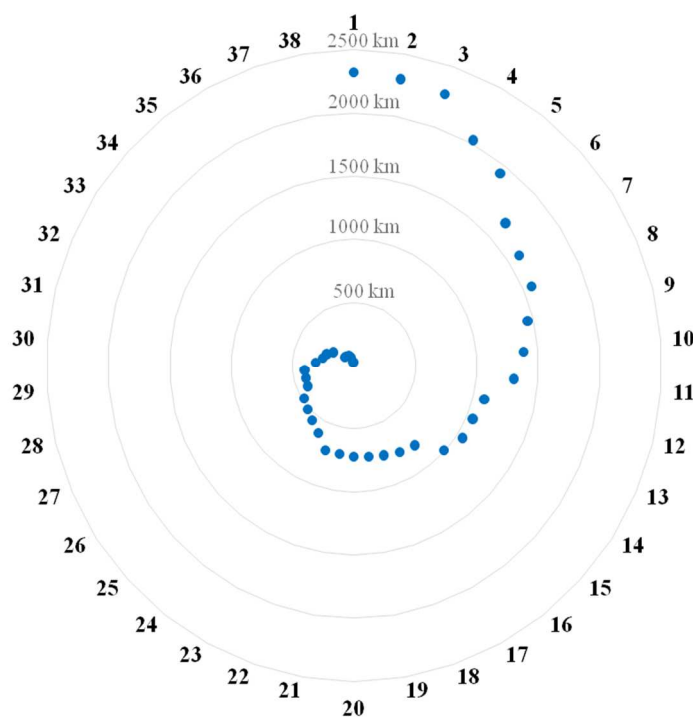
Rómába történő szállítását és eltemetését,⁴⁴⁵ ezért az elemzésnél ezt az adatot – bár az ábrán szerepeltettem – figyelmen kívül hagytam. Hasonlóan feltüntettem, de nem vettem figyelembe azt a görög nyelvű feliratot, amelyen egy *syriai* vagy *palaestina*i édesanya tett fogadalmat 11 hónapos gyermeke holttestének igen távolról (2670 km, 35,6 nap) történő hazaszállítására,⁴⁴⁶ mivel nincsen arról tudomásunk, hogy tudta-e azt teljesíteni. Megállapítható tehát, hogy a végrehajtott *translati*ók jelen ismereteink szerinti *actio radius*a cca. 2500 km volt. A leghosszabb távolságot egy Severus-kori – általam vizsgált térséget is érintő – feliraton dokumentálták (2470 km), amely szerint 27 éves feleségének maradványait *Daci*ából az észak-afrikai *Lambaesis*be szállította a lovagrendi férj, aki a *cursus honorum* mind a négy katonai fokozatát (*militia equestris*) már teljesítette. A görög feliratok között 2300 km körül volt a legnagyobb szállítási távolság: egy 1–3. és egy 3–4. századi esetben a feleség gondoskodott a férj temetéséről, társadalmi státuszuk azonban nem ismert. A feliratokon a két végpont említésével megörökített legkisebb távolság 30 km volt egy *legionarius* szintén Severus-kori kenotáfiumán *Apamea*ból (AE 1993, 1572; *Aegeas-Catabolo* között).

Nem meglepő az a tendencia, hogy a távolságok emelkedésével a feliratok száma fordított arányban csökken: 2000 km felett 5 latin (12,8 %) és 3 görög (9,6/12,5 %) sírfelirat fordult elő. A kizárólag a Római Birodalom nyugati feléből származó latin feliratok 61,5 %-a utalt 1000 km alatt megtett útra, míg a főként keleti görög nyelvű feliratoknál ezekből jóval kevesebb (51,6/41,7 %) volt. A dunai tartományokkal az összes felirat több mint negyede hozható kapcsolatba (15 db): a fent említett CIL VIII 2772 *lambaesisi* feliraton kívül a szállítások az 1500 km-t nem haladják meg, a súlypont azonban inkább 500–1500 km közötti útvonalakra esik. Megfigyelhető az is, hogy nemcsak a teljes polgárjoggal rendelkező személyek esetében történhetett *translatio*, hanem részben a hozzátartozók anyagi lehetőségeinek⁴⁴⁷, részben talán a szállítási körülmények függvénye volt.

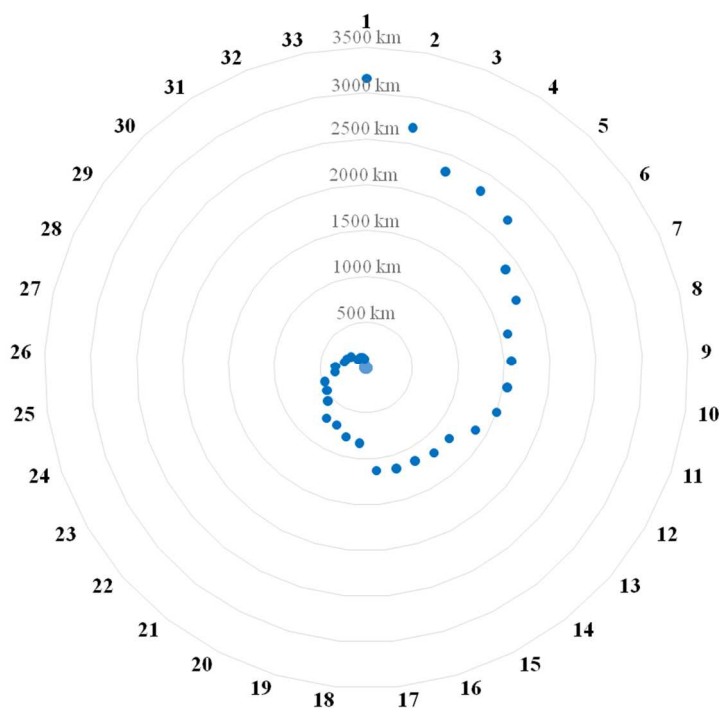
⁴⁴⁵ TACOMA-TYBOUT 2016, 360. és 386.; M-S 20/27/02 = 2/34.; 2. szd. eleje

⁴⁴⁶ G10 – IG 14, 2122; IGUR 1323; GV 1456

⁴⁴⁷ MUREŞAN–MUREŞAN 2018, 731. és 733.

1. ábra: A *translatió*kat megörökítő latin nyelvű feliratok távolság szerinti megoszlása (vö. Melléklet – 1. táblázat)

2. ábra: A *translatió*kat megörökítő görög nyelvű feliratok távolság szerinti megoszlása (vö. Melléklet – 2. táblázat; ezúton szeretnék köszönetet mondani Kónya Évának az 1–6. ábrák elkészítésében nyújtott segítségével.)

Miként N. Laubry is megállapította, az elhunytak vagy a felirat állítói többségében katonák vagy (császári) *liberti* voltak.⁴⁴⁸ Az 500 km távolságot meghaladó szállításról szóló 26 db latin feliratból 9 katonához köthető, azon belül is 7 magasabb katonai rangot betöltő személy volt (egy-egy lovagrendi, a *militiis*, illetve *militia tertia* fokozatban lévő *praefectus alae*, 4 *centurio* és 1 *peregrinus* jogállású *decurio alae*), míg 2 egyszerű *milites gregarii*. A többi felirat közül 4 magas állást betöltő császári felszabadítotthoz köthető, továbbá ismert egy *libertus*, aki foglalkozását tekintve kereskedő volt, valamint egy pedig a helyi vezető *libertus-családhoz* tartozott. Egy személy pedig a polgári közigazgatásban dolgozott, a már Ravennában működő *praefectus praetorio* hivatalának beosztottjaként.⁴⁴⁹ Az 500 km alatti *translatiók* többségében (7 db) egyszerű katonához (*miles* vagy *eques*, egy *signifer*) kapcsolódnak.⁴⁵⁰

A görög nyelvű feliratoknál az 500 km feletti *translatióknál* az elhunytak és a feliratok állítói között azonban már kevesebb katonát találunk (21 esetből mindössze 3), elsősorban a helyi városi elit tagjai (követek, a polgári közigazgatás hivatalnokai), illetve részben vándorló életmódot folytató személyek (pl. filozófus, tanuló, atléta) fordulnak elő.⁴⁵¹ Kivételként tekinthetünk a *senatori* rangú, *consulviselt* hadvezérre, C. Iulius Quadratus Bassusra (vö. AE 1933, 268. = AE 1934, 176.), akit katonai kísérettel vittek Pergamonba, ahol a császári kincstár költségén díszes temetésben részesítettek.⁴⁵²

Megfigyelhető egy további súlypont-eltolódás: a római császárkori Égeikumban és Kis-Ázsiában előforduló példák azt mutatják, hogy az itteni lakosság általában nagyobb távolságok megtételére volt képes,⁴⁵³ amely részben talán a hajózás szélesebb körű társadalmi elfogadottságával és nagyobb távolságokon történő kihasználtságával állhat összefüggésben. A két táblázatban még egy fontos különbség szembeötlő: míg a keleti, görög nyelvű feliratokon megörökített *translatiók* túlnyomórészt férfiak esetében történt meg (mindössze 2 nő és egy házaspár fordul elő),⁴⁵⁴ addig a nyugati feliratok között a nők száma arányaiban

⁴⁴⁸ LAUBRY 2007, 153.

⁴⁴⁹ 10 felirat esetében tehát nem lett feltüntetve az elhunyt vagy a hozzátartozók foglalkozása vagy társadalmi státusza.

⁴⁵⁰ A maradék 5 feliraton részben nem ismert az elhunyt és/vagy hozzátartozók társadalmi státusza, részben pedig tanulók voltak, utóbbiak egyikénél a feliratot állító apa az *ordo equester* tagja.

⁴⁵¹ Vö. TYBOUT 2016, 406.

⁴⁵² Ehhez lásd még további irodalommal: HAENSCH 2010, 38.

⁴⁵³ A vonatkozó feliratok harmada az 1500 km, mintegy 60 % pedig az 1000 km feletti távolságot meghaladja.

⁴⁵⁴ Elsősorban a házassági mobilitással magyarázzák a nők alacsony számát, akiket általában férjük mellé temettek. TYBOUT 2016, 398. és TACOMA–TYBOUT 2016, 364–366. Lásd részletesebben alább, a kenotáfiumok kapcsán.

jóval magasabb. A nyugati feliratok tehát elsősorban a politikai vagy gazdasági, ezzel szemben a görög nyelvű keleten inkább a helyi és kulturális elit feliratai dominálnak.⁴⁵⁵

Röviden összefoglalva, a tény, hogy a földi maradványok szállításával a római jog, miként a fentiekben idézett jogi szövegekben és Plinius-levelezésben is látható, számos esetben – szabályozva annak végrehajtását a temetéstől, a kihantoláson át a közrend fenntartásával megbízott szervek felügyelete mellett történő szállítás lebonyolításának módjáig – foglalkozott, a jelenség viszonylagos gyakoriságát támasztja alá: a *translatio* bevett szokás volt. A rövid távú szállítás már praktikus okokból és kisebb költségvetése miatt is jóval sűrűbben fordulhatott elő,⁴⁵⁶ olyannyira, hogy azt trivialitása miatt feltételezhetően a sírfeliratok nagy részén nem is említették meg külön, hacsak nem volt a *translatiónak* valamilyen szakrális oka (pl. sír felújítása vagy *locus religiosus* érintő kihantolás).⁴⁵⁷

A földi maradványok szállítása kapcsán felmerülő távolságok megállapítása, és az ezekből levont következtetések a továbbiakban a kenotáfiumszerű sírfeliratok vizsgálatánál bír majd jelentőséggel.

Kenotáfiumok

1. Elveszett személyeknek állított kenotáfiumok

Az első csoportba azok az emlékek tartoznak, ahol az elhunyt valóban elveszett, hozzátartozói nem tudják, hol van a holttest, illetve eltemette-e valaki más, ismeretlen ember, szem előtt tartva az általános kegyeleti szempontokat. A halál körülményeit tekintve speciális típust képeznek a véletlenül történt – és nem gyilkosság következtében – tengerbe,⁴⁵⁸ folyóba fulladás, illetve hajótörés során elhunyt, és emiatt eltűnt személyek sírfeliratai.⁴⁵⁹ A vizsgált területen három ilyen felirat ismert, mindhárom gyermekekhez köthető.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Tybout 2016, 404–406. és MUREŞAN–MUREŞAN 2018, 724.

⁴⁵⁶ Vö. RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 103. és TYBOUT 2016, 417.

⁴⁵⁷ Pl. két rómvárosi és egy *italiai* feliraton: CIL VI 2120, CIL VI 20863 és CIL X 8259.

⁴⁵⁸ R. Lattimore különbözteti meg a véletlenül, baleset következtében történt haláleseteket. LATTIMORE 1942, 151–153. A vízbe fojtott, tehát erőszakos módon megfulladt személyeket említő felirat nem ismert, ugyanakkor írott forrásokból tudjuk, hogy egy gyilkosságot követően gyakran dobták a holttestet egy erős sodrású folyóba (pl. a gyakran tendenciózan fogalmazó *Historia Augusta* szerint Heliogabalus császár holttestét a *Tiberis*-be dobták, SHA *Heliog.* XVII, 2.), elsősorban a nyomok eltüntetése céljából.

⁴⁵⁹ A Római Birodalom területéről a következő, vízbe fulladásra utaló sírfeliratok ismertek még: *Italia*: CIL V 3014 (*Patavium/Padova*): *quem maris apstulit undis*; CIL VI 20674 (Róma): *litore Phocaico pelagi vi examinatas*; CIL VI 17876 (Róma): *in fluct[us quem fata dede]re Anienis iniqua*; CIL IX 5920 (*Ancona*): *qui in*

A legkorábbi *pannoniai* feliratok közé tartozik annak a tízéves bennszülött fiúnak a sírfelirata (CIL III 3224; Kat. I.3.), aki *Emonánál* (Ljubljana, Szlovénia) folyóba fulladva vesztette életét.⁴⁶¹ A sírkő az *amantinusok* törzsterületén, a mai Szerémségben, az egykori *Bassianae* közelében látott napvilágot. A megtalálása óta elveszett felirat szövegét csak – meglehet, pontatlan – átiratokról ismerjük, és nem maradt fenn továbbá arról sem adatunk, hogy bármilyen figurális ábrázolást, díszítést tartalmazott volna, illetve milyen típusú síremlék (talán sírsztélé?) részét képezte.⁴⁶² Korai keltezését alátámasztja az állítatók alacsony szintű latin nyelvismerete, valamint a fiú túszként (*obses*) való megjelölése,⁴⁶³ amely a római hódítás időszakára (Kr. u. 1. század első fele) utal.⁴⁶⁴ Amennyiben valakit egy nagy sodrású folyó elragad, és ennek következtében veszi életét, napokba, sőt hetekbe telhet, amíg esetleg – akár kilométerekkel lejjebb – előkerül a holttest, amelynek megtalálása még a mai modern eszközökkel is kihívást jelenthet, nem beszélve a személy azonosításáról; így a messzebb fekvő, idegen földön nagyon minimális a valószínűsége annak, hogy a családtagok megtalálhatták holttestet. A távolban elhalálozott és elveszett fiúnak a származási helyén apja és rokonai egy kenotáfiumot állítottak, ami nemcsak bizonyos fokú romanizáltságra utal,

mare vi tempestatis deces(sit); CIL IX 3337=CLE 1265 (*Aternum*): *Per freta per maria traiectus saepe per und(as) / qui non debuerat obitus remanere in Atern(o) / sed mecum coniunx si vivere nolueras / at Stygas perpetua vel rate funerea / utinam tecu(m) comitata fuisset*; CIL XI 188 (*Ravenna*): *naufraga mors pariter rapuit*; AE 1974, 342.(*Aquileia*): *qui peri(it) in aqua Aquil(e)iae*); *Gallia Lugdunensis*: CIL XIII 2718 (*Augustodunum*): *naufragio necta*; CIL XIII 2315 (*Lugdunum*): *[Ubi] si scire quae[ris] / corpus et ips(um) ut / [pe]r mare et Romam (!) p[er] / [i]t Albeus insontis / plures Tartaro / misit*. *Britannia*: RIB 544 (*Chester*): *qui naufragio perit*. Talán ide tartozik még a következő töredékes felirat: CIL XII 305 (*Gallia Narbonensis, Forum Iulii*): *[I]ocis tra[ns---] / mare in / Graecia*. Vö. még: CARROLL 2006, 158. A CIL VI 20674 szövegében bizonytalan, hogy a két elhunyt valóban a tengerben vesztette volna életét az ibériai partoknál, vagy csak „kipróbálta őket” a tenger ereje, hevessége, R. A. Tybout szerint Rómába szállították maradványaikat (vö. TYBOUT 2016, 432–433. és L6.). Bár – az általam vizsgált területhez kapcsolódva – A. Gh. Sonoc szerint a 16 évesen elhunyt Aurelius Volusianus *sarmizegethusai* sírfelirata (*Dacia*, CIL III 7988; IDR III/2, 390.) is kenotáfium, mivel az ifjú tengerbe veszett (SONOC 2007, 181.), azonban a felirat kopottsága és bizonytalan olvasata (*cal[amitate]m[ar?]i o[presso?]*) miatt ez csak fenntartásokkal kezelhető.

⁴⁶⁰ Töredékessége és ebből fakadó hiányos és kevés adatot szolgáltató, bizonytalan olvasata miatt nem vettem be a gyűjtésembe a *Salona* (*Dalmatia*) területéről előkerült CIL III 9484 feliratot, amelynek mindössze három sora maradt ránk: *[---]n mare[---] / [---]X posu[erunt ---] / [---] pa[rente]s [---]*. Amennyiben sírkő része volt (elhalálozási életkort jelölt talán a megmaradt X), nem zárható ki, hogy itt is egy tengerbe veszett, talán 8–10 éves gyermeknek állítottak szülei sírfeliratot.

⁴⁶¹ A szakirodalomban „a folyó *Emonánál*” értelmezés mellett felmerült, hogy a „*Hemona*” a folyó nevét jelölte volna, amely a Plinius által megnevezett *nauportusi* vízfolyással (Ljubljana) megegyezve, a város névadója lenne. Vö. FPA 1, 249. Ezt M. Šašel Kos elveti: ŠAŠEL KOS 2016, 214.

⁴⁶² A sírkövet először leíró Jakosics József ferences szerzetes és tartományfőnök rövid ismertetésében csak magasságra és szélességre vonatkozó méretadatokat adott meg, ábrázolásra vagy annak nyomára nem utalt: „*Diese Steinschrift wurde zu Putincze in Syrmien im J. 1782. ausgegraben: sie ist 2 Schuh hoch, und 1 Schuh 9 Zoll breit.*” JAKOSICS 1783, 5.

⁴⁶³ A szakirodalom korábbi feltételezésével ellentétben Fehér B. szerint inkább egy barbár szót jelölhet a *ho[b]se<s>*, és nem a latin „túsz” jelentésű kifejezést. FPA 1, 248–251.

⁴⁶⁴ „A felirat korát ezért egy olyan korai időpontra kell tennünk, amikor még túszoikat szedték a meghódított törzsek vezetői közül; legkésőbb talán a lázadás leverése után.” FITZ–MÓCSY 1990, 59., valamint DUŠANIĆ 1967, 67. nr. 6. Šašel Kos szerint történetileg indokoltabb Tiberius *pannoniai* háborújának *amantinusokkal* történő diplomáciai tárgyalásaihoz kötni a feliratot. ŠAŠEL KOS 2016, 214.

hanem – amennyiben valóban túszt volt⁴⁶⁵ – az elhunyt egy tehetős és előkelő törzsi család tagja is lehetett, amely megtehetette a római szokás szerint állított drága síremlék készíttetését. Mindemellett a korai felirat arra is utal, hogy a római hódítás időszakában a *pannoniai* autochton népesség – legalábbis az *amantinusok* – temetkezési szokásai között a jelképes sír állításának hagyománya már korábban is jelen lehetett.

A következő két kenotáfium felirata szerint az elhunytak a tengerben, a „*vészтели Adrián*”⁴⁶⁶ lelték halálukat. Az ókori *Brattia* (ma: Brač) szigetének északi partján található modern Postira nevű falu területéről származik az az olaszországi Belluno városának múzeumában őrzött sírsztélé (CIL III 3107; Kat. I.5.),⁴⁶⁷ amelyet a tengerbe fulladt 4 éves fiú- és 8 éves lánygyermekének állított Maximus nevű édesapjuk. A sírkövön található figurális ábrázolásról szerencsés módon nemcsak rövid leírás maradt fenn, hanem egy viszonylag korai, 1791-ből származó illusztráció is. A csúcsíves, stilizált sarokakrotérionnal ellátott sztélé tetejét közepén hatszirmú rozetta díszíti, alatta, a feliratos mező fölött az egymást átkaroló és egymás kezét fogó két kisgyermek portréja stilizált csónakocskában látható.⁴⁶⁸ Az elhunytak ilyen formában történő megjelenítése többféleképpen interpretálható: elsősorban haláluk pontos körülményeit (talán hajótörés)⁴⁶⁹ sejteti a felirat szövegével összefüggésben, de a tengert mint alvilágot vagy a temetetlen testüket rejtő (hullám)sírra is utalhat.⁴⁷⁰ A feliratot a 3. századra keltezik.⁴⁷¹ A feliraton szereplő személyek származására nehéz következtetni, mivel csak a – főként késői principátus idejére jellemző – latin *cognomen*ük van feltüntetve, de nagy valószínűséggel bennszülöttek, amit megerősít a feliratot állító Maximus neve, amely a Római Birodalomban a leggyakrabban előforduló *cognomen*, és a *dalmatai* őslakosság

⁴⁶⁵ Túsztokat többnyire mindig az adott nép vezető rétegének, előkelőinek családtagjaiból kellett adni. Lásd pl.: Caes. *bell. Gall.*, I, 31.; II, 5. és 13. vagy VI, 12., valamint Vell. II, 58. és 94. Amm. XVII, 12, 15.

⁴⁶⁶ Vö. Stat. *Silv.* III, 2, 87.: „*praeceps ... Hadria*”. Az idézet Muraközy Gy. fordításából származik.

⁴⁶⁷ Az előkerülés pontos körülményei itt sem ismertek.

⁴⁶⁸ Az ábrázoláshoz lásd: CALVELLI et al. 2017, 284–285. Fig. 2–3.

⁴⁶⁹ F. Feraudi-Gruénais szerint nem igazolható, hogy a római sírművészetben a hajók ábrázolása az elhunyt életével lenne kapcsolatos, azaz foglalkozására vagy halálának okára (hajótörés) utalna; kivételt képezhetnek ez alól azok a sírkövek, amelyek felirata ezt kifejezetten említi. Új szemléletű megközelítése szerint a hajóábrázolásokat sokkal inkább az emberi élethez kapcsolódó metaforákként kell értelmezni (pl. „életút”), nem pedig az elhunyt biográfiájára történő konkrét utalásra szűkíteni ezek interpretációját. FERAUDI-GRUÉNAIS 2017, 69–73. és 76.

⁴⁷⁰ Mindazonáltal – párhuzamot vonva a *pannoniai* kocsijelenetekkel (vö. SÁGI 1944–1945, 224–225., ERDÉLYI 1974, 27–29., TÓTH 2015, 65–67. – a túlvilági utazás szimbólumaként, annak helyi derivátumaként is felfogható, ugyanakkor innen hiányzik a „kocsis”, azaz a túlvilági révész, Charon megjelenítése. Bár – a görög és etruszk művészettel ellentétben – a rómaiak ritkábban ábrázolják Charont, a túlvilági utazás kapcsán mindig látható a csónakban vagy hajón. BERNARD 1963, 57. és 131–132.

⁴⁷¹ A feliraton szereplő kifejezések, formulák (az elhunytakra vonatkozó *infelicissimi* jelző, az *infanti*, továbbá az *an(nos) p(lus) m(inus)* szófordulatok) és az onomasztikai vizsgálatok (lásd alább) alapján Alföldy G. a késő principátus korára (Kr. u. 160–285) helyezte a felirat állításának időpontját. ALFÖLDY 1969, 29–30. Lásd még: LUCIANI 2013, 300. n. 3. Ezzel szemben C. Ricci a 3–4. századra keltezi: RICCI 2006, 82. n. 119.

körében különösen kedvelt volt.⁴⁷² A Hilario ebben a formában általánosan – főként a nyugati provinciákban, különösen a rabszolgák és a felszabadítottak között – elterjedt név,⁴⁷³ míg a Revocata *Dalmatiában* csak ezen a sírkövön fordul elő.⁴⁷⁴ A felirat szövege társadalmi helyzetükre vonatkozóan nem tesz konkrét utalást, ugyanakkor az igényes kivitelezésű, portréábrázolással ellátott sírsztélé egy tehetősebb, talán bennszülött megrendelőre utal.

A két kisgyermek feliratától nem messze, az adriai tengerpart *Salonától* keletre eső részén (Baška Voda) került elő a 11 évesen tengerbe veszett Ursinus kenotáfiuma (CIL III 1899; Kat. I.4.),⁴⁷⁵ amelynek szövege a halál körülményeit egyértelművé teszi: a fiú hajótörés következtében vesztette az életét, és veszett el a tengerben.⁴⁷⁶ A 3. század első felére keltezhető, utolsó három sorában metrikus (hexameter) szövegű sírsztélé állítója egy bizonyos M. Allius Firminus volt, aki talán egy *veteranus*-család leszármazottja lehetett.⁴⁷⁷ Az elhunyt C. Septimius Carpop(h)orus nevű édesapja polgárjogát Septimius Severus alatt kaphatta, és új betelepülőként kerülhetett *Salona* környékére.⁴⁷⁸ A város *territoriumán* igen elterjedt *cognomen*⁴⁷⁹ viselő gyermek Firminus *delicatusa* volt, ami jogállását és szerepét tekintve több kérdést is felvet. A *delicati* többnyire serdülőkorú luxusrabszolga-fiúk voltak, akiknek szerepe pontosan nem tisztázott: nemcsak uruk asztalánál szolgáltak fel vagy kísérték őt, hanem szexuális igényeit is kielégíthették.⁴⁸⁰ Utóbbi kapcsolatot a római társadalomban nem

⁴⁷² ALFÖLDY 1969, 242–245.

⁴⁷³ Vö. OPEL II, 182., valamint ALFÖLDY 1969, 217.

⁴⁷⁴ ALFÖLDY 1969, 282. A név ebben a formában még három *pannoniai* és egy *daciai* feliraton adatolt. OPEL IV, 28.

⁴⁷⁵ Az előkerülés pontos körülményei nem ismertek. Vö. CIL III 1899.

⁴⁷⁶ Nem értek egyet jelen esetben F. Feraudi-Gruénais álláspontjával, miszerint – többek között – e felirat szövegét is metaforikusan kellene értelmezni („az elhunyt élete 10 éves korában hajótörést szenvedett”), tekintve, hogy „*Schiffe eben zur Lebensrealität gehörten und entsprechende Bilder in der Gedankenwelt und Sprachpraxis verankert waren*”. FERAUDI-GRUÉNAIS 2017, 73. A felirat szövege nemcsak magát a hajótörést említi, hanem ezt – még ha irodalmi szempontból hiberbolának is tűnik – megerősíti azzal, hogy a tenger a gyermek tagjait elnyelte.

⁴⁷⁷ Az Allius egy főként *Itáliában* és a nyugati tartományokban (vö. OPEL I, 81.) elterjedt nem császári nemzetségnév volt, amelyet *Lucus Augustiból* származó katonák viseltek *Iaderban* (Zadar) és *Tiluriumban*. A Firminus latin *cognomen* elsősorban Észak-*Itáliában* fordul elő nagyobb számban (vö. OPEL II, 142.). A személy neve a késői principátusra utal. ALFÖLDY 1969, 57. és 204.

⁴⁷⁸ *Dalmatiában* a Septimius császári *gentilicium* a kora császárkori *italiai* származású lakosság körében is előfordult. Ld. ALFÖLDY 1965, 114–115. és 183–184. *Salona* késő principátus kori új lakosainak többsége a keleti tartományokból származott. A görög eredetű Carpophorus *cognomen* a nyugati tartományokban – különösen *Gallia Narbonensisben* – is elterjedt. Vö. OPEL II, 38.

⁴⁷⁹ Az Ursinus/Ursina név a kelta területeken, így *Noricumban* fordul elő még gyakran (vö. OPEL IV, 186–187.: *Noricum*: 22 db, *Dalmatia*: 41 db felirat); *Dalmatiában* csak a késő principátus idejére keltezhető feliratokon szerepel. ALFÖLDY 1969, 317.

⁴⁸⁰ Natalie-Christiane Zidek kiadatlan diplomamunkájában az általa vizsgált feliratok alapján megállapította, hogy a *delicati* többsége 5–20 év közötti (feltehetően eredetileg *vernae* közé tartozó) rabszolga vagy *libertus*-jogállású gyermek, ahol a nemek aránya közel azonos, ugyanakkor feltűnően sok az öt éven aluliak száma is; a *delicati*-feliratok többsége elsősorban Rómában, azon kívül különösen Észak-Itáliában és a *dalmatai* tengerparton fordul elő. ZIDEK 2012, 15–27. A *delicatus* és a – főként szórakozásból vagy gyerekpótlékként

volt szabad fenntartani *ingenuus* jogállásúakkal vagy római polgárjoggal rendelkező személyekkel;⁴⁸¹ ennek ellenére *delicantiként* előfordulnak *libertus* vagy szabad születésű személyek is feliratokon.⁴⁸² A tárgyalt kenotáfium két római polgárjoggal rendelkező férfit nevez meg, akik közül az egyik az elhunyt Ursinus édesapja, így – az ebből következő ellentmondást feloldva – nagyobb valószínűséggel rabszolganőjétől született *servus* jogállású fiáról lehet szó,⁴⁸³ aki egy harmadik személy *delicatusa* lett. Az egyszerű kivitelezésű, tetején félköríves záródású sírsztélé figurális ábrázolást, portrét nem tartalmaz, mindössze felső két szélén egy-egy palmettadíszítés és középen az általában gyakori hatszirmú rozetta látható.

2. Sírral máshol rendelkező elhunytaknak állított kenotáfiumok (az ún. *honoraria sepulcra* vagy *honorarii tumuli*)

A) *Translatio* révén máshol eltemetett személyek kenotáfiuma

Az *amantinus* fiú sírköve mellett a legkorábbi kenotáfiumok közé tartozik Marcus Petronius Classicus *aedicula*-sztéléje (CIL III 4060=10869; Kat. I.1.),⁴⁸⁴ aki a *legio VIII Augusta centuriójaként* hunyt el *Poetovióban*. A márványból faragott sírsztélét az elhunyt fivére (vagy bajtársa)⁴⁸⁵ és egyben *collegája*, azaz egy vele azonos rangban lévő, másik *centurio*, az említett *legio* áthelyezését (Kr. u. 45 vagy 46) megelőzően,⁴⁸⁶ talán az 1. század második negyedében állíthatta.⁴⁸⁷

tartott gyermekeket jelölő – *delicium* kifejezések jelentésüket tekintve az irodalmi forrásokkal ellentétben nehezen választhatók el egymástól a feliratokon, és általában egymás szinonimáinak tekintették őket, továbbá gyakran megfigyelhető a felirat állítói és a *delicati* közötti személyes, érzelmi kötődés is (vö. MAU 1901, 2435–2438. és ZIDEK 2012, 23–26. és 41.).

⁴⁸¹ ZIDEK 2012, 7–10.

⁴⁸² MAU 1901, 2438.

⁴⁸³ Vö. *Inst. Iust.* I, 3, 4.

⁴⁸⁴ A sírsztélé másodlagosan Videm pri Ptuju nevű település Sv. Vid (Szent Vitus) templom déli falába építve került elő. ŠAŠEL KOS 2016, 214. A formáját tekintve Észak-Italiára jellemző, pohorjei márványból készült (DJURIĆ 2005, 77.) sírsztélét A. Schober a 3 c típusába sorolta (csúcsos oromzat alatt található a fő képmező, majd a vele egyenértékű feliratos mező, végül egy alsó képmező). SCHOBBER 1923, 156–157.

⁴⁸⁵ A római katonák sírfeliratán megjelenő *frater*, aki a sírkövet állította, egyes feltételezések szerint metaforikusan értendő, azaz nem a vér szerinti fivért, hanem a katonai szleng szerint katonatársat, bajtársat kell érteni alatta. A feliratok angol nyelvű fordítását is ennek megfelelően adja meg például: BERTOLAZZI 2015, 306–307. Ehhez további irodalommal lásd: BIRLEY 2002; PHANG 2001, 162.; WILLIAMS 2012, 160–161. 3. századi kontextusban, ahol a katonáskodás már öröklődött, a katonacsaládoknál azonban már nem zárható ki, hogy valóban az elhunyt fivére a sírkő állítója.

⁴⁸⁶ RITTERLING 1925, 1648.

⁴⁸⁷ POCHMARSKI 1998, 43. és POCHMARSKI 2003, 493.

A sírsztélé több érdekességet is rejt magában. A *marrucinus* származású, *Arnensis tribus*ba tartozó katona⁴⁸⁸ holttestének elhamvasztását követően maradványait feltehetően a kis néptörzs *Italia* középső részének keleti felén található területére szállították (központi településük *Teate Marrucinatorum*),⁴⁸⁹ hogy közeli hozzátartozói eltemethessék. A felirat nem tesz említést a *pontifices* vagy a császár *translati*ót lehetővé tevő engedélyére, ezért az elhunyt maradványainak repatriációja nyilvánvalóan halála után nem sokkal történhetett meg, a sírkő állításának helye nem egy véglegesnek szánt temetkezést jelölt. Itt tehát csak egy egyszerű síremlékről van szó, amely eredetileg talán a maradványok esetleges ideiglenes elhelyezésének vagy hamvasztásának helyét jelölte *honorarium sepulcrum*ként. Mivel a csontokat elszállították végleges temetés céljából, az új temetkezéssel szemben a hely, még ha a hamvak (*cineres*) egy része *Poetovioban* is maradt, nem számíthatott *locus religiosus*nak,⁴⁹⁰ így vallási védelemben sem részesülhetett. Bár az 1. századi sírköveken nem ismeretlen jelenség, mégis szembetűnő a szűkszavú feliraton, hogy szándékosan nem lett feltüntetve sem az elhalálozási életkor, sem pedig a leszolgált évek száma.⁴⁹¹

A sírkőnek azon a hangsúlyos részén, ahol általában az elhunytak portréját faragják ki, a *centuriok* által viselt, keresztbeállított forgójú (*crista versata*), arcvédővel ellátott sisakot ábrázolták két rozettával, a felirat alatt pedig kizárólag a védőfegyverzet részeit, a mellpáncélt (*lorica*) és a lábvértéket (*ocreae*) jelenítették meg. Az utóbbiak között a vezényléshez használt, szintén rangjelző *vitis* látható. Az elhunyt hadseregben betöltött fokozatát nyomatékosítja még a feliratos mező feletti frízen látható három, valamint a mellpáncélon további, legalább öt darab kerek *phalera*, amelyeket a principátus korában többnyire a *centurio* rang elnyerésékor kaptak meg. A sírkövön részben – amennyire kivehető – a felső, *torquessal* együtt ábrázolt két nagyobb *phalera*, középen rozettával, ezek alatt pedig az

⁴⁸⁸ Származását alátámasztja a Petronius (-ia) *nomen gentile* is, amely *Italiában* fordul elő a leggyakrabban (OPEL III, 135.), míg a *Classicus cognomen* Európában a nyugati provinciák között egyenletesen oszlik meg (OPEL II, 60.). *Pannoniában* az 1. században az ismert *centuriok* kétharmada *italiai* származású. FITZ 1993, 289.

⁴⁸⁹ Származásához lásd még: MÓCSY 1959, 213. Nr.64/7.

⁴⁹⁰ Miként fentebb már volt róla szó, a Dig. 11, 7, 44. alapján egy személynek nem lehetett több sírja, még akkor sem, ha a testrészei külön lettek eltemetve. Ilyenkor a legfontosabb testrész, azaz a fej volt a mérvadó (vö. Dig. 11, 7, 44, 1.); csontok és hamvak esetében talán a csontok, csontszilánkok voltak a magasabb rendűek. Az *ossa-cineres* kifejezések kombinációját tartalmazó feliratoknál nyomon követhető a különválasztás, amihez példákat a maradványok elszállítása vallási-jogi háttérének tárgyalásával együtt ld. a *translatio cadaveris* kapcsán írott fejezetben.

⁴⁹¹ Ennek egyik oka lehetne, ha saját magának még életében állította volna a síremléket. A *legio VII veteranus* katonáinak 17 *dalmatiai* felirata közül 5 esetében mind az elhalálozási életkor, mind a szolgálati évek feltüntetése hiányzott, amit D. Tončinić azzal magyarázott, hogy a sírfeliratot nem katonai közegben (azaz nem katonai tábor környékén és nem aktív katonák vagy veteránok) állították, ahol ezek említését kevésbé tartották fontosnak. TONČINIĆ 2011, 211–212. A mi esetünkben a sírkő azonban teljesen katonai milieuban készült.

általános, középen kidudorodó koncentrikus körökkel díszített, illetve egyik helyen középen fejet megjelenítő példányokat faragtak ki.⁴⁹²

A viseleti helyzetnek (anatómia rendnek) megfelelően, elhunyt nélkül megjelenített fegyverzet – rangjelző szerepe mellett – talán megenged egy óvatos, jelképeséget valószínűsítő interpretációt. Az elhunytól a hamvasztás során társai búcsút vettek egy feltételezett gyászszertartás keretében, de maradványainak hazaküldését követően már csak a hadsereg által szabály szerint visszavett fegyverei⁴⁹³ és emléke maradt a táborban, és talán ezért nem ábrázolták teljes fegyverzetben magát a *centuriót*. Ennek azonban részben ellentmond, hogy ismertek hasonló, nem kenotáfiumokon látható ábrázolások is, amelyeken szintén csak a fegyverzet látható. Nem sokkal későbbi, de ugyancsak 1. századi ikonográfiai párhuzamként említhető a *legio XV Apollinaris*ban szolgáló T. Calidius Severus *carnuntumi* sírsztéléje, amelyen a felirat alatt úgyszintén a *centurio* rangjára utaló fegyvereket ábrázolták egymás mellett, bár alattuk immár figurális ábrázolásként a *Pannoniában* gyakori *calo* és a felnyergelt ló is megjelenik.⁴⁹⁴ Az orommezőben félpalmetták között a katonai kitüntetéssel

⁴⁹² MAXFIELD 1981, 92. A *phalerát* általában egy kilenc darabos készletként kapták meg a katonák; a gyalogosoknál Augustus idején, az ibériai és *illyriai* háborúk során jelenik meg, amely a sírkő datálásával is nagyjából egybeesik.

⁴⁹³ Ehhez további irodalommal ld: SÁGI 1954, 90–91. és BÓNIS 1960, 107–108. A fegyvereket – különösen a katonák esetében, ahol állami tulajdont képeztek – római szokás szerint nem temették az elhunyt mellé (az elhunyt *centurio* is *italiai*), és a romanizációval a helyi őslakosság korábbi fegyvermelléklet-adási szokása is megszűnt (Kr. u. 1. szd. közepétől); a 3. szd. közepétől kezdenek el mellékletként ismét megjelenni a sírokban a fegyverek, ami már főként a barbár népcsoportok betelepülésével és betelepítésével magyarázható. H. Schönberger szerint a fegyvermelléklet-adás szokásának hiánya nem elvi vagy vallási okokra vezethető vissza, továbbá a késő római időszakban a fegyverek újbóli megjelenését a sírokban az új etnikum megjelenése helyett a hadsereg megváltozott tulajdonjogi viszonyaival indokolja: SCHÖNBERGER 1953, 53–56. – különösen: 56. Ennek kapcsán lásd még: PERETZ 2005, 131. Az azóta nagyobb számban előkerült fegyverrel, római mellékletekkel eltemetett férfisírok alapján újabban feltételezik, hogy elsősorban a római kori bennszülött arisztokrácia vagy a jómódú társadalmi rétegek tagjaihoz tartoztak. Vö. további irodalommal: LÁNYI 1990, 245., illetve legutóbb: MÁRTON 2002, 133–144. és MRÁV 2006, 49–64. A *legio* fegyvereit tároló, őrző és adott esetben javításukat felügyelő *custos armorum* gondoskodott arról is, hogy az újoncoknak eladja, továbbá a *veteranusoktól* visszavegye fegyvereiket, és talán ide tartoznak a leszerelésük előtt elhunyt katonák is. A visszaszolgáltatást megerősítik a csapategységeket (*centuriae*) jelölő fegyverek, ugyanakkor ennek ellentmondanak azok az eseteke, amikor a katonák nevével látták el ezeket. Vö. D'AMATO 2009, 64. és 69., valamint BISHOP 2009, 266.

⁴⁹⁴ Az ábrázolás-típus kapcsán megemlíthető még a teljesség igénye nélkül néhány további párhuzam. Talán *centurio* sírsztéléjének részét képezte az egyik *dalmatiai* (*Burnum*, LUPA 24268, 1. század első negyede) sírkőtöredék, amelyen a lábvérték között kilenc darab *phalerát* ábrázoltak, a bal szélén pedig talán egy rangjelző *vitis* látható. A *sorai* San Domenico templom (Olaszország) középkori kriptájában egy feltételezett *centurio* síremlékének fríztöredéke található, amelyen többek között egy pár lábvért, egy kerek *clipeus*, tömött *thoracomachus* vagy pánccélzat, elől csattal összezárt kardszj, valamint egy Coolus-Haguenau-típusú sisak látható (D'AMATO 2009, 112–113. – fig. 128.; Kr. e. 20). Csak – támadó és védekező – fegyvereket jelenítenek meg figurális ábrázolás nélkül a következő, *miles*-sírkövek. Kilenc *phalerával* ellátott mellpánccél és *armillae* látható Q. Cornelius *miles* (*legio XVI Gallica*) *mogontiacumi* sírkövén (CIL XIII 6938; kb. Kr. u. 13–43). C. Firmidus Rufus *praetorianus* katona (*Aquileia*, CIL V 913, 1. szd.) sírsztéléjének orommezőjében sisak és kerek pajzs, az orommező fölött *pilum*, valamint hüvelyébe dugott kard és tör látható. A *cohors II Cyrristarum* katonájaként elhunyt C. Iulius Andromachus *Dalmatiában* előkerült sírsztéléjén (Dugopolje, Horvátország; AE 1994, 1358; 1. szd.) az íjászok fegyvereit (tegezt, íjat és nyilakat) faragtak ki. M. Petroniushoz hasonlóan a *legio VIII Augusta* katonájaként elhunyt Severius Acceptus *chalconi* sírsztéléjén (AE 1934, 125.; Kr. u. 45–69) már

összefüggésbe hozott,⁴⁹⁵ szalaggal (*taenia*) átkötött babér- vagy tölgyfalevél-koszorú látható, tetején *phalerával* vagy *clipeusszal*, közepén nyolcszirmú rozettával.⁴⁹⁶

Az elhunyt már katonai rangjából adódóan is a jobb módú római polgárok közé tartozott, így nem véletlen, hogy nemcsak földi maradványainak hazaszállítására, hanem az elhalálozás helyén egy igényes kivitelű feliratos sírsztélé állítására is volt módja, amelyet közeli hozzátartozóként fivére bonyolított le akár saját elhatározásból (vagy a nem hivatkozott végrendelet alapján) az elhunyt testvér emlékének fenntartására.

Ugyancsak ebbe a csoportba sorolható M. Ulpius Hermias kizárólag 16–17. századi kéziratokból ismert, középkorban másodlagosan felhasznált felirata (CIL III 1312; Kat. I.6.),⁴⁹⁷ amely mind a *translatio cadaveris*, mind a *daciai* aranybányák igazgatás-történetének jelentős forrását képezi. A császári felszabadított *procurator aurariarum* 55 éves korában hunyt el, és egy megemlékező feliratot állított neki felesége, Salonia Palaestrice, és Diogenes nevű *libertusa*, utalva arra, hogy a név szerint nem említett császár kegyéből szállították az elhunyt maradványait Rómába. Neve alapján a feleség feltételezhetően *dalmatai* származású, szabad születésű nő volt.⁴⁹⁸

A dákok legyőzését és területük provinciává szervezését követően nyílt lehetőség az új nyersanyagforrásként rendelkezésre álló *daciai* aranybányák megnyitására, amelyek a császári birtok (azaz a *patrimonia Augusti*) részét képezte, ahol a termelés ellenőrzése mind az újonnan kialakított bányakörzetek központosított, császári irányításon keresztül valósult meg.⁴⁹⁹ Az új tartomány bányagazgatásának központja – mivel a császári adminisztrációt képviselő hivatalnokok feliratai csak itt fordulnak elő – *Ampelum* (Zalatna/Zlatna) volt,⁵⁰⁰ ahol maga Hermias is meghalt.

Az elhunyt eredetileg a római társadalom legalacsonyabb fokán állt, hiszen rabszolgaként nem volt szabad jogállású, ugyanakkor azon belül is egy különleges és

az elhunyt egészalakos portréja is megjelenik, annak bal oldalán a sisak, mell- és lábvérték, jobb oldalán kerek pajzs, a *gladius*, *pugio* és kardszíjak lettek kifaragva.

⁴⁹⁵ Erdélyi G. az 1. századi *aquincumi* párhuzamok esetében az elsősorban katonai millieuben előforduló, fő képműzőben ábrázolt koszorút a katonai kitüntetésre való utalásnak tekintette. ERDÉLYI 1974, 19.

⁴⁹⁶ A rozetta kedvelt kiegészítője volt a koszorúknak. GÁSPÁR 2016, 121.

⁴⁹⁷ A sírkő Tótfaludon (Tăuți) az egykori, eredetileg ágostonrendi kolostor kapuja mellett vagy alatt vált ismertté, de csak a felirat szövegét örökítették meg. Vö. CIL III 1312 és IDR III/3. Nr. 366.

⁴⁹⁸ Legutóbb L. Mihailescu-Bîrliba feltételezte, hogy amennyiben a Saloniae név a *dalmatai* Salona városának nevéből jön, az elhunyt felesége egy *salonai* szabados lánya lehetett, és Hermias előzőleg a *dalmatai* bányákban töltött be *procuratori* állást. Vö. további irodalommal: MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006, 198. (No. 141.) H.-Chr. Noeske szerint azonban az elhunytat a birodalom fővárosából helyezték közvetlenül *Daciába*, amit megerősít maradványainak oda történő visszaszállítása, valamint a Salonius (-ia) név gyakori előfordulása *Italiában* és Rómában. NOESKE 1977, 348. (AMP 1)

⁴⁹⁹ ALFÖLDY 1984, 90.

⁵⁰⁰ NOESKE 1977, 278.

kiváltságos csoportba tartozott, mivel szerencsés módon a császári rabszolga-személyzethez került,⁵⁰¹ majd miután – *praenomene* és császári *gentiliciuma* alapján – Traianus császár felszabadította, a továbbiakban is a *familia Caesaris* tagja maradt. Bár életpályáját a felirat nem részletezi, a rabszolgák korlátozott társadalmi mobilitása ellenére – bizonyára nagyrészt tehetségének és szorgalmának köszönhetően – magas pozíciót ért el.⁵⁰² Az uralkodó, feltételezhetően már Hadrianus bizalmasaként kiérdemelte az udvari bürokrácia egyik tekintélyes pozícióját, a *daciai* aranybányák felügyelői és intézői feladatait ellátó – H.–Chr. Noeske becslése szerint évi 40.000 és 60.000 *sestertius* közötti fizetéssel⁵⁰³ járó – *procurator* állását, amelyet feltehetően ő töltött be elsőként az újonnan megszervezett provinciában.⁵⁰⁴ A felirat *Dacia* elfoglalását követően (106) Traianus, de inkább Hadrianus uralkodásának idejére keltezhető.⁵⁰⁵

Hermias nyilvánvalóan tekintélyes vagyonnal, és az uralkodói megbízásból ellátott *procuratori* állásból adódóan nagy hatalommal és befolyással rendelkezett, ami bizonyos tekintélyt nyújtott számára, és annak ellenére, hogy a principátus korában a vezető *senatori* vagy lovagi *ordines*be nem nyerhetett felvételt alacsony származása miatt, és emiatt valódi megbecsülésre sem számíthatott, mégis – a közönséges felszabadított rabszolgáktól eltérően – a Római Birodalom felső társadalmi rétegeihez tartozott.⁵⁰⁶ Ebből adódóan nem meglepő,

⁵⁰¹ Mivel Hermias maradványait feltételezett hazájába, Rómába szállították, nem zárható ki az sem, hogy a császári udvarba rabszolgaként született. A túlnyomórészt *Italiában* elterjedt *cognomen* is inkább ezt támasztja alá. OPEL II, 180.

⁵⁰² A *lex Aelia Sentia* (Kr. u. 4.) értelmében a császári rabszolgákat általában 30 éves koruk felett szabadította fel az uralkodó. A *liberti* a *procuratori* állást 40–45 éves koruk előtt nem tölthették be, amit az e tisztségben elhunyt szabadosok elhalálozási életkora alátámaszt. Hermias az eddig ismert legfiatalabban elhunyt *procurator*, aki ezt megelőzően nagyobb valószínűséggel inkább valamelyik császári villagazdaság vagy földbirtok igazgatását láthatta el, mint bizonyos írónoki státuszokat (pl. *tabularius* vagy *dispensator*). Ahogy másoknál, az ő esetében sem ismert, hogy mennyi ideje működött ezen a poszton, feltehetően a folyamatosság biztosítása érdekében hosszabb ideig, mint a lovagrendi *procuratores*. Az általa betölthető legjelentősebb pozíció még a *procurator provinciae* állása lehetett volna. Vö. WEAVER 1972, 225., 269. és 275–276.

⁵⁰³ NOESKE 1977, 297.

⁵⁰⁴ A hivatalt mint császári szabados betöltötte még: *Romanus Aug(usti) lib(erti) proc(urator) aur(ariarum)* (CIL III 1622; Marcus Aurelius uralkodása alatt), valamint ma még tisztázatlan feladatkörű – talán lovagrendi *procurator* mellett működő – *subprocurator*ként a markomann háborúk utáni időszakban: *Avianus Aug(usti) lib(erti) subprocurator aurariar(um)* (CIL III 1088). Mint *tabularius aurariarum* ismert még *Neptunalis Aug(usti) lib(erti)* (CIL III 1313). A *daciai* aranybányák *procuratori* állásában 161–235 között túlnyomórészt lovagrendű személyek voltak (összesen hét személy felirata ismert). Feltételezik, hogy a császári *liberti adiutor*ként a lovagrendi *procurates* mellé lettek rendelve, és a *collegialitas*nak megfelelően egyszerre ketten viselték a pozíciót, amit egyes esetekben hivatali idejük lehetséges egybeesése sugall (NOESKE 1977, 300–301.), de mások szerint külön, egy-egy bánya élén is állhattak (vö. MROZEK 1977, 97.). A *daciai* aranybányászat különböző társadalmi és igazgatási aspektusairól részletes összefoglalást ad: NOESKE 1977, 271–416. – különösen a 296–306., amely a *procuratores* feladatait taglalja a *vipascai* törvénytáblákra (CIL II 5181 = ILS 6891) is hivatkozva. Vö. még: MROZEK 1968, 307–326. és MROZEK 1977, 95–109.; BLÁZQUEZ MARTÍNEZ 1989, 119–131.; WOLLMANN 1996, 35–54.

⁵⁰⁵ NOESKE 1977, 296. és 347. AMP 1. és WOLLMANN 1996, 45–46.

⁵⁰⁶ Ritkán, de előfordult, hogy a lovagrendbe császári szolgálatban álló felszabadított rabszolgákat is felvettek (pl. Augustus orvosa, Antonius Musa). Alföldy Géza szerint „*die familia Caesaris stellte ebenfalls einen*

hogy nagy vagyona lehetővé tette, hogy a feliraton megjelölt közeli hozzátartozói a maradványait hazaszállítsák, valamint halálának helyén egy síremléket állítsanak.

A felirat uralkodói engedélyre vonatkozó utalásából arra következtethetünk, hogy a *translatióra* nem közvetlenül a halála után kerülhetett sor, hanem egyszer már megtörtént az eltemetése ezen a helyen egy – M. Petronius Classicus *centurio* esetével ellentétben – véglegesnek szánt, ezáltal a római jog szerint *locus religiosus*nak számító *sepulchrum*ba. Ennek alapján nem közvetlenül a halála után vitték Rómába maradványait (*reliquiae*), hanem bizonyos időnek is el kellett telnie az első temetés, valamint a fentiekben már részletezett szertartások alapján történő kihantolás és elszállítás között.⁵⁰⁷ Mivel az elhunyt máshol lett eltemetve, e sírkő is már egy *honorarium sepulchrum* helyét jelölte.

Magáról a síremlékről feliratán kívül nem maradt fenn semmilyen ábrázolásunk vagy leírásunk, ezért ikonográfiai szempontból nem vizsgálható.

B) Máshol eltemetett személyeknek állított kenotáfiumok

Ebbe a csoportba csak a *brigetiói legiotábortól* nyugatra, szekunder helyzetben, késő római kőláda sír részeként napvilágot látott sírsztélé (RIU 591; Kat. I.2.) sorolható,⁵⁰⁸ amelyet a 40 éves korában meghalt Caius előnevű személynek állított örökösneként egy bizonyos M. Ulpus Spesi, továbbá feltételezett szabadosnője, *Iulia [Cai?] liberta*. A felirat igen töredékes és kopott, de eddigi két olvasata⁵⁰⁹ szerint a 4. sorban egyértelműen a *situs Alta R(i)p(a)* látható, amiből arra következtethetünk, hogy az elhunytat a *Pannonia Inferior* középső részén található településen temették el,⁵¹⁰ és *Brigetióban* egy kenotáfiumot állítottak számára.⁵¹¹ Az

Ordoähnlichen, juristisch und funktionell definierbaren Personenverband dar”. ALFÖLDY 1984, 107–108. és 124.

⁵⁰⁷ Ennek alapján az IDR III/3 No. 366. kommentárjában feltételezett balzsamozással tartósított test mint *reliquiae* nem jöhet szóba, mivel egy véglegesnek szánt sírba ennek nem lenne relevanciája. Az akkor uralkodó kremációs rítus elvégzését követően az elhunyt hamvait örök nyugalomra helyezték, majd a kihantolást követően az elhunyt maradványait tartalmazó urnát szállíthatták nagyobb valószínűséggel Rómába.

⁵⁰⁸ Az elhunyt *gentilicuma* és *cognomene* csak részben vehető ki, Borhy L. olvasata szerint C. An[---] [---]canius. BORHY 2006, 71–72. Kat. 41.

⁵⁰⁹ Ld. RIU 591 kommentárja és BORHY 2006, 72. Kat. 41.

⁵¹⁰ A *germaniai Alta Ripa* (ma: Altrip) nevű településsel való megfeleltetést Borhy László kronológiai okokból elvetette (a *brigetiói* felirat korával egy időben nem mutatható ki ott a római megtelepedés). BORHY 2006, 8. (13. jegyzet).

⁵¹¹ Mivel nem bizonyítható, a kérdés nyitva marad, hogy miért nem nyílt lehetőség maradványainak átszállítására (az *Alta Ripa* – *Brigetio* útvonal legfeljebb 230 km távolságot tesz ki), illetve volt-e szükség a szó szoros értelmében vett hazaszállításra. Az elhunyt szülőföldje lehetett a temetési helyén is, de a feliratot állító két személy közel érezte magához, és állandó tartózkodási helyükön is létesíthetett számára – emlékének fenntartása céljából – egy üres sírt; a felirat nem utal e sírkőállításra vonatkozó végrendeleti utasításra, amelyet a megjelölt örökösnek végre kellett hajtania.

örökös vagy annak valamelyik felmenője a *gentiliciuma* alapján Traianus korában kaphatott római polgárjogot.

Az egyenes záródású sírsztélé tetején található tympanon belsejében gorgófő, a sarkokban fejjel lefelé megjelenített delfineket faragtak ki,⁵¹² a fő képmezőben pedig két féloszlop között – a fenti *poetoviói* sírsztéléhez hasonlóan – hullámzó szalaggal átkötött, közepén rozettával ábrázolt, kevésbé megmunkált koszorú látható, amelyet Erdélyi G. *Brigetióban* az *aquincumi* kőfaragóműhelyek hatásának tart,⁵¹³ és a 2. század első felére keltez, amit az örökös neve és részben a *DM* formula is megerősít. Önmagában a feliratból nem derül ki, de nagy valószínűséggel civil foglalkozású volt az elhunyt.⁵¹⁴

A fenti áttekintést követően összegzésképpen elmondható, hogy a három, általam valódi kenotáfiumnak tekintett, vízbe veszett személy sírkövét (két esetben sírsztélét, míg az első esetben feltételesen sírsztélét), bár eltérő időpontban, minden esetben különböző jogállású (bennszülött tús, romanizált bennszülöttek, *servus*) gyermekeknek állították, akik – a négy éves Hilario kivételével – közel azonos életkorban (8, 10 és 11 évesen) hunytak el. Két felirat készíttetőjeként az apa (és rokonai), míg a harmadik esetben a *dominus* van megjelölve. A két *dalmatiai* felirat kapcsán megjegyzendő még, hogy az elhunyt gyermekeket az *infelicissimi* jelzővel illették.

A második csoportban az elhunytak kivétel nélkül római polgárok voltak, a kenotáfiumot pedig elsősorban közeli hozzátartozójuk állította: egyiknél a feleség a férj szabadosával, egy esetben a nagy valószínűséggel azonos rangban szolgáló *collegaként* a fivér (vagy bajtárs). A RIU 592 (Kat. I.2.) esetében viszont az elhunyttal nem állhatott vérségi kapcsolatban a szabadosa mellett feltüntetett örökös. Az elhunytak mind a vagyonosabb társadalmi réteghez tartoztak: egy császári *libertus procuratori* hivatalban, egy *centurio*, míg a RIU 592 feliraton az elhunyt szabadosa utal arra, hogy korábban volt rabszolgája.

⁵¹² A Medusa-fő – portré jellegéből adódóan – magát a halottat ábrázolhatta delfinek kíséretében, „*az égi vizeken ők szállítják az elhunytat*”. GÁSPÁR 2016, 37–38.

⁵¹³ Erdélyi G. egy-két kivételtől eltekintve a *brigetiói* koszorús sírkövek nagy részét gyakorlatlan mesterek munkájának tartja. ERDÉLYI 1974, 33.

⁵¹⁴⁵¹⁴ Az elhunyt katonai foglalkozására utalhat, hogy a sírsztélét a *legiotábor* közelében, azaz militáris közegben állították fel, továbbá a koszorús sírsztéléket a katonai kitüntetéssel összefüggésbe hozható szimbolikája miatt kapcsolatba hozták a katonasággal (lásd lentebb), de a bennszülött és civil lakosság körében is elterjedt. Vö. GÁSPÁR 2016, 121. A sírszöveg közvetlenül nem céloz sem aktívan elhunyt katonai pozíciójára, sem *veteranus* létére, így nem hozható összefüggésbe sem a *Brigetióban* állomásozó *legio I Adiutrix* alakulatával, sem pedig a tárgyalt sírkő állításakor az elhunyt eltemetésének helyén, *Alta Ripában* Hadrianus korától kezdve állomásozó *ala I Brittonum civium Romanorum*, illetve azt megelőzően az *ala Siliana civium Romanorum* csapatokkal. VISY 1988, 116–117. és VISY 2003, 126.

A második csoportot képező három feliratból kettő biztosan sírsztélé volt (a fentiekkel együtt tehát összesen négy). Ahogy az *amantinus* fiú, úgy a *daciai procurator aurarium* esetében sem ismert a síremlék típusa. Ikonográfiai szempontból tehát csak a négy sírsztélé volt vizsgálható, amelyek azonban – kis számuk miatt is – kevés közös vonást mutatnak. Az elhunyt(ak) ábrázolása (portréja) csak az egyik sírkövön fordul elő,⁵¹⁵ a díszítőmotívumok pedig többnyire eltérnek. Díszítőelemeikben közös a sírköveken egyébként is gyakran ábrázolt stilizált rózsza, a rozetta megjelenése: a *dalmatai* sírsztéléken az oromzat közepén hatszirmú, míg a *poetoviói centuriónál* a fő képező alsó két sarkában egy-egy tizenkét szirmú rozetta-díszítés lett kifaragva. A koszorú motívuma megjelenik mind az utóbbi esetében, mind pedig a szőnyi sztélén, amely az ún. koszorús sírkövek azon csoportjába tartozik, ahol a koszorú közepét – esetünkben talán mindkettőnél nyolcszirmú – rozettamotívum díszíti. A *poetoviói* sírkő az említett csoportnál korábbi, és eltér abban, hogy a koszorú nem közvetlenül a feliratos mező feletti képezőben, a mellképet helyettesítendő, hanem a tympanonban kapott helyet. A szimbolika szempontjából többféleképpen értelmezett,⁵¹⁶ eleinte katonai közegeben, majd civil személyek sírkövein is elterjedt koszorú-ábrázolás a kenotáfiumszerű sírkövek között is előfordul.⁵¹⁷ Ugyan a Xenophónnál olvasható egyik részlet szerint az elhunyt bajtársaknak készült nagy, közös kenotáfiumot – miként a sírokat általában – szintén koszorúkkal díszítették,⁵¹⁸ aminek ezért nem szükséges különösebb jelentőséget tulajdonítanunk. A síremlékeken igencsak elterjedt palmetta-díszítés csak Ursinus *dalmatai*, valamint a *centurio pannoniai* sírsztéléjének oromzatának szélén (utóbbinál a

⁵¹⁵ A kenotáfiumszerű síroknál a portré viszont gyakori elemét képezi a síremlékeknek (lásd alább).

⁵¹⁶ Az általában tölgyfa levéléből vagy babérlevélből készült koszorú (*corona*) ábrázolása – amely az *italiai* eredetű levélkoszorús medaillonba foglalt portré, az *imago clipeata* leegyszerűsödéséből alakult ki – főmotívumként *Italiában* és nyugaton ritka, míg *Moesia*, *Dacia*, *Noricum* és *Pannonia* területén nagyobb számban fordul elő. *Pannoniában* elsőként a *carnuntumi* és *aquincumi* katonasírköveken jelent meg az 1. század végén, amelyet – tetején *clipeusszal* és alján egy *taeniával* kiegészítve – első sorban a katonák bátorságának és hősiességének kitüntetésére való utalásként interpretálnak (pl. HOFMANN 1905, 17.; SCHÖBER 1923, 168.; ERDÉLYI 1929, 11. és ERDÉLYI 1974, 19.). Ez összefüggésben áll azzal, hogy a koszorú mint győzelmi szimbólum általánosan elterjedt volt nemcsak a temetési, hanem a katonai kontextuson kívül is (pl. atléták esetében). Cumont – amellet, hogy a halál feletti győzelem szimbólumaként értelmezte – a motívumot több helyen is összefüggésbe hozta a halhatatlanság kifejezésével (vö. CUMONT 1942, 154.; 341.; 429. és különösen: 474–484.), míg más megközelítés szerint inkább az elhunyt előktől való megkülönböztetésére, az élet és halál szétválasztására használták (pl. a sírsztélék lábuzatán előforduló ajtó-motívumokon való előfordulásuk esetében; vö. DAVIES 1978, 203–220.). Ezzel szemben A. Schöber úgy vélte, hogy civil személyek sírjain való megjelenésükkel és elterjedésükkel a koszorúk eredeti jelentésüket elveszítették, és első sorban díszítőelemként az általánosan elterjedt sírkoszorú megörökítését szolgálták, pótolva az igazi koszorúkat, és ezáltal közvetve utalva a halottakról megemlékezésre és ehhez kapcsolódó ünnepekre (pl. májusban a *Rosalia*). Erre vonatkozóan további irodalommal: SCHÖBER 1923, 169. és 201., valamint ERDÉLYI 1929, 14. A koszorús sírkövek kialakulása és *aquincumi* műhelykérdése kapcsán lásd még: BURGER 1959, 9–26. és NAGY 1971, 107–124. és legutóbb az *aquincumi* faragott sírkövek kapcsán: SZABÓ 2015, 156–161. A koszorúhoz kapcsolódó szimbolika kapcsán újabban: GÁSPÁR 2016, 119–122. Az *eraviscus* sírköveken előforduló koszorú-ábrázolásokhoz lásd még: MARÓTI–MRÁV 2004, 254. Nr. 7.

⁵¹⁷ Vö. T. Plotius Pampilus *miles legionis* sírköve. TitAq II, 682. és SZABÓ 2015, 161.

⁵¹⁸ Xen. *Anab.* VI, 4, 9.

koszorú két oldalán) látható. A vizsgálható kenotáfiumokat jelölő sírkövek formáját és díszítését tekintve azonban megállapítható, hogy összességében nem térnek el a valódi temetkezéseket jelölő társaiktól, nem különíthetők el – feliratukon kívül – olyan világos tulajdonságok, amelyekkel a csoport egyértelműen körülírható vagy jellemezhető lenne.

A kenotáfiumszerű síremlékekkel ellentétben e hat, nagy biztonsággal kenotáfiumnak nevezhető sírkő közül mindössze csak egyet állítottak katonának, ami meglepő, ugyanis náluk a legnagyobb a kockázata annak, hogy egy messzi hadjárat során eltűnjenek vagy a távolban (akár tömegsírba) temessék el őket. A többi személy vagy gyermek volt, vagy polgári foglalkozású. Annyi összefüggés azonban megfigyelhető, hogy mindkét *translatió*val kapcsolatba hozható kenotáfium távolban „állami” szolgálatot teljesítő, magasabb rangban álló személynek (*centurio*, *procurator*) készült, akik ráadásul mindketten *Italiából* (Rómából) származnak. A nemek arányát tekintve a nők a kenotáfiumok között alulreprezentáltak (egy kislány), ami részben korlátozott mobilitásukkal magyarázható.⁵¹⁹

A sírok szövegében kifejezésre jut, hogy a fenti esetek felénél nem is elsősorban „szükségből”, azaz a holttest eltűnése miatt hoztak létre kenotáfiumot, hanem inkább a máshol eltemetett (vagy „máshová szállított”) személyeknek állítottak egy síremléket, fenntartva emléküket, akár kultikus céllal,⁵²⁰ akár „sírótlékként”, annak ellenére, hogy vallási védelemben elviekben nem részesültek. A bemutatott – elsősorban a tágabb értelemben vett *Illyricum* és *Dacia* területéről származó – kenotáfiumok keletkezése kapcsán megállapítható, hogy a súlypont elsősorban a korai, 1–2. századi síremlékeken van, csak a két *dalmatiai* felirat nyúl át a 3. századra.

A *desideratus* melléknévi igenevet használó sírfeliratok

Miként fentebb láthattuk, a sírkövet állítók a *desideratus (est)* melléknévi igenevvel – az egyik interpretáció szerint – azt fejezhették ki, hogy hozzátartozójuk elveszett, tehát holtteste nem jutott vissza hazájába, ahol a végtisztességet megadhatták volna neki. Az általam vizsgált

⁵¹⁹ L. E. Tacoma és R. A. Tybout megállapították, hogy a női mobilitás elsősorban a házassággal való összefüggésben fordul elő: „*marriage was viri-local*”, azaz a nők legtöbbször a házasság révén hagyják el szülőhelyüket és költöznek férjük otthonába, amely némely esetekben nagyobb távolságot ölelhet fel; a későbbiekben pedig többnyire férjüket kísérve utaztak. Az általuk vizsgált, Római Birodalom görög nyelvű, keleti feléből származó epigrammákból arra következtettek, hogy a szülőfölddel való kapcsolat nagyobb távolságok esetén sem szakadt meg teljesen. TACOMA–TYBOUT 2016, 364–366. A CIL VIII 152 (*Africa proconsularis*) felirat szerint a házaspár útja során hunyt el a feleség *Carthagóban*, és onnan szállította a férj haza maradványait. A *viminaciumi* CIL III 8135 felirat esetében nem zárható ki, hogy az itt katonai szolgálatot teljesítő férjet követte *Moesia Superiorba* felesége, akinek maradványait a férjnek valamilyen oknál fogva nem állt módjában hazaszállítani. Vö. még TYBOUT 2016, 398.

⁵²⁰ Vö. Verg. *Aen.* III, 300–305.

területen az e formulát használó sírkövekből 12 db ismert eddig, amelyek 14 személyt említenek meg, a Római Birodalom területén pedig ezekkel együtt összesen 19 darabot tartanak számon.⁵²¹

A római provinciális kőfaragás egyik mestermunkáját képezi még töredékesen is Aelius Septimus mészkőből faragott sírsztéléje (CIL III 10969=4310; RIU 509; Kat. II.5.), amelynek művészi kidolgozása mellett jelentősége abban áll, hogy maga a *desideratus participium* legkorábban ezen a sírkövön fordul elő. 1782-ben került elő Szönyben; oromzata és a sírfelirat nagy része letört, mindössze a figurális ábrázolással ellátott fő képmező maradt ránk.⁵²² A képen csatajelenet látható két központi alakkal. Jobb oldalon egy vállra vetett, korongfibulával összefogott köpenyben, hosszú ujjú felsőruházatot és nadrágot, valamint övet viselő, hosszú hajjal, jobb füle mögött az ún. germán *nodusszal* és három csomóba vagy tincsbe rendezett szakállal ábrázolt, térdre rogyó germán harcost láthatunk, jobb kezében törött lándzsát fog. Tőle balra egy sisakos római katona áll – akit a szakirodalomban magával az elhunyttal azonosítanak⁵²³ – mellpáncélban, jobbában kivont kardot, bal kezében nagy kerek pajzsot tart. A bal kezét megadóan felemelő germán harcos vele ellentétes irányban néz felfelé, mellette balra a földön egy levágott fejű bajtársa látható, a háttérben jobbra pedig ovális pajzsot tartó szakállas germán harcos, mögötte egy másik sisakos germán vagy inkább római alak feje jelenik meg.⁵²⁴ *Pannoniában* egyedülálló mind a dombormű tárgya, mind pedig a többrétegű ábrázolási mód, továbbá közel áll a Traianus- és az ábrázolt eseményeket tekintve egyidejű Marcus-oszlop csatajeleneteihez, bár direkt kapcsolat nem mutatható ki közöttük.⁵²⁵ S. Perea Yébenes hívta fel a figyelmet arra, hogy a római császárkori

⁵²¹ Ld. még: CIL XIII 8070 (Bonn/*Germania Inf.*, 3. szd.): *qui bello desiderat[us] est*; CIL XIII 7323 (Rödelheim/*Germania Sup.*, 3. szd.): *bello desideratus*; CIL V 7366 (*Dertona/Italia*, 3. szd.): *acie desideratus*; CIL V 6998 (*Taurinum/Italia*, 3/4. szd.): *acie desid(eratus)*; CIL XI 705 (*Bononia/Italia*, 3. szd.): *qui in bello Thracico acie desideratus fuit*. Vö. REUTER 2005, Kat. Nr. 5–6., 10–11., 13. CIL VIII 4416 (Oued Chaaba/*Lambiridil Numidia*): *desideratus in acie*. Továbbá: BERTOLAZZI 2015, 303. (*Lambaesis/Numidia*): *acie desideratus (!)*.

⁵²² Előkerülését követően Budára vitték, majd az Egyetemi Könyvtárba került (CIL III 4310), 1873 óta a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Paulovics I. a sírkő hátsó felének durva megmunkálása alapján feltételezte, hogy valamilyen „*épitménybe, esetleg aediculába volt esetleg befalazva*”, továbbá a bal oldalon látható lyukból a római korban történő másodlagos felhasználásra (küszöbkő?) következtetett. PAULOVICS 1945, 211–212. Lásd még: SCHÖBER 1923, 55. Nr. 117. és 170.

⁵²³ PAULOVICS 1945, 212., ERDÉLYI 1974, 35. és NAGY 2007, 106.

⁵²⁴ A háttérben lévő alakokban a germán hadifoglyo(ka)t elvezető római katonát látja: PEREA YÉBENES 2009, 60. és ŠAŠEL KOS 2016, 221.

⁵²⁵ Erről bővebben: SCHÖBER 1923, 170.; PAULOVICS 1945, 213–215., BARKÓCZI 1944–1951, 26. és 38. és ERDÉLYI 1974, 34–35.

sírábrázolások között ritka a háborúban elesett katonák hősként, „fölényes győztesként” való, heroizáló megjelenítése.⁵²⁶

Aelius Septimus⁵²⁷ a *legio I Adiutrix* egyik *centuriájának optiója* volt, így a *principales* közé tartozott, és a *centurio* helyetteseként felügyelte az egységük mögött a hadrend és a parancsok betartását. Az elhunyt a forrásainkban a markomannokkal és a kvádokkal általában együtt említett, és nagy valószínűséggel az utóbbiak elleni hadműveletek részét képező *naristi*⁵²⁸ elleni hadjáratban vesztette életét, akiknek szállásterülete Barkóczi L. meghatározása szerint a Cseh-medence vagy attól keletebbre, a Kárpát-medence északnyugati része lehetett.⁵²⁹ A sírkő a kvád-markomann háborúk idejére, 171–172 körülre keltezhető.⁵³⁰ Töredékessége miatt a felirat állítóiról nincsen információnk.

A Veponius Quartinus távolban történt halálát említő felirat (CIL III 4857) a mai karintiai Sankt Veit an der Glan nevű településen került elő a Szent János-kapu előtt (az azonos nevű templom a városfalon kívül állt és a 18. században dőlt össze) az egykori *Virunum* territoriumán (*Noricum*); a síremléknek azóta nyoma elveszett, arról pedig nincsen semmilyen adatunk sem, hogy a feliraton kívül tartalmazott-e bármilyen ikonográfiai elemet.⁵³¹ A feliratot egy bizonyos Veponius Avitus állította még életében magának és feleségének, valamint – bár a felirat nem említi – feltehetően a távolban elhunyt fiuknak,⁵³² de kétségkívül közeli hozzátartozójuknak. Veponius Quartinus a *legio II Italica legionariusaként* 35 évesen, 4 év szolgálat után halt meg (*bel[lo] D<a=u>c(i)co desider(ato)*) az egyik *daciai*, talán a

⁵²⁶ PEREA YÉBENES 2009, 45. és 60. Erdélyi G. is legközelebbi párhuzamként nem véletlenül az athéni *Kerameikosból* (Dipylon-temető) ismert, tematikájában és elrendezésében is hasonló sírsztélét említi, amelyet a *korinthosiai* elleni csatában (Kr. e. 394) elesett Dexileosnak állítottak (Kr. e. 4. szd. eleje). ERDÉLYI 1974, 35. – 68. jegyzet.

⁵²⁷ *Gentiliciuma* alapján egy Hadrianus alatt római polgárjogot kapott személy leszármazottja lehet, a Septimus *cognomen* – *Noricumot* leszámítva – nem számít gyakorinak a térségben. BARKÓCZI 1964, 324.

⁵²⁸ Ehhez összefoglalóan lásd: ALFÖLDY 1987, 334. és 38. lábjegyzet. A nép nevének előfordulása M. Naevius Primigenius *libertus* 1. századi sírkövén követhető még nyomon, aki *domo Naristus*, valamint M. Valerius Maximilianusnak állított, *Diana Veteranorum*ban (*Numidia*) előkerült tiszteleti feliraton, amely a szenatori rangú férfi *cursus honorumában* többek között a *praepositus equitus gentium Marcomannorum Naristarum Quadorum* tisztségét is megemlíti. AE 1956, 124. és DOBÓ 1975, 536. Barkóczi L. a töredékes népnév kezdőbetűjét a 3. sorban V-nek olvasta, így *Naristarum* vagy inkább *Varistarum* népnévre egészítette ki a töredékes részletet (BARKÓCZI 1957, 94.). V. Rosenberger szerint azonban ez csak *naristae* lehet jelzős szerkezetben, sőt az *expeditio* mellett inkább a [*N*]aris(*tica*) kiegészítést preferálja (vö. *Germanica* vagy *Parthica*) a Barkóczi által javasolt *pluralis genitivus* helyett. ROSENBERGER 1992, 104–105. M. Šašel Kos megkérdőjelezi a töredékesség miatt, hogy a *naristae* elleni hadjáratot említi a felirat. ŠAŠEL KOS 2016, 221.

⁵²⁹ BARKÓCZI 1957, 97.

⁵³⁰ FPA 3, 155. Nr. 8.

⁵³¹ PETROVITSCH 2006, 138–139., továbbá HANDY 2011–2012, 42.

⁵³² ŠAŠEL KOS 2016, 219.

szabad dákokhoz köthető betörés során a 3. század első felében, talán *Illyricum* valamelyik Duna menti részén (a feliraton elírás lehet az *Ieliria*).⁵³³

Nagy valószínűséggel szintén *Virunum* territoriumáról származhat Aurelius Secundianus sírfelirata (CIL III 4835; Kat. II.2.), amelynek pontos előkerülési helye ismeretlen, ma Sankt Thomas am Zeiselberg templomának déli falába építve látható. A sírsztélét egy felszabadított rabszolga, bizonyos Aurelius Senilis állíttatta *patronus*ának, aki a *legio II Italica* 30 évesen elhunyt *duplarius*a volt, azaz a közkatonák mindenkori alapsoldjának kétszeresét kapó altisztek (*principales*) második rendfokozatában szolgált, *beneficiarius*ként.⁵³⁴ Nem zárható ki, hogy nem volt közelebbi hozzátartozója, és ezért felszabadított rabszolgája gondoskodott síremlékéről, aki ezáltal – bár a felirat nem említi meg – örököséként a végrendeletének tett eleget.⁵³⁵ A kétszeresen profilált keretű, három sorban is a profilkereten kissé túlfutó felirat fölött oromzatban végződő fülkében a katona igényesen kidolgozott, pofaszakállas mellképelátható, aki *tunicát* és egy jobb kart szabadon hagyó, vállnál korongfibulával összefogott, bal váll fölött pedig visszahajtott, rojtosszegélyű *sagumot* visel; utóbbi ruházati elem keltező értékkel is bír, mivel használata a római hadseregben a 3. századtól terjedt el.⁵³⁶ Aurelius Secundianus egy közelebről meg nem határozott háborúban (*im (!) bello desideratus (!)*) vesztette el életét;⁵³⁷ M. Handy – figyelembe véve, hogy az időszakban a *legio II Italica* mely területeken vett részt háborús eseményekben – elsősorban a Maximinus Thrax alatti dák háborúkat vagy a Philippus Arabs és Decius uralkodása alatti Al-Duna vidéki, dákok, karpok és gótok elleni harcokat tartja valószínűnek.⁵³⁸

⁵³³ H. Petrovitsch Maximinus Thrax 236. évi hadjáratának idejére keltezi (PETROVITSCH 2006, 138. és 291.), M. Šašel Kos pedig szintén a 3. század első felére – M. Handyhez hasonlóan (HANDY 2011–2012, 44–45.) inkább Philippus Arabs uralkodása idejére – teszi a sírkő készítését (ŠAŠEL KOS 2016, 219.).

⁵³⁴ Vö. DOMASZEWSKI 1967, 71.

⁵³⁵ S. Perea Yébenes megjegyzi, hogy Aurelius Senilisnek szabad emberként ez lehetett az első törvényes cselekedete a végrendeletben foglaltak végrehajtásával. PEREA YÉBENES 2009, 67.

⁵³⁶ A négyzögletű posztóból készült köpenyt a 3. században háromszögletű vagy kerek kivágással, olykor kapucnival ellátva hordták, jobb vállon fibulával összefogva. Használatát a hosszú ujjú *tunicával*, gyűrűcsatos *cingulummal* és hosszú nadrággal (*braccae*) együtt már Caracalla uralkodása alatt rendszeresítették a római hadseregben. HANDY 2011–2012, 42–43.

⁵³⁷ H. Petrovitsch nem tett kísérletet a kérdéses háborús esemény meghatározására. PETROVITSCH 2006, 291.

⁵³⁸ HANDY 2011–2012, 44. és ugyanezt fogadja el: ŠAŠEL KOS 2016, 221–222. Septimius Severus uralkodása végén a *legio II Italica*t Britanniába vezényelte, azonban ebben az esetben *expeditió*ról van szó és nem *bellum*ról, mint az a feliraton szerepel. HANDY 2011–2012, 44. Ugyanitt M. Handy nem zárja ki egy *Noricum*tól északra élő germánok elleni sikeres bevetés lehetőségét sem, amellyel kapcsolatba hozható a Kugelstein bei Deutschfeistritz Hercules és Victoria szentélyében Marcus Munatius Sulla Cerialis *legatus legionis*nak ajánlott oltár. PETROVITSCH 2006, 291. S. Perea Yébenes Caracallának erre az alamannok elleni 213. évi hadjáratára teszi a katona elését, de a fentiekől eltérően tévesen felvet egy gótok elleni 214-es (de: első betörésük említése 238-ra tehető! – SHA *Max. Balb.* 16,3) *daciai* háborút („*en el año 214, vexillationes deesta unidat luchó contra los godos en Dacia*”), amelyben a *legio* egyik *vexillatio*ja részt vett volna. PEREA YÉBENES 2009, 67.

Aurelius Victor sírsztéléje (CIL III 11700; Kat. II.3.) 1890-ben került elő *Celeiától* nem mesze, a mai Dobrna nevű település Szent Miklós (Sv. Miklavz) templomának padlózatában, ahol ma is a szentély apszisába falazva található.⁵³⁹ A *legio II Italica* 30 éves korában elveszett katonájának Aurelia Lupula nevű felesége állította a sírkövet, amelyen a kétszeresen profilált keretű feliratos mező fölött az elhunyt egészalakos, álló portréja jelenik meg 3. századra jellemző katonai öltözetben (hosszú ujjú, rövid *tunica* széles *cingulum militiae*vel és *sagum*) és fegyverzetben (ovális alakú pajzs, lándzsa,⁵⁴⁰ kard nagy korong alakú kardkoptatóval).⁵⁴¹ Miként Aurelius Secundianus sírsztéléjén, itt is csúcsosan felemelkedő, lefelé nyitott orommező van a sírkő tetején, míg felső sarkaiban egy-egy tengeri lény (delfinek, hippocampusok?) látható. A katona az egyik gótok elleni háború során vesztette életét (*bello desideratus hoste G<u=o>tica*), akiket a források először – a felirat keltezése és Aurelius Victor halálának időpontja szempontjából terminus post quem – Maximinus Thrax uralkodása végén, 238-ban említenek *Histria (Moesia Inferior)* kirablása kapcsán,⁵⁴² és ettől fogva számos alkalommal törtek be a Római Birodalom területére. H. Petrovitsch szerint az elhunyt inkább Decius császár (249–251), mint Claudius Gothicus (268–270) uralkodása alatt harcolhatott a gótok ellen.⁵⁴³

Pannonia (Superior) területén legnyugatabbra Iulius Paternus és Iulius Fuscus közös sírfelirata (CIL III 4375; Kat. II.4.) került elő Ravazdon az egykori Szent Vilebald-domb középkori templomának romjaiból, ahonnan 1826-ban a pannonhalmi bencés apátság könyvtárának építéséhez elszállították, és jelenleg is ott található meg befalazva.⁵⁴⁴ Bizonytalan, hogy a profilált keretbe foglalt – bármiféle figurális ábrázolás, dekoratív elem

⁵³⁹ CIL III 11700. leírása alapján. A sírsztélé előkerülés körülményei kapcsán eltérő információkat olvashatunk: M. Šašel Kos V. Pflaum szerint 1889-ben egy Vrba nevű, Dobrna melletti településen került elő; utóbbi helység Szent Miklós templomának déli falába építették be a sírsztélé. PFLAUM 2007, 292. és ŠAŠEL KOS 2016, 217. M. Handy a sírkő előkerülés helyeként – feltehetően hibásan – Cillét (*Celeial/Celje*) említi, ahol 1890-ben találták meg, és ma az említett templom apszisába falazva látható. HANDY 2011–2012, 41.

⁵⁴⁰ S. Perea Yébenes tévedett, amikor a lándzsa hegyét sasként értelmezte, és ennek alapján – a felirat szövegével ellentétben (miszerint egyszerű *miles*ről van szó) – felmerül, hogy a katona esetleg *aquilifer*ként vesztette volna életét. PEREA YÉBENES 2009,

⁵⁴¹ UBL 2013, 162–183. A Vodiceban talált kerek kardkoptató kapcsán említi még a sírkövet PFLAUM 2007, 292–293.

⁵⁴² HANDY 2011–2012, 43. idézi SHA *Max. Balb.* 16,3. Ebben az esetben is meg kell említeni Perea Yébenes tévedését, miszerint Aurelius Victor is „*combatio contra los godos en época de Caracalla*”. PEREA YÉBENES 2009, 68.

⁵⁴³ Az AIJ 1, 10. szerint a sok ligatúra és az elhunyt viselete a 3. század második felére utal, H. Petrovitsch szerint az ilyen jól megmunkált feliratos kövek a dunai provinciákban a 3. század második felében már nagyon ritkán fordulnak elő, ezért hajlik inkább a felirat keltezését illetően Decius gót háborújának idejére. PETROVITSCH 2006, 206. és 291.

⁵⁴⁴ CIL III 4375. és a Pannonhalmi Bencés Apátság Múzeumának internetes katalógusa (<https://muzeum.osb.hu/sirtabla> – a letöltés időpontja: 2018. január 29.), továbbá BÍRÓ 2007, 22.

vagy annak említése nélkül fennmaradt – sírtábla eredetileg is önálló feliratként funkcionált, vagy egy nagyobb síremlék (pl. sírépítmény) részét képezte-e;⁵⁴⁵ talán ezzel magyarázható a *D(is) M(anibus)* formula hiánya is. A sírtáblát Iulia Fuscinilla állította két, meg nem nevezett háborúban (*bello desiderat(o)*) elhunyt fiának, akik mindketten a *legio I Adiutrix* katonái voltak; a felirat más családtagot (pl. apa) nem említ. Iulius Paternus 29 évesen 6 év szolgálat után hunyt el altisztként *signifer* beosztásban, míg testvére egyszerű közkatonaként 27 évesen, rövid, két év szolgálat után vesztette életét.⁵⁴⁶ Mindhármana Iulius/Iulia *nomen gentilit* viselik, aminek alapján Barkóczi L. feltételezte, hogy ide települt nyugat-pannoniai *veteranusok* leszármazottai lehetnek, a Paternus és a Fuscus *cognomen* pedig sűrűn fordul elő Észak-Itáliában, előbbi nyugaton is igen gyakori.⁵⁴⁷ A felirat, elsősorban a hiányzó *praenomina* alapján, a 3. századra keltezhető.⁵⁴⁸

Iulius Tatulo – eredetileg sírsztélé részét képező – sírfelirata (CIL III 3553; Kat. II.6.) Budán került elő a 18. században, azóta elveszett.⁵⁴⁹ A sírsztélét Septimia Quintilla nevű felesége egy bizonyos Probillával (talán *liberta*?) és Quintillianus fiukkal állította a *legio II Adiutrix* valamelyik *tribunusa* mellett *beneficiarius tribuni* rangfokozatban szolgáló, másfélszeres zsoldban részesülő (*sesquiplarius*) katonájának. A talán *illyr* eredetű *cognomen* viselő⁵⁵⁰ elhunyt egy meg nem jelölt hadjárat során vesztette életét (*fuit in exped(itione) bello desider(atus)*) 45 évesen, a feliraton a szolgálati éveket nem tüntették fel. A feljegyzésekből tudjuk, hogy a sírkő felső része letört, de a feliratos mező fölött egy – talán álló alakhoz tartozó – láb ábrázolása volt csak látható.⁵⁵¹ Ennek alapján azonban mindössze annyiban lehetünk biztosak, hogy a sírkövön a feliraton kívül volt valamilyen ábrázolás is, azonban a megmaradt részletről rendelkezésünkre álló információk alapján vagy valamilyen jelenet (pl.

⁵⁴⁵ A feliratos tábla – bár a pontos leletösszefüggés nem ismert – elsősorban sírkert kerítőfalának része lehetett. Vö. KREMER 2001, 359–360.

⁵⁴⁶ A *desideratus* melléknévi igenév használata alapján csatátéren elveszett személyeként kezeli a két elhunytat: PEREA YÉBENES 2009, 62. és 77. n° 41. és ŠAŠEL KOS 2016, 221.

⁵⁴⁷ BARKÓCZI 1964, 270., 313. és 320.

⁵⁴⁸ Ez a keltezés szerepel M. Reuter katalógusában is. REUTER 2005, 261. Nr. 19. Bíró Szilvia a sírkövet a 2. századra keltezi. BÍRÓ 2007, 22. és 63. jegyzet

⁵⁴⁹ Budán „a *Schechinyi grófnő háza előtt*” egy kőrákásban került elő (CIL III 4375). Korábban a Zichy családé volt a Schéchenyi grófnő tulajdonát képező épület, amelyet 1888-ban mint a Korona-uradalom tisztartói épületét (már Budapest, III. kerületi Polgár u. 6–8. szám alatt) elbontottak, és a helyén épült meg az óbudai dohánygyár; a sírkőnek ezt követően nyoma veszett. Vö. TitAq II 641.

⁵⁵⁰ A Tatulo név talán *illyr* eredetű. A 2. század végére a Iulius *cognomen* viselők – főként katonaként szolgáló férfiak – száma hirtelen megugrott, nagy valószínűséggel a markomann-szarmata háborúk során idevezényelt afrikai és keleti *vexillatiók* katonáit nem küldték vissza, hanem áthelyezték valamelyik *pannoniai legio* kötelékébe. A Iulii eredete azonban nem határozható meg pontosan. Egy részük *Dalmatiából* származik, de *Noricumból* jött személyek is előfordulnak közöttük. BARKÓCZI 1964, 275–276. és 325.

⁵⁵¹ Lásd: TitAq II 641.

áldozat vagy *venatio*) vagy inkább egy teljes alakot megjelenítő portréábrázolás részét képezte. A felirat a nevek (elhagyott *praenomen*) alapján a 3. századra keltezhető.

Aquincumban – azonos előkerülési helyük alapján egy közös sírparcellából került elő – Aurelius Bitus 38 évesen elhunyt *cornicen*⁵⁵² és 4 éves fia, Aurelius Vitalinus közös sírsztéléje (CIL III 15159; Kat. II.7.), valamint a kisgyermek kisméretű szarkofágja,⁵⁵³ amelyet korábban apja készíttetett neki, aminek alapján bizonyos, hogy apjánál előbb hunyt el. A *legio II Adiutrix* katonája 18 év katonai szolgálat után esett el egy közelebbiről meg nem nevezett háborúban, a közös sírsztélét pedig Aurelia Quintilila nevű felesége állította férjének és fiának, valamint további három gyermeküknek,⁵⁵⁴ akiknek nem tüntették fel az elhalálozási életkorát. Az apa a Marcus Aurelius uralkodását követően Aquincumban nagyobb számban megjelenő thrákokra jellemző *thraciai cognomen* visel.⁵⁵⁵ A kettős ívvel ellátott fülkében apát és fiát egymás mellett ábrázolták katonaruhában, úgy hogy fejük az ívekbe került, a magasság-különbséget pedig kis oltárszerű talapzattal oldották meg.⁵⁵⁶ Mindkét alakot rövid, kerek csatos *cingulum militiae*vel összefogott *tunicában*, jobb vállon korongfibulával összefogott *sagumban* faragták ki. A rövid hajú és szakállú apa bal oldalán hangszere, bal karján pedig hosszúkás pajzsa, jobb kezében pedig a kürt sípját vagy irattekercset tartja,⁵⁵⁷ míg a fiú jobb kezének két ujjával a bal kezében lévő irattekercsre mutat.⁵⁵⁸ A sírkő oromzatát

⁵⁵² A feliraton a *CORN* rövidítés *corn(icini)* feloldását egyértelművé teszi a portrén ábrázolt kürt, így az elhunyt a *legi*ónak nem *corniculariusa* volt, miként több helyen is szerepel (vö. ERDÉLYI 1974, 47. vagy REUTER 2005, 258.)

⁵⁵³ A szarkofág, amely elülső oldalának két szélén az apát és fiát ábrázolják: CIL III 15160. Előkerülésük kapcsán: KUZSINSZKY 1900, 34. és 36.

⁵⁵⁴ Név szerint Bitilla, Dalmatius és Quintilianus.

⁵⁵⁵ Lányának Bitilla neve szintén *thraciai* eredetű. BARKÓCZI 1964, 277., 292. és 307.

⁵⁵⁶ Erdélyi G. feltételezi, hogy a fiú oltáron való ábrázolásának számunkra ismeretlen, szimbolikus jelentősége lehet, a gyermek katonaruhában történő ábrázolása pedig meglátása szerint a katonai szolgálat 3. században kialakult családon belüli öröklésével áll összefüggésben. ERDÉLYI 1974, 47. S. Perea Yébenes is foglalkozott a sírkő ikonográfiájával, és az arc, a korban egyébként is elterjedt hajstílus, a gesztus és a ruházat alapján merész és kevésbé bizonyítható következtetésre jutott, hogy a két egészalakos portré egy és ugyanazt a személyt ábrázolja. Miként Aelius Septimusnál, itt is a bátor és hős katonát kívánják egyedi módon megjeleníteni, az elhunytat „szobortalapzaton” mutatják be még egyszer, szembeállítva egymással egy konvencionális portrét egy „heroikus” megjelenítéssel. PEREA YÉBENES 2009, 72. Jelen esetben azonban a felirat szövege ennek ellent mond, és egyértelművé teszi, hogy Aurelius Bitus fiát ábrázolják. Részben hasonló, két alakot bemutató portréábrázolás látható egy katona *noricum*i sírsztélé-töredékén (Öblarn, Ausztria; CSIR Ovilava, Nr. 50.; LUPA 575), amelyen az elhunyt katona mellportréja mellett egy kisebb, de egészalakosan ábrázolt férfialak fegyvereket tart, aminek alapján egyértelmű, hogy a fegyverhordozó szolgát jelenítették meg szintén hasonló frizurában.

⁵⁵⁷ Pl. KUZSINSZKY 1900, 35. szerint a sípot, míg HOFMANN 1905, 86., SCHÖBER 1923, 74. és PEREA YÉBENES 2009, 71. szerint irattekercset tart, amely A. Schöber szerint nem lehet sem a posztumus kapott katonai diploma, sem végrendelet.

⁵⁵⁸ Az irattekercs jelentését nem ismerjük: polgárjogra, végrendeletre, hivatali kitüntetésre, de a képzettségre vagy a hatalomra is utalhat. Ennek összefoglalását az ujjtartás szimbolikájával lásd: GÁSPÁR 2016, 66–70.

ornamentális motívumok⁵⁵⁹ töltik ki, míg a portrék alatt áldozati jelenet (*tripus* két oldalán elnagyolt szolgálok) látható. Mind a nevek (hiányzó előnév), az előkerült szarkofág, mind pedig a katonai viselet inkább a 3. század első felére kelteznek a sírsztélét.⁵⁶⁰

Intercisa/dunapentelei lelőhellyel három feliratot ismerünk. Aurelius Ausianus sírfelirata (CIL III 10317; Kat. II.9.) eredetileg innen kerülhetett a vadaspusztai Jankovich-gyűjteménybe, majd a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁵⁶¹ A nevek alapján 3. századra keltezhető sírkövet felesége állíthatta,⁵⁶² akinek csak a *nomen gentilije* maradt fenn (*Aure[lia ---]*) töredékesen, ugyanakkor megemlíti az elhunyt szülőket, a *legio I Adiutrix* 70 évesen elhunyt *veteranusát*, Aurelius Gaiant és Aurelia Valentinát. Aurelius Ausianus 40 évesen, és – bár hiányos számadattal maradt meg, de – legalább 20 év szolgálat után magas pozícióban, a *legio II Adiutrix* parancsnokának lovászmestereként (*strator legati legionis*) egy *daciai* háborúban (*qui est desideratus bello Dac(i)co*) vesztette életét vagy tűnt el. A 3. században először Caracalla uralkodása idején (212–213) és végén (218) érték támadások a szabad dákok, vandálok és *Carpi* részéről *Dacia* északi részét, később Maximinus Thrax uralkodásától kezdve egyre gyakoribbak a harcok a tartományban, amelyek a gótok betöréseivel állnak összefüggésben, a Philippus Arabs uralkodása alatt betörő karpok miatt pedig még *pannoniai* csapatok átvezénylésére is sor került.⁵⁶³ A töredékes sírsztélén egyértelműen látszik a felirat fölötti oszlopos képmező maradványa:⁵⁶⁴ a bal oldali keretező oszlop lába mellett jobbra hosszúruhás nő és egy férfi (csak jobb lábfej) eredetileg egészalakos ábrázolásának alsó, kis része látható,⁵⁶⁵ feltehetően valamelyik házaspárt ábrázolja.⁵⁶⁶

⁵⁵⁹ A sarokakrotérionokon palmetta, a háromszögben akantusz, közepén rozettával, az ívhajlások szélén szőlőlevél, közöttük kelyhes motívum.

⁵⁶⁰ Erdélyi G. a 230–240-es évekre keltezi (ERDÉLYI 1974, 48.), Nagy T. a teljesalakos portrék Hadrianus uralkodása utáni *aquincumi* reneszánsza egyik példányának tartva már a Severus-kor utánra (NAGY 1971, 117.), Barkóczi L. pedig szintén a késő Severus-kort jelöli meg a készítés idejének (BARKÓCZI 1985, 99.). Németh M. részben kissé korábbra, az Antoninus- és Severus-kori császárok idejére (ld. TitAq II, 545.) datálja.

⁵⁶¹ A sírkő Dunapenteléről került át a Duna szemközti partján, a mai Szalkszentmártonban található vadasi Jankovich-féle házhoz (CIL III 10317. és RÓMER 1876, 41–42.), amelynek lebontását követően már Kunszentmiklóson találta meg az odaszállított követ Mahler Ede, aki megvásárolta a Magyar Nemzeti Múzeum számára (MAHLER 1907, 142.).

⁵⁶² ŠAŠEL KOS 2016, 219. Fülep F. helytelenül feltételezte, hogy a sírkövet a *strator* állította. FÜLEP 1954, 204.

⁵⁶³ A *Daciát* ért betörésekre elsősorban a császárok címeiből következtethetünk. RITTERLING 1925, 1399.

⁵⁶⁴ A sírkő legkorábbi, ábrázolását említő leírása Römer Flóristól: „*ez igen romlott kövön, melynek felső részén alak van*”. RÓMER 1876, 41.

⁵⁶⁵ ERDÉLYI 1954, 162. INTERCISA I 1954, 238. Nr. 29.

⁵⁶⁶ Perea Yébenes és M. Šašel Kos szerint a síremlék felső része az elhunyt Aurelius Ausianust ábrázolta, aki a *daciai* háborúban elveszett (*desideratus*). ŠAŠEL KOS 2016, 219. és PEREA YÉBENES 2009, 62.

A *legio II Adiutrix* egyik kiképzőtiszti beosztásban (*armatura legionis*)⁵⁶⁷ szolgáló altisztje sírfeliratának (CIL III 3336; Kat. II.8.) bal oldali töredéke szintén Dunapenteléről került elő.⁵⁶⁸ Az elhunyt nevéből mindössze a töredékessége miatt bizonytalanul feloldható és feltehetően rövidített – talán [--- *Satur*]nin(us) – *cognomen*ének három betűje olvasható.⁵⁶⁹ Esetlegesen fennmaradt portréről, egyéb ábrázolásáról egyik feliratközlés sem tudósít, ugyanakkor *DM* meglétéről a felirat fölött tettek említést.⁵⁷⁰ Az elhunyt 16 év szolgálat után, 34 évesen esett el vagy veszett el *Daciában*, és az ebbe a csoportba tartozó többi felirattal ellentétben itt feltüntették születési helyét is, a dél-pannoniai *Bassianát*. A felirat nagy valószínűséggel sírsztélé volt, Fülep F. és Alföldy G. is a 3. század közepére keltezte.⁵⁷¹

A későbbi sírfeliratokhoz tartozik a sikeres katonai pályafutást maga mögött tudó P. Aelius Proculus késő római sírban másodlagosan felhasznált *intercisai* sírsztéléje (RIU 1155),⁵⁷² amelyet a *cohors I Hemesenorum veteranus*aként apja, valamint édesanyja állították neki.⁵⁷³ A sírkő bal alsó negyede maradt ránk, a töredék felső részén látható emberi láb- és *pilum*-részlet és a kapcsolódó párhuzamok alapján feltételezik, hogy eredetileg egy egészalakos portrét faragtak ki, amelyen az elhunytat katonai egyenruhában, jobb kezében *pilumot* tartva ábrázolták.⁵⁷⁴ Apa és fia keleti, szír származásúak voltak, amire egyrészt utal a nevük,⁵⁷⁵

⁵⁶⁷ A feliraton töredékesen szereplő *arma*[---] szövegrészt korábban *custos armorum*ként oldották fel, újabban Alföldy G. értelmezése szerint kiképzőtiszt (*armatura legionis*) volt az elhunyt. ALFÖLDY 2000, 61. A kiképzőtiszt feladatköre kapcsán, további példákkal lásd még: KOVÁCS 2017, 262. M. Reuter még a bizonytalan rangú és beosztású katonák közé sorolta. REUTER 2005, 258.

⁵⁶⁸ Az előkerülés pontos körülményeiről nincsen adatunk. Provenienciaként felmerült a Székesfehérvár és Tác közelében található Sárpentele is, amit Th. Mommsen a CIL-ben elvetett. Ld. CIL III 3336., és ezzel értett egyet Alföldy G. is (ALFÖLDY 2000, 61.). Ezt félreértelmezte, és helytelenül *Gorsiumot* (Tác) jelölte meg: PEREA YÉBENES 2009, 78. n° 47., ŠAŠEL KOS 2016, 219. és PALAO VICENTE 2014, 567. Fülep Ferenc szerint a feliratnak semmi kapcsolata nincsen *Intercisával*, és nagy valószínűséggel *Aquincumból* hurcolhatták el. FÜLEP 1954, 201. és 203.

⁵⁶⁹ ALFÖLDY 2000, 61–62.

⁵⁷⁰ „*Qui eam ante plures annos, nondum vitatis in dextro parte angulis, viderunt, asserunt etiam D M in supremitate adpositum fuisse.*” Miller 1818, 248. A feliratos mezőt lécz, esetleg pillér keretezte. INTERCISA I 1954, 237. Nr. 27.

⁵⁷¹ FÜLEP 1954, 203. és ALFÖLDY 2000, 62. M. Reuter a katalógusában szintén 3. századra keltezi. REUTER 2005, 262. Nr. 25.

⁵⁷² A sírkövet röviden M. Šašel Kos is tárgyalja (ŠAŠEL KOS 2016, 219.), míg S. Perea Yébenes az általam többször idézett tanulmányában (PEREA YÉBENES 2009) nem tért ki rá.

⁵⁷³ A feliraton kétszer is szerepel, hogy fiuknak állították a sírkövet (*fil[i]o suo ca[r]rissimo és infeli[cissimo] filio posue[runt]*), aminek alapján lehetett egy másik, itt nem nevesített és még életben lévő fiuk. FPA 5, 110.

⁵⁷⁴ A töredékes sírsztélé Hekler Antal 1913. évi dunapenteléri ásatásán, az ún. Szórád-földeken talált 3–4. századi temető egyik késő római sírjában látott napvilágot másodlagos felhasználásban. A díszítőelemként használt, nyomokban fennmaradt indamotívumokat az újbóli felhasználáskor levésték. Az előkerülés körülményeiről és a portré-rekonstruálása kapcsán további analógiákkal lásd: SOPRONI 1963, 43. – 1. lábjegyzet.

⁵⁷⁵ A Proculus és Proculus nevek Marcus Aurelius uralkodása végén az újonnan érkezett keleti származásúak, elsősorban szírek között, főként a Duna mentén, Kelet-Pannoniában fordulnak elő. BARKÓCZI 1964, 321.

másrészt az, hogy mindketten az *Intercisában* 176 óta állomásozó⁵⁷⁶ szír segédcsapatban szolgáltak, illetve kezdték pályafutásukat.⁵⁷⁷ A katonacsaládba született Proculinust mint *centurionem primum* valószínűleg már fiatalon áthelyezhették az *aquincumi legio II Adiutrix*ba, ahol a lovasság kiképzőtisztjévé (*exercitator equitum*) lépett elő szintén *centuriói* rangban. Ezt követően Rómában lett *centurio* előbb az egyik *cohors urbana*, majd a *cohors VII praetoria* kötelékében,⁵⁷⁸ utóbbi már az uralkodó mellett működő testőrgárdaként a Római Birodalom egyik – Septimius Severus óta az egyes, elsősorban *illyricumi legiók* legjobb katonáiból kiegészített⁵⁷⁹ – elitalakulatának számított. A feliraton feltüntetett, rosszul olvasható szám nem egyértelmű, hogy szolgálatának idejére vagy az elhalálozási életkorára vonatkozik-e.⁵⁸⁰ A felirat egész pontosan megjelöli az elhunyt halálának helyét (*bello Dacico desideratus ad castellum Carporum*), miszerint a *Daciába* betörő *Carpi* ellen – egy Zósimos által is említett, pontosan nem lokalizált ellenséges erődnél⁵⁸¹ – császári részvétellel lezajlott csatában vesztette életét a császári testőrgárda tagjaként, így halálának időpontját Soproni S. Philippus Arabs uralkodása (244–249) alatt zajló *daciai* háború idejére, egészen pontosan 247 tavaszára helyezte.⁵⁸²

A legkésőbbi *desideratus participiumot* használó sírfeliratot a *legio VIII Augusta* két *centuriója*, Gratius Artilleus és Clodius Glamusus számára a *legio centurióinak* testülete (*schola*)⁵⁸³ állította *Sirmiumban* (ILJug I, 272.; Kat. II.11.). A sírsztélé felirat feletti felső része hiányzott, mindössze a bal felének kis részlete maradt meg, ahol egy álló alak – feltehetően az egyik elhunyt – lábfeje látható, aminek alapján az elhunytak egészalakos portré-ábrázolását feltételezhetjük. A két tiszt *legiójuk* Ingenuus és Regalianus ellencsászárrá

⁵⁷⁶ Fitz J. szerint a segédcsapat 184–185 előtt nem állomásozhatott *Intercisában* (FITZ 1959, 141–142.), ezzel szemben legutóbb: LÖRINCZ 2001, 35–36. Nr. 23.

⁵⁷⁷ Fitz J. és Lörincz B. szerint az apa is *centurio* lehetett, a feliratot is ennek megfelelően egészítették ki. Vö. FITZ 1993, 1140. és LÖRINCZ 2001, 140. és 254.

⁵⁷⁸ A segédcsapatok katonáinak felemelkedése kapcsán, valamint a *centuriók* lehetséges és Proculinus kiemelkedő pályafutásához lásd még: LÖRINCZ 2001, 122–123. és 140.

⁵⁷⁹ DOMASZEWSKI 1967, 20. és FITZ 1993, 1124.

⁵⁸⁰ Soproni S. olvasata szerint 26 év, amely inkább a szolgálati időre vonatkozhat (SOPRONI 1963, 46.), míg Kovács P. a töredékesség miatt nyitva hagyta a kérdést. FPA 5, 110.

⁵⁸¹ Kovács P. az általa idézett forrásrészlet (Zósim. *Hist.* I, 20.) alapján feltételezi, hogy a barbár erődítmény a Havasalföldön állhatott, amelynek ostroma nagy jelentőséggel bírt. Vö. FPA 5, 109. Nr. 11.

⁵⁸² A *Daciába* betörő, gótokkal szövetséges *Carpi* ellen zajló harcok (237; 245–247 és 250) közül egyedül a Philippus Arabs által személyesen (így a testőrgárda részvételével) vezetett háború jöhet szóba, aki – miután legyőzte őket, 248-ban felvette a *Carpicus Maximus* császári jelzőt. A feliratot Soproni S. egyébként a távolban elesett fiú emlékének állított kenotáfiumnak tartotta. SOPRONI 1963, 49–51. és 54. és FITZ 1972, 236–246. – különösen: 243–244.

⁵⁸³ A *schola* egy *legio* azonos beosztású tisztjeinek testülete, illetve a táborban az a helyiségük, ahol megkapták a felsőbb utasításokat, és gyűléseiket, taktikai és feladatokkal kapcsolatos megbeszéléseiket tartották. Ennek kapcsán bővebben: ŠAŠEL 1993, 365–366.

történő kikiáltása miatt 260-ban a térségbe vezényelt *vexillatió*jával került *Sirmium*ba, amire egy Gallienus-kori Iuppiter-oltár (CIL III 3228=ILS 546) is utal, és 261-ben a Macrianus ellen vívott döntő csatában veszítették életüket,⁵⁸⁴ ahogy erre a feliraton megjelölt *bellum Serdicense* is utal.⁵⁸⁵

Érdeemes röviden kitérni a részben régészeti feltárás keretében történt előkerülés körülményeire is, ami ritka az általam vizsgált feliratos kövek esetében: a sírkő három másik sírsztélével együtt került elő 3–4 méter mélységben, feliratos oldalukkal felfelé.⁵⁸⁶ A terület a 19. század második felében feltárt ókeresztény temetőtől nem messze, déli irányban fekszik, és nem zárható ki, hogy a kettő összefügg, és egy nagyobb temető korábbi, talán késő római időszakban, kora középkorban bolygatott, 3. századi részletét (talán egyik sírparcelláját) találták meg. Figyelemre méltó az itt előkerült többi sírsztélé, amelyek több szempontból is kapcsolódnak a két *centurio* sírkövéhez. Először is ismertté vált a *legio VIII Augusta* egy másik *imaginifer*ként szolgáló tagjának a töredékes sírfelirata (ILJug I, 274.), valamint a *legio I Minervia* egyik *centurió*jának a sírsztéléje (ILJug I, 273.), amely megerősíti a két katonai egység fentiekben említett *illyricumi* jelenlétét, és így időben nagy eséllyel egybeesik a két *centurio* közös sírkövének állításával.⁵⁸⁷ Másodszor innen származik a *decido* formula alkalmazása miatt általam kenotáfiumszerű sírokhoz sorolt másik két katona, Aelius Ingenuus és Septimius Decoratus *clavicularii* közös sírsztéléje (ILJug I, 271.; Kat. III.3.23.) is, amelynek felirata szerint egy közelebről meg nem nevezett háborúban estek el; az előkerülés kontextusa – miszerint a 260 körüli eseményekhez kapcsolódó sírsztélékkel együtt került elő – így inkább a 3. század második felére történő keltezést erősíti meg.⁵⁸⁸ Mindhárom sírsztélén *aediculá*ban ábrázolt egészalakos portré látható a felirat felett, miként az feltételezhető a két *centurio* törött sírköve kapcsán is. A leletmentésről szóló rövid közlemény emberi

⁵⁸⁴ J. Šašel a *desideratus* szó alapján arra következtetett (ŠAŠEL 1993, 361., valamint ŠAŠEL KOS 2016, 219.), hogy a katonák eltűntek, ezzel szemben Lőrincz B. szerint a két elhunytat bajtársaik temették el *Sirmium*ban. FPA 5, 125. S. Perea Yébenes szerint a kis távolság (*Serdica-Sirmium*) miatt nem dönthető el, hogy kenotáfiumot vagy sírt jelölt-e a sztélé. PEREA YÉBENES 2009, 62.

⁵⁸⁵ Az egyébként *Argentoratumban* állomásozó *legio VIII Augusta* *vexillatió*ját több más nyugati (*britanniai* és *germaniai*) *legio* különítményeivel együtt vezényelték a Duna-vidékre még Postumus *galliai* uzurpátor kikiáltása előtt, 260 nyarán, ahogy utal erre egy Gallienus császár és a *vexillatiók* üdvéért és sérthetlenségéért Iuppiter Optimus Maximus Monitornak dedikált *sirmiumi* oltár is. FPA 5, 125. és Nr. 31. A *Serdica* melletti csatához: SHA *trig. tyr.* XII, 17.: „*in Illyrico vel in Thraciarum extimis*” és ŠAŠEL 1993, 368–378.

⁵⁸⁶ J. Šašel feltételezi, hogy a sírkövek *in situ* kerültek elő. ŠAŠEL 1993, 360.

⁵⁸⁷ Így talán az sem zárható ki, hogy a sírköveket akár egy időben, talán pont a *Serdica* melletti csata után állították.

⁵⁸⁸ A két *clavicularius* a 3. század közepétől megjelenő, eredetileg *Aquincumban* székelő lovagrendi *praeses* hivatalának őrei voltak, és valamilyen formában részt vehettek a 260 körüli harcokban *Sirmium* környékén. A *praeses* megjelenése kapcsán lásd: RADKE 1956, 598–614. A sírkövet a 3. század második felére keltezte: MIGOTTI 2012, 265., míg legutóbb M. Šašel Kos a 4. század elejére: ŠAŠEL KOS 2016, 218.

maradványokat (csontokat, emberi hamvakat, esetleg urnát) nem említ,⁵⁸⁹ ami a *desideratus* melléknévi igenevet használó, illetve a másik kenotáfiumszerű sírok közé sorolt sírsztélé kenotáfium voltát erősítené meg, ugyanakkor a másik két „valódi” sír esetében is hiányoznak a maradványok. A terület nagyfokú bolygatottsága, illetve bizonyos összefüggések feltételezhető hiányos megfigyelése miatt régészeti oldalról nem lehet további következtetéseket levonni.

A Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy ismeretlen lelőhelyű, igen töredékes mészkőből faragott, publikálatlan sírkövet (Kat. II.12.),⁵⁹⁰ amelyet egy bizonyos Maximus állított fivérének (vagy bajtársának),⁵⁹¹ akinek fennmaradt *nomen gentile*je Aurelius, aminek alapján valószínűsíthetően 3. századi lehetett a felirat. A hiányos és nehezen olvasható szöveg ellenére megállapítható, hogy az elhunyt valamelyik *legió*ban (talán a *legio II Adiutrix*ban) szolgált. A sírkő fragmentáltsága miatt – különösen a felirat fölött egyértelműen folytatódó részére való tekintettel – nem zárható ki, hogy tartalmazott valamilyen ábrázolást is. A 6. sor elején, az elhalálzási életkor megadását követően olvasható a [--- *desi*] *deratus* melléknévi igenév második fele,⁵⁹² a feltételezett helymegjelölés azonban a törés miatt lemaradt.

A fentiek összegzéseképpen a csoport *desideratus* melléknévi igenév használatán kívüli közös vonásai az alábbiakban foglalhatók össze. M. Reuter észrevétele szerint a csoportba tartozó katonák többsége *legió*ban szolgáló katona, elsősorban jobbmódú tiszt vagy altiszt volt, míg a közkatonák alulreprezentáltak már csak azért is, mert az ilyen típusú sírkövek felállítását bizonyára kevésbé engedhették meg maguknak.⁵⁹³ Megállapítása a továbbiakban is fenntartható, ám katalógusának néhány újabb sírkővel történő kiegészítése alapján, valamint egyes feliratok átértékelt olvasatával ezek a számarányok némileg változtak az alacsonyabb

⁵⁸⁹Falazott sírkerítésre utalhat a területen előkerült jelentős mennyiségű római kori habarcs, tégl-, kötödék, valamint a feltehetően szintén sírpítményt díszítő oroszlánpár. Számos kerámiatöredék is napvilágot látott. VASILIC 1953, 146–147.

⁵⁹⁰LUPA 9846. Magyar Nemzeti Múzeum – leltári szám: 62.145.1. Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Szabó Ádámnak (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest), aki lehetővé tette számomra, hogy a feliratot személyesen is tanulmányozhassam.

⁵⁹¹A *frater* katonai kontextusban bajtársat is jelenthet. Ld. a kenotáfiumoknál írottakat Marcus Petronius Classicus sírsztéléje kapcsán (CIL III 4060=10869; Kat, I.1.).

⁵⁹²A *desideratus* befejezett melléknévi igenév szinte kivétel nélkül mindig az életkor (és a szolgálati idő) megadását követi. A töredékes szó alapján egyedül a [--- *Mo*] *deratus* mint *cognomen* kiegészítése jöhetne szóba, de a következő sor elején található Maximus *cognomen* előtt ez kevésbé lehetséges, mivel a két személy nevének feltüntetésére nem lenne elegendő hely.

⁵⁹³REUTER 2005, 258.

rendfokozatú katonák javára.⁵⁹⁴ A sírkövek nagy részét tisztek (3 *centurio*) és a *principales* (5 személy: *beneficiarius tribuni, optio, signifer, armatura legionis, duplicarius*) számára állították, a többi között 2 *immunes* (*cornicen, strator legati legionis*⁵⁹⁵) volt, míg az egyszerű *milites gregarii* csak igen kis számban képviseltetik magukat (jelen esetben 3), egy esetben a *legionarius* beosztása a felirat töredékessége miatt nem azonosítható. Ahol feltüntették az életkort és a szolgálati éveket, látható, hogy valóban az idősebb (30–45 éves), tapasztaltabb korosztály képviselteti magát.⁵⁹⁶

Az elhunytak zöménél (10 személynél) közeli hozzátartozó⁵⁹⁷ állította a sírkövet, ami – a sírfeliratok többségét tekintve, mint általános tendencia – önmagában nem meglepő, és ide tartozik közvetett családtagként az egyik helyen említett *libertinus* (Aurelius Senilis; Kat. II.2.).⁵⁹⁸ A 3. századra jellemző katonacsaládokról van szó, ahol a katonáskodás már öröklődő foglalkozás volt.⁵⁹⁹ Mindez nyomon követhető azon a két feliraton, ahol az apa szintén fel van tüntetve, akár elhunyt *veteranusként* (Aurelius Ausianus, CIL III 10317; Kat. II.9.), akár még élő és talán szolgálatban lévő katonaként (P. Aelius Proculus, RIU 1155; Kat. II.10.), de ennek egyik legautentikusabb kifejezését Aurelius Bitus katonaruhában ábrázolt, 4 évesen elhunyt fia (Aurelius Vitalinus, CIL III 15159; Kat. II.7.) esetében feltételezik. A két *centurio* közös sírkövének állításáról a velük azonos rangban szolgáló *collegáikat* tömörítő *scholae centurionum* gondoskodott. A 12 felirattól 9 helyen szerepel, vagy legalább is nyomon követhető a *DM* nyitóformula feltüntetése,⁶⁰⁰ a többi esetben a töredékesség miatt ez bizonytalan marad.

Többségük sírsztélé volt, amely egyébként is az egyik leggyakoribb síremlék-típus. A CIL III 3336 (Kat. II.8.) és LUPA 9846 (Kat. II.12.) esetében – töredékességük miatt – nem dönthető el egyértelműen a sírkő fajtája, de nagy valószínűséggel ezek is sírsztélék voltak. Ugyancsak bizonytalan Iulius Paternus és Iulius Fuscus közös – bármiféle ábrázolás vagy

⁵⁹⁴ A csoportba tartozó 21 ismert személyből 12 tiszt vagy altiszt, míg 3 *immunis*, 1 *eques*, 3 *miles*, 2 ismeretlen beosztású. Auxiliáris csapatban (*ala*) biztosan 2 fő szolgált.

⁵⁹⁵ A *Digesta* (Tarruntenus Paternus, 2. szd.) szerint a *stratores* is az *immunes* közé tartoztak. Dig. 50, 6, 7.

⁵⁹⁶ M. Reuter a halál körülményeire utaló sírfeliratok esetében a magasabb életkor és szolgálati évek (legalább 5 év), valamint a történeti forrásokban említett tisztek és altisztek magas számából a római hadsereg összeállítására és azon taktikájára következtetett, hogy a hadjáratokra elsősorban az idősebb, és tapasztalt katonákat vitték, illetve gyakran az első sorokba állíthatták őket (részben pszichológiai okokból). REUTER 2005, 258–259.

⁵⁹⁷ Szülők közösen: 1; anya: 3; apa: 1?; feleség: 2; anya/feleség?: 1; feleség és *liberta*: 1; fivér: 1?. Utóbbi (LUPA 9846. számú felirat; Kat. II.12.) esetében nem zárható ki, hogy nem vér szerinti fivére, hanem csak az elhunyt egyik bajtársa állította (ld. fentebb).

⁵⁹⁸ A rabszolgák felszabadításuk után a római jog szerint továbbra is függő viszonyban maradtak urukkal, bár esetükben nem elképzelhetetlen, hogy az elhunyt halála után – végrendelete alapján – lett felszabadítva Aurelius Senilis. Ld. fentebb!

⁵⁹⁹ ALFÖLDY 1984, 144.

⁶⁰⁰ Vö. [--- *Satur*]nin(us) – CIL III 3336 (Kat. II.8.) és Aelius Proculus – RIU 1155, LŐRINCZ 2001, 254. (Kat. II.10.)

annak említése nélkül fennmaradt – sírfelirata,⁶⁰¹ amelynek esetében nem zárható ki, hogy eredetileg is egy önálló feliratként funkcionált vagy esetleg egy nagyobb síremlék (pl. sírépítmény) részét képezte. Veponius Quartinus elveszett sírfeliratáról⁶⁰² pedig nem tudjuk, milyen típusú emlékre vésték, és volt-e rajta bármilyen ikonográfiai elem. Ezek kivételével a többi sírkő már tartalmaz ikonográfiai szempontból értékelhető elemeket, és csaknem mind a távoli háborúban elesett katonákat ábrázoló portrésztlék voltak. A dunai provinciákban a 3. században igen elterjedt egészalakos portré-relieffel ellátott katonai sírkőtípus⁶⁰³ öt esetben követhető nyomon: három, egyébként egyszerű keretezésű, díszítetlen sírkőnél feltételezhető a felső részből megmaradt töredékek alapján,⁶⁰⁴ míg a két ép sztélé⁶⁰⁵ közül az egyik az elhunyt fia mellett egy áldozati jelenet is megjelenik. Eredetileg egészalakos portrét tartalmazhatott Aurelius Ausianus sírköve is, itt azonban már valamelyik házaspár közös ábrázolása lehetett,⁶⁰⁶ Aurelius Secundianus sírsztéléjén pedig csak a mellképét faragták ki.⁶⁰⁷ Az elhunyt ábrázolása a fentiekől teljesen eltérő és egyedi módon jelenik meg a harc közben, győztesként ábrázolt Aelius Septimus sírkövén.⁶⁰⁸ Kétségkívül gyakran előfordul tehát a csoportban a portréábrázolás, ami részben megerősíti e kenotáfiumszerű síremlékek megemlékező szerepét.⁶⁰⁹ Azonban e 3. századi katonasírkövek esetében az időszakra jellemző, elhunytat megjelenítő, inkább általános divatról, és kevésbé a hiányzó (nem itt eltemetett vagy akár elveszett) személy tudatos és szimbolikus pótlásáról van szó.

A fenti 12 feliraton említett katonák – a kiemelkedő karriert befutó, korábban *legionarius*ként szolgáló *praetorianus*t leszámítva – mindegyike *legió*ban, mégpedig elsősorban három Duna menti egység, a *legio I* és *II Adiutrix*, valamint a *legio II Italica* kötelékében szolgált (9 feliraton összesen 10 személy).⁶¹⁰ Ezek közül – leszámítva Aelius Septimus még a 2. század utolsó negyedére keltezhető, a markomann háborúkra utaló sírkövét – négy egyértelműen, egy pedig közvetve a *Daciában* zajló harcokkal áll összefüggésben, amelyre a barbár (dák, gót és karp) betörések miatt egyre nagyobb nyomás nehezedett, ami végül a tartomány kiürítéséhez vezetett (271). Aelius Proculus esetében meggyőzően bizonyított, hogy a *cohors VII praetoria centurió*jaként egy Philippus Arabs által személyesen

⁶⁰¹ CIL III 4375; Kat. II.4.

⁶⁰² CIL III 4857; Kat. II.1.

⁶⁰³ HOFMANN 1905, 3., 68., 72.

⁶⁰⁴ ILJug I, 272. (Kat. II.11.); RIU 1155 (Kat. II.10.); CIL III 3553. (Kat. II.6.)

⁶⁰⁵ CIL III 15159 (Kat. II.7.) és CIL III 11700 (Kat. II.3.)

⁶⁰⁶ CIL III 10317; Kat. II.9.

⁶⁰⁷ CIL III 4835; Kat. II.2.

⁶⁰⁸ CIL III 4310=10969; Kat. II.5.

⁶⁰⁹ ŠAŠEL KOS 2016, 217. Az általam összegyűjtött valódi kenotáfiumok közül ábrázolást tartalmazó négy sírkő közül csak az egyik tartalmazott portré-ábrázolást.

⁶¹⁰ Egy esetében a töredékesség miatt nem azonosítható a *legio* neve.

vezetett hadjáratban vesztette életét *Dacia* és *Moesia Inferior* térségében, talán a Havasalföldön, de pályafutását szintén *pannoniai* egységekben kezdte. Az egyébként *Germania Superior*ban állomásozó *legio VIII Augusta* térségbe vezényelt *vexillatio*jához tartozó két *centurio Serdica* környékén történt halála viszont már a 3. század középső harmadának a térségre is kiterjedő polgárháborús viszonyaira utal. Ahol viszont nincsen megnevezve a halál helyszíne vagy csak a háború (*bello desideratus*) szerepel,⁶¹¹ ott csak feltételezhető, hogy a katonák szintén a fenti harcok valamelyikében vesztették életüket.⁶¹²

A *desideratus* befejezett melléknévi igenév tehát egy kivétellel minden esetben 3. századi, főként *pannoniai* és *noricumi* feliratokon jelenik meg, szinte kizárólag Duna-vidéki harcokra utalva. Ha egy pillantást vetünk azonban a többi, az általam vizsgált területen kívül állított, *desideratus participiumot* alkalmazó síremlékre, megállapítható, hogy szinte mindegyik valamilyen módon kapcsolatban állt a Duna-vidékkel.⁶¹³ Két ilyen felirat ismert *Italiából*. Az egyik Aurelius Veteranus mint a *legio XIII Gemina beneficiarius laticlaviusa aciae desideratus* (*Dertona*; CIL V 7366); csapatának állandó tábora *Daciában* (*Apulum*) volt, és a tartomány feladását követően is a térségben maradt.⁶¹⁴ Aurelius Gallus a *Moesia Superior*ban (*Viminacium*) állomásozó *legio VII Claudia tribunus*aként *in bello Thracico acie desideratus fuit* (*Bononia*, CIL XI 705). *Numidiából* ismert két további sírkő, amelyek felirata egyértelműen utal arra, hogy az elhunytak *Moesia Superior*ból származó katonák,⁶¹⁵ akiket feltehetően a berber törzsek 254–260 között történt felkelései miatt vezényelhettek Észak-Afrikába.⁶¹⁶ Liberalinius Vitalis (*Bonna*, CIL XIII 8070) lovas katonaként szolgált a *legio I*

⁶¹¹ A *desideratus participiumot* használó feliratok több mint a felén előfordul a *bellum*, amelyet M. Handy a birodalom területére – 3. században gyakran váratlanul – betörő ellenség elleni védekező háborúkkal hoz összefüggésbe, szemben a megfelelően előkészített, támadó háborúnak megfelelő *expeditio*val. HANDY 2011–2012, 43.

⁶¹² Vö. a CIL III 4375 (Kat. II.4.) kapcsán RITTERLING 1925, 1399.

⁶¹³ Erre utal részben: BERTOLAZZI 2015, 309. A *mesopotamiai* származású Biribam Absei az *ala Nova Firma Catafractaria decurio*jaként egy közelebről meg nem jelölt *bello desideratus* (CIL XIII 7323 = ILS 9148); a feliratot W. Faust 234–236 közé keltezi (FAUST 1998, 106.). Bár a segédcsoport Severus Alexander és Maximinus Thrax alatt elsősorban a Rajna-vidéken az alamannok ellen vett részt (legkorábban 235), majd *Italiába*, illetve később, III Gordianus alatt a perzsák ellen vezényelték (244). Az összekötő kapcsot egy bizonyos *carrhae-i* származású Barsemis Abbei által állított *intercisai* Iuppiter-oltár (CIL III 10307 = RIU 1073) jelentheti esetleg, amely megőrizte a 3. századi *principalis* pályafutását, aki korábban a *cohors I milliaria Hemesenorum magistere*, az állítás pillanatában (235–245 között) már az említett *ala decurio*ja volt. Az *ala* azonban átmenetileg sem állomásozott *Pannoniában* (FITZ 1969, 182.; legutóbb további irodalommal LÖRINCZ 2001, 46. és 298. lábjegyzet), így közvetett és csak laza kapcsolat állhatott fenn a Duna menti csapatokkal. A keltezéshez lásd: LÖRINCZ 2001, 253. Nr. 320. Aurelius Crescentianus késő római sírköve (CIL V 6998) lóg ki egyedül a sorból, aki egy pontosan meg nem nevezett *acie desideratus*, és testvére, egy lovascsapat *exarchusa* állította neki a 3. század végén, a 4. században; mindazonáltal ez a legkésőbbi felirat, amelyen a *desideratus* kifejezés előfordul.

⁶¹⁴ RITTERLING 1925, 1720. és PISO 2000, 220–224.

⁶¹⁵ Az egyik Aurelius Marcus, a *cohors V Hispanorum decurio*ja (*Lambiridi*; CIL VIII 4416), a másik pedig Aurelius Marcinus *miles prov(incia) Mossie (!) Superioris* (*Lambaesis*; BERTOLAZZI 2015, 302–303.).

⁶¹⁶ BERTOLAZZI 2015, 307–308.

Minervia kötelékében, amelyről szintén ismert, hogy *vexillatio*ja 260 körül – a *legio VIII Augustá*hoz hasonlóan – a térségbe lett vezényelve *Germania Inferior* területéről,⁶¹⁷ és fentebb már említett *centurio*jának felirata⁶¹⁸ a *Serdica* környékén a Macrianus elleni csatában elesett két *centurio* sírköve mellett került elő.

A halál körülményeire utaló *desideratus* kifejezést alapvetően kétféleképpen értelmezik, miként a fentiekben volt már róla szó. Egyik, leginkább elfogadott jelentése szerint a katonák elvesztek, a feliratokon feltüntetett háborúból már sem élve, sem holtan nem tértek vissza, és homályos maradt nemcsak a hozzátartozók, hanem adott esetben még a bajtársak és az adott csapattest számára is a katonák (holttestének) pontos holléte.⁶¹⁹ A római jog szerint azonban ebben az esetben is gyászolni kellett ezeket a személyeket.⁶²⁰

A késő római katonáiról Ammianus Marcellinusnál több olyan részletes csataleírást is találunk, amelyek ezt a helyzetet életszerűen megvilágítják. Egyes csaták alkalmával, különösen nagyobb kiterjedésű vagy a katonák által kevésbé ismert területen (pl. erdős, mocsaras vidék) fordult elő, hogy társaikat egy összecsapás, rajtaütés alkalmával szem elől tévesztették, akik később sem kerültek elő. Hasonlóan történt Rajnán túli hadjárata során I. Valentinianus kamarásával is, aki a császár arannyal és drágakövekkel díszített sisakjával együtt veszett el: vagy elmenekült az értékes tállyal, vagy megölték a germánok, esetleg elmerült a mocsárban. Nagyobb összecsapások – különösen idegen földön történő, vesztes kimenetelű csaták – után fordulhatott elő, hogy nem volt sem idő, sem lehetőség a holttestek azonosítására,⁶²¹ összeszedésére, egyenként történő eltemetésére vagy hazaszállítására, hanem tömegsírba kerültek, de gyakran temetetlenül maradtak.⁶²² Így maradhatott a Rajnán túl *insepulti* azoknak a katonáknak a holtteste, akiket a germánok lemészároltak a *barbaricum*ban létesíteni kívánt erőd építéskor,⁶²³ illetve Ammianus szerint szintén temetetlenül veszett el Decius és Valens császár.⁶²⁴ Előfordulhatott olyan eset is, hogy egy hadjárat során megsérült vagy megbetegedett katona az idegen, ellenséges földön gyógyult meg, és ottmaradt. Ez

⁶¹⁷ Vö. CIL III 3228=ILS 546 oltár. Utóbbi szintén ebben az egységben szolgáló katona *Sirmium*ban állított sírsztéléje, amely Gratius Artilleus és Clodius Glamus *centurio*k sírköve mellett került elő.

⁶¹⁸ Restitutus Silvanus *centurio* sírfelirata (ILJug I, 273.).

⁶¹⁹ Ismereteim szerint legkorábban a *desideratus* melléknévi igenevet Aelius Septimus sírsztéléje kapcsán már Járdányi-Paulovics I. is az „eltűnt, elveszett” értelemben használja, és egyértelműen kenotáfiumként tekintett a sírkőre. PAULOVICS 1945, 211–212.

⁶²⁰ Dig. 3, 2, 25, 1.

⁶²¹ Így nem is lehetett feltétlenül tudni, hogy egy adott személy valóban meghalt-e. Szintén Ammianusnál olvasható, hogy *Amida* ostromát követően az elesettek számlálásakor a rómaiak teste hamarabb indult oszlásnak, mint a perzsáké, és négy nap után már nem lehetett felismerni a halottak arcát. Amm. Marc. XIX, 9, 9.

⁶²² Vö. Tac. *Ann.* I, 60.

⁶²³ A csapat megsemmisülését egyedül Syagrius *notarius* élte túl. Amm. Marc. XXVIII, 2, 8–9.

⁶²⁴ Decius császár a mocsárban süllyedt el, míg Valens vagy a közkatonák közé keveredve hunyt el a csataterén, ahol később nem találták meg, vagy a szóbeszéd szerint a megsebesülve egy falusi házban érte a végzet néhány katonájával, miután az ellenség azt felgyújtotta. Amm. Marc. XXXI, 13, 12–17.

történt például annál az idős római katonánál, aki még Maximianus perzsa hadjáratakor maradt vissza fiatalon megbetegedve, és Iulianus *Anatha* meghódolását és az erősség felgyújtását követően a lakossággal a *syriai Chalcis* városába költöztetett; a szövegrészlet kontextusa utal arra, hogy hozzátartozóival megszakadt minden kapcsolata.⁶²⁵

A katonák csatéren való eltűnése mellett számításba kell venni fogságba esésük lehetőségét is,⁶²⁶ amire más feliratos emlékek – különösen a fent említett betörésekkel összefüggésbe hozható fogadalmi oltárok – is utalnak.⁶²⁷

M. Handy e feliratos kövek esetében felvetette, hogy az „elhunyt” katonák katonaszökevények is lehetnek, akik csapatukat engedély nélküli elhagyták, illetve az ellenséghez önként átszöktek, aminek gyakoriságát – különösen a 3. században – a történeti források mellett alátámasztja, hogy a *translati*ókhoz hasonlóan a római jog részletesen tárgyalja mind a bűncselekmény formáit, mind a lehetséges szankciókat.⁶²⁸ Handy arra a feltételezésre jutott, hogy az eltűnt, valójában dezertált katonáknak állított „síremlékek” a 3. század Duna-vidéki háborúinak eseménytörténeti és társadalomtörténeti kontextusában a hozzátartozók részéről egy önvédelmi eszköz volt. Az ártatlanság vélelmének fenntartásával – miszerint a katona hollétéről nem tudnak semmit – a korszakra jellemző zárt katonatársadalomban betöltött rangjukat igyekeztek megőrizni, mivel az ellenséghez átszökött hozzátartozójukat nemcsak halálra ítélték, hanem javaikat is elvehették, ami az otthon maradt örökösök számára jelentett hátrányt. Ennek a nehezen bizonyítható és szellemes interpretációnak azonban ellentmondanak azok a feliratok, amelyeket nem örökösként a közeli hozzátartozók (azaz családtagok, felszabadított rabszolgák), hanem a katonatársaik,

⁶²⁵ Amm. Marc. XXIV, 1, 10.: „*Inter hos miles quidam, cum [Galerius] Maximianus perrupisset quondam Persicos fines [296–298] in his locis aeger relictus, prima etiam tum lanugine iuvenis, ut aiebat, uxores sortitus gentis ritu conplures cum numerosa subole tunc senex incurvus exultans proditionisque auctor ducebatur ad nostra testibus adfirmans et praescisse se olim et praedixisse, quod centenario iam contiguus sepelietur in solo Romano.*” (beszúrások tőlem – N. Á.). Nem zárható ki, hogy az erődítményt visszafoglaló rómaiak *probatio* keretében vizsgálták ki az idős ember esetét, bár erre Ammianus csak közvetve utal: valószínűleg nem véletlen, hogy az egykori római katona hivatkozott ottmaradása okaként több feleségére (család), és a meghódolás egyik támogatójaként tüntette fel magát, illetve tanúkkal igyekezett bizonyítani, hogy ő valójában vissza akart térni a rómaiakhoz, azaz nem kollaborált az ellenséggel azáltal, hogy önként ottmaradt szökevényként. Lásd alább.

⁶²⁶ A fogságba kerülésről, annak jogi aspektusáról forrásokkal lásd még: HANDY 2011–2012, 45–46.

⁶²⁷ REUTER 2005, 258. és 33. lábjegyzetben hivatkozik egy sírfelírra, amely szerint az *ala Parthorum* egyik lovasa *expeditioe Parth(ica) capito (Caesarea, Mauretania Caesariensis; AE 1976, 746.)*. A *desideratus* melléknévi igenevet használó szófordulatok használatának „aranykorára” (238) keltezhető az a fogadalmi oltár, amelyet egy ismeretlen személy állított *Durostorumban (Moesia Inferior; CIL III, 12455; ISM IV, 111.)*, aki [*receptus*] [*e*]x *captivitate barb(arorum)*, továbbá egy másik, *apulumi Iuppiter-oltár (Dacia; CIL III 1054)*, amelyet feltehetően a karpok fogságából szabadulva állított C. Valerius Sarapio.

⁶²⁸ HANDY 2011–2012, 46–49. A szankciókhoz lásd még: Amm. Marc. XXV, 1, 7–8.

akár testületként (vö. egy *schola centurionum*) állítottak, akiknek kevésbé állhatott érdekében leplezni bajtársuk bűnét.⁶²⁹

Meglátásom szerint R. Bertolazzi meggyőzően rámutatott, hogy a *desideratus* szófordulatot e feliratokon – az irodalmi és történeti forrásokhoz hasonlóan – az „elesett, odaveszett” értelemben használták. Erre való tekintettel a csoportba tartozó feliratok már nem tekinthetők biztosan kenotáfiumnak, ezért is soroltam ezeket a kenotáfiumszerű sírok közé.

Mindazonáltal egy kizárólag katonákra jellemző, időben és térben is jól lehatárolható, zárt csoportot alkotnak. A kifejezést használó 19 felirat közül tehát csaknem mindegyik közvetlenül vagy legalább közvetve kapcsolatba hozható a Duna menti térséggel, és a fentieknek megfelelően az elhunytak 1) valamelyik Duna menti egység katonái voltak, vagy 2) esetleg az elhunyt csapatát ebben az időszakban a térségbe vezényelték és így kapcsolatba került a helyi katonasággal vagy 3) a dunai provinciák valamelyikéből származnak, de máshol teljesítettek szolgálatot. A kifejezés elterjedését tekintve joggal feltételezhető, hogy a Duna-vidéki katonákközött, illetve a tágabb értelemben vett helyi katonatársadalomban a halál egyik formájának megjelölésére a 3. század második feléig használatos szófordulattal, katonai zsargonnal állunk szemben.

Kenotáfiumszerű sírfeliratok

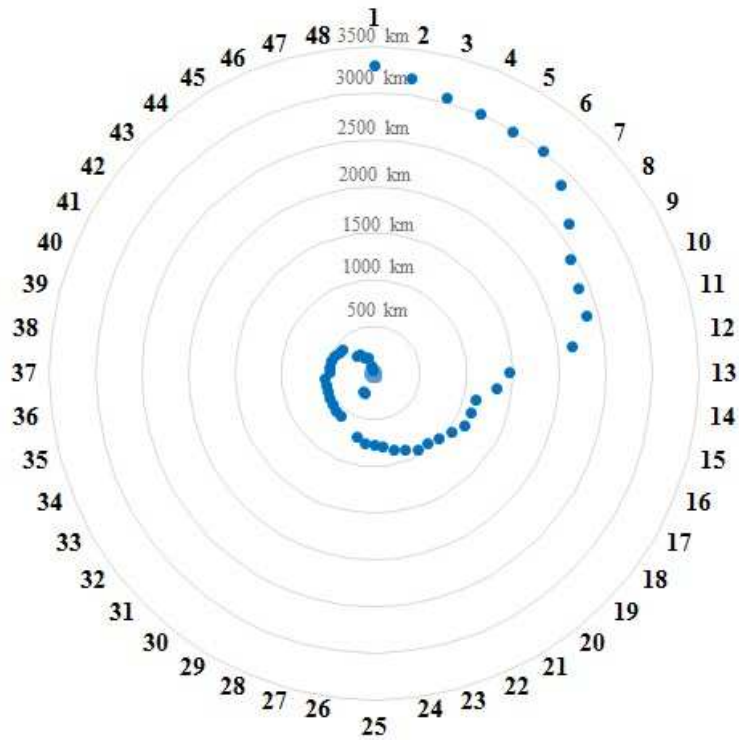
A kenotáfiumszerű síremlékek második csoportjába kerültek azok a sírfeliratok (Kat. III., valamint Melléklet 3. táblázat), amelyeken csak a távolban történt elhalálozás tényét (esetleg körülményeit) jelölték meg, ám az elhunyt végleges nyughelyére vonatkozóan nem találunk utalást, így nem zárható ki, hogy akár holttestüket, akár elhamvasztott maradványaikat, esetleg azok egy részét urnában visszaszállították volna hazájukba. Ennélfogva indokoltnak tartottam – ahol erre lehetőség adódott – a halál feltüntetett helye és a síremlékek előkerülési, vagyis a temetés feltételezett helye közötti hozzávetőleges távolságadatok meghatározását, ami ezáltal módot adott a *translatiók* fentebb vizsgált adataival való összevetésre. Bár a módszer a tárgyalt, régészeti kontextussal részben nem rendelkező, gyakran másodlagosan felhasznált sírkövek kenotáfium voltára a továbbiakban sem ad biztos választ, annak valószínűségére azonban a fenti meglátások fényében pontosabb következtetéseket tudunk levonni, és az ezzel járó csoportosítás is bizonyos mértékben árnyalja a síremlékekről és az elhunytakról alkotott képet.

⁶²⁹ Pl. ILJug I, 272.: *schola centurionum* esetében egyértelmű, míg a CIL VIII 4416 feliratnál csak feltételezhető: *Aur(elius) Suruclio d(uplicarius) fr[a]tri bene mere(nti)*.

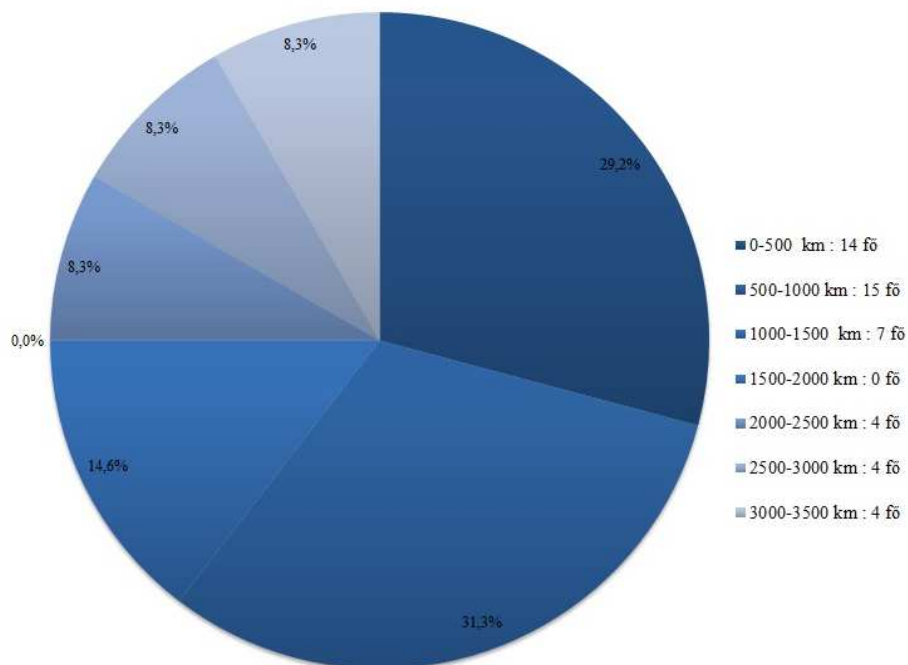
Az ide tartozó 62 kenotáfiumszerű sírfeliratból 44 sírkő, összesen 48 személy esetében van feltüntetve pontosan vagy megközelítőleg (provincia, régió) a halál helye, amely további 18 esetben (28,6 %) a felirat töredékessége, illetve a hiányzó vagy nagyvonalúan megadott helymegjelölés⁶³⁰ miatt nem ismert, így a vizsgálatba nem lehetett bevonni. Speciális jellege miatt az ún. kettős sírok jelenségéhez sorolható daciai felirattal (AE 1980, 767.; Kat. III.6.2.) az alábbiakban lesz még külön fogok foglalkozni. A vonatkozó adatokat összefoglaló jelleggel a Melléklet 3. táblázata mutatja, az egyes távolságok provinciánkénti megoszlását pedig az 5. és 6. ábra szemlélteti,⁶³¹ amelyeken jól látható, hogy a legtávolabb elhunyt vagy elesett személyek többsége *pannoniai* katona volt (6.A. diagram), akik a keleti hadjáratok során vesztették életüket.

⁶³⁰ Az ide tartozó kőemlékek elsősorban sírsztélék – köztük kettő egészalakos portéval (ILJug I, 271. és TitAq II, 605.) – voltak, de az Illpron 116. és 164. felirat sírépítmény, míg a görög nyelvű CIGP 3 feltehetően síroltár részét képezhette, a CIL III 10000 felirat pedig szarkofágon szerepelt. 8 sírkövön csak általánosságban háborút vagy hadjáratot (egy helyen uralkodói utat) említenek, egy esetben pedig az elveszett sírfeliratról fennmaradt feljegyzés alapján a helynév nem azonosítható (CIL III 3532: *ONGTGO*), ahogy az elhunyt beosztásának *tesserarius* megjelölése is bizonytalan. Összesen 12 esetben köthető katonához a felirat, akiknek többsége *legionarius*, valamint két auxiliáris csapatban szolgáló katona, közülük az egyik *strator tribuni* rangban (talán a *cohors I Cilicum milliaria* kötelékében), további két személy pedig a helytartó (*praeses*) hivatalában volt őr (*clavicularius*). A katonák többségének a felesége állította a sírkövet. A többi, feltehetően civil személy foglalkozását általában nem említik vagy hiányzik, egy esetben Hadrianus császár orvosa lehetett az elhunyt, akinek barátja állított görög nyelvű feliratot (CIGP 3). A legkorábbi egy *haeduus* bennszülött férfi lehetett (CIL III 4498).

⁶³¹ A távolságok számításánál ugyanazokat a módszereket alkalmaztam, mint a *translatio cadaveris* jelenségével foglalkozó alfejezetben (lásd fentebb). Az itt szereplő nagyobb régiók, tartományok esetében a következő távolságok átlagát vettem figyelembe. *Parthia* megjelölésénél a *Nisibis* és *Dura Europos* végpontokat, míg a 3. századi *Daciával* kapcsolatos hadjáratok esetében három város (*Porolissum/Dacia*, *NovaelMoesia Inferior* és *Troesmis/Moesia Inferior*) által adott átlagot vettem tekintetbe, amely a kérdéses területet nagyjából lefedte, a CIL III 3660 számú feliraton jelölt barbár betörésnél pedig a *Porolissum* és *Novae* átlagával számoltam. *Valeria: Aquincum* és a késő római tartományhatáron fekvő *Mursa (Pannonia Secunda)*; *Pannonia* (dél felől): *Servitium* és *Vindobona*; *Raetia: Vivisco* és *Castra Regina*. *Caracalla germaniai* hadjáratának idejére keltezett két felirat (RIU 1183 és 1228) esetében az *Agri Decumates* két végpontját, míg a felső-moesiai AE 1934, 209. feliraton megjelölt *Viminacium-Dasminia* közötti út esetében a két várossal mint két lehetséges végponttal számított átlagot vettem alapul. A halál helyeként megjelölt *Mons Garganus* esetében a legközelebb található kikötőváros, *Sipontum* képezte a számítás alapját. Az ókori körülményeket figyelembe vevő, távolság számítására alkalmas programok hiányosságait (pl. végpontként szereplő modern települések) itt is a Google gyalogos útvonaltervezőjének kiegészítő alkalmazásával igyekeztem kiküszöbölni. A tájékoztatásul megadott, nagyjából meghatározott időtartam szárazföldi út esetében 30 km/nap. A kiugró távolság-adatokat itt is *-gal jelöltem.

3. ábra: A kenotáfiumszerű sírfeliratok esetében feltételezhető „*actio radius*”

4. ábra: A halál helye és a sírfeliratok előkerülési (a temetés feltételezett) helye közötti távolságok megoszlása (összesen 48 személy)

A fentiekben a *translati*ókkal kapcsolatos feliratok alapján megállapított „actio radius” 2500 km volt, az epigráfiai anyagban az emberi maradványok ennél távolabbra történő szállítására vonatkozó adatot az uralkodókon, magas állami tisztviselőkön kívül nem ismerünk. A kenotáfiumszerű sírfeliratokon azonban 8 olyan esettel találkozunk, ahol a halál helyeként ennél távolabbi végpontot jelöltek meg, és velük együtt pedig összesen 12 esetben (25,5 %) haladta meg a feltételezhető szállítási távolság a 2000 km-t (vö. 3. és 4. ábra). Ezek kivétel nélkül katonák sírfeliratai, amelyek – nem meglepő módon – valamelyik távoli, egy kivételével keleti irányú katonai csapatmozgással hozhatók összefüggésbe, ahol az egyes Duna-vidéki *legi*ók vagy azok *vexillati*ói vettek részt, többségük pedig a 2. század utolsó harmadára, 3. század első harmadára keltezhető, tehát részben Lucius Verus, részben pedig a Severus-kor *parthus* hadjárataihoz kapcsolódnak.⁶³²

A 2000 km távolságon túl elhunyt katonák beosztásáról általában megállapítható, hogy jellemzően egyszerű közkatonák voltak, akik jórészt a térség valamelyik *legi*ójában szolgáltak (6 *miles gregarius*, 1 *eques*), egy esetben a felirat töredékessége miatt csak annyi biztos, hogy az illető *legi*óban szolgált.⁶³³ Két katona esetében nem ismert sem a csapat típus, sem pedig a rendfokozatuk.⁶³⁴ A provinciális elitez tartozott az egyik *ovilavai decurio* és *duumvir* fiaként az a *praetorianus miles*, aki fiatalon, katonai karrierjének elején hunyt el a *syriai Antiochiában*.⁶³⁵

Ebben a csoportban mindenképpen kiemelkedik M. Valerius Speratus, nemcsak Aelius Septimus *brigeti*ói síremlékével vetekedő, művészi kivitelű sírsztéléje,⁶³⁶ hanem páratlan karrierje miatt is: a romanizált, római polgárjoggal rendelkező elhunyt eredetileg a *legio VII Claudia* altisztjeként, a helytartó mellett szolgálatot teljesítő, dupla zsoldban részesülő *beneficiarius consularis*ként szerelt le 40 éves kora körül, ezt követően válhatott *Viminacium municipium*ának egyik *decuri*ójává. Bekerülve a lovagrendbe is, visszatért a hadseregbe, ahol

⁶³² Legkésőbbre Flavius Nepos 4. századi sírköve (ILJug III, 1617.) keltezhető, míg a legkorábbi feliratnak T. Plotius Pamphilus sírsztéléje (TitAq II, 682) tekinthető, amely Traianus 2. század második évtizedére tehető keleti hadjáratára utal. Utóbbi sírkő kapcsán Fehér B. újabban nem zárja ki a 130-as évekre történő keltezését, illetve a Bar Kokhba-féle felkeléshez való kapcsolódását, mivel ezt megelőzően a *legio II Adiutrix* már hosszabb ideje *Aquincumban* állomásozhatott, így volt, ami a csapatban szolgáló, *noricum*i születésű katonát az alsó-*pannoniai* városhoz kösse. Amennyiben 101–102-ben kezdte volna meg 15 éves szolgálatát, a század első két évtizedében más területeken zajló hadjáratok miatt keveset tartózkodott volna *Aquincumban*. Ld. ennek kapcsán a felirat keltezésével kapcsolatos eddigi feltételezések összefoglalásával együtt: FEHÉR 2017, 178–179. és 8. lábjegyzet. A halál legvalószínűbb helye a keleti hadjáratra tartó *legio* útjába eső valamelyik kis-ázsiai vagy *mesopotamiai* város (vö. NAGY 1971, 120. – 70. jegyzet), így talán a *syriai Alexandria* (ma: Ískenderun, Törökország) lehetett.

⁶³³ A legtöbb esetben a *legio II Adiutrix* fordul elő, ezen kívül egyszer-egyszer: *legio XIII Gemina*, *legio I Adiutrix*, *legio VII Claudia*, *legio V Macedonica*.

⁶³⁴ Vö. CIL III 5661=11811; Kat. III.2.6. és ILJug III, 1617; Kat. III.4.11.

⁶³⁵ CIL III 5606; Kat. III.2.1.

⁶³⁶ CIL III 12659; Kat. III.5.1.

az eredetileg *Germania Superiorban*, de Septimius Severus alatt feltehetően időlegesen *Britanniában* állomásozó *cohors I Aquitanorum veterana praefectusaként*⁶³⁷ vesztette életét 55 évesen valamelyik itteni hadmozdulat során.⁶³⁸ A vagyonos tisztnek az igényes kivitelű sírkövet származási helyén, *Viminaciumban* állította felesége. A 2000 km-nél távolabb elhunyt többi katonával ellentétben itt a legvalószínűbb, hogy Speratus maradványait házastársa – aki minden bizonnyal elkísérte férjét szolgálati helyére – hazaszállította a távolból. Párhuzamként vissza kell utalnunk a lovagrendi Servilius Fortunatus esetére, aki a feleségének *Lambaesisban* állított sírkövén⁶³⁹ említi, hogy *per maria et terras retulit reliquias coniugis ex provincia Dacia*, amely a latin nyelvű feliratokon feltüntetett legnagyobb távú (közel 2500 km) *translatio* volt. Ennél nem sokkal rövidebb távot tehetett meg Lucia Afrodisia, aki harcban elesett férjét, M. Valerius Speratust, a *cohors* tagjaival közösen végzett szertartás keretében elhamvaszthatta (vö. Germanicus), és urnában hazaszállíthatta.

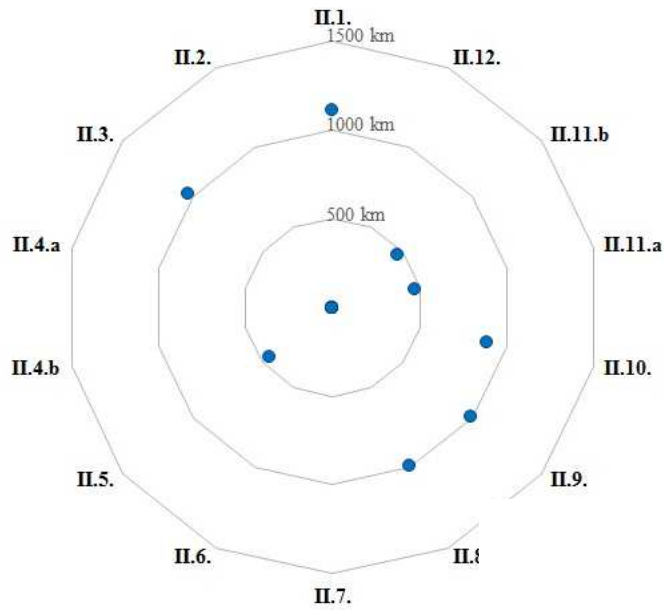
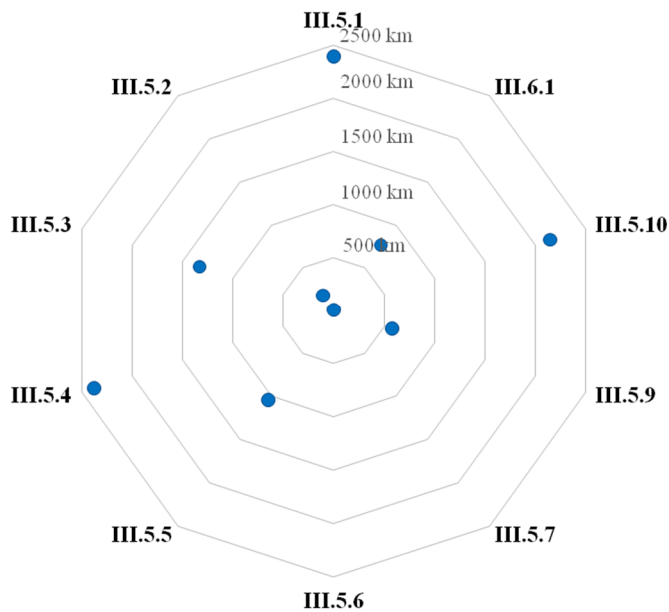
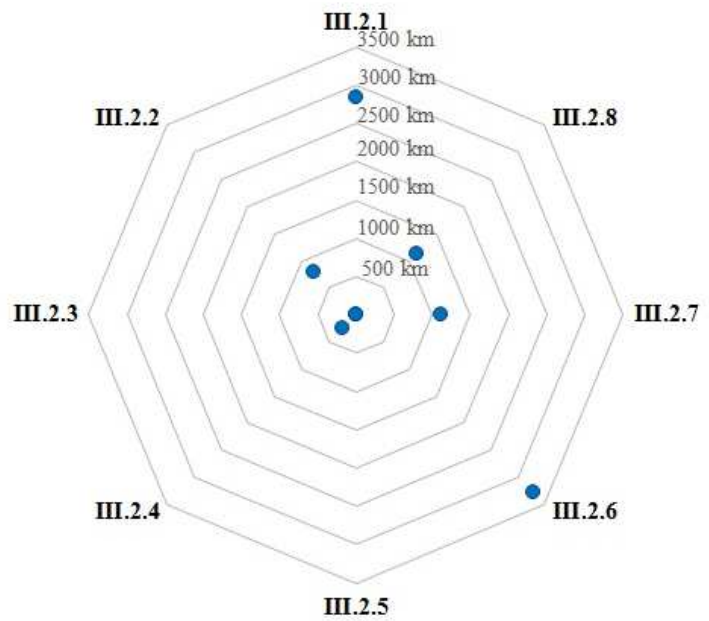
E távolban elhunyt katonáknál csak kettő esetében egyértelmű az *interfectus participium* és a *theta nigrum* használata alapján, hogy harcok során vesztették el az életüket, míg a többi, elsősorban *defunctus* és *decido* igéket használó feliratok nem feltétlenül utalnak erőszakos módon bekövetkezett halálra, mivel útközben betegség vagy baleset miatt is meghalhattak. D. Peretz szerint nincsen közvetlen információk arról, hogy a hadjáratok során elesett katonák hamvait elszállították volna máshova (leginkább állandó állomáshelyükre vagy a hozzátartozókhoz). A katonák temetése minden esetben függött az adott csata kimenetelétől is (pl. vereség esetén kisebb volt a valószínűsége annak, hogy a holttesteket összeszedték), valamint a temetés módja a beosztásnak megfelelően is eltérhetett,⁶⁴⁰ így minél magasabb rangú volt az elesett katona, annál nagyobb esélye volt annak, hogy eltemessék vagy akár hazaszállítsák.

⁶³⁷ Pályafutása kapcsán lásd: MÓCSY 1970, 162.; BIRLEY 1979, 70. A sírsztélé Persephoné-ábrázolásához: PILIPOVIĆ 2012, 51–65.

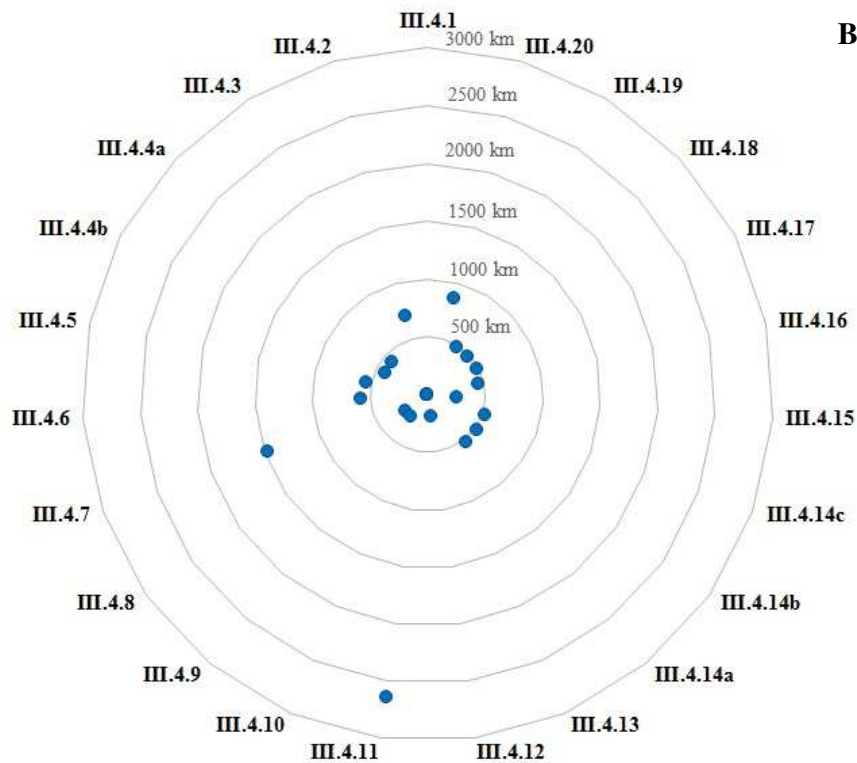
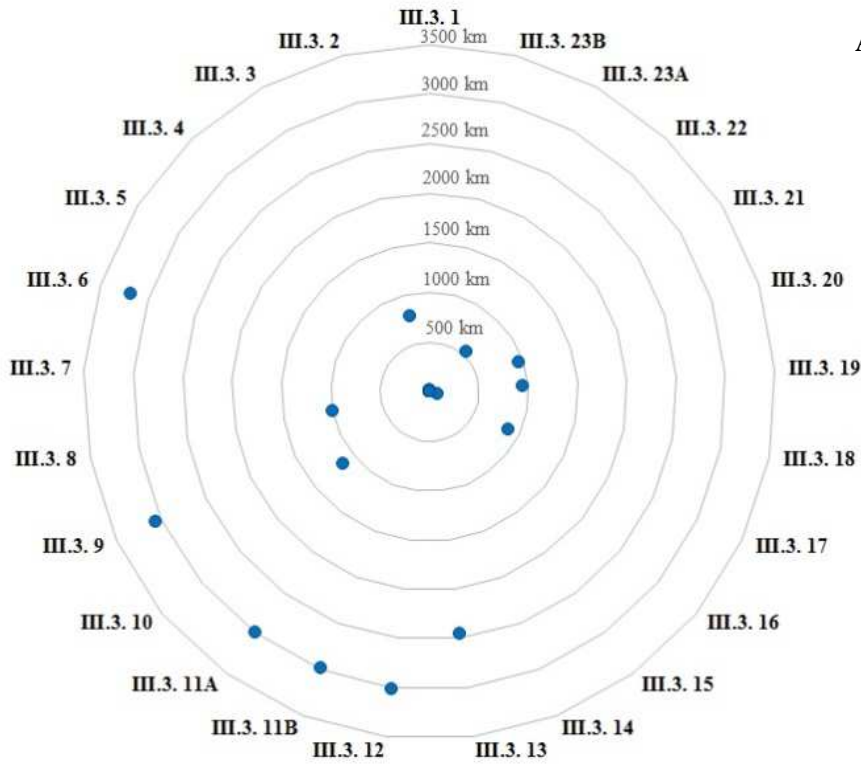
⁶³⁸ Vö. IMS II, 131.

⁶³⁹ CIL VIII 2772, Melléklet 1. táblázat 1.

⁶⁴⁰ PERETZ 2005, 124–127.

A) *Desideratus-feliratok*B) *Noricum*C) *Moesia Superior és Inferior, Dacia*

5. ábra: A kenotáfiumszerű sírfeliratok adatai alapján feltételezett távolságok megoszlása a *desideratus-participiumot* tartalmazó, valamint a *noricumi*, *moesia*i és *dacia*i síremlékek esetében

6. ábra: A pannoniai és dalmatiai kenotáfiumszerű sírfeliratok adatai alapján feltételezett távolságok megoszlása

Megfigyelhető még, hogy elsősorban közeli hozzátartozók, családtagok állították a feliratokat, M. Valerius Speratus kivételével az egyszerű katonák esetében általában az otthon maradó szülők (esetleg fiúgyermek) készítették síremléket; mindazonáltal csak ezeknél a távolban bekövetkezett haláleseteknél fordulnak elő más személyek (azaz nem családtagok, rokonok) örökösként megjelölve.⁶⁴¹

A most tárgyalt csoport elkülönül a többi felirattól, amelyek már csak 1500 km alatt megtett távolságokra utalnak, tehát megfigyelhető egy nagyjából 700 km nagyságú törés az adatsorban. 1000–1500 km közötti sávba is elsősorban katonák sírkövei tartoznak. A 2. szd. második felére keltezhető egy lovagrendi, leszerelt *praetorianus*⁶⁴² férfi által *Timacum Minusban* állított, töredékesen fennmaradt felirat, amely említi, hogy fia Rómában vesztette életét cselvetés vagy összeesküvés során; apja társadalmi státuszát és katonai szolgálatát figyelembe véve nem zárható ki, hogy a fiú szintén *praetorianusként* szolgált Rómában.⁶⁴³ Egy másik, *Noricumból* ismert feliratot⁶⁴⁴ a bennszülött szülők a szintén fiatalon, Rómában elhunyt fiuknak állítottak, akinek a foglalkozását nem ismerjük, de feltehetően civil volt. A két *pannoniai* és az egyik *noricumi legio*⁶⁴⁵ egy-egy katonájának a felirata hozható kapcsolatba a szabad dákok, karpok és gótok 3. századi *daciai* betöréseivel, illetve ellenük folytatott hadjáratokkal: két egyszerű közkatoná,⁶⁴⁶ egy pedig a *legio I Adiutrix* parancsnokságán altiszti rangban szolgáló, minden bizonnyal írni, olvasni tudó, de a harcokban kisebb szerepet játszó katonák közé tartozó hivatalnok (*librarius*) volt, és a hadjárat során vesztette életét.⁶⁴⁷

⁶⁴¹ Például TitAq II, 682 (Kat. III.3.13.: *heres*) vagy RIU 720 (Kat. III.3.9.: *secundus heres*). Egy-egy esetben az örökösök megegyeznek az elhunyt fiaival, illetve az apával/fivérrel, pl. ILJug III, 1312. (Kat. III.5.4.) és RIU 718 (Kat. III.3.10.). Az egyes katonák temetésre vonatkozó utolsó kívánságát, valamint végrendeletének végrehajtását komolyan vették, amely elsősorban a bajtársak és az örökösök feladata volt. Örökösökre és a katonák végrendelezésére vonatkozóan további irodalommal: PERETZ 2005, 129. A katonák külön gondot fordíthattak végrendeletük elkészítésére, főként a csaták előtt, de egyéb veszélyesnek hitt helyzetek is alkalmat adtak rá, miként C. Iul. Caesar is utal erre, amikor a római katonák a *galliai Vesontio* környékén táborozva a germán harcosok félelmetességéről szóló álhírek és pletykák miatti rémületükben így cselekedtek. Vö. Caes. *bell. Gall.* I, 38–40.

⁶⁴² Vö. IMS III/2, 131. Nr. 106. kommentárjával.

⁶⁴³ CIL III 14588; Kat. III.5.3. Nem zárja ki a baleset vagy váratlan betegség lehetőségét: PÁZSINT–VARGA 2018, 25. Itt meg kell még említenünk D. Demicheli *Salonából* származó *praetorianusokkal* kapcsolatos feltételezését, amely szerint a *dalmatai* városban állított sírköveik egy része kenotáfium lehetett: feltehetően még a *veteranusok* sem tértek vissza Rómából (a Római Birodalom központja által nyújtott lehetőségek miatt), és – a szolgálat közben elhunytakkal együtt – ott lettek eltemetve, és hamvaikat sem szállították vissza később. DEMICHELI 2013, 81.

⁶⁴⁴ CIL III 5218; Kat. III.2.7.

⁶⁴⁵ *Legio I* és *II Adiutrix*, továbbá a *legio II Italica*.

⁶⁴⁶ CIL III 5218=11691; Kat. III.2.8. és CIL III 3660; Kat. III.3.8.

⁶⁴⁷ RIU 718; Kat. III.3.10. Aelius Iustinus *librarius* halála után több mint száz évvel, Iulianus perzsák elleni hadjárata kapcsán Ammianus Marcellinus tesz említést a málhát szállítókkal és a szekeresekkel együtt vonuló, általában nem harcoló, fegyvertelen hivatali személyzetet ért támadások gyakoriságáról, ami miatt a menetoszlop két szárnya között helyezte el őket, biztosítva így védelmüket. Amm. Marc. XXIV, 1, 4. A sírsztélé

Valerius Onesimus 4. század eleji sírfelirata (Kat. III.5.5) szerint több *legió*ban⁶⁴⁸ is szolgált *centurió*ként, és ebben a rangban esett el a *Pannonia Inferior* északi feléből létrehozott *Valeria* tartományban; ebben az esetben is felmerülhet a kérdés, hogy a sírkövet állító felesége, Valeria Marcellina és fiai, akik a szolgálati helyén vele együtt éltek, nem szállították-e vissza a rangja miatt tehetősebb férfi maradványait. Ezzel nagyjából egy időben állította a lovagrendi, több tisztséget betöltő apa a *nicomediai* császári udvarban elhunyt Aurelius Valerius *exceptor* sírsztéléjét, amelynek portrébüsztyjén már a viselet is a katonai és polgári funkció keveredését tükrözi.⁶⁴⁹

A *desideratus* melléknévi igenevet használó feliratok egy része is (Melléklet – 4. táblázat) – amelyeken egyértelműen meg van határozva a halál helye (vö. a *Daciával* kapcsolatos 3. századi hadmozdulatok) – a számított távolság alapján ide sorolható, és mint a róluk szóló fejezetben fentebb láttuk, ezek között nagyobb számban képviseltetik magukat az altiszti rangban szolgáló katonák.⁶⁵⁰

Miként a *translatió*knál, úgy itt is megfigyelhető a tendencia, miszerint a távolságok csökkenésével a feliratok száma magasabb, a súlypont pedig az 1000 km alatti távolságokra esik (60,5 %; vö. 4. ábra). Ezek többsége, különösen 500 km távolság alatt (11 személy), főként – *Dalmatiához* köthető – civil személy volt, ami mutatja, hogy helyi viszonylatban (tartományon belül vagy egy szomszédos provinciába) nagyobb volt a mobilitás (vö. 6.B ábra). E személyek elsősorban valamelyik *dalmatiai* municipális *ordo decurionum* tagjai (egy *Virunumban*, négy *Salonában*) voltak, akik feltehetően kereskedelemmel is foglalkoztak, de előfordul kézműves tevékenységgel foglalkozó személy is.⁶⁵¹ Az egyik közülük viszont *Virunum* képviselőjében, követként halt meg Rómában, amire főként a görög nyelven megörökített *translatió*k esetében láttunk példát; a mobilitásnak ez a formája szintén nem volt ritka.⁶⁵² A civil személyek esetében szinte kizárólag a közeli hozzátartozók állítottak feliratot, egy helyen az elhunyt *negotiator* barátja (CIL III 2006; Kat. III.4.4.b).

portrébüsztyjéről hiányzó fegyverábrázolások alapján S. Perea Yébenes is az elhunyt harcokban betöltött csekély szerepére, fegyvertelenségére következtet. PEREA YÉBENES 2009, 69.

⁶⁴⁸ A Diocletianus által újonnan létrehozott *Scythia Minor* védelmére felállított *legio II Herculia*, valamint a *legio I* és *II Adiutrix*.

⁶⁴⁹ A feliratot állító *ducennarius* apa esetében is, aki *decurio coloniae Salonae* és *curator civitatis Salonae* volt, ezt a katonai és polgári szerepkörben való keveredést feltételezik. Vö. DEMICHELI 2016, 49.

⁶⁵⁰ E feliratok között három *intercisai* sírkő esetében csak nem sokkal kevesebb, mint 1000 kilométeres távolság határozható meg.

⁶⁵¹ *Decuriók*: C. Maximius Iunianus (CIL III 5031), T. Aurelius Marcus (CIL III 1671=8344), Anon. (CIL III 8341), Aemilius Calvio (ILJug III, 1706.), továbbá *duumvir* is volt T. Aelius Martialis (CIL III 8339). Kereskedő (*negotiator*): Aurelius Flavius (CIL III 2006). A kézműveseket tömörítő *collegium fabrum Veneris* tagja: Aelius Messorianus (CIL III 14641), aki nyilván szintén kereskedelmi céllal tartózkodott *Italiában*.

⁶⁵² Vö. további irodalommal: WEDENIG 1997, 270., amely hivatkozik: Plin. Min. *epist.* X, 43–44.

Ezek a személyek tehát főként gazdasági okból hagyhatták el otthonukat, esetleg provinciájukat, amely D. Demicheli szerint nem jelenthetett hosszútávú ott tartózkodást.⁶⁵³ Ennek megfelelően két útvonal figyelhető meg a feliratok alapján: egyrészt *Dalmatia* belső területeiről az egyik tengerparti kikötővárosba (elsősorban *Salonába*), illetve fordítva,⁶⁵⁴ másrészt pedig innen az Adriai-tenger szemközti, *italiai* partjának kikötővárosaiba (*Aeternum*, *Sipontum* vidéke), ami így a *dalmatai* partvidék ezirányú közvetítő kereskedelemben betöltött szerepét is leképezi. Négy esetben nem ismert a civil személyek foglalkozása, de nagy valószínűséggel ők is ebbe a körbe tartoztak, miként az egyik *virunumi* feliraton említett két *veteranus*-nak tartott személy, bár csak egyikőjükénél jelölték meg a halál helyét;⁶⁵⁵ más feliratokon nem szerepelnek *veterani*, ami talán azzal magyarázható, hogy leszerelésük után letelepedtek, és már ritkábban utaztak annyit, mint a katonai szolgálat során. A civil személyek között a legkorábbra talán két bennszülött sírfelirata keltezhető,⁶⁵⁶ míg a legkésőbbi 4. századi.⁶⁵⁷

Összesen 11 katonai feliratával találkozunk 1000 km távolság alatt, akiknek többsége szintén rendfokozat nélküli, egyszerű katonai. Az egyik feliraton feltüntetett 3 személynél ismeretlen a csapatnév,⁶⁵⁸ míg három *miles legionis* fordul elő, akik talán mind a *legio II Adiutrix*-ben szolgáltak.⁶⁵⁹ Egy *praetorianus* lovasnak állítottak *Neviodunum*-ban feliratot (ILJug I, 332.; Kat. III.3.2.), halálának helye alapesetben Róma lehetett, de nem zárható ki, hogy egy hadjáraton vettek részt az uralkodó kíséretében, miként fentebb P. Aelius Proculinusnál (RIU 1155; Kat. II.10.) is láttuk. Külön csoportot alkotnak a 4. századi, késő római császári testőrségben szolgálatot teljesítő *protectorok*, akik közül Flavius Sanctus a

⁶⁵³ DEMICHELI 2014, 32.

⁶⁵⁴ Ide sorolható talán a szír származású, a *pannoniai Sirmium*-ban elhunyt *negotiator salonai* sírköve (Aurelius Flavius; CIL III 2006), valamint Flavius nevű *libertus*, akit a *Viminacium-Dasminia* közötti úton gyilkoltak meg (AE 1934, 2009.).

⁶⁵⁵ A CIL III 4850 számú feliraton szereplő két férfi – feltehetően *veterani* – közül az egyiknél valamelyik *legió*-tábor (talán a legközelebb eső *Lauriacum*) *canabae*-jét jelölik meg a halál helyeként, szintén kereskedelemmel vagy valamilyen kézműves tevékenységgel foglalkozhattak. Vö. PICCOTTINI 1996, 59–60. és PETROVITSCH 2006, 316.

⁶⁵⁶ Vö. [---] Amabilis *caruntumi* sírköve (CIL III 4498; Kat. III.3.5.) és Senio Comatonis filius *Intercisa* területén talált sírfelirata (RIU 1256; Kat. III.3.18.).

⁶⁵⁷ Domitius Domnionius *Raetiában* történt halálára utaló, görög nyelvű része alapján zsidósággal is kapcsolatba hozott felirat (CIL III 10611; Kat. III.3.17.).

⁶⁵⁸ CIL III 9740=13185. Ezeket a bennszülötteket – bár a felirat nem tesz róla említést – Alföldy G. a katonai szolgálattal hozta összefüggésbe. ALFÖLDY 1965, 157. – 72. jegyzet. Talán szintén a *Dalmatia* belső területén állomásozó *cohors II milliaria Delmatarum* kötelékében teljesítettek szolgálatot, akárcsak a *centurio*, T. Aurelius Apollonius, akit a csapattal feltehetően valamilyen katonai beavatkozás miatt vezényeltek a szomszédos provinciába, és *Sirmium*-ban hunyt el, D. Demicheli feltételezése szerint talán a sírfeliratán (CIL III 2006; Kat. III.4.4.) feltüntetett szír származású kereskedővel együtt, egyidőben. DEMICHELI 2015, 67.

⁶⁵⁹ Vö. RIU 1183 (Kat. III.3.19.), RIU 1228. (Kat. III.3.20.) és CIL III 8489=12799 (Kat. III.4.15.); utóbbi esetben nem tüntették fel a csapatnevet, így ez csak feltételezés a halál helye alapján.

*iovanusokhoz tartozott,*⁶⁶⁰ Valerius Valens pedig az I. Constantinus és Maxentius között zajló *Milvius*-hídi csatában esett el.⁶⁶¹ I. Constantinus és Licinius közötti döntő ütközetben vesztette életét Valerius Victorinus, aki a kétszeres zsoldfizetésben részesülő, 8–10 fős *contuberniumot* vezénylő *biarchusként in sacro palatio* szolgált.⁶⁶² Kettejükénél tudjuk, hogy feleségük állította a feliratot, és az sem zárható ki, hogy földi maradványaikat is elszállították. A *desideratus participiumot* használó feliratok közül három személy esett el 500 km alatti távolságban a sírkő állításának helyétől.⁶⁶³

Összegésképpen elmondható, hogy az itt vizsgált síremlékek között – amelyek főként portrét, gyakran egészalakos portrét ábrázoló sírsztélék voltak – a katonákhoz köthető emlékek a dominánsak, ugyanakkor a feliratok több mint harmadát (25 feliraton 25 fő) már civil személyeknek állították. A feliratok mintegy 62 %-a tehát katonáknak síremlékéhez köthető, akiknek többsége *legióban* szolgált, túlnyomórészt közkatonaként, 6 személy pedig a mindenkori császári testőrség tagja volt. Megállapítható, hogy ebben a csoportban már (tehát ha beleszámítjuk a csatán kívüli lehetséges haláleseteket) már nem a rendfokozattal rendelkező tisztek, altisztek vannak túlsúlyban, miként M. Reuter a harc közben elesett személyeknél megállapította.⁶⁶⁴ Általában elmondható, hogy az auxiliáris egységek katonái igencsak alulreprezentáltak: 3 személy szolgált *cohorsban*, akik közül egy *centuriói* rangban, egy pedig altiszti (*strator tribuni*) rangban vesztette életét, illetve ide sorolhatjuk még talán a lovagrendi M. Valerius Speratus *praefectust* is.

A feliratok között a nők száma igen alacsony (2 fő – 3 %), ami – miként fentebb említettem – alacsony mobilitásukkal magyarázható; elsősorban a házasságban élők költözhetek férjükkel távolabbi vidékre, amely így különösen a katonák feleségére igaz, akik szolgálati helyükre általában elkísérték férjüket. *Liberti* sem fordulnak elő olyan nagy számban, mint a *translatióknál* láttuk: az egyetlen Flavius Kapitoni libertus volt, illetve egy esetben egy császári *libertus* lánya volt az elhunyt;⁶⁶⁵ mindkét esetben 1000 km alatti távolságban haltak meg a felirat állításának helyétől. A többi civil személy, akik közül több valamelyik város *ordójának* tagja volt, általában kereskedelemmel foglalkozhatott.

⁶⁶⁰ Vö. FPA 6, 160.

⁶⁶¹ Meggyőzően érvel emellett: BORMANN 1887, 90–91.

⁶⁶² POPESCU 1976, 213–216. Valerius Victorinus sírja egyértelműen megjelöli a katonai temetés két fajtáját. PERETZ 2005, 129. és 36. lábjegyzet.

⁶⁶³ Aelius Septimus *optio* a naristák elleni hadjáratban, legtávolabb talán a Cseh-medence környékén, míg két *centurio* a *Serdicánál* Macrianus ellen vívott csatában esett el. Vö. Melléklet – 4. táblázat.

⁶⁶⁴ Vö. REUTER 2005, 258.

⁶⁶⁵ Az *Auggg(ustorum) lib.* alapján Septimius Severus, Caracalla és Geta közös uralkodásának idejére (Kr. u. 209–211) keltezhető az apa felszabadítása.

A konkrét helymegjelölést nélkülöző feliratok, különösen azok, amelyeken a hozzátartozók nagyvonalúan csak egy háborút (esetleg megnevezve a hadjáratot) jelöltek meg, azt sugallják, hogy nem tudták, hol (és mikor) halt meg, azaz csak homályos információjuk volt az elhunyt haláláról, bár ettől függetlenül a maradványok visszaszállítása megtörténhetett. Ahol több személy is meg van említve a feliraton, nem zárható ki, hogy az elhunyt katonának nem volt eredetileg önálló felirata, csak később, más családtagok halálakor vésték fel az ő nevét is,⁶⁶⁶ ugyanakkor régészeti kontextus nélkül nem tudjuk, történt-e valóban temetés, esetleg kenotáfium létesítése.

Itt fontosnak tartom még a kettős feliratok jelenségét megemlíteni: két, egymástól távol eső helyen előkerült, ám azonos szövegű sírfelirat esetében feltételezik a *translatio* megtörténtét, így az egyik kenotáfium lehetett, míg a másik a valódi sírhelyet jelölte,⁶⁶⁷ ezért feltételelesen a kenotáfiumszerű sírfeliratok közé sorolhatók, bár a felirat nem jelöli meg sem a halál, sem a temetés helyét. Ezekben a feliratokban közös még, hogy az egyik felirat mindig Rómában vagy közelében került elő. Az általam vizsgált területen a *daciai Romula* territóriumán egy 2. század végére, 3. század elejére keltezhető agyagtáblán szereplő metrikus sírfelirat (AE 1980, 767; Kat. III.6.2.) ismert, amely L. Annius Octavius Valerianusról emlékezik meg, akinek Rómában található szarkofágján az apró helyesírási és szerkesztési eltérésektől eltekintve ugyanez a szöveg olvasható. Feltételezik, hogy az elhunyt családjával Rómában lakott, birtokai pedig *Daciában* lehettek, ahol egyik ott tartózkodása alkalmával meghalt, holttestét hazaszállították, de *Romulában* is állítottak neki egy síremléket,⁶⁶⁸ miként történt ez Marcus Ulpius Hermias (vö. Kat. I.6.) esetében. Ha ez a feltevés igaz, a szállítás Rómába 1400 km lehetett (kb. 47 nap).

Mindazonáltal az 1000 km alatti távolságok esetében jóval nagyobb valószínűséggel történhetett meg – különösen az állandóan úton lévő kereskedők esetében – az elhunyt maradványainak hazaszállítása anélkül, hogy ezt külön említették volna (a kortársak számára talán egyértelmű lehetett), és ezt talán megerősíti az is, hogy a hasonló disztancián dokumentált *translatió*knál is a súlypont (a feliratok mintegy 60 %-a) ezekre esik. A feltételezés azonban nehezen bizonyítható, ezért sajnos a továbbiakban is nyitva marad a kérdés. Legnagyobb valószínűséggel azonban a *parthusok* elleni hadjáratok során, illetve a távoli keleten elhunyt 9 közkatonára felirata jelölhetett kenotáfiumot.

⁶⁶⁶ Újkori példaként említhető, hogy a brit és amerikai tengerészek esetében is gyakran előforduló jelenség volt, hogy állandó emléket akár évtizedekkel később kaptak, amikor például özvegyük meghalt. Vö. STEWART 2011, 139–140.

⁶⁶⁷ TYBOUT 2016, 417. további két példát említ még: CIL VI 23942 (Róma) és CIL II 6130 (*Tarraco/Hispania Citerior*), valamint CIL II 3963 (*Capena/Italia*) és CLE 591 (*Illipula/Baetica*).

⁶⁶⁸ MUREŞAN–MUREŞAN 2018, 732.

Kenotáfiumok régészeti kontextusban

Bevezetés

Az alábbiakban áttérünk a harmadik, egyben az értelmezés szempontjából legbonyolultabb és legtöbb bizonytalanságot magában hordozó forráscsoportra, a kenotáfiumok régészeti forrásanyagban való lehetséges lecsapódására, amit a továbbiakban *Pannonia* területére szűkítve tárgyalunk. Az írott (történeti és irodalmi) kútfőkkel, valamint az első ránézésre egyértelműnek látszó, mégis – miként fentebb láttuk – a gyakran sok kérdést és kételyt felvető epigráfiai forrásokkal ellentétben a régészeti jelenségek és leletek már teljesen némák. Értelmezésük elválaszthatatlan attól a leletösszefüggéstől, amelyben találták őket, valamint nagy mértékben függ az ásató régész adott pillanatban történt megfigyeléseitől, mivel a feltárást követően az a kontextus, amely a földben hosszú időn át őrizte ezeket, irreverzibilis módon, végleg megszűnik, és ebből adódóan pedig revízióra többnyire nincsen már lehetőség. Ennélfogva a számba vehető régészeti objektumok vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül a pontos előkerülési körülmények. Esetünkben tehát elsősorban régészeti jelenségekről (sírok, gödrök) van szó, amelyeknek maguk a – miként látni fogjuk, ritkán előforduló – leletek (azaz tárgyak) csak egy részét jelentik.

A temetőekben általában eltérő mennyiségben, de inkább kis számban fordulnak elő olyan, a temetkezési rendbe illeszkedő, az esetek többségében a helyi szokásoknak megfelelően kialakított és rendszerint bolygatatlan sírgödrök, amelyek emberi maradványokat (kalcinált, égett csontok vagy vázcsontok) vagy azok nyomát egyáltalán nem tartalmazzák, ugyanakkor bizonyos tárgytipusok előfordulhatnak bennük. Ezek a sírok többségére jellemző kialakítástól részben eltérő jellege, továbbá az emberi maradványok sírba helyezését tekintve (vagy inkább hiánya miatt) a szokatlan vagy speciális temetkezések (*Sonderbestattungen*) közé sorolhatók.

E jelenségeket az emberi maradványok hiánya miatt, illetve egyéb melléklet (tárgy vagy állatcsont) meglététől függetlenül a továbbiakban – a fenti feliratok nagyobb részéhez hasonlóan – „kenotáfiumszerű” síroknak nevezem, tekintettel arra, hogy ürességüknek több

oka is lehet, és a szó valódi, vallásjogi értelmében vett „üres sír”, azaz kenotáfium voltuk csak valószínűsíthető.⁶⁶⁹

Azokkal a temetőfeltárások során előkerült objektumokkal nem foglalkozom, amelyek – bolygatottságtól függetlenül – csak egy-két csonttöredéket tartalmaztak, ugyanis utólag gyakorlatilag lehetetlen, vagy legalábbis igen nehéz eldönteni, hogy a kis mennyiségű emberi maradványt ott csak jelképesen helyezték-e nyugalomra. Inhumációs temetkezések esetében ezeket csak a bolygatás hiányában tekinthetjük szimbolikusnak, hamvasztásos rítusú millieuban azonban a kérdés nem dönthető el: miként fentebb már volt róla szó, a közös *ustrinum*ról az elhunyt maradványainak gyakran redukált, valóban csak jelképes mennyiségű részét helyezték el ténylegesen a számára kialakított sírban.⁶⁷⁰

A szakirodalomban az emberi maradványokat nem tartalmazó sírgödörök vonatkozásában gyakran használt „jelképes (szimbolikus) sír” terminust elterjedtségére való tekintettel a kenotáfiumok vagy a kenotáfiumszerű temetkezések/jelenségek⁶⁷¹ szinonimájaként fogom használni az alábbiakban. Bár az előbbi a jelképesen eltemetett maradványokat is jelölhetné, a félreérthetőség kiküszöbölése érdekében indokoltnak tartanám „a jelképesen eltemetett emberi maradványokat tartalmazó sír” áthidaló típusként történő bevezetését, jóllehet régészeti módszerekkel szinte alig mutathat ki ilyen jelenség.⁶⁷²

Munkám során 21 római kori temető vagy temetőrészlet emberi maradványokat nem tartalmazó jelképes sírként értelmezett objektumát gyűjtöttem össze katalógusszerűen,⁶⁷³ aminek alapján rövid elemzéssel egybekötött csoportosításukat is elvégeztem, bemutatva a felfedezhető szabályszerűségeket és a levonható következtetéseket.

⁶⁶⁹ Jóllehet az esetek nagy részében valóban minden emberi maradványt, illetve egyéb mellékleteket teljességgel nélkülöző jelenségekkel találkozunk, az „üres sírgödör” megnevezés általánosságban történő használata az esetleges mellékletek miatt félrevezető lehet.

⁶⁷⁰ Nem is beszélve a régészeti módszerekkel nehezen kimutatható, jelképesen eltemetett lágyrészekről, mint például I. Szulejmán (1520–1566) belső szervei, amelyeket források szerint a szultán halála után Szigetvár melletti turbéki vagy zsbóti dombon temettek el, ahol emlékturbét is emeltek (vö. FODOR–VARGA 2016, 200. és 102. jegyzet). Ehhez lásd még az előző fejezet *translatió*król szóló részét.

⁶⁷¹ A kifejezés használatához lásd még: KOKABI–WAHL 1988, 37. és DREISBUSCH 1994, 27.

⁶⁷² Ettől függetlenül a fogalmak között átfedés lehet szerves lágyrészek eltemetése esetén, amelyek régészeti módszerekkel történő kimutatása nehézkes, a feltárást követően pedig egy esetleges mintavétel hiányában már lehetetlen.

⁶⁷³ A katalógusból egyelőre ki kellett hagynom egyes, még részben publikálatlan temetők anyagát, amelyeknek előzetes jelentése említ jelképes temetkezéseket. Sopron – Deák tér 33. sírja: TOPÁL 1981a, 76. – 24. jegyzet hivatkozik rá Nováki Gyula közlése alapján; Győr–Vagongyár (3 sír): BÍRÓ 2005, 9. és BÍRÓ 2006, 113.; Kisárpás: BÍRÓ 1959, 173.; Ács – Öbölkúti-dűlő (3 kisméretű sír): FÜKÖH 2011, 114.; *Aquincum* – Benedek Elek utca (több sír): KABA 1974, 36., KABA 1975, 48.; Nagytétény (2 sír): BESZÉDES–SZILAS 2007, 240. Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Kirchof Anitának, dr. Ottományi Katalinnak, dr. Zsidi Paulának, dr. Kiss Péternek, dr. Tóth Endrének és dr. Vámos Péternek, hogy az általuk feltárt, még feldolgozás alatt lévő és/vagy részben publikálatlan temető vonatkozó sírjainak adatait rendelkezésemre bocsátották.

Rövid kutatástörténet. Feliratos emlékek régészeti kontextusban.

Kenotáfiumként értelmezett objektumokkal már őskori temetőben is találkozunk. Magyarország egyik legismertebb, európai jelentőségű régészeti lelete, a budakalászi kocsimodell is egy jelképes temetkezés részeként látott napvilágot a neolitikus temető 177. sírjában, amelyben sem csontok, sem emberi hamvak (kalcinált csontok) nem voltak; a sír jelképségét a kutatás máig tartja.⁶⁷⁴ Jelképes sírok más neolitikus⁶⁷⁵ és bronzkori⁶⁷⁶ temetőben is találhatóak, bár gyakran nehezen dönthető el róluk, hogy szimbolikus temetkezésként vagy esetleges áldozati/fogadalmi ajándékként értelmezhető-e.⁶⁷⁷ A vaskori szkíta⁶⁷⁸ és a kelta⁶⁷⁹ temetőben ugyancsak előfordulnak kenotáfiumként interpretált sírok. Utóbbiak között az egyik legismertebb a Sopron-bécsidombi késő vaskori temető bolygatatlan, kőkeretes sírja, amelybe egy teljes vadkant temettek el:⁶⁸⁰ Sági K. az általa bemutatott analógiákból levezetve jelképes temetkezésként határozta meg, ahol az eltemetett állat szerinte csak ételmellékletül szolgált.⁶⁸¹ A kora középkorban, azon belül az avar korban is előfordulnak kenotáfiumszerű jelenségek.⁶⁸² A 10–11. századi temetőben, sírcsoportokban ugyancsak találkozunk üres sírgödörrel, amelyek értelmezése a középkorral foglalkozó régészek számára is egyelőre megoldatlan problémát jelent, de miként az avar kor kapcsán, úgy itt is felmerült a máshol elhunyt személyek számára ásott jelképes sírok lehetősége.⁶⁸³

A római provinciális régészeti kutatás eleinte nem számolt az antik forrásokban és feliratokon megjelenő kenotáfiumokkal, továbbá nem is említett ekként interpretálható jelenségeket: a legkorábbi temetőfeltárások során főként az előkerült tárgyakon volt a hangsúly, a sírösszefüggéseket ritkán figyelték meg és jegyezték fel pontosan. Ez alól bizonyos szempontból kivételt képez Nagy L. *Aquincum* – Aranyhegyi-árok mentén feltárt temetőben tett, alább tárgyalandó megfigyelése. Lányi V. hívta fel a figyelmet a dunántúli

⁶⁷⁴ SOPRONI 1954, 29. Lásd még: BONDÁR 2007, 26.

⁶⁷⁵ További példákkal: BANNER 1956, 209–210.; ZALAI-GAÁL 1988, 70.; RACZKY et al. 1997–1998, 160.

⁶⁷⁶ Néhány példát említve: KEMENCZEI 1963, 177. POROSZLAI 1990, 211.; BENDE-LŐRINCZY 2002, 65. és 85., valamint 7. kép 1.; ENDRŐDI 2001, 86–87.; ENDRŐDI-HORVÁTH 2009, 155. (5. kép) és 157.

⁶⁷⁷ A probléma kapcsán vö.: ZALAI-GAÁL 2001, 14. vagy SZABÓ 1999, 54. – 7. lábjegyzet.

⁶⁷⁸ A szkíta temetőben megfigyelt szimbolikus sírok felsorolásával és irodalommal: PÁRDUCZ 1966, 82. és KISFALUDI 2004, 175. Lásd még: POLGÁR 2007, 315.

⁶⁷⁹ UZSOKI 1969, 77. és 80. és UZSOKI 1970, 25. Halomsírok kapcsán: LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1997, 124–125. Az esztergomi kelta hamvasztásos temetőben egy helyről került elő egy vaslándzsa, vasolló, valamint borotvakés, amelyek késő kelta férfiak hamvasztásos sírjainak megszokott sírmellékleteként gyakran fordul elő; a tárgyak környékén objektumot nem sikerült a feltárónak megfigyelnie. KELEMEN 2006, 230. További párhuzamok említésével: HELLEBRANDT 1994, 80–81.

⁶⁸⁰ HUNYADY 1944, 150.

⁶⁸¹ SÁGI 1957, 95–96.

⁶⁸² Erről összefoglalóan, további irodalommal legutóbb: NOVOTNIK 2011, 99–113. és NOVOTNIK 2012, 47–91.

⁶⁸³ HORVÁTH 2012, 194.

korai hamvasztásos temetők régebbi ásatásainak megfigyelésértéke kapcsán arra, hogy ritkán találtak, illetve ismertek fel melléklet nélküli sírokat (pl. Kékesd⁶⁸⁴), „*holott ezek nyilván minden temetőben voltak, de a régi ásatások a kis csont- és hamutömeget nem vették észre, vagy ha észre is vették, nem regisztrálták*”.⁶⁸⁵ Ez nemcsak a korai hamvasztásos temetők sírtípusainak elkülönítése, hanem különösen az esetlegesen kenotáfiumként interpretálható objektumok esetében járt nagy információvesztéssel, csökkentve vagy adott esetben kizárva szempontunkból a korai feltárások eredményeinek felhasználhatóságát. A második világháborút követően az ásatási módszerek finomodása idővel azonban egyre egzaktabb megfigyeléseket tett lehetővé, ami többek között utat nyitott a hamvasztásos rítusú sírok részletes tipológiájának megalkotására is.⁶⁸⁶

Római kori kenotáfiumok régészeti kontextusban való megjelenését taglaló összefoglaló munka – leszámítva A. Gh. Sonoc *Daciára* vonatkozó rövid áttekintését – mindeddig nem készült, leginkább temetőpublikációk érintik röviden a témát, ritkábban külön alfejezetben.⁶⁸⁷ A külföldi szakirodalomban az elsők között Constantin Koenen értelmezte az emberi hamvak vagy csontok nélküli sírgödröket kenotáfiumként az andernachi késő római temetőben (*Germania Superior*).⁶⁸⁸ Jóval ezt követően az ún. „üres sírok” – a nyugati provinciák vonatkozásában – elsőként Rolf Nierhaus hamvasztásos sírokra vonatkozó tipológiájában jelennek meg külön, mindazonáltal bizonytalan és vitatott interpretációjú típusként (4. típus), amelyek megégett mellékletek mellett a halotti máglya maradványait tartalmazták, az emberi maradványok azonban teljességgel hiányoznak. Állást ugyan nem foglal, de felsorolja a számbavehető értelmezési lehetőségeket: 1) kisgyermek sírja, akiknek csontozatát teljesen felemésztette a tűz; 2) hazájuktól távol elhunyt, máshol sírral már rendelkező személyeknek létesített áldozati gödrök (*Opfergruben*); 3) a közös égetőhelyek (*ustrina*) szemetesgödrei.⁶⁸⁹ A második magyarázat szerint ezek a halottkultusz részét képező

⁶⁸⁴ BURGER 1966, 270. Az 5. mélységkategóriába (40–50 cm) tartozó sírok nagy részénél – a temető többi sírjával ellentétben – Dombay János 1935-ben folytatott feltárásának ásatási naplója nem említi külön az égett, kalcinált csontok meglétét (15., 18., 19., 20., 24., 34., 36. sírok), hanem csak a gödör közepén található hamu és korom meglétét jegyzi fel, azonban nyilvánvalóan emberi maradványokat is kell ezen érteni.

⁶⁸⁵ LÁNYI 1990, 243.

⁶⁸⁶ Összefoglalóan lásd: ERTEL et al. 1999, 20–35. – különösen 20–22., továbbá: AUDIN 1960, 518–532.; DOORSELAAR 1967, 86–111.; NIERHAUS 1969, 250–253. és BECHERT 1980, 253. – *Pannonia* kapcsán lásd még pl. TOPÁL 1981b, 75–80.

⁶⁸⁷ Sági Károly mellett (lásd alább) például a szerémségi Béska (Beška, Szerbia) temetője kapcsán M. Marijanski-Manojlović, az *aquincumi canabae legionis* északi temetője vonatkozásában pedig Zsidi P. szentel külön figyelmet temetőelemzés részeként a kenotáfiumnak vélt objektumok elhelyezkedésének és leletanyagának. Lásd: MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 83. és ZSIDI 1996–1997, 38.

⁶⁸⁸ KOENEN 1888, 148–149. Lásd még: BRÜCKNER 1999, 15. és 158., valamint 190–191.

⁶⁸⁹ NIERHAUS 1969, 253. Tilmann Bechert a hamvasztásos sírok római provinciális régészetre vonatkozó terminológiájának pontosítását célzó dolgozatában külön nem foglalkozik ezekkel az objektumokkal; a szakirodalomban használt különböző meghatározások között mindössze csak említi a „*Leergrab*” fogalmát.

szertartások, áldozatok elvégzését szolgáló jelenségek lehettek a máshol eltemetett⁶⁹⁰ hozzátartozók számára.

A. Gh. Sonoc rövid, összefoglaló jellegű munkájában *Dacia* területére koncentrálva mutatja be a kevés, főként román nyelvű temetőpublikációból ismert, kenotáfiumnak vélt, ám gyakran bolygatott vagy rosszul megfigyelt temetkezéseket, kevés figyelmet szánva azonban a forráskritikának.⁶⁹¹

Pannonia vonatkozásában a temetkezési szokások között mint ritkán előforduló jelenséget *Pannonia régészeti kézikönyve* sem tárgyalja még említés szintjén sem a kenotáfiumokat,⁶⁹² annak ellenére, hogy egyes közleményekben megjelennek, illetve számolnak a jelenlétükkel.⁶⁹³ Ez részben azzal lehet összefüggésben, hogy a kevés teljesen feltárt, továbbá nagy sírszámú, publikált temetőben is általában ritkán fordulnak elő emberi maradványokat nem tartalmazó vagy teljesen üres objektumok, másrészt ezeket többnyire eltérően értelmezik, az üresség okát különféle módon magyarázzák.⁶⁹⁴ A csontvázas rítusú temetőkben található üres sírgödrök kapcsán a külföldi és magyar szakirodalomban nagyjából egy időben jelennek meg az alábbiakban bemutatásra kerülő, különböző értelmezési lehetőségek: akár – a kérdést nyitva hagyva – több magyarázatot is számba vesznek,⁶⁹⁵ akár egyszerűen jelképes temetkezésnek tartják ezeket.⁶⁹⁶

A magyarországi szakirodalomban Nagy L. említett megállapítását leszámítva először, de jellemzően több alkalommal is Sági Károly foglalkozott nemcsak a római kori, hanem a késő vaskori (kelta) és népvándorlás kori kenotáfiumok régészeti kontextusának egyes kérdéseivel.⁶⁹⁷ A feltárás keretében előkerült emberi maradványokat nem tartalmazó vagy

BECHERT 1980, 253. A Trier-vidéki római kori halomsíroknál talált jelenségek („*Stellen*” vagy „*Aschengruben*” – ld. lentebb) értelmezésénél felmerült a kenotáfium lehetősége, de végül elvetették, mivel a bennük talált leletanyag eltért a sírokétól: EBEL 1989, 90.

⁶⁹⁰ Nyilvánvalóan ide kell értenünk a temetetlenül maradt (vagy elveszett) személyeket is.

⁶⁹¹ A német nyelven megjelent publikációnak a kenotáfiumszerű temetkezések összegyűjtése miatt nagy a jelentősége, azonban megállapításait fenntartásokkal kell kezelnünk, mivel elsősorban az emberi maradványok hiánya miatt gondolja ezeket jelképes temetkezésnek, és nem tér ki az ezt esetlegesen előidéző, más, külső tényezőkre (pl. régi, rosszul megfigyelt ásatás vagy egyéb bolygatások). SONOC 2007.

⁶⁹² Vö.: LÁNYI 1990, 243–250. A jelenségre és annak lehetséges interpretációira a késő római temetkezési szokások között sem említi külön akár a bolygatás, akár a melléklet nélküli sírok kapcsán: LÁNYI 1972, 64–66. és 130–135. Topál J. az *Aquincum* – Bécsi úti temetőben talált, kenotáfiumként értelmezett üres sír ellenére a temetőpublikáció elején található sírtipológiában a kenotáfiumokat nem jelöli meg külön típusként. Vö. TOPÁL 2003, 3. és TOPÁL 1993, 3.

⁶⁹³ Pl. a Visegrád-lepencei hamvasztásos temető publikációja szerint a kenotáfiumok esetleges jelenléte nem volt megállapítható, mivel az általában sekélyen fekvő sírok nagyfokú bolygatottsága miatt számos esetben még a rítus meghatározására sem volt lehetőség. Vö. BORUZZ 2007, 221.

⁶⁹⁴ A különféle értelmezésekről az alábbiakban lesz szó.

⁶⁹⁵ Ld. például: TOPÁL 1981b, 76.

⁶⁹⁶ Pl. ALBEKER 1978, 77.

⁶⁹⁷ A kelták kapcsán: SÁGI 1957, 95–96.; a langobardokra vonatkozóan lásd lentebb!

teljességgel üres objektumokat mind az *intercisai*,⁶⁹⁸ mind pedig a Keszthely-dobogói⁶⁹⁹ római temető egyes sírjai esetében is elsőként ő értelmezte határozottan jelképes temetkezésként.⁷⁰⁰ Az *intercisai* (1949) 4. sírt, ahol csak mellékleteket talált, de sem égésnyomokat, sem emberi hamvakra vagy csontokra utaló jelet nem fedezett fel, kenotáfiumnak tartotta, amit szerinte a tárgyak elhelyezkedése is alátámaszt. Ezek kenotáfiumként történő értelmezése mellett elsősorban őskori és néprajzi párhuzamokat említ, míg a római kor tekintetében – egyéb régészeti megfigyelések, egykorú párhuzamok hiányában – az *Aquincumban*, illetve Tatabányán talált, a fentiekben az általam bizonytalanabb, kenotáfiumszerű síremlékek közé sorolt T. Plotius Pamphilus (TitAq II, 682.; Kat, III.3.13.) és Aelius Iustinus (RIU 718; Kat. III.3.10.) feliratát állítja elének példaként.⁷⁰¹

Bár szepulkrális vonatkozásuk nyilvánvaló, a *Pannonia* területén ismert, bennszülött (*eraviscus*) arisztokráciához köthető kocsisírok nagy része nem hozható közvetlen összefüggésbe az adott temető egyik sírjával sem; ezeket vagy az elhunyttól távolabb létesítették, vagy már eleve nem tartoztak konkrét sírhoz. Mráv Zs. nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy e speciális temetkezések esetleg kenotáfiumok vagy inkább valamilyen khtonikus jellegű áldozatok lettek volna.⁷⁰² Mivel ezek a kérdéses funkciójú kocsisírok általában nagyobb, önálló objektumot képeznek, a temetők más sírjaihoz kialakításában hasonló kenotáfiumszerű sírgödrök tárgyalásánál eltekintek tőlük.

Részben az epigráfiára visszautalva, a sírfeliratokat hordozó tárgyak – mint például a sírsztélék, különféle sírépítmények – a temetkezések részeként a sírok jelölését szolgálták, így

⁶⁹⁸ SÁGI 1954, 47–48.

⁶⁹⁹ SÁGI 1960, 206–218. és SÁGI 1981, 89. és 110.

⁷⁰⁰ Olykor az általa vélt összefüggéseket némileg túlintertálta, mint tette ezt a Vörs-parkerti langobard temető kapcsán is (SÁGI 1963, 69–70.), ahol az egyes sírok közötti nagyobb, üres területre a következő két magyarázatot adta. Feltételezte, hogy a sírhelyét mindenkinek előre kijelölték, és ott, ahová nem temetkeztek, az illető 568-ban, azaz a langobardok *Pannonia* területéről történő kivándorlásakor, még életben lehetett. Ennek megfelelően a sírhelyeket a temetőt használó közösség fiatalabb nemzedékének – langobardok *pannoniai* tartózkodásának második felére keltezhető – temetkezési helyeinek tartotta. A másik megoldást az „üres foltok” kenotáfiumként való értelmezésében látta. A temetőben kevés (összesen 8) férfi, és 24 női temetkezés fordult elő, de a nép katolikus vallása miatt a poligámia nem jöhet szóba, így ezek az általa idézett Paulus Diaconus forráshellyel (Paul. Diac. *Hist. Lang.* V, 34.) összefüggésben a távolban elhunyt személyeknek fenntartott jelképes sírhelyek lehettek, ahol nem ásták meg a sírgödröt, de a forrásban bemutatott módon sírjelöléssel látták el eredetileg, amely ma már természetesen nem dokumentálható. Mindazonáltal a langobard temetőkben gyakori szokás, hogy a sírok 5–10 méterre, de akár nagyobb távolságban is lehettek egymástól (pl. Szólád esetében vö. ALT et al 2014, 2. és Fig. 2.), továbbá az egyes sírok közötti üres részek korabeli fák helye is lehetett, mivel a temetők valószínűleg nem egy kopár dombon létesültek (ezúton szeretném megköszönni Martinschich Balázsnak, hogy erre a gyakorlati összefüggésre felhívta a figyelmemet). Ezen üres területek kenotáfiumként való értelmezése tehát ténylegesen nem bizonyítható.

⁷⁰¹ Megjegyzendő azonban, hogy sem Sági K., sem pedig más nem kapcsolta ekkor még össze a feliratokat a római korra vonatkozó forráshelyekkel, valamint nem utalt a kenotáfiumok kialakítása kapcsán rendelkezésre álló jogtörténeti források alapján történt, fentebb ismertetett vallásjogi különbségtételre.

⁷⁰² MRÁV 2006, 49. és MRÁV 2011, 44. Az elhunytak sírjának egyes esetekben nyom nélkül való eltűnését sem zárja ki.

szorosan kapcsolódnak a régészeti forrásanyaghoz, továbbá kutatástörténeti szempontból is van jelentőségük. Ahogy fentebb is említettem, ezen sírkövek a legtöbb esetben nem eredeti helyzetükben, hanem általában másodlagosan felhasználva kerültek elő. Kétségtől az ókorban történt, közel egykorú bolygatásra utalnak azok az esetek, amikor *spoliaként* a késő római sírokba törött, átfaragott és/vagy lemeszelt – rendszerint ugyanazon temetőn belül vagy annak közelében talált – sírsztéléket helyeztek el a sírláda oldalaként,⁷⁰³ nem beszélve az építőanyagként, főleg katonai célra újrahasznosított köemlékekről.⁷⁰⁴ A későbbi korokban a sírköveket inkább épületek (különösen középkori vagy barokk templomok) falában alkalmazták építőanyagként.⁷⁰⁵ Számos olyan feliratot ismerünk, amelynek pedig nem ismertek a lelőköörülményei, és úgy kerültek egy gyűjteménybe.

Igen ritkán adódik lehetőség római sírköveket régészeti feltárás keretében a hozzátartozó eredeti temetkezéssel együtt *in situ* megtalálni.⁷⁰⁶ A korai – nagy valószínűséggel eredeti összefüggéseiben talált – temetkezések közé tartozik a *desideratus* szófordulat kapcsán fentebb már tárgyalt sírsztélé, amelyet Aurelius Bitus *cornicen* számára állítottak. A sírtáblát az *aquincumi canabae* nyugati temetőjének részét képező Bécsi út 102. számú telek nyugati végében találták 1899-ben a hegyoldal leásásának földmunkái során négy bolygatatlan szarkofággal együtt. A síremlékeket a telektulajdonos Back Károly az Aquincumi Múzeumnak ajándékozta, publikálásukkor azonban az esetleges temetkezésekről és a kapcsolódó kísérőleletekről nem tesznek említést.⁷⁰⁷ Innen került elő azonban az a kis gyermekszarkofág is, amelyet Aurelius Bitus állított kettejük portréjával a négyévesen elhunyt

⁷⁰³ Pl. P. Aelius Proculus *intercisai* sírsztéléje (RIU 1155; Kat. II.10.).

⁷⁰⁴ Vö. Visegrád-lepencei késő római őrtorony vagy a bölcskei kikötőerőd esetével.

⁷⁰⁵ A fentebb tárgyalt sírfeliratok közül pl.: Aurelius Secundianus (CIL III 4835; Kat. II.2.) vagy Aurelius Victor sírsztéléje (CIL III 11700; Kat. II.3.), továbbá Iulius Paternus és Iulius Fuscus közös sírfelirata (CIL III 4375; Kat. II.4.).

⁷⁰⁶ A probléma kapcsán lásd még: BURGER 1966a, 270. és 46. jegyzet. A Budapest – Bécsi úti kevert rítusú temető részeként Budaújlakon 2006-ban feltárt, Kr. u. 2. század végétől a kedvezőtlen földrajzi viszonyok (a hegy felől lefolyó víz által szállított hordalék) miatt rövid ideig használt temetőrészlet hamvasztásos horizontjához tartozóan került elő *in situ* öt sírsztélé-töredék és a felállításukra szolgáló kőpersely (összesen 6 db), amelyekhez konkrét temetkezések nem volt köthetők. FACSÁDY 2007, 164. és ANDERKÓ–FACSÁDY 2007, 15–17. Hasonlóan nem kapcsolódott C. Valerius Macer *Aquincum* – Bécsi úti VI. sírkertben talált ép sírsztéléje (TitAq II, 729.) a hozzá legközelebb, 1,5 m távolságra nyugati irányban feltárt hamvasztásos rítusú 7. sírhez sem, ahol idős nő maradványai nyugodtak. TOPÁL 1993, 8–11. Vö. még ugyanitt: V. sírkertben eredeti helyzetben talált kőperselyek (5. és 57. sír), amelyekhez temetkezést nem lehetett kapcsolni, valamint az I. sírkert 39. (C. Valerius Sabinianus; TitAq II, 737.) és 40. (C. Cominius Cominianus; TitAq II, 604.) sírjainál talált sírsztélék, amelyek alatt hamvasztásos temetkezések voltak; utóbbinál volt csak lehetőség a sír feltárására, ahol az eltemetett életkora és neme a feliraton feltüntetett adatoktól nem is állt távol. TOPÁL 1993, 6., 26. és 87–88. Ld. még: LASSÁNYI 2007, 111. Igen ritka és szerencsés leletegyüttesnek ígérkezett az első sajtóhírek szerint egy bizonyos 27 évesen elhunyt Bodicacia (Bodica) nevű nő Cirencesterben (Gloucestershire, Nagy-Britannia), régészeti feltárás keretében előkerült sírsztéléje, amely mellett emberi maradványokat is találtak (pl. <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2970113/Incredibly-rare-Roman-tombstone-complete-human-remains-woman-named-Bodica.html> – utolsó letöltés: 2017. szeptember 4.); azonban utóbb kiderült, hogy valójában egy késő római sír részeként újra felhasznált 2. századi sírkőről van szó. TOMLIN 2015, 384–385. n° 3.

⁷⁰⁷ KUZSINSZKY 1900, 34–38.

fiának, valamint a szintén mindkettőjüket ábrázoló sírsztélé: a közös lelőhely alapján joggal feltételezhető, hogy a két, összetartozó síremlék az eredeti, közös, talán családi sírparcellán látott napvilágot. Gróf Zichy Jenő vásárolta meg a négy szarkofág egyikének tárgyait, amelyek 1913-ban az Aquincumi Múzeumba kerültek. A korántsem teljes sírlelet⁷⁰⁸ részét képező Héraklés-Omphalé-elefántcsontreliefet később Láng Nándor publikálta; Nagy Tibor bizonyította, hogy a tárgyak eredetileg Vettia Fortunata 3. század első felére keltezhető bolygatatlan szarkofágjából származtak, és feltételezte, hogy a többi szarkofág is eredetileg bolygatatlan volt.⁷⁰⁹ Szakszerű régészeti feltárás keretében lehetőség nyílhatott volna pontosan megfigyelni, hogy a kenotáfiumszerű sírfelirat konkrét temetkezést vagy jelképes sírt jelölt-e.

Elsőként Nagy Lajos lett figyelmes a távolban elhunyt T. Plotius Pamp(h)ilus Traianus-kori,⁷¹⁰ felirata alapján kenotáfiumnak vélt koszorús sírsztéléje kapcsán az előkerülés régészeti kontextusára, illetve a temetkezés hiányára. A sírkő a polgárvárostól északnyugatra fekvő Aranyhegyi-árok mentén található temető feltárása során látott napvilágot.⁷¹¹ A felirat jelképes voltát – miszerint a távolban elhunyt katona maradványait a hozzátartozóknak, illetve az örökösnek nem állt módjában hazaszállítani – a feltáró régész szerint alátámasztja, hogy a sír közelében és „*a sírkő alatt hamvakat nem találtunk, sem sír nyomát, mindössze apró cserépdarabok, terra sigillata töredékek jelezték, hogy gondoskodásban, szeretetteljes visszaemlékezésben itt sem volt hiány*”.⁷¹² A nagyrészt publikálatlanul maradt temető szinte teljes feltárási dokumentációja elveszett, a visszaellenőrzésre ezért ebben az esetben sincsen lehetőség; pontosabb megfigyelések hiányában nem dönthető el, hogy a sírkőhöz nem kapcsolódott-e esetleg egy emberi maradványokat nem tartalmazó üres objektum, a fent említett leletek esetleg nem onnan származtak-e.⁷¹³ Tóth Réka meglátása szerint a sírsztélé a temetkezéseket nem tartalmazó VI. számú sírkertben állhatott magában, amelyet Nagy L. a temetőtérrépen is – külön számozás vagy jelölés nélkül – ábrázolt. A fentiekben a sírkövet feliratának szövege (*defunctus* használata) alapján a kenotáfiumszerű sírkövek közé soroltam, bár kenotáfium voltának

⁷⁰⁸ LÁNG 1923, 3–34. A további tárgyak: Medusa-főt ábrázoló borostyánkő medaillon, hengeres aranytokban viselt amulett, valamint aranygyűrű, gemmáján Caracalla-portréval. KUZSINSZKY 1934, 88.

⁷⁰⁹ NAGY 1987–1988, 236–242.

⁷¹⁰ Keltezése kapcsán lásd fentebb *A kenotáfiumszerű sírfeliratok c. alfejezetben!*

⁷¹¹ Vö.: NAGY 1942, 465.

⁷¹² Nagy Lajos: Aranyárok c. előadásának kéziratos kivonata, amelyet idéz TÓTH 2016, 101. (BTM Adattár, 214–79. alapján). Másol: „*A sírkő alatt vagy közelében ugyanis sírra nem akadtunk.*” NAGY 1935, 24–25., továbbá lásd még: NAGY 1937, 265.

⁷¹³ Mint például a magyarszerdahelyi kelta és római kori temető kalcinált csontokat nem, viszont másodlagosan megégett kerámiatöredékeket tartalmazó két római kori sírja (54. és 59.). A feltáró régész szerint az egyik sír foltja nehezen volt megfigyelhető. HORVÁTH 1979, 67.

valószínűségét megerősíti mind az esetleges *translatio* dunai provinciákban már ritkábban előforduló nagy távolsága (a *syriai Alexandria* esetében kb. 2500 km⁷¹⁴), mind Nagy L. említett megfigyelése.

Végezetül szükséges visszaalnom az előző fejezetben⁷¹⁵ tárgyalt négy – köztük két, kenotáfiumokkal kapcsolatba hozható – *sirmiumi* sírsztélé (vö. ILJug I, 271–274., ill. Kat. III.3.23. és Kat. II.11.) feltételezett in situ előkerülési körülményeire, ahol részben a terület bolygatottsága, részben pedig a feliratokat is publikáló közlemény⁷¹⁶ szükségszerűsége és az esetleges hiányos megfigyelések miatt nincsen lehetőségünk további következtetések levonására. Bár a híres ókeresztény temetőtől nem messze találták meg ezeket, mivel emberi maradványokat nem említenek a területen, valószínűsíthető, hogy nem késő római kőládásír(ok) részeként kerültek elő a sírkövek.

A vizsgálható temetkezések köre és a bolygatottság kérdése

Az üres sírok, valamint az emberi maradványok „temetkezésben” való teljes hiánya lehetséges okainak vizsgálata előtt szükséges a tanulmányozható jelenségek körét bizonyos forráskritikai szempontok szerint meghatározni, illetve továbbszűkíteni. A kérdést célszerű a tafonómia szemszögéből megközelíteni: a haláltól a sírba kerülésen át a régészeti feltárásiig, aminek során mind természeti, mind emberi hatások érhetik a maradványokat.⁷¹⁷ Utóbbiak esetében beszélhetünk a temetést megelőző, elsődleges emberi hatásokról: minden olyan tevékenység, amelyet a holttest kapcsán végeznek; ide tartozik például a balzsamozás vagy a hamvasztás, a sírgödör kialakítása (pl. mélysége), vagy egy kenotáfium esetében a holttest eltemetésének hiánya is.⁷¹⁸ Másodlagos emberi tényezők a temetést követően érhetik a síregyütttest és az emberi maradványokat: ilyen az egykorú vagy újkori rablás, a szántás vagy

⁷¹⁴ Amennyiben az egyiptomi városban hunyt el, még több: az ORBIS számítása szerint csak szárazföldi úton kb. 3600 km, tengeri és szárazföldi út esetén kb. 2690 km.

⁷¹⁵ Ld. „*A desideratus* melléknévi igenevet használó sírfeliratok” c. alfejezetet!

⁷¹⁶ VASILIC 1953, 146–147.

⁷¹⁷ Bartosiewicz László elsősorban régészeti állattani szempontból vizsgálva a tafonómiai folyamatot, több szakaszra osztotta azt, ami az emberi temetkezésekre is vonatkoztatva a következőképpen foglalható össze röviden. Az első szakasz a biosztratonómia, azaz az (állat)maradványok lerakódása előtti emberi és természeti hatások együttese, majd a talajba kerüléssel megkezdődik az embertől – mint látni fogjuk, részben – független fosszilis diagenézis (kövesedési) szakasz, amelyet másodlagos emberi beavatkozás zavarázhat. A folyamat végül a régészeti feltárással (terepbejárással) zárul. Részletesen: BARTOSIEWICZ 2006, 63–78.

⁷¹⁸ Az elsődleges emberi hatások valójában az E. Weiss-Krejci történelmi és néprajzi alapokon nyugvó rendszerében az ún. temetkezési ciklusnak felel meg; ehhez és egyes (természeti) népek – esetenként akár régészetiileg megfogható nyomot nem hagyó – halottkezelési szokásaihoz: KIRÁLY 2016, 297–300.

más modern bolygatások, de ide sorolhatók egy régészeti feltárás hiányosságai is.⁷¹⁹ Az emberi maradványt nem tartalmazó „temetkezések” vizsgálatához mindenekelőtt szükséges áttekinteni az elsődleges és – a leletek és maradványok földbe kerülésével megkezdődött ún. fosszilis diagenézis szakaszát megzavaró – másodlagos emberi hatásokat. Ezek figyelembevételével tesztek kísérletet az elemzésbe bevont régészeti jelenségek szelektálására és osztályozására.

A sírok rítustól (és részben életkortól) függően eltérő mennyiségű és méretű emberi maradványt tartalmazhatnak. A csontvázas sírokban temetéskor a felnőtt emberi csontváz legalább 206 darab, többé-kevésbé nagyobb méretű csontjával számolhatunk, és mivel a római korban is általánosnak mondható a háton fekvő, nyújtott pozíció, ez nagyobb felületre terjed ki. Inhumációs temetkezésnél a holttestet az esetek túlnyomó többségében nem éri komolyabb, közvetlen emberi hatás (az eltemetőik részéről), szemben a hamvasztással, ahol a kiégetettség mértéke mellett – amely összefügg a máglyán való elhelyezéssel is – az égetés után összeszedett maradványok mennyisége és eltemetésének formája is szerepet játszhat.⁷²⁰ Hamvasztáskor a csontok szerves alkotórészei (*osteocollagen*) teljesen eléghetnek, és a kalcinált csontok hófehér színű morzsalékos maradványai maradnak vissza.⁷²¹

Hamvasztás után a visszamaradt emberi maradványok sírgödörben való kiterjedése tehát eltérő lehet. *Bustum* vagy a halotti máglya nagy részét magában foglaló szórt hamvas sír esetében nagyobb felületen helyezkedhetnek el (a sírgödör méretétől is függően), míg a sírtól többnyire távolabb elhelyezkedő közös égetőhelyről, az *ustrinum*tól nem mindig gyűjtik össze a halotti máglya összes maradványát, így gyakran fordul elő, hogy csak gondosan kiválogatva, így eleve redukált és jelképes mennyiségben kerülnek a sírba az emberi hamvak.⁷²² Ha a temetéskor urnába (elsősorban kerámia-) vagy valamilyen szerves anyagból készült tartó alkalmatosságba (faláda, szövet- vagy bőrtartó stb.)⁷²³ helyezik el őket, gyakran csak egy kisebb területen koncentrálnak, emiatt könnyebben tűnhetnek el nyomtalanul a sírgödörből egy esetleges bolygatás alkalmával. Részben elsődleges emberi hatások közé

⁷¹⁹ Más felosztás szerint szerepet játszhattak egyrészt a véletlenszerű, nem szándékos elemek (pl. szántás, csontok „felszívódása”), másrészt pedig a sírok kialakításával egyidejű vagy esetleg néhány évszázaddal későbbi, sírokat közvetlenül érintő tudatos emberi tevékenységgel összefüggő tényezők (sírrablás). Vö. NOVOTNIK 2012, 55.

⁷²⁰ Vö. NEMESKÉRI–HARSÁNYI 1968, 107.

⁷²¹ NEMESKÉRI–HARSÁNYI 1968, 108–109. A kalcinálás jelensége kapcsán továbbá: SZENTÁGOTHAI–RÉTHELYI 1989, 288.

⁷²² Vö. MÁRTON–FÜLÖP–RADICS 2015, 27. vagy OTTOMÁNYI 2019, 40.

⁷²³ A főként urnás rítusú hamvasztásos sírokat magába foglaló nagytényi temetőben található auxiliáris lovaskatona 1. szd. utolsó harmadára, 2. szd. elejére keltezhető temetkezésében (673. objektum) a kalcinált csontok eredetileg favödörbe kerültek, amelynek csak a bronz füle és attache-párja maradt meg, közvetlenül alattuk kerültek elő az emberi maradványok. Lásd további példákkal: BESZÉDES 2012, 332. és 35. lábjegyzet. Vö. még: ERTEL et al. 1999, 23.

sorolható a sír vagy síremlék típusának kiválasztása is, amely a föld felszíne felett is lehetett; erről az alábbiakban még lesz szó.

Az általam áttekintett temetők nagy része olyan területeken került elő, amelyek többnyire régóta mezőgazdasági művelés alatt álltak, így megkerülhetetlen, hogy a szántásról mint a bolygatás egyik leggyakoribb típusáról szót ejtsünk. A bolygatás mértéke minden esetben függ az objektum jelenlegi talajszinttől mért mélységétől, illetve a szántás módjától.⁷²⁴ A sírokban már nagy kárt tud tenni a mélyítő és a mélyszántó eke (mélység: <50 cm), de a legtöbb kárt a rigolszántó (mélység: >50 cm) okozza. Inhumációs temetkezések esetén a szántás ritkán, csak nagyon kis mélységben tudja maradéktalanul eltüntetni a csontokat, amelyek a mellékletekkel együtt a gödörben és betöltésében szétszóródva kerülnek napvilágra; mindig marad valamilyen, a sír tartalmára utaló nyom, illetve a szántás okozta bolygatás dokumentálható. Az áttekintett temető-publikációkban a sírok ürességének (vagy teljes elpusztulásának) elsődleges okaként elvéve jelölik meg azonban a többé-kevésbé intenzív talajművelést.⁷²⁵ A pusztulásnak mindenképp a sekélyen fekvő sírok, és közülük is leginkább a kisebb területen koncentrálódó, számos esetben kis mennyiségű emberi maradványt tartalmazó hamvasztásos temetkezéseket (elsősorban urnákat) forgathatja ki az eke.

Városi és ipari környezetben sokkal súlyosabb károkat okozhattak a nyomvonalas létesítmények (pl. közműárkok),⁷²⁶ amelyek adott esetben fél vagy akár egész objektumot irreverzibilis módon meg tudnak semmisíteni, régészeti szempontból súlyos információvesztést okozva, amire az érintett temetők – különösen a hamvasztásos sírok – esetében tekintettel kell lennünk. Szintén a temetéstől független, objektív tényezők közé sorolhatók azok az esetek, amikor a földmunkagépek okoznak – akár ásás közben – károkat, vagy semmisítenek meg teljesen sírokat. A katalógusban szereplő sírok vizsgálatakor különösen a hamvasztásos temetkezések esetében vettem ezt a típusú bolygatást figyelembe, és soroltam a bolygatott kenotáfiumszerű sírok közé.

⁷²⁴ A talajművelés során használt ekék munkamélység szerinti csoportosítása: sekélyszántó: 16 cm-ig; középmélyen szántó: 20 cm-ig; mélyszántó: 30 cm-ig; mélyítő szántó: 40 cm-ig; rigolórozás: 50 cm-nél mélyebben történik. BIRKÁS 2017, 108–112.

⁷²⁵ Ezeket az eseteket munkám során nem vettem figyelembe. A rigolórozás okozta pusztítás kapcsán: ERTEL et al. 1999, 17. és 120–121.

⁷²⁶ Példaként említhető Százhalombatta-Dunafüred római kori temetője, ahol a síroknál a kisebb-nagyobb bolygatásokat okozó szennyvíz levezető árkok mellett a nagy földmozgatással járó olajtároló létesítések teljes temetőrészek pusztultak el: TOPÁL 1981a, 70. és TOPÁL 1981b, 7–8. Városi környezet kapcsán: *Aquincum* – Bécsi út V. sírkerület (TOPÁL 2003, 5.)

A sírok ürességének vizsgálatakor külön figyelmet kell szentelni a korabeli sírablók tevékenységének. Hamvasztásos rítusú sírokat tartalmazó, elsősorban 1–3. századi temetőkben, temetőrészletben a sírablásként értelmezett bolygatás (esetleg későbbi rátemetkezés) esetén felmerül a kérdés, hogy a kis mennyiségű emberi maradványt tartalmazó urnát nem távolíthatták-e el véglegesen a rabláskor a sírgödörből.⁷²⁷

A csontvázas rítusú temetők, sírok esetében megfigyelhető, hogy a sírablás általában az elhunyt személlyel eltemetett értéktárgyak megszerzésére irányult, a fosztogatók gyakran csak az értékeesebb darabokat keresték szisztematikusan, többnyire a felsőtestre ráásva.⁷²⁸ Olykor előfordul, hogy a teljes sírt feldőlják, kiszórva a csontok nagy részét a sírgödörből, ami azonban földsírok esetében nagyon ritkán érintheti maradéktalanul az összes emberi maradványt,⁷²⁹ amelyeknek legalább egy része a sírban maradt.⁷³⁰ A rablás kérdése kapcsán – az emberi maradványok szempontjából – szükséges kitérni annak temetést követő időpontjára is. Egy-egy esetben előfordulhat, hogy az elhunyt személy teste (és adott esetben koporsója) még nem indult bomlásnak, nem korhadt el teljesen,⁷³¹ és ezáltal lehetőség nyílt teljes egészében a kiemelésére úgy, hogy a sírgödör mellé fektetve foszthassák ki;⁷³² mindez feltételezi azt is, hogy ez a temetést követően nem sokkal történhetett meg. Az emberi

⁷²⁷ Az *emonai* temető egyes sírjait (pl. 757–761. sírok) a bolygatott kenotáfiumszerű sírok közé soroltam, mivel a rablás tényét bizonyítalanul („*probably previous plundered*”) jelölte meg a publikáció. Vö. pl. PLESNIČAR-GEC 1972, 254. A budaörsi temető azon emberi maradványok nélküli sírjait, amelyeket a publikáció szerint egyértelműen kiraboltak, továbbá egy állatsontokat tartalmazó, tojás alakú feltehetően őskori gödröt (176.) a katalógusból (5. és 6. táblázat) elhagytam. OTTOMÁNYI 2016.

⁷²⁸ Ebben az esetben feltételezhető, hogy a temetés után legfeljebb egy-két évtizeddel történhetett a sírok kifosztása, mivel a sírablók tisztában voltak az aktuális temetkezési szokásokkal, sőt, adott esetben – miként Bóna I. is feltételezi – a temetésen maguk is ott lehettek, és tudták pontosan mit és hol keressenek. VÁGÓ-BÓNA 1976, 150–153.

⁷²⁹ Pl. a budaörsi temető néhány sírja esetében is megfigyelhető volt ilyen mértékű rablás (pl. 288. sír), valamelyik sírban csak egy-két darab csont maradt (pl. 81. és 235. sír). OTTOMÁNYI 2016, 184–185. A ménfőcsanakai kelta temető 6. sírja esetében az emberi maradványok hiányoztak, ezért a publikáló szerint az objektum vagy kenotáfium volt teljeskörűen kirabolták. UZSOKI 1969, 77. A szarkofágok és az épített, elsősorban téglá- vagy kőládasírok esetében fordulhat elő leginkább az ilyen mértékű rablás, amelyeket a temetés után nem szórtak tele földdel. Vö. VÁGÓ-BÓNA 1976, 151–152., ahol a szerzők az ásatási megfigyelések alapján ismertetik ezen sírtípusok ókorban történt rablásának technikáját, megjegyezve, hogy a kegyeleti szempontokat szem előtt tartó rablók a csontok érintetlenül hagyására törekedtek (ld. a következő lábjegyzetben), ennek ellenére előfordult, hogy „*in einem Fall wurde sogar das kleine Skelett herausgezogen*”. Nagymértékű rablás nyomát egyértelműen mutatta a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna mellett I. temető 245×60 cm nagyságú és 80 cm mély 20. földsírja, amelyet déli végénél egy 120×95 cm átmérőjű és 85 cm mély, ovális rablógödörrel bolygattak meg, sem csontok, sem mellékletek nem maradtak a sírgödörben.

⁷³⁰ Bóna I. feltételezte, hogy *Intercisa* délkeleti temetőjében a korabeli sírablók a holttestet többnyire érintetlenül hagyták a *pietas*ra való tekintettel, továbbá az épített sírok építőelemeit (kőlap, téglá) általában visszahelyezték. VÁGÓ-BÓNA 1976, 152. Emellett szól az is, hogy a nyugati temetőben talált téglasírok „*fedőlapjait a rablás után gondosan visszahelyezték*”. VISY 1974, 250. Müller R. szerint ugyanakkor ennek ellentmondanak az utántemetkezések, amelyeknél pont a legközelebbi hozzátartozók nem foglalkoztak a kegyeleti szempontokkal, és félresöpörték a korábban eltemetett személy maradványait. MÜLLER 2010, 171.

⁷³¹ A tetem lebomlása utáni sírablások többnyire csak az izmok és az inak elbomlása után (BAKAY 1973, 51.), azaz legalább 3 évvel a temetést követően történhetnek. TETTAMANTI 1972, 46.

⁷³² LÁSZLÓ 1955, 39–40. Hasonlót feltételez Pásztor A. a nagyharsányi avar temető 32. sírja kapcsán, nem zárva ki jelképes voltát: PÁSZTOR 1990, 72. és 12. lábjegyzet.

maradványok hiánya – legalábbis az ilyen sírok temetőn belüli nagy száma esetén – azonban sem gyakorlati,⁷³³ sem pedig vallási-kegyeleti szempontból nem magyarázható ezzel, ugyanis logikus lenne, hogy a sírgödör mellett fekvő, kifosztott halottat – akit a sírrablók minden bizonnyal nem vittek magukkal – a hozzátartozók visszatemessék. A késő római temetők bolygatottsága kapcsán Lányi V. hívta fel a figyelmet arra a szabályszerűségekre, hogy minél közelebb van a temető használatának időpontja a hozzátartozó település rendjének megbomlásához, annál több kirabolt vagy bolygatott sír fordul elő, ami főként az adott temető gazdagabb temetkezéseit legjobban ismerő helybeliek tevékenységéhez köthető.⁷³⁴ Amennyiben tehát egyes sírok a közeli település rendjének megbomlását követően váltak a fentebb leírt rablás folytán üressé, úgy feltételezhető az is, hogy ezekbe közel egy időben temetkeztek, továbbá a feltáráskor észlelni kellett volna a holttest kiemelésével járó jelentős bolygatást, különösen a földsíroknál. Mindazonáltal a nagyobbbrészt csontvázas rítusú temetőkben található üres sírok az esetek többségében – mint látni fogjuk – a felnőtt személyek sírjához képest kisebb méretűek voltak, emiatt szintén különös lenne, ha kizárólag ezekből a sírokból emelték volna ki a teljes tetemet.

A sírok újkorban történt rablására és teljes körű elpusztítására példaként szolgálunk *Intercisa* délkeleti temetőjének téglá- és kőládásírjai, amelyeknél – a kincskeresés helyiek által kialakított módszeréből adódóan – egyes esetekben alig maradt az embertani vizsgálatokhoz megfelelő mennyiségű csontanyag.⁷³⁵ A modern kori fémkeresős tevékenység is elsősorban a tárgyak megkeresését célozza, de az emberi maradványok teljes hiányát legfeljebb a fent említett okok miatt az urnás temetkezéseknél okozhatja. Mindazonáltal a rablással járó bolygatás az esetek többségében megfigyelhető és dokumentálható.

A temetkezésekkel egyidejű, szándékos tényezők között említhetők a sírok kialakításával kapcsolatos szokások. Padmalyos temetkezések (*Nischengräber*)⁷³⁶ kisebb

⁷³³ Különösen a földsírok esetében valószínűtlen, hogy a lebomlott holttestből megmaradt csontokat maradéktalanul kidobálják a sírból, mivel a rablást – ha a temetőt használó közösség még ott élt a közelben – általában gyorsan kellett elvégezni, és nyilvánvalóan nem volt idő a sír olyan fokú „kitakarítására”, miként a régészeti feltárások során végzik azt a szakemberek.

⁷³⁴ LÁNYI 1972, 64–66. és LÁNYI 1990, 248.

⁷³⁵ Mintegy 205 sír esett áldozatul az újkori kincskeresők és a 20. század eleji, még kezdetleges módszereket alkalmazó ásásoknak *Intercisa* délkeleti temetőjében. VÁGÓ–BÓNA 1976, 147. és 149. Bóna I. az újkori kincskeresők sírrablási módszerei között említi, amikor vasrúddal tapogatták ki a kőláda- és téglasírokat, majd az egyik végén vagy oldalt megbontották, és a sír tartalmának nagy részét kikotorták. Ezzel magyarázható sok esetben az emberi maradványok részleges vagy teljes hiánya. Pl.: 816., 1048., 1263., 1273., 1274., 1283. sírok. VÁGÓ–BÓNA 1976, 154–155.

⁷³⁶ A padmalyos temetkezések terminológiához (elsősorban az avar kor kapcsán) lásd részletesebben: LŐRINCZY–STRAUB 2006, 281.

számban előfordulnak néhány dunántúli késő római, elsősorban 4. századi temetőben,⁷³⁷ amelyek gyakori jellemzője, hogy a sírakna egyik hosszanti oldalába ásott padmalyt szorosan egymás mellé helyezett tegulákkal zárták le. Ezeket elsősorban egy idegen, de már romanizált barbár-szarmata etnikummal kötötték össze.⁷³⁸ Az avar korban talált üres sírok kapcsán ásatással egyidejű másodlagos emberi tényezőként felmerült, hogy ezek „*egyik lehetséges magyarázata, hogy azok fel nem ismert padmalyos sírok, esetleg fülkesírok aknáí lehettek*”.⁷³⁹ Bár a római korban a temetkezési forma ritkának számít, mégis néhány esetben, különösen korábbi ásatásoknál nem zárható ki ez az ásatástechnikával összefüggő lehetőség. Olyan temetőben, ahol egyébként is feltártak padmalyos sírokat, vagy üres sírgödörök nagy számban fordultak elő (pl. Budaörs–Kamaraerdei-dűlő), nehezen képzelhető el, hogy ezekben a gyanút keltő esetekben is tévedtek volna.⁷⁴⁰ Szintén a másodlagos emberi tényezők közé sorolható az ásatási megfigyelések hiánya, ám azon temetők esetében, ahol több emberi maradványt nélkülöző sír került elő, a jelenségnek már önmagában fel kellett hívnia az ásatáson résztvevők figyelmét.

A sírok kialakítása kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni a sír építményeket sem, amelyek egyes típusai alatt és környékén gyakran hiányzik az odatarozó temetkezés, amelyet részben azzal magyaráznak, hogy az elhunyt még életében építtette magának a síremléket, ám végül nem temetkezett oda, illetve adott esetben a hamvakat tartalmazó urnát az építményben – tehát a föld felszíne felett – kialakított kis fülkébe (*loculus*) helyezték

⁷³⁷ Elsősorban *Intercisa* (vö. SÁGI 1954, 57. és VÁGÓ–BÓNA 1976, 144.) és Keszthely-Dobogó (Sági 1981, 104. és 108–111.) nagyszámú padmalyos sírja említhető meg. 4. századnál korábbi padmalyos sírt *Gerulata* II. számú temetőjében tártak fel (XXXVIII. sír, 2. szd., PICHLEROVÁ 1981, 49–50.), valamint a Szöny-gerháti sír is a 3. század közepére keltezhető (PROHÁSZKA 2006, 79–107.). A római kori padmalyos temetkezések felsorolását további irodalommal lásd: LŐRINCZY–STRAUB 2006, 286., valamint PROHÁSZKA 2006, 96–101. Padmalyos temetkezés ismert még: *Arrabona*–Vagongyár (Homokgödörök) temetőjéből két sír esetében, az oldalirányú fülke fent említett lezárása nélkül (BÍRÓ 2006, 113.), Mőzs–Kakasdomb késő római temetőrészletének 1. sírja kőből és *tegula*-töredékekből készült reteszeléssel (GAÁL 1977–1978, 24. és 71.). Budaörs–Kamaraerdei-dűlő temetőjében nyolc – egy-egy 2. és 3. századi, hat késő római – kő válaszfallal ellátott, padmalyos temetkezésnek tekinthető földsírt (köztük az üres 16. és 370. sírgödör is) tártak fel, valamint egyes, elsősorban késő római időszakra keltezhető széles padkájú sírok is ezek közé sorolhatók. OTTOMÁNYI 2016, 147–154. Ld. még a pátyi temető 244., 261. és 264. sírját, ahol az oldalirányban kiképzett, élére állított kőlapokkal (a 261. sírban valamilyen szerves anyaggal) lezárt fülkében három edényen kívül emberi maradványok nem voltak. OTTOMÁNYI 2012, 13. és OTTOMÁNYI 2019, 38.

⁷³⁸ Sági K. a Volga-vidékről áttelepült szarmatákkal hozta ezeket összefüggésbe (SÁGI 1981, 108–122.). A temetkezési szokás a római császárkori Alföldön hiányzik (KULCSÁR 1998, 23.), ugyanakkor a szarmaták keleti szállásterületén gyakori a sírforma, de a gótokhoz köthető Marosszentanna-Csernyahov-kultúra Fekete-tenger vidéki temetőkben megfigyelt padmalyos sírok más irányú kapcsolatot is feltételeznek. LŐRINCZY–STRAUB 2006, 283.

⁷³⁹ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 292. – 6. jegyzet (idézik: SZŐKE 2004, 372. – Anm. 2.). Lásd még FUSEK 2006, 45–46. és 54., ahol a szerző szintén a padmalyos temetkezések vizsgálata kapcsán bizonyította be, hogy Cífer-Pácon a korábbi ásatás alkalmával talált üres sírok eredetileg rosszul megfigyelt padmalyos temetkezések voltak a Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőhöz hasonlóan, amit a terepen végzett próbaásatásaival támasztott alá.

⁷⁴⁰ Vö. NOVOTNIK 2012, 60. Nem beszélve arról, hogy a római kori padmalyos temetkezések túlnyomó többségénél az oldalirányban ásott fülke felismerését megkönnyíti azok *tegulákkal* vagy kövekkel történt lezárásuk is.

és/vagy belefalazták.⁷⁴¹ A hiányzó temetkezés miatt ezek a síremlékek csak fenntartásokkal tarthatók kenotáfiumnak, mivel a sírépítmény maradványokat is tartalmazó része az idők során károkat szenvedhetett.⁷⁴² Ennek alapján azonban egyes esetekben feltételezhető lenne, hogy az emberi maradványokat nem, de mellékleteket esetleg tartalmazó sírgödör felett valamilyen síremlék állhatott, amely – magától értetődően a föld felszíne felett – kis fülkében tartalmazta az elhunyt hamvait (vagy urnáját),⁷⁴³ de az évezredek során, miként a szarkofágok nagy része, in situ nem maradt meg.⁷⁴⁴ Ilyen típusú síremlékre utal további *bithyniai* példákat idézve R. Förster,⁷⁴⁵ valamint említésre méltók az egyes nyugati provinciákban (pl. *Gallia Belgica*, *Germania Superior*) szórványosan ismert házalakú sírsztélék vagy miniatűr síremlékek, amelyeknek a felszín felett alakítottak ki az urna számára fülkét.⁷⁴⁶ Bár *Pannoniából* ilyen típusú síremlékeket nem ismerünk,⁷⁴⁷ mégsem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy egyes esetekben állíthattak ilyen egy-egy sírgödör fölé,⁷⁴⁸ ám ilyenkor a kapcsolódó építmények maradványainak nyoma is megfigyelhető lett volna; ezektől azonban eltérnek a Dél-Pannoniára jellemző kőből épített vagy kövekkel körülrakott sírok.⁷⁴⁹ Az általam összegyűjtött esetekben inkább szerényebb kialakítású hamvasztásos sírokról van szó. Egyes halomsíroknak a tetejére (és nem mélyebbre, sírkamrába) kerülhetett a temetkezés, így az erózió és földművelés folytán rossz állapotú halmoknál ritkán maradt meg temetkezés.⁷⁵⁰

Az elsődleges és másodlagos hatások áttekintését követően ki kell még térnünk az emberi maradványok hiányának egyik további – humán tényezőktől gyakorlatilag független –

⁷⁴¹ Vö. <https://www2.rgzm.de/transformation/home/FramesDE.cfm> (utolsó letöltés: 2018. október 12.)

⁷⁴² A Iulii *glanumi* (St-Rémy-de-Provence) síremlékéhez sem tartozott temetkezés vagy sírkamra, mivel azonban egy többszintes *aedicula*-típusba sorolható sírépítményről van szó, nagy valószínűséggel valamelyik középső szinten lehetett kialakítva az urnák helye. Ld. ehhez HESBERG 1992, 14. és MIETKE 2004, col. 720.

⁷⁴³ Ezúton szeretném megköszönni Dr. Alexander Heising professzor úrnak, hogy erre a lehetőségre felhívta a figyelmemet.

⁷⁴⁴ Az árokkeretes sírok kapcsán jegyzi meg Ottományi K., hogy e területek közepén nem mindig maradtak meg a sírok: ezeket általában – különösen ha halommal jelölték – nem ásták olyan mélyre, mint az árkokat („*esetleg a puszta földre helyezték*”), így a rablás vagy talajművelés később könnyebben megsemmisíthette ezeket. OTTOMÁNYI 2016, 170. és OTTOMÁNYI 2019, 42–46. Egyes fallal körülvett sírkerteken belül szarkofág is állhatott, aminek későbbi elhurcolása miatt hiányzik a temetkezés.

⁷⁴⁵ FÖRSTER 1894, 371–372. Idézi R. Tybout is, aki az egyik *paphlagoniai* görög felirat értelmezése kapcsán foglalkozott a problematikával. TYBOUT 2016, 418–419.

⁷⁴⁶ További példakkal: HAUG–SIXT 1900, 118–119. (Nr. 152) és 159. (Nr. 223). Ld. még további irodalommal: <https://www2.rgzm.de/Transformation/Deutschland/GrabbautenGermaniaSuperiorNord/GrabbautenInObergermanien.htm> (utolsó letöltés: 2018. október 15.)

⁷⁴⁷ Formájukban legfeljebb csak a sírépítménynek nem nevezhető dél-pannoniai házurnák állnak ezekhez közel. LÁNYI 1990, 244.

⁷⁴⁸ A 2. szd. második harmadára keltezhető Frankfurt am Main–zeiselheimi temető sírépítményénél sem zárják ki, ahol nem sikerült az eltemetett veterán temetkezését azonosítani. FASOLD et al. 2016, 278., 285. és 287.

⁷⁴⁹ Példákkal: LÁNYI 1990, 244. 1–2. századi üres, ám bolygatott épített sírok *Emonából* ismertek. Pl. 759–761. sírok (vö. PLESNIČAR–GEC 1972, 254.)

⁷⁵⁰ Az ún. „*Gipfelgrab*” vagy „*Oberstgrab*” jelensége a viszonylag jól megmaradt könnigsdorfi halomnál volt kimutatható, ahol a temetést a halom kialakítását követően végezték el. Vö. KAUS 1978, 91–94. Egyes belgiumi halmokat azonban kenotáfiumnak tartanak, ahol sem temetkezést, sem sírkamrát nem találtak. WIGG 1993b, 60.

lehetséges okára: a legtöbb – főként csontvázas sírokkal összefüggő – temetőközlésben a csontok felszívódását hangsúlyozzák, feltételezve, hogy a régészeti feltárás időpontjáig az emberi maradványok már észlelhető nyom nélkül megsemmisültek. A kérdés azonban ennél sokkal összetettebb, tekintve, hogy már egy természettudományos problémát is felvet, ezért szükséges – amennyire a dolgozat keretei lehetővé teszik – az alábbiakban néhány szempontra felhívnom a figyelmet.

Az eltemetett csontok állapota és megmaradása az eltemetést követően – már direkt emberi közreműködés nélkül – az ún. fosszilis diagenézissel, azaz a kövesedési folyamattal áll összefüggésben,⁷⁵¹ vagyis az emberi maradványokat befogadó közeg, így a sír és a temető környezetére jellemző talajviszonyok (talajkémiai tulajdonságok), nagymértékben befolyásolja azok megmaradását.⁷⁵² A *pannoniai* temetők nagy része a magyarországi Dunántúlon fekszik, amelynek elsősorban a keleti és északnyugati területei a csontok megmaradásának kedvező, enyhén lúgos kémhatású, felszíntől karbonátos talajok közé tartoznak,⁷⁵³ míg a középső és nyugati részeken elsősorban enyhén savas, nyugaton, az Alpok előterében pedig már erősen savas kémhatású talajok találhatók.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ A folyamat elsősorban archaeozoológiai szempontú bemutatására vonatkozóan részletesen lásd: BARTOSIEWICZ 2006, 70–75. Az itt ismertetett, egymással kölcsönhatásban lévő fizikai, kémiai és biológiai tényezők közül a következőket érdemes még megemlíteni. Mechanikai hatásként számolni kell a talajnyomás okozta károsodással, továbbá a sekély sírok esetében a hőmérséklet ingadozásával, amelyek a nagyobb felületű csontok (így a koponya) aprózódásához vezethetnek. Az erősen ingadozó nedvességtartalmú lelőhelyeken következhet be esetleg nagyobb veszteség.

⁷⁵² A temetőelemzések során a talajviszonyokra ritkán szoktak részletesebben kitérni – lásd pl. további irodalommal: ARTNER 1994, 5. és 49., valamint MÜLLER 2010, 171–172.

⁷⁵³ E területek jellemzője a talajok meszesedése, amely a Duna ártérének rétegsorában és az onnan kifújó, szélhordta üledékekben figyelhető meg, ami pedig a Ca, Mg és Sr felhalmozódásával és lényegében az összes többi tápelem kiszorulásával jár. Vö. ÓDOR–HORVÁTH–FÜGEDI 1997, 62. Az itt uralkodó talajtípus a csernozjom. A talajban fölös mennyiségben található finomszemű, kolloidális, könnyen oldható, a növények számára szabadon felvehető mésztalaj, amely alapján elmondható, hogy ilyen körülmények között a lényegesen nagyobb kristályokból álló csontok kioldódása szélsőségesen valószínűtlen. A dinamikus mészforgalmú talajokban betöményedés idején (csapadékszegény időszakban) a mésszel telített talajoldatból a kalcium-karbonát várhatóan éppen a nagyobb – tehát kisebb fajlagos felületű – kristályok, így a csont felületén válik ki elsősorban. A foszfát esete hasonló, amely a karbonátnál jóval kevésbé mozgékony, így ennek kioldódása is rendkívül valószínűtlen, a foszfor pedig nem mobilis. Felszívódás esetén az „eltűnő” tárgy- vagy csontmaradvány sosem tűnik el nyomtalanul, ürességet hagyva maga után; a kioldódott csont helyén rendszerint valamilyen más anyag keletkezik és válik ki. Gyakori jelenség (elsősorban őslénytani leleteknél), hogy a kioldódott anyag helyén jellegzetes képződmények válnak ki, amelyeket pseudomorfozációnak nevezünk; ezek legfőbb jellemzője, hogy nem vesznek fel önálló, saját alakot, hanem nagyjából vagy akár teljesen is megőrzik az eredeti képződmény (esetünkben a csont) alakját (pl. kovásodott ősmaradványok, mint a fatörzsek és csontok). A régészeti lelőhelyek esetében azonban szubfosszilis leletekről van szó, mivel a csontanyagban a szerves anyagok helyét nem veszik át teljesen a beágyazó közeg vegyületei. BARTOSIEWICZ 2006, 75. Vö. még: NOVOTNIK 2012, 57–58. A fentiekben a vizsgált terület nagyságából adódóan a Dunántúl mint természetföldrajzi egység csontok megmaradása szempontjából fontos talajkémiai tulajdonságait (kémhatás, mészállapot) vázoltam fel általánosságban, ugyanakkor mikroregionálisan eltérhet a befogadó közeg kémhatása (pl. agyagbemosódásos barna erdőtalajok kialakulása esetén, amelyeknek felső, talajosodott része savanyú kémhatású – vö. STEFANOVITS et al. 1999, 254–255. és 265–268.), így célszerű lenne konkrét talajtani vizsgálatokat végezni az egyes temetőkben. Ezúton szeretném megköszönni dr. Fügedi Ubulnak, a Magyar Állami Földtani Intézet

A mechanikai hatások miatt felaprózódott csontok nagy fajlagos felülete, valamint a kisgyermek magasabb szervesanyag-tartalma, így kevés ásványi anyaggal rendelkező, ezáltal eleve rosszabb megtartású csontjai a savas kémhatású talajviszonyokra érzékenyek elsősorban, ahol jóval kisebb eséllyel maradnak meg a felnőtt személyekhez képest.⁷⁵⁵ A gyermekcsontok felszívódását alátámasztja az emberi maradványok nélküli sírgödörök nagy részének kis mérete (<150 cm; e fölött felnőtt méretű sírnak tekintem),⁷⁵⁶ sőt adott esetben a bennük található mellékletek is kisgyermekekre utalhatnak.⁷⁵⁷ Hamvasztásos rítusú temetőrészekben pedig az ilyen kis sírgödörök égetés nélkül eltemetett csecsemőkhöz is tartozhattak, mivel egy Plinius és Iuvenalis által említett szokás szerint a félévesnél fiatalabb csecsemőket (fogzás előtt) nem hamvasztották el.⁷⁵⁸ Egyes temetőknél azonban a csontok általános állapota mellett a közeli gyermeksírokban talált csontok megtartása is mérvadó lehet a „felszívódás” valószínűsége kapcsán.⁷⁵⁹ A csontok esetleges lenyomatának⁷⁶⁰ és a kedvezőtlen körülmények között is általában megmaradó tömör és ellenálló fogak⁷⁶¹ megfigyelése azonban már jelen kereteket meghaladó ásatástechnikai kérdés. Egy-egy esetben

egykori tudományos munkatársának, valamint dr. Joó Katalin talajvédelmi szakembernek, hogy hasznos tanácsaikkal és magyarázataikkal segítették munkámat.

⁷⁵⁴ Vö. Magyarország genetikus talajtérképével: <http://map.georgikon.hu/hu/magyarorszag-genetikus-talajterkepe> (Georgikon térképszervertől; utolsó letöltés: 2019. január 29.), valamint a magyarországi talajok kémhatása kapcsán általánosságban: <http://enfo.agt.bme.hu/drupal/sites/default/files/kemia.jpg> (utolsó letöltés: 2018. október 30.)

⁷⁵⁵ BARTOSIEWICZ 2006, 71. és 73.

⁷⁵⁶ Merczi M. a budaörsi temető embertani anyagának elemzésekor gyermekek temetkezésének tulajdonította azokat a sírokat, amelyek a 150 cm-t nem haladták meg, továbbá a 100 cm-nél rövidebb sírgödöröket pedig újszülöttsírnak tekintette. MERCZI 2016b, 560–561. Ennek azonban ellentmond, hogy nagyobb méretű sírgödörbe is temethettek kisgyermeket, pl. budaörsi 256. sír. OTTOMÁNYI 2016, 142. A. Haffner a 0,50–0,75 m nagyságú sírgödöröket hozta összefüggésbe a csecsemőkkel. HAFFNER 1989, 96.

⁷⁵⁷ A Wederath-belginumi temetőben is voltak bolygatatlan kisméretű sírok, amelyek a hamvasztásos temetkezésekhez hasonló és elrendezésű tárgyakat tartalmaztak, ezeket Alfred Haffner hamvasztás nélküli csecsemősíroknak tartotta, ahová többek között a felnőtt sírokban találtakhoz képest kisebb méretű edényeket helyeztek; e sírokban gyakran félméternyi hely üres volt, talán a csecsemőnek. HAFFNER 1989, 96. Lásd még Altforweiler (*Gallia Belgica*) kapcsán: AMES-ADLER 2004, 48–49. Hasonló tárgy típusnak tekinthetők a szoptató/csepegtető üvegek is (pl. Budaörs 64a sír és Nagykanizsa–Inkey sírkápolna II. temető 7. sír), de akár az *intercisai* (1949) 4. sír kisméretű Venus-szobra is.

⁷⁵⁸ Plin. *Nat. Hist.* VII, 15, 72. és Iuv. *Sat.* XV, 139–140. FELLMANN 1993, 13., amely idézi még Fulgentiust, aki szerint a 40 napnál fiatalabb gyermekek neve *suggrundaria* volt, akiket nem hamvasztottak. Fulg. *Serm. ant.* VII. A bajorországi kempteni (*Cambodunum*) temető kisméretű sírjai a forrásoknak részben megfeleltethetők, ahol a csontok megmaradtak: MACKENSEN 1978, 144–147.

⁷⁵⁹ Pl. Budaörs 242. üres sírja mellett a 238. sírban kerültek elő egy 0,5–1 éves csecsemő maradványai. A budaörsi temetőben igen nagy számban kerültek elő emberi maradványt nem tartalmazó sírok: 42 bolygatatlan és 24 kis mértékben bolygatott ilyen kisméretű sír van, amelyek többségét az ásató régész olyan kisgyermeknek és csecsemőnek tulajdonított, akiknek csontjai teljesen „felszívódtak”. Az üres sírok nagy mennyisége részben a temető méretére és feltárságának mértékére vezethető vissza, ám más temetőkhöz képest így is nagy az arányuk. A temető csontanyagának – a környékre jellemző, relatíve kedvező talajviszonyok ellenére – általánosan rossz megtartása mellett megjegyzendő a gyermekek (különösen csecsemők) hiánya, amely az elméletileg várható aránytól még az üres sírokkal együtt is elmarad. MERCZI 2016b, 559–562.

⁷⁶⁰ Nagykanizsa–Inkey sírkápolna I. temetőjének 31. sírjába temetett, feltételezhetően felnőtt személy csontjai is teljesen elporladtak (felszedni már nem lehetett), de az ásatáson a csontváz hosszát nagyjából meg lehetett határozni a publikáció szerint. EKE–HORVÁTH 2010, 162.

⁷⁶¹ BARTOSIEWICZ 2006, 71.

magyarázható ezzel az emberi maradványok hiánya, ám a jelenség egy-egy temetőben való nagyobb arányú megjelenése akár emberi szándékossággal is magyarázható. Mivel az ebből adódó bizonytalansági faktor a kutatás jelenlegi állása szerint minden általam összegyűjtött jelenségnél többé-kevésbé fennáll, nem indokolt egyelőre a kenotáfiumszerű sírok méret alapján történő szelektálása.

Említésre méltó még az a Müller R. által említett a biológiai tényező, amely a koporsószerkezet beszakadásáig tartó, egyes mikroorganizmusok szaporodásának és lebontó tevékenységének kedvező üreges térben az emberi csontok rossz megtartását okozhatja,⁷⁶² bár a (késő) római kori temetőkben ritkának számítanak a fakoporsós temetkezések,⁷⁶³ és az általam összegyűjtött objektumokra sem jellemző.

Az általam vizsgált temetők kenotáfiumszerű sírjaiból a fentieknek megfelelően két külön katalógust állítottam össze a bolygatottságra való tekintettel, amely az egyes objektumok kenotáfiumként való meghatározásának valószínűségét is jelzik. A Melléklet – 5. táblázatának katalógusában a bolygatatlan vagy a csekély mértékben bolygatott sírok láthatók, míg a Melléklet – 6. táblázatának katalógusa a bizonyos mértékig bolygatott, részben rabolt sírokat tartalmazza (a továbbiakban a sírszám mögötti kérdőjellel megkülönböztetve), amelyeket ennek ellenére a temetőt feltáró és/vagy publikáló régész jelképes temetkezésnek tartott.⁷⁶⁴

⁷⁶² Müller R. említi a Keszthely-fenekpusztai temető eltérő időszakokból származó embertani anyagában megfigyelt jelenséget, miszerint a késő római és a Karoling-kori csontvázak lényegesen jobb állapotban maradtak fenn a gyakran szomszédos, Keszthely-kultúra időszakára keltezhető sírokban találtakéhoz képest. Arra a következtetésre jutott, hogy a csontok rossz állapota a leginkább lombos fából készített koporsók üreges terében kedvező közegre talált, ún. könnyező gomba (*Serpula lacrymans*) lebontó tevékenységével állhat összefüggésben, és ez feltételezhető azon temetkezések esetében is, ahol koporsófoltot nem sikerült megfigyelni. MÜLLER 2010, 172. Hivatkozva: Staššiková-Štukovská, D.: Neue Erkenntnisse zur Dekomposition menschlicher Skelette am Beispiel des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Borowce, Slowakei. *Prähistorische Zeitschrift* 68 (1993) 242–256.

⁷⁶³ LÁNYI 1990, 249.

⁷⁶⁴ A katalógusok összeállításánál elkerülhetetlen volt a szubjektív tényezők teljes körű kizárása, mivel előfordulnak véleményes, elsősorban terepen eldönthető esetek is (pl. sírmélység vagy gépi földmunka okozta bolygatás), amelyek akár egyes objektumok teljes kihagyását indokolnák. A katalógusból kihagytam azokat a sírokat, amelyeknél üresség okát egyértelműen a dokumentálható rablással vagy nagymértékű újkori bolygatással magyarázza a publikáló. Pl. budaörsi temető 132., 177., 241., 288., 293., 310. sírok vagy a Páty-Malom-dűlői temető 271., 577., 583., 586. sírok. OTTOMÁNYI 2016. és OTTOMÁNYI 2019.

A kenotáfiumszerű sírok jellemzői

A kenotáfiumszerű sírok formája, kialakítása

A kenotáfiumok és az akként értelmezhető régészeti jelenségek esetében – emberi maradványok hiányában – rítusról nemigen beszélhetünk. Ennek ellenére kialakításuk igazodhat, illetve kapcsolódhat az adott temető vagy temetőrész uralkodó rítusához, az pedig elsősorban a környező sírokban megfigyelt temetkezési rítus alapján dönthető el; amennyiben egy emberi maradványok nélküli objektum hamvasztásos sírokban találtakhoz hasonlóan megégett, ép mellékletet is tartalmaz, az esetleg egy jelképes hamvasztásra utalhat. Megállapítható, hogy *Pannonia* területén az antropológiai leletanyagot nélkülöző, üres vagy kevés mellékletet tartalmazó sírok hamvasztásos vagy inhumációs, esetleg vegyes rítusú temetőkben, temetőrészekben egyaránt előfordulnak.

A kenotáfiumszerű sírgödrök kialakítása változatosnak tekinthető a hamvasztásos rítusú temetőkben. Hosszuk (hosszanti tengelyük) – ahol mérhető volt – 60 és 120 cm között változik, és nem sokkal sekélyebbek a csontvázas rítusú temetőrészek hasonló jelenségeinél.⁷⁶⁵ Leggyakrabban az amúgy is jellemző földsírokkal találkozunk, amelyek mindenekelőtt kerek vagy inkább ovális alakúak (a bolygatatlan és bolygatott sírok kb. fele-fele arányban: 10 db), továbbá kisebb számban ugyan, de vannak téglalap alakúra ásott (8 db: 5 bolygatatlan és 3 bolygatott), illetve szabálytalan formájú sírok (1 db) is.⁷⁶⁶ Ezek között előfordulnak olyan kialakítási formák, amelyek kifejezetten egy adott temetőre jellemző szokást tükröznek vissza; a százhalombattai sírok esetében a sírgödrök oldalát és/vagy alját adott esetben agyagos tapasztással látták el (pl. 48?, 100. sír), esetleg csak az oldaluk volt átégve (15?; 48?; 172? sír).⁷⁶⁷ A solymári temetőben elsősorban az urnatemetkezések

⁷⁶⁵ A bolygatatlan sírok átlagos mélysége 95–105 cm közé esik, míg a részben bolygatott sírok – ha az eleve mélyebben (-145 cm) fekvő *emonai* sírokat nem vesszük figyelembe – jóval sekélyebben 35 cm mélységben voltak. Ottományi K. a Páty-Malom-dűlői temetőben több olyan objektumot figyelt meg, amelyben emberi hamvak, kalcinált csontok nem maradtak meg, de a sírfolt és a betöltés égett, faszenes volt, néha még a sír oldala is ki volt égetve. Megfigyelése szerint a többi, épebb sírban általában a felső kb. 10 cm-en voltak az égett maradványok, ezért valószínűsíti, hogy ezen üres gödröknél csak a sír alja maradhatott meg. OTTOMÁNYI 2019, 38. Így nagy valószínűséggel a 215. körárok közepén található, emberi maradványokat nem tartalmazó, sekély 215a sír is e szórthamvas sírokhoz tartozhatott, amelyeknek már csak az alját sikerült feltárni, emiatt a katalógusomból ki is hagytam.

⁷⁶⁶ A téglalap alakú sírok nagyjából azonos arányban képviseltették magukat a két csoportból, míg a szabálytalan alakú sírgödrök bolygatottak voltak (a budaörsi 69? és 75? sír).

⁷⁶⁷ Az *Aquincum* – Bécsi úti temetőben is számos ilyen típusú sírt tártak fel, bár a jelképesnek gondolt sír egyszerűbb kialakítású volt. Topál J. a sírgödör oldalainak kiégetését rituális megtisztításként értelmezte (TOPÁL 1981b, 75.), míg Lányi V. gyakorlatiasabb magyarázatot adott a jelenségre, miszerint a halotti máglya még forró tartalmát önthették a sírgödörbe, amelynek egyes részei így átégthettek (LÁNYI 1990, 244.).

domináltak, ahol csak néhány esetben sikerült megfigyelni a sírgödör vonalát; jelképes urnasírnak nevezte a publikáló azokat az objektumokat, ahol hiányoztak az emberi maradványok (kalcinált csontok), de urna vagy annak töredékei (6 db), esetleg egy edénycsoport (pl. 49? és 87. sír) került elő.⁷⁶⁸ Sági K. szintén jelképes urnasírnak tartotta a Keszthely-dobogói 104. sírt, ahol a kisméretű kerek gödörbe helyezték el az urnát, belsejében kis csészével.⁷⁶⁹ Faszenet, faszenes réteget nyolc objektumban figyeltek meg.⁷⁷⁰

Épített kenotáfiumszerű sírok hamvasztásos kontextusban kizárólag *Emona* északi temetőjében fordulnak elő. Öt bolygatatlan és három bolygatott sír volt tégladozoz: ezeket 4–5 *tegulából* állították össze, esetleg további egy *tegulával* le is fedték (pl. 141. és 931. sír); ebben a temetőben is a ritkább sírok közé tartozik a fedetlen 489. sír, amelynek oldalait három tetőfedő cserépből állították össze. Túlnyomórészt bolygatott temetkezések voltak a tisztán kőből, esetleg *tegulával* kevert, falazott oldalú sírok (4 db, 1 bolygatatlan), amelyek belső oldalát olykor ki is meszelték. Környezete alapján esetleg a hamvasztásos sírok közé sorolható az *Aquincum* – „Bécsi út 64.” területén feltárt kisméretű sír (2209 SE) is, amelynek alja és oldala kővekből volt kirakva, délkeleti sarkában egy csupor, továbbá gyöngyök, vasszőgek és bronz veret.⁷⁷¹

Az inhumációs temetőrészekhez kapcsolódó kenotáfiumszerű sírgödrök mintegy harmada a felnőtt méretű sírok közé sorolható, amelyeknek átlagos hosszúsága 170–190 cm közé esik (bolygatatlan síroknál az átlag 182 cm), míg a kisméretű sírgödrök átlagos hossza 110–120 cm volt (bolygatatlan síroknál az átlag 121 cm).⁷⁷² Mélységüket illetően az általános tendenciák figyelhetők meg a bolygatás tekintetében, azonban a kisméretű sírok nem vagy alig sekélyebbek a nagyobb méretűekhez képest.⁷⁷³ Közöttük a legnagyobb csoportot az általában téglalap alakúra ásott, leginkább lekerekített sarkú, egyszerű föld- vagy aknasírok

⁷⁶⁸ KOCZTUR 1991, 172. Bár a publikációban a solymári 26. és 75. sír „jelképes urnasír” megjelölést kapta, de előbbinek a leírásánál apró csontokat említene körülötte, míg utóbbi másodlagos helyzetben került elő a földmunkagép miatt (KOCZTUR 1991, 178. és 187.), így az ebből adódó bizonytalanság miatt a katalógusból ezeket kihagytam.

⁷⁶⁹ SÁGI 1981, 66. és 69–70.

⁷⁷⁰ *Aquincum* – Bécsi út, V. sírkerület 56. sír, a százhalombattai 15?, 48?, 100. és 172? sír, *Gerulata* I. 65. és 90. sír és Nemesböd – Általúton kívül-dűlő 35? sír.

⁷⁷¹ VÁMOS 2006, 19. és Vámos Péter szíves szóbeli közlése alapján.

⁷⁷² 7 (és 6 bolygatott) budaörsi, 2 (és 3 bolygatott) Páty-Malom-dűlői, 3 *Aquincum*-kaszásdűlői és 2 bolygatott nagykanizsai sír volt csak 100 cm hosszú vagy annál rövidebb.

⁷⁷³ A csontvázas rítusú temetőrészekhez kapcsolódó kenotáfiumszerű sírok átlagos mélysége a következő. A bolygatatlan sírok alja 100–120 cm mélyen fekszik; a felnőtt méretű sírok átlagosan 120 cm, míg a kisméretű sírgödrök általában 100–115 cm (a bolygatottak sekélyebbek – mindkét sírméret-csoport esetében átlagosan 80 cm) mélyek. Tehát megfigyelhető az általános tendencia, miszerint a magasabban fekvő sírokat gyakrabban bolygatták meg (megjegyzendő, hogy a bolygatott sírgödrök száma közel feleannyi a bolygatatlan objektumokhoz képest). A kisméretű sírok azonban nem feküdtek sokkal sekélyebben (5–10 cm) a felnőtt méretű sírokhoz viszonyítva.

alkotják (126 db),⁷⁷⁴ amelyek többnyire a csontvázas rítusú temetőrészekhez kapcsolódnak. Amennyiben a teljesen feltárt budaörsi temetőt nem vesszük figyelembe, a sírok többsége az esetlegesen bennük talált leletanyag, illetve a környező sírok alapján főként a 3–4. századra keltezhető. Megfigyelhető továbbá, hogy e sírok túlnyomó többsége melléklet nélküli volt.

A sima aknasírok között padkásra ásott sírokat gyakorlatilag csak a budaörsi és a Páty-Malom-dűlői temetőben tártak fel nagyobb számban. Padkát kialakíthattak körben, esetleg a sírgödör két (vagy három) oldalán, illetve csak az egyik végén/oldalán. Az említett két temetőn kívül Nagykanizsa-Inkey sírkápolna II. (15. sír) és *Lussonium* (26. sír) temetőjében találkozunk még egy-egy üres, padkás sírral.⁷⁷⁵

A földsírok és az épített sírok közötti átmenetnek tekinthetők a kőpakolással ellátott kenotáfiumszerű sírok,⁷⁷⁶ amelyek a teljes római császárkort felölelve fordultak elő, részben a budaörsi, részben a solymári temetőben.⁷⁷⁷ A két temető közötti különbség abban mutatkozik meg, hogy utóbbi esetében gyakran hiányzott a kövek alatt vagy azok körül a sírgödör,⁷⁷⁸ míg Budaörsön három kivételével (360., 362., 364. sír) kisméretű objektumok voltak, amelyek többsége a 4. századra keltezhető temetőrészen látott napvilágot.⁷⁷⁹ Melléklet mindössze az egyik budaörsi sírban volt, továbbá két solymári objektumnál találtak urnát, emberi maradványok nélkül.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ Túlnyomó többségük a budaörsi temetőben került elő, összességében 41 sír volt bolygatott. Szabálytalan formájú sírok: Budaörs 62., 105., 209. sír; *Aquincum* – Kaszásdűlő 109. sír; Páty-Malom-dűlő 228. sír. Kerek vagy ovális alakú sírgödör a Páty-Malom-dűlői 263., 293?, 341., 587?, 588?, 589., a budaörsi 267? sírok, illetve „tojás” formájú volt a budaörsi 28. sír.

⁷⁷⁵ Ezek közül mellékletet mindössze a budaörsi 57., 140., 145., 199., 326. sír, valamint a Páty-Malom-dűlői 294?, 575. és 589. sír tartalmazott.

⁷⁷⁶ A Páty-Malom-dűlői temetőben valódi kőpakolásos sír nem került elő, de az 550. sír ÉK-i szélén nagyobb kövek helyezkedtek el sorban, amelyek a sírgödör aljáig nem értek le, továbbá a 246? sír DK-i szélén állt két, faragott kő, bár ezek a később ráásott, 586. kőláda-sír részét is képezhették; mindkét sírban volt melléklet. OTTOMÁNYI 2019, 36.

⁷⁷⁷ Elsősorban a csontvázas síroknál figyelhető meg kőpakolás (pl. fejnél vagy a váz mellett), de a hamvasztásos temetkezéseknél az urna szájára helyezett köveket is a szokás jelképes továbbélésének tekintik. KOCZTUR 1998, 84. A temetők területét ért szántás és gépi humuszolás miatt gyakran sérülhettek is ezek az objektumok, így nem kizárt, hogy egyes esetekben – ahol csak pár (rendezetlen) követ sikerült megfigyelni – eredetileg komplexebb volt a jelenség. Kőpakolásos sírok vaskori temetőkben, így a szkítáknál (pl. B. KISS–PATAY 2001–2002, 102–104.) vagy a kelták esetében is ismertek, különösen a kelet-ausztriai térségben (vö. HUNYADY 1944, 149–50.); az egyik zempléni halomsír jelképes temetkezése is kőpakolásos volt (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1997, 124–125.). A budaörsi és solymári jelenségek is elsősorban a kelta alaplakossággal hozhatók összefüggésbe. Hasonló, kora római hamvasztásos sírokat találtak még kőpakolással Nagytétényben (BESZÉDES–SZILAS 2007, 239.) és *Savaria* nyugati temetőjében (BÍRÓ 2004, 86–87.), illetve a cserszegtomaji koravaskori és kora császárkori temetőben (24. sír; SZÁNTÓ 1953, 56.); *daciai* példák: SONOC 2007, 182.; a késő római időszakban való előfordulásuk kapcsán további irodalommal lásd pl.: MÜLLER 1987, 112.

⁷⁷⁸ KOCZTUR 1991, 172. és KOCZTUR 1998, 84. Szinte az összes csontvázas gyermeksírral kőpakolásos volt.

⁷⁷⁹ OTTOMÁNYI 2016, 147.

⁷⁸⁰ A budaörsi 364. sírban egy házi kerámiatál került elő, a solymári 53. sír kövei és a 130. sír kötömbje mellett urna(töredék) volt. Más sírok mellett vagy betöltésében ritkábban kerámiatöredék fordult elő (Budaörs: 260?; Solymár: 68., 99., 100. sír, utóbbinál állatsontok is), továbbá két, esetleg bolygatott budaörsi sír földjében faszén és kovakő (428.), ill. vasszögek (282?) kerültek elő.

A kövek elrendezése változó. Gyakoriak a magányos kőrakások, amelyeket kör vagy ovális alakzatban helyeztek el (Solymár: 22., 94., 108. és talán a 92? és 99. sír), illetve egyes sírokban⁷⁸¹ kifejezetten a sírgödör közepére (Budaörs: 231., 436.) vagy annak más részére (Budaörs: 88.,⁷⁸² 341. és 351) is kerülhettek. A solymári temetőben feltártak kősorokat is (pl. 32., 18?, 88/a? és az 54. sír kettős kősora), amelyek esetenként csak három nagyobb kőből álltak (pl. 74., 100., 130.); utóbbiakat csak feltételesen kapcsolhatjuk a jelképes temetkezésekhez, mivel bolygatott sírokból is származhattak. Két vagy három kőből álló kőpakolás az üres sírgödörben a budaörsi temetőben is előfordult (351., 362.?, 436. – az előbbi kettőnél egy-egy *tegulával* együtt). Egyedi esetként tekinthetünk a budaörsi késő római 179. sírra, amelynek felső széle a keleti sarkánál részben kövekkel volt kirakva.⁷⁸³

Külön csoportot képeznek azok az objektumok, amelyekben egy nagy kő helyezkedett el (pl. Budaörs 94., 267?, 428.). Solymáron ezek többnyire nagyobb kőlapok voltak,⁷⁸⁴ amelyek egy része kerámiatöredékekkel együtt került elő; ahol viszont a kötömb a felszínen, leletanyag nélkül került elő, annak külön objektumként való értelmezése kétségeket vet fel.⁷⁸⁵

Az egyedi esetek közé sorolhatók az egymástól nem messze elhelyezkedő budaörsi és Páty-Malom-dűlői temetők bolygatatlan, padmalyos kiképzésű, kisebb, de felnőtt méretű (H: >150 cm) sírjai,⁷⁸⁶ amelyek fülkéibe végül nem temetkeztek. Budaörsön a 16. sír északi, hosszanti oldalában volt megfigyelhető a fülkés kiképzés, amelyet felülről nagy, élére állított kőlappal zártak le, és az alá (tehát a bejárathoz) helyezték el a három kerámiaedényt, míg a melléklet nélküli, késő római temetkezések között előkerült 370. sírnek a déli felében voltak az eredetileg fülkét elrekeszelő, élére állított kövek. Előbbi sír pontos analógiáit említi Ottományi Katalin a pátyi temetőből: a 244. és 264. sírok keleti, hosszanti oldalában alakították ki a kőlapokkal lezárt fülkét, ahová előbbi esetében kétfülű korsót és egy agyagmázás tálat, utóbbinál festett csészét, kelta jellegű korsót és szürke bögrét helyeztek el. A 261. sír is padmalyos kiképzésű volt, de nem kőből összeállított, hanem valamilyen szerves anyagból készült válaszlapot használtak a fülke elrekeszelésére; itt szintén két edény, egy

⁷⁸¹ A kövek néhol rendezetlen formában is előkerülhettek Budaörsön. Pl. 282?, 360., 364., 387.

⁷⁸² Az objektumot Ottományi K. eredetileg az egyszerű gödrök közé sorolta, bár nem zárta ki kőpakolásos sírként való értelmezését. OTTOMÁNYI 2016, 37.

⁷⁸³ Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy esetleg valamilyen bolygatás (pl. szántás) miatt hiányoznak a kövek a sír többi részén.

⁷⁸⁴ Pl. 53., 68., 116? sírok.

⁷⁸⁵ Kérdésként merül fel, hogy az egyéb leletanyagot nélkülöző nagyobb kötömbök, kőlapok valóban külön objektumok lehettek-e a solymári temetőben, mivel azok más módon is odakerülhettek (vagy esetleg már eleve ott voltak), így akár hasonló kőlapokkal rendelkező, bolygatott sírból is származhattak (pl. a csontvázas rítusú 88. gyereksír kőlapjai), így ezeknek nemcsak jelképségét, hanem régészeti jelenségként való értelmezését is véleményem szerint fenntartással kell kezelni. (A 93? sírt a katalógusból kihagytam.)

⁷⁸⁶ OTTOMÁNYI 2016, 147–150. és OTTOMÁNYI 2019, 38., valamint vö. még: OTTOMÁNYI 2012, 13. Ottományi K. feltételezi, hogy e sírformával a rablók ellen védhették az elhunytat, mivel egyik sír sem lett kirabolva.

agyagmázás tálka és szürke bögre került elő. A sírformát korábban a késő római időszakra jellemző típusnak gondolták (lásd fentebb), de a budaörsi 16. sír a 2. századra, a három pátyi sír pedig az 1–2. század fordulójára keltezhető, így a legkorábbi *pannoniai* példáknak tekinthetők.

Kisebb számban ugyan, de az épített sírforma is megtalálható az emberi maradványokat nem tartalmazó temetkezések között; ide sorolhatók a – több esetben részlegesen kialakított⁷⁸⁷ – kőláda- és téglasírok; ezek a tégladobozok kivételével tartalmaztak valamilyen mellékletet. Az *emonai* hamvasztásos sírok öt darab és egy további, fedésre használt *tegulából* összerakott kisméretű tégladobozaihoz hasonló sírok 3–4. századi, főként csontvázas rítusú temetőkben is előfordultak. A budaörsi temető 384. sírja bolygatatlan volt, míg a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna I. temetőjének 19. sírja közvetlenül a szántás alatt helyezkedett el (teteje töredékesen került a sírba); leletanyagot egyikben sem találtak.⁷⁸⁸

A tégladobozokhoz hasonlóan megépített, kisméretű, téglalap alakú sírok szintén ebből a két temetőből ismertek, azonban a budaörsi 27? sír – ahol a téglák felett egy törött, piros edény volt – korábbra, a középső császárkorra keltezhető.⁷⁸⁹ A Nagykanizsa-Inkey sírkápolna II./7? sírjából az oldalsó *tegulák* nyeregtetőszerűen voltak összerakva, továbbá kislányra utaló leleteket tartalmazott (déli végében szoptatósüveg, szemesgyöngyök és vékony ezüstdrót-fülbevaló). Mindkét sír kisebb bolygatást szenvedett.

A budaörsi temetőben volt még további három (valójában négy) téglalap alakú, részleges téglasír: egyszerű földsírok, amelyeket *tegulával* fedtek, esetleg az oldalukat vagy aljukat is részben abból építették (380., 383., 441–441a sírok); a 384. tégladobozos sírral gyakorlatilag egy sírcsoportot alkottak. Két esetben tartalmaztak ép edényt, egy esetben töredékes üvegedény, bögre és gyöngyök láttak napvilágot. Itt található a három téglalap alakú részleges kőládasír, amelyeknek a szélén vagy felül helyezkedtek el a kövek (kőlapok): egyik sír ép tálát és bögrét (304.), a másik törött, kúpos üvegpoharat (318.), míg a szántással, illetve feltehetően rablással is bolygatott 270? sír ép kancsót, vasmaradványokat és bronz ládikaveretet tartalmazott. Említést érdemel az *aquincumi canabae* északnyugati régiójában előkerült egyik késő római, emberi maradványokat és mellékletet nem tartalmazó, feltehetően részben bolygatott sír is, amelyet lapkövekből állítottak össze.⁷⁹⁰

⁷⁸⁷ Pl. Budaörs 270?; 304. és 318. sír (3–4. század).

⁷⁸⁸ OTTOMÁNYI 2016, 155–157. Ottományi K. további párhuzamként hivatkozik még az *Aquincum*-gázgyári temető hasonló kialakítású sírjára, amely vélhetően csecsemőnek készült. LASSÁNYI 2011, 39–40.

⁷⁸⁹ Itt nem zárható ki Ottományi K. szerint, hogy a bolygatott sír esetleg hamvasztásos rítusú sírok közé tartozzon. OTTOMÁNYI 2016, 162.

⁷⁹⁰ KIRCHHOF 2007, 49.

Az épített sírok egyik legszebb, 4. századi példája Alsóhetényben,⁷⁹¹ a sírépülettől keletre előkerült, Ny–K-i tájolású, épített téglafallal elválasztott, ám nyeregtetővel külön-külön ellátott ikersír⁷⁹² északi sírládája (25. sír), amelyben a feltáráskor egy nagyméretű, hálósan vésett kétfülű, 4. század elejére keltezhető üvegcorsón és Probus érmén kívül nem volt sem váz, sem pedig – a többi téglával fedett sírhoz hasonlóan – föld. Míg a gazdagabbnak tűnő déli, az előkerült üvegyöngy alapján esetleg nőhöz tartozó, festett falú⁷⁹³ sírládát kirabolták és nyeregtetője is beomlott, addig ez a sír bolygatatlan volt, amit bizonyít a nyeregtető érintetlen külső vakolása és a felette lévő másik, stratigráfiai alapon későbbi, szintén nyeregtetős temetkezés, aminek alapján maga a jelképes sír is a temető korai részéhez tartozott a feltárás vezetőjének megfigyelései szerint. Kontextusa és a festés alapján már a korai keresztény időszakhoz kapcsolható ikersírről lehet szó, aminek értelmezése kapcsán felmerül, hogy az a személy, akinek talán még életében létesítették az északi sírhelyet, végül nem ide temetkezett, de más sem kerülhetett ide, mivel a sírláda konkrét temetkezés nélkül, bolygatatlanul került elő, lezárva és bevakolva. Esetleg egy házaspárnak létesítették, amelynek egyik tagja (talán férfi) hiányzott, máshol lett eltemetve, ezért emlékezetül létesítették az üres sírt.⁷⁹⁴

A kenotáfiumszerű sírgödrök kialakításáról összefoglalóan megállapítható, hogy az egyes sírformák elég széles skálán mozognak, és nem válnak el egyértelműen az adott temetőben általánosan használt típusoktól. Ebből az is következik, hogy amennyiben az emberi maradványokat nem tartalmazó sírgödrök valóban kenotáfiumok voltak, azokat ugyanúgy alakították ki a temetés során, mint a többi sírt, nem különíthető el egyértelműen olyan sírforma, amely kifejezetten ezekre az üres objektumokra lenne karakterisztikus. A földsírok nagy része (a budaörsi temetővel többsége) viszont egyértelműen kisebb, inkább csecsemő- vagy gyermekméretű (H: <150 cm) volt.

Az áttekintett objektumok többsége nem hozható közvetlen kapcsolatba az egyes nyugati-európai temetőkben (pl. Wederath-Belginum) nagyobb számban megfigyelt, Kr. u. 1. sz. közepe és 3. szd. eleje közötti időszakra jellemző „*Aschengruben*” jelenségével. Ezek a

⁷⁹¹ TÓTH 1987–1988, 37–39. és 12. kép

⁷⁹² Példaként említhető még *Intercisa* délkeleti temetőjének 1096. kettős sírkamrája (VÁGÓ–BÓNA 1976, 72.), valamint a Fülep F. által a pécsi késő római temetőben feltárt ikersírok (1–2. és 15–16. sírok); az 1–2. sírok közül az északi sírt (2. sír) jelentősen megbolygatták, északi falát 160 cm szélességben kiszedték, a csontváz hiánya itt elsősorban ezzel magyarázható. FÜLEP 1969, 3–5. Továbbá: *Aquincum*-gázgyári temető 1344a-b sírok (LASSÁNYI 2011, 44.) és részben az egyik budaörsi sír (279–279a; OTTOMÁNYI 2016, 157.).

⁷⁹³ A sírláda szépiaszínnel festett oldalain talán a Paradicsomkertre utaló léckerítés-minta futott, a két rövidebb oldal felső részén, sugaras vonalakkal díszített kettős ív alatt egyszerű életfát ábrázoltak.

⁷⁹⁴ Az egyik késő antik sírepigramma témáját is ez adta: Anth. Gr. 7.569. Ennek kapcsán lásd fentebb a késő római időszak forrásairól írottakat!

halotti tor és/vagy máglya maradványaival, áldozati adományokkal összefüggésbe hozott, gyakran kalcinált emberi csontokat is tartalmazó gödrök formájukat tekintve hasonlóak a kenotáfiumszerű földsírokhoz, oldaluk vagy aljuk gyakran átégett, és általában hamut, faszéndarabokat, valamint a többi sír leletanyagától eltérően nagyrészt másodlagosan megégett, szándékosan összetört tárgyakat (túlnyomórészt kerámiaedény-töredékeket) tartalmaznak.⁷⁹⁵ Az általam vizsgált objektumokban faszénmaradványok, másodlagosan megégett, szándékosan tönkretett tárgyak ritkán és elsősorban hamvasztásos sírokhoz köthető jelenségeknél fordulnak elő.⁷⁹⁶

A tájolás kérdése

A tájolás – emberi váz hiányában – elsősorban azoknál az objektumoknál bír relevanciával, amelyeknek esetleges hosszanti tengelye lehetővé teszi a jelenség irányának egyértelmű meghatározását,⁷⁹⁷ így a kerek vagy éppenséggel négyzet alakú jelenségeket itt figyelmen kívül kell hagynom.⁷⁹⁸ Mivel a tájolás a római császárkor tekintetében nem korhatározó, és az etnikum megállapítására sem alkalmas,⁷⁹⁹ így itt csak azt lehet vizsgálni, hogy a tárgyalt sírgödrök mutatnak-e és milyen eltérést környezetüktől.

A katalógusban szereplő, megjelölt irányítással rendelkező kenotáfiumszerű objektumok az esetek nagy többségében idomulnak a temetőnként eltérő domináns tájolási szokáshoz⁸⁰⁰ vagy legalább a környező sírokra, illetve adott sírcsoportra jellemző irányításhoz, amely a négy égtáj mellett igazodhat valamilyen objektumhoz (pl. út), nagyobb temető esetén parcellarendszerhez is. Leggyakrabban a nyugat-keleti irányítással és annak

⁷⁹⁵ Az „*Aschengruben*” jellemzőiről, funkciójáról bővebben: WIGG 1993a, 111–116. és KAISER 2006, 20–30.

⁷⁹⁶ E tulajdonságok részben a Topál J. által feltárt *Aquincum* – Bécsi út V. sírkertjében feltárt 56. sírnál és a százhalombattai síroknál (pl. 100., 48?, esetleg 172?), részben pedig a Nemesböd-Általúton kívül-dülő 35?, a két magyarszerdahelyi sírban (54? és 59?) és *Gerulata* I 90. sírja esetében figyelhetők meg, bár utóbbi ép tálat tartalmazott.

⁷⁹⁷ Ennek megfelelően figyelembe vehetők a solymári temetőben ismertté vált hosszanti elrendezésű kövek, kősorok, illetve azonos irányban elhelyezett kőtömbök, kőlapok is. KOCZTUR 1991, 173. Amennyiben melléklet is volt a sírban, azok elhelyezkedése – a temető más sírjaiban megfigyelhető szabályszerűségek alapján – utalhatott a fej feltételezett helyére, pl. a budaörsi 270? sír (OTTOMÁNYI 2016, 78–79.); Ottományi K. felveti, hogy a jelképes síroknál is a korszakban szokásos helyre teheték az edényeket. OTTOMÁNYI 2019, 52.

⁷⁹⁸ Bár a sírgödrök nem tartalmaztak csontvázat, az irányokat – a katalógusban is – minden esetben a keletelés rendje szerint adtam meg (a sírban az elhunyt nyugaton található feje kelet felé néz), kivéve ott, ahol a publikálók eredetileg az ettől való, fokokban megadott eltérést K–Ny-i irányt figyelembe véve adták meg.

⁷⁹⁹ Vö. LÁNYI 1990, 249.

⁸⁰⁰ Míg például a Budaörs–Kamaraerdei-dülő temetőjében a K–Ny-i (OTTOMÁNYI 2016, 128.), addig a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna I–II. temetőjében a D–É-i tájolás az uralkodó. EKE–HORVÁTH 2010, 196. és 214.

észak vagy dél felé eltérő változataival találkozunk.⁸⁰¹ Ezzel szemben jóval kisebb arányban fordulnak elő az észak-dél (vagy dél-észak) tengelyen megásott objektumok.

Megállapítható tehát, hogy a kenotáfiumszerű, üres sírgödrök iránya tekintetében – egy esetet leszámítva – nem figyelhető meg jelentős mértékű, szándékos eltérés a temető többi sírjához képest. Az egyetlen szembetűnő kivételt Nagykanizsa-Inkey sírkápolna I. temető töbitől kissé elkülönülő 45. sírja, valamint a II. temető 20? sírja képezi, amelyet a temetőben uralkodó D–É tájolással ellentétben Ny–K-i irányban alakítottak ki.

A kenotáfiumszerű sírok temetőkön belüli helyzete

Az emberi maradványok nélküli sírgödrök temetőkön belüli helyéről általánosságban elmondható, hogy az egyes temetőrészekben, sírcsoportokon belül⁸⁰² többnyire egyenletesen fordulnak elő, mindenféle szabályosság nélkül, de gyakran a temető szélén találhatók.⁸⁰³ Több esetben megfigyelhető részben különálló⁸⁰⁴ vagy magányos⁸⁰⁵ kialakításuk. Némely temetőben egymás mellett került elő két-három sír,⁸⁰⁶ de a budaörsi temetőben magányos csoportjaikra is akad példa vagy akár a többi sír között egész sírsort képeznek.⁸⁰⁷ A Páty-Malom-dűlői temetőnek főként az északi részén találhatók meg.⁸⁰⁸

Említésre méltó néhány olyan sírgödör, amelyet talán kiemelt vagy frekvenciátaltabb helyen tártak fel. A Keszthely-dobogói 26. sír közvetlenül a Sági K. által feltételezett, temetőben futó út mellett helyezkedett el,⁸⁰⁹ ahogyan a sárvári 31. sír is a temető szélén,⁸¹⁰ a

⁸⁰¹ Ez részben összecseng a késő római *Pannoniára* jellemző tájolással. Vö. LÁNYI 1990, 248–249.

⁸⁰² Budaörsön elhelyezkedésük alapján egyes esetekben akár családi kapcsolat is valószínűsíthető: a 146b? sír a 146. fiú és 146a felnőtt nő sírjánál, míg a 31. sír a 33. fiú és a 26. felnőtt nő sírja mellett került elő; utóbbihoz kapcsolódott a kérdéses 27. üres, részleges téglasír.

⁸⁰³ Pl. Keszthely-Dobogó (SÁGI 1981, 107.), Budaörs (OTTOMÁNYI 2016, 173–174.), *Aquincum* – Kaszásdűlő-Raktárrét (ZSIDI 1996–1997, 38.), Solymár-Dinnyehegy (vö. KOCZTUR 1991, 4. kép). A hamvasztásos temetőrész keleti szélén, már a későbbi csontvázas sírok mellett volt *Gerulata* I 65. sír.

⁸⁰⁴ Például: *Emona* – nyugati temető 761? sír, *Gerulata* I 90. sír, a solymári 87. sír, *Aquincum* – Kaszásdűlő-Raktárrét „C” temetőrész 109. sírja, Nagykanizsa-Inkey sírkápolna I. temető 45. eltérő tájolású és 46? sírjai vagy Keszthely-Dobogó 11., 66–67. és 79. sírjai, továbbá Páty-Malom-dűlő 244. és 259?, illetve 293?–294? sír, illetve a 265. szögletes árok körüli emberi maradvány nélküli sírgödrök.

⁸⁰⁵ Többek között: Budaörs 8., 15., 57., 77., 175. sírok, *Aquincum* – Kaszásdűlő-Raktárrét „C” temetőrésze XXI. sírcsoportjának 246? sírja, Solymár 53., 54. és 68. sír.

⁸⁰⁶ Pl. *Emona* – nyugati temető 759? és 760? sír, Keszthely-Dobogó 66–67. sír, *Aquincum* – Kaszásdűlő-Raktárrét temetőjében: 56–57. és 63. sír, 123–124. vagy 295–350. (vö. ZSIDI 1984 temetőtérkép-melléklete). Páty-Malom-dűlő 574?–575? sírok A budaörsi temetőre vonatkozóan lásd: OTTOMÁNYI 2016, 174. – 572. lábjegyzet.

⁸⁰⁷ Ezek felsorolását lásd: OTTOMÁNYI 2016, 174. – 572. lábjegyzet. É–D-i irányú sorban (kisebb-nagyobb távolságra egymástól: 304–309. sír.

⁸⁰⁸ Vö. OTTOMÁNYI 2019. – 2. tábla

⁸⁰⁹ SÁGI 1981, 115.

⁸¹⁰ KISS 2007, 275. – 3. kép

közelen futó római útnál került elő. Az alsóhetényi 25–26. ikersír a sírépület mellett⁸¹¹ feltehetően szintén kiemelt helyen volt. Sírkert és körárok mellett is előfordultak üres sírok;⁸¹² különösen figyelemre méltó a Páty-Malom-dűlői temető 265. szögletes árka mellett északnyugatra elhelyezkedő, kenotáfiumszerű sírok nagyobb csoportja (9 sírből 2 bolygatott, 2 padmalyos).⁸¹³

Mellékletek és azok sírbeli helyzete

A kenotáfiumszerű sírok több mint a fele nem tartalmazott semmilyen mellékletet, leletet, míg a valamilyen bolygatást elszenvedett síroknak ez csak a harmadát jelenti. Néhány olyan sír is előfordult (elsősorban Budaörsön), amelynek csak a betöltéséből származott pár darab kerámia- vagy üvegtöredék, esetleg vasszög.⁸¹⁴

A hamvasztásos temetők és temetőrészek kenotáfiumszerű sírgödreiben minden esetben voltak mellékletek,⁸¹⁵ amelyeket – kizárólag használati tárgyakat – hasonlóan helyeztek el az emberi maradványokat is tartalmazó sírokhoz: kerülhettek középre egymás mellé vagy esetleg egy kupacba, a sír egyik végébe vagy egymás mellé valamelyik sírfal mentén. Leggyakrabban kerámiaedényekkel⁸¹⁶ találkozunk ezekben a sírokban, ezen kívül előfordulnak üvegek,⁸¹⁷ mécsesek,⁸¹⁸ egy orsógomb, valamint ládika-alkatrészek⁸¹⁹ és vasszegek. Utóbbiakat gyakran a koporsó (esetleg faládika) részeként értelmezik, de egyes

⁸¹¹ Vö. TÓTH 1987–1988, 39.

⁸¹² Az *Aquincum* – Kaszásdűlő–Raktárrét 27. sírja – amely a közepén kis illatszerezes üveget tartalmazott – az „A” temetőrészen feltételezett déli sírkertben került elő. ZSIDI 1996–1997, 38. A Nemesböd–Általúton kívül-dűlő 33? sírja és két budaörsi sír körárok bejáratánál létesült (vö. 88. sír a 98. körároknál, a feltehetően bolygatott 69. sír a 70. ároknál). A százhalombattai 15? sír és a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna I. temető 19. sírja sírkert mellett látott napvilágot.

⁸¹³ Korai: 261–262., 264., 550. és 587?–588: sírok; késői: 246?, 247., 263. sírok (mellettük a bolygatatlan, padmalyos 258. férfisír, illetve a bolygatott 260. női és 586. csontvázas sír).

⁸¹⁴ Ezek többsége a bolygatott síroknál fordult elő. A sírföldből előkerült kerámiatöredékek, tárgyak rablást is jelezhetnek. Vö. OTTOMÁNYI 2016, 185. és 187.

⁸¹⁵ Összesen 21–21 bolygatatlan és bolygatott temetkezés.

⁸¹⁶ Leggyakrabban a korsók, továbbá tálak és bögrék/agyagcsészék fordulnak elő, de fazékkal és fedővel is találkozunk. Urnák (vagy urnatöredékek), különösen a solymári temetőből, szintén nagyobb számban ismertek. *Faltenbecher* két helyen (*Gerulata* I. 65. sír és a nemesbödi 34. sír), terra sigillata 5 sírből (Drag. 36: *Aquincum* – Bécsi út, V. sírkerület 56. sír; Drag. 32: *Gerulata* I. 65. sír és Százhalombatta–Dunafüred 100. sír; Drag. 37: Magyarszerdahely 59? sír; Drag. 54: Százhalombatta–Dunafüred 100. sír); további egy import feketemázás agyagpohár a *Gerulata* I. 65. sírből. *Aquincum* – „Bécsi út 64.” kisméretű sírjában (2209 SE) egy kisméretű szürke csupor volt (Vámos Péter szíves szóbeli közlése alapján).

⁸¹⁷ Leggyakoribb formák a *balsamariumok* és a palackok (4–4 db), ezen kívül poharak és üvegtálak (3 és 2 db) fordulnak elő. Előkerült egy-egy urna (*Emona* 931. sír), egy *simpulum* (*Emona* 82. sír), valamint egy csepegtető üveg is (Budaörs 64a sír).

⁸¹⁸ Firmamécses *Emona* 62. (*VIBIANI*) és 141. sírjában (*RVFİN*) volt, valamint összesen öt reliefdíszes mécses került elő a százhalombattai 15? sírban (2–2 *Luna*-büszt és futó kutya, valamint egy futó *Mercurius*).

⁸¹⁹ Két bolygatatlan (*Emona* 246. és Budaörs 64a sír), valamint két bolygatott (Százhalombatta–Dunafüred 15? és 172?).

feltételezések szerint az elhunyt lelkének sírba szegezését jelképezik, megakadályozva ezzel az e világra történő visszatérését.⁸²⁰ Sírba helyezett érmével mindössze egy helyen találkozunk.⁸²¹ Egyes „temetkezések” néha gazdagabb melléklet-anyaggal (4–6 tárgy) rendelkeztek.⁸²² Viselethez kapcsolódó mellékletek nem jellemzők ezekre az objektumokra.⁸²³

A csontvázas rítushoz köthető kenotáfiumszerű sírgödörökbe is elsősorban használati tárgyak kerültek:⁸²⁴ az esetek túlnyomó többségében az étel- és italmellékletet tartalmazó kerámiaedények (különösen bögrék/poharak),⁸²⁵ és gyakran üvegedények,⁸²⁶ továbbá mécsesek,⁸²⁷ érmék,⁸²⁸ vasszőgek, illetve ládikák és azok veretei,⁸²⁹ három vaskés,⁸³⁰ egy bronztükrő (Budaörs 39. sír); viselethez tartozó tárgytipusok csak ritkán fordulnak elő.⁸³¹ A tárgyak sírgödörben való elhelyezkedése alapján hat (valójában öt) csoportot különíthetünk el:

- 1) A csoportban kizárólag **kerámiaedények helyezkedtek el a – főként kisméretű – sírgödör egyik végében vagy sarkában** (14 sír), kivétel nélkül a budaörsi és a Páty-Malom-dűlői temető földsíraiban. Ezek részben ún. házi (füles) bögrék, korsók és tálak voltak, egy esetben lassúkorongolt fazék, többségük Budaörsön a gödör nyugati

⁸²⁰ MÓCSY 1954, 189.; MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 83–84. és további irodalommal: KOCZTUR 1998, 84–85. Mivel másodlagosan égett tárgyak, faszenes, égett betöltés ezekben a sírokban több esetben nem volt, a vasszőgek nem a máglya faszerkezetéről származhattak.

⁸²¹ *Emona* 246. sír (Claudius as), esetleg a 62. sírban is.

⁸²² Viszonylag gazdag sírok voltak *Emonában* (62., 82., 141., 246. és 529. sír), valamint ide tartozik még a *Gerulata* I. 65., a százhalmobattai 100. és a budaörsi 64a sír. A katalógusban nem szereplő két publikálatlan nagytétényi jelképes sír is gazdag mellékletű volt. BESZÉDES 2012, 327.

⁸²³ Kivételt jelent a solymári 55. sír, ahonnan csónak alakú övveret került elő, valamint *Aquincum* – „Bécsi út 64.” kisméretű sírja (2209 SE), ahol gyöngyök láttak napvilágot (Vámos Péter szíves szóbeli közlése).

⁸²⁴ Melléklet összesen 69 sírban volt, ebből bolygatatlan 20 felnőtt- és 19 kisméretű sír, valamint bolygatott volt 13 felnőtt és 17 kisméretű sír.

⁸²⁵ Az egyes edénytípusok közül a füles vagy fül nélküli bögrékből volt a legtöbb (20 db), amely – bár 4 db a pátyi temető korai sírjaiból származik – részben egybecseng a késő római időszak mellékletadási szokásával (vö. LÁNYI 1972, 69.), valamint korsókból (19 db) és tálakból (14 db) is viszonylag sok volt, de előfordultak fazekak (5 db), két hombár, két csésze/tálka, két pohár, egy *Faltenbecher* és egy fedő is.

⁸²⁶ A legtöbb esetben korsókkal vagy palackokkal (5 db) találkozunk, egy pohár került még elő, valamint kifejezetten kisméretű sírokból származik 3 *balsamarium* (*Aquincum* – Kaszásdűlő-Raktárrét 27. és Budaörs 40? sír) és 2 csepegtető üveg (Budaörs 106a és Nagykanizsa-Inkey sírkápolna II. temető 7? sír). Az alsóhetényi 26. sírban talált vésett üvegcorsó és Probus érem pontos helyét nem jelöli meg a feltárásról szóló publikáció. Vö. TÓTH 1987–1988, 39.

⁸²⁷ Sárvár-Sár 31. sír és Budaörs 140. sír.

⁸²⁸ *Intercisa* (1949) 49. sír (Hadrianus középbronz), Budaörs 36. sír (Marcus Aurelius; 165–166), Somogyzil 32? sír (I. Constantinus? és Constans, 341–346, *follis*), Alsóhetény 25. sír (Probus-érem), Budaörs 282. sír.

⁸²⁹ Koporsóhoz köthető vasszőgek: Nagykanizsa-Inkey sírkápolna I. temető 46? sír és Budaörs 282. sír. Vasszőgek, amelyek ládikához tartozhattak: Budaörs 140 és 270? sír. Ismeretlen rendeltetésű vas- és bronztöredékek a Páty-Malom-dűlői temetőben is kerültek elő: 246?, 282?. Bajelhárító szereppel bírhatott a pátyi kisméretű 294. sírban a korsó szájánál talált kis vastöredék. Vö. OTTOMÁNYI 2019, 61.

⁸³⁰ Három budaörsi sírban: 115?, 140., 219.

⁸³¹ Viseleti elemek a 4. csoportban jelennek meg. Sírföldből, szórványként kerültek elő a következő tárgyak a Páty-Malom-dűlői temetőben: három fibula (ezüst cikáda-fibula: 575? sír; trombita-fibula: 588? sír; vasfibula: 589. sír), az 588? sírből a fibula mellett bronz fülbevaló és nyakperec, a 273? sírből pedig gyöngy.

(északnyugati) végében, Pátyon elsősorban a sírok DK-i sarkában vagy végében.⁸³² Utóbbi temető két sírjában (273? és 259?) egyes edények egymásba voltak téve.⁸³³ A tárgyak sírgödörbe helyezése összhangban van a temető mellékletadási szokásaival.⁸³⁴

- 2) Jellegzetes csoportot alkotnak azok a jórészt 2–3. századi „temetkezések”, ahol **az egyetlen mellékletet képező tárgy a sírgödör közepén vagy középső részén** helyezkedett el (többségük földsír volt; összesen 12 sír). Négy esetben késő római agyagpohár- vagy bögre, egy festett, nyersszínű, ép 2–3. századi korsó, illetve két bolygatott sírban szintén 2–3. századi korsók alsó fele látott napvilágot.⁸³⁵ 2–3. századra jellemző illatszerez üveg vagy kisméretű palack szintén három sírban volt,⁸³⁶ míg két sírban egy-egy érem;⁸³⁷ utóbbi két gyermekméretű budaörsi sír kapcsán megjegyzendő, hogy más sírokban, ahol csontváz is volt, többnyire deréktájon (kézben vagy tarsolyban) fordultak elő pénzek.⁸³⁸ A kerámia- és üvegmellékleteket csak ritkábban szokták a sírgödör közepére (deréktájra) helyezni csontvázas sírokban, bár ez temetőnként változhat.⁸³⁹ Esetleg ide (vagy a 6. csoportba) sorolhatjuk a 2–3. század fordulójára keltezhető budaörsi 106a sírt, amelynek közepén ún. szoptató vagy csepegtető üveg került elő, de keleti végében egy korsó alsó fele, illetve egy ép terra sigillata pohár (Drag. 54. típus) is volt. Hasonló melléklet-elhelyezés figyelhető meg a pátyi 589. sírban, ahol a sír közepén kis szürke korsó került elő, a déli padkán pedig kis üvegpalackot (*balsamarium*) és bepecsételt tálat helyeztek el. Mindössze a Keszthely-dobogói 26., a budaörsi 212? és 326. és a pátyi 12. sírban volt csak felnőtt méretű sírgödörre.
- 3) **A különböző típusú mellékletek egy kupacban** helyezkedtek el (5 sír). Kisebb, de annál jelentősebb csoportot alkotnak azok a sírok, amelyekben a használati tárgyak mellett már a sírból hiányzó elhunythoz köthető viselet elemei is megtalálhatók. Négy

⁸³² A budaörsi 62. sír bögréje (a délkeleti végéből), a 145. sír fazeka és a 190? sír (keleti végében) füles bögréje a római császárkor első felére (2–3. szd.), míg a késő római időszakra jellemző a 364. és 441. sír behúzott peremű tálja, amely a 304. sírban szürke egyfűlű bögrével együtt került elő. A pátyi temetőből kizárólag kora császárkori sírok tartoznak ide: korsó (293? sír; 1–3. szd.), korsó + tál (259?, 294?, 575?, 587?, 550. sírok, elsősorban 1–2. szd. fordulójára), fazék + csésze/tálka (273? sír; 1. szd. vége), hombár (246? sír; 1–3. szd.).

⁸³³ Tehát nem ételmellékletet helyeztek az alsó edénybe. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Keszthely-dobogói 104. sírban is, ahol az urnába helyezték a kis csészét. Vö. SÁGI 1981, 66. és 69–70.

⁸³⁴ Vö. OTTOMÁNYI 2016, 230. – 86. kép. OTTOMÁNYI 2019, 54. Lásd még: LÁNYI 1972, 96–99. Abb. 14–15.

⁸³⁵ Bögrék/poharak: Keszthely-Dobogó 26. sír, Páty-Malom-dűlő 12. sír, Budaörs 181. sír (törött) és 383. részleges téglasír; korsók: Budaörs 134? sír és 212? kőpakolásos sír. A 326. sír sávosan festett, ép korsóhoz lásd még: DELBÓ 2016, 404.

⁸³⁶ *Aquincum* – Kaszásdűlő-Raktárrét 27. sír, Budaörs 199. és a bolygatott 40? sír. Utóbbiak keltezése kapcsán: BORUZS 2016, 373.

⁸³⁷ Budaörsön a 36. (Marcus Aurelius, 165–166) és a bolygatott 282? sír (4. századi? – OTTOMÁNYI 2016, 83.).

⁸³⁸ OTTOMÁNYI 2016, 197. és 223.

⁸³⁹ Vö. OTTOMÁNYI 2016, 230. – 86. kép és a késő római időszak kapcsán: LÁNYI 1972, 97. és 99. (Abb. 14–15.)

– egy kivételével (219. sír) – kisméretű budaörsi és egy pátyi „temetkezés” tartozik ide. A 140. sír északi végében előkerült 2–3. századi leletegyüttes⁸⁴⁰ reliefdíszes mécses, festett, piros bögrét, vaskést és esetleg ládikához tartozó vasszőget (fatöredékkal) tartalmazott. Három sír a késő római időszakra keltezhető. A talán férfihoz köthető 219. sírban vaskés, bronzcsat,⁸⁴¹ festett piros pohár volt a sírgödör délnyugati végében. Két, talán nőhöz (kislányhoz?) tartozó sírban középre helyezték a leleteket: a 242. sírban 4. századi női és kislánysírokra jellemző hengeres testű üvegpaszta gyöngyös, kúpos csüngőjű, bronz fülbevalópár,⁸⁴² valamint késői gyűrűfibula,⁸⁴³ a 380. részleges téglasírban pedig három üvegpaszta karikagyöngy, törött üvegpalack⁸⁴⁴ és szürke kerámiabögre került elő. Ide sorolható még a felnőtt méretű Páty-Malom-dűlői 282? sír is, amelynek közepén egy 1–3. századi bögre került elő egy bronztöredékkal (bronzdíszítménnyel). Az egy kupacban előkerült tárgyakat Ottományi K. is a jelképes temetkezésekkel hozta összefüggésbe.⁸⁴⁵

- 4) Hat (nyolc?), elsősorban korai keltezésű sír tartozik abba a csoportba, amelyben a használati és különösen a viselethez köthető **tárgyak viseleti helyzetben, azaz az elhunyt (képzelt) helyzetének megfelelően** kerültek elő. Sárvár-Sár temetőjének 2. századra keltezhető 31. sírjában a vállak helyén egy-egy nagyméretű bronzfibula (egyik kétgombos) volt, valamint „deréktájon” vaskarika, bronzcsat és vörös pohár, valamint a sír délnyugati részén volutás mécses mellett vörös pohár és fedő, a délkeleti saroknál pedig szürke fazék került elő; a sír három sarkában (két déli és északnyugati) pedig négy koporsószeget találtak.⁸⁴⁶ Budaörsön három ilyen, szintén kora római sírt tártak fel. A 25. sír nyugati végénél gyöngyök, ezektől nem messze pedig egygombos, erősprofilú bronzfibula látott napvilágot az északnyugati sarokban álló, kézzel formált bögrével együtt. Az 57. sír északkeleti sarkában vörös festésű, kétfülű korsó, mellette közepén hasonlóan egy-egy erősprofilú, egygombos bronzfibula feküdt a vállak helyénél.⁸⁴⁷ A talán férfihoz köthető 115. sír délkeleti sarkában esetleg edényt (vagy

⁸⁴⁰ OTTOMÁNYI 2016, 47.

⁸⁴¹ 4. század második felére, 5. század elejére keltezhető. Ld.: SEY 2016, 529. Megjegyzendő, hogy a késő római férfisírokban a csatot is magában foglaló övek és a kések is gyakran kerültek a lábhoz. LÁNYI 1972, 104–105. Abb. 19. és 20.

⁸⁴² Vö. SEY 2016, 539.

⁸⁴³ Merczi M. szerint – bár a sírleírás (vö. OTTOMÁNYI 2016, 71.) nem említi – a 242. sírt kirabolták, így a tárgyak másodlagos helyzetben kerültek elő. MERCZI 2016a, 457–458.

⁸⁴⁴ Keltezése kapcsán: BORUZZS 2016, 378. és 385.

⁸⁴⁵ OTTOMÁNYI 2016, 142–143. és OTTOMÁNYI 2019, 52.

⁸⁴⁶ KISS 2007, 270.

⁸⁴⁷ A 25. és 57. sír az előkerült egygombos, erősprofilú fibulák alapján az 1. század második felére, végére keltezhető. MERCZI 2016, 436.

mécsest), „deréktájon” pedig vaskést találtak a déli falnál.⁸⁴⁸ A Nagykanizsa-Inkey sírkápolna II./7? sírja kislányra utaló leleteket tartalmazott (szemesgyöngyök és vékony ezüstdrót-fülbevaló a sír „fej felőli” végében). A bészkai 82. sír kapcsán is megjegyzi a publikáló, hogy az ott talált üvegpalack és szürke fazék a tőlük távolabb fekvő szürke tállal együtt az elhunyt elképzelt helyzetének megfelelően helyezkedett el, ám az imént említett sírokkal ellentétben a késő római időszakra keltezhető.⁸⁴⁹ A sárvári és két budaörsi sír már nagyobb, felnőtt méretű sír volt. Ide sorolható esetleg a késő római Nagykanizsa–Inkey sírkápolna I. temető 46? és Budaörs 282? sírja, ahol koporsónyomot is megfigyeltek, emberi maradványok nélkül.⁸⁵⁰

- 5) Külön csoportba sorolhatók az **emberi maradványokat nem tartalmazó, kora császárkori padmalyos kialakítású sírok** (4 sír), ahol a bolygatatlan fülkébe kerámia-mellékletek kerültek. A budaörsi 16. padmalyos sírban a fülke bejáratát elrekeszelő nagy kőlap alá helyezték Ny-K-i irányba rendezve a 2. századra keltezhető kerámiamellékletek: kis, fogaskarcolt díszítésű bögre, egy agyagmázás tál, valamint szürke pohár. Ennek legközelebbi analógiája a Páty-Malom-dűlői temető 1. század második felére keltezett 264. padmalyos sírja,⁸⁵¹ amelyben szintén három edényt tártak fel a délkeleti sarokban, a fülkén belül: kelta jellegű bikónikus, simított korsó, téglaszínű, belül festett, duzzadt peremű csésze és szürke bögre. A pátyi temető másik két, emberi maradványokat nem tartalmazó és azonos korú padmalyos sírja csak két-két edényt tartalmazott a lezárt fülkén belül: a 244. sír délkeleti sarkában nyers színű, kétfülű korsó és belül fogaskarcolt díszítésű, agyagmázás tál, a 261. sír délnyugati sarkában pedig kis agyagmázás tálka és szürke bögre látott napvilágot. Mind a négy sír felnőtt méretű.
- 6) Végül a fenti csoportok egyikéhez sem köthető négy, budaörsi és pátyi sír: a budaörsi kora császárkori 39. sír, amelynek felső részéből bronztükör került elő szórványként, valamint két kisméretű, bolygatott, késő római sír, ahol vagy nyeléskor jöttek elő egy téglaszínű bögre töredékei (Budaörs 306? sír), vagy eltérő helyről kerültek elő a tárgyak (Budaörs 270? sír,⁸⁵² esetleg 106a sír és Páty-Malom-dűlő 589. sír).

⁸⁴⁸ OTTOMÁNYI 2016, 41.

⁸⁴⁹ MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 58–59. és 82–83.

⁸⁵⁰ EKE-HORVÁTH 2010, 168–169.

⁸⁵¹ OTTOMÁNYI 2012, 13. és OTTOMÁNYI 2019, 24.

⁸⁵² A 270. sírnak a nyugati végében egy korsó, keleti feléből pedig ládika tartozékai (kerek, bronzveret és vaspánt-töredék), középen pedig vasdarabok (kés, zsanér) helyezkedtek el. OTTOMÁNYI 2016, 79.

A mellékletek elhelyezkedéséből adódóan különleges „temetkezésnek” tekinthető a 3. századra keltezhető *intercisai* (1949) 4. sír, amelynek délkeleti sarkába kis bögre és érem (Hadrianus) került, míg középen egy Venust ábrázoló terrakotta szobrocska volt egy füstölőtál – Sági K. szerint⁸⁵³ talapzatnak kialakított – aljával, illetve ezektől nyugatra egyszerű bronzgyűrű feküdt.

Röviden a nemek kérdésére is szükséges kitérni, bár antropológiai anyag hiányában magától értetődő módon nem lehetséges megállapítani, hogy a kenotáfiumszerű sírokat milyen nemű személyeknek hozták létre. Erre egyedül abban az esetben áll módunkban következtetni, ha az objektumhoz tartozott valamilyen nemspecifikus melléklet is.⁸⁵⁴ A vaskések többnyire férfiakra,⁸⁵⁵ míg a tükör,⁸⁵⁶ az ékszerek (gyöngyök, fülbevalók), illatszeres üveg, ládika nőkre vagy lánygyermekekre⁸⁵⁷ utalnak.⁸⁵⁸ Azokat a temetkezéseket pedig, ahol szoptatós üveg látott napvilágot, csecsemőhöz vagy kisgyermekhez szokták kötni (Nagykanizsa–Inkey sírkápolna II. temető 7?, Budaörs 106a sír).

Összegzésképpen megállapítható, hogy a kenotáfiumszerű sírok nagyobb része teljesen üres, míg a többi sírban található mellékletek alapján nem határozható meg semmilyen szabályszerűség, illetve olyan tárgytypus, amely önmagában kenotáfiumra utalna; jelképpességet sugallhat esetleg a sírgödör közepére helyezett üveg- vagy kerámiaedény. Az üres, emberi maradványokat nem tartalmazó sírokba ételmellékletre egyértelműen utaló állatsontok nem kerültek, ezért feltételezhető, hogy az elhunytak esetleg csak szerves és ebből kifolyólag az idők során lebomlott ételt (csont nélküli hús, kalács stb.) nyújthattak a „temetéskor” túlvilági útravalóul, amelyeket részben az italáldozattal együtt feltehetően csak a kerámiaedények, esetleg üvegedények tartalmazhattak, miként általában más síroknál. Egyedüli kivételt a solymári 100. sír képez, ahol nagyobb mennyiségű állatsont is előkerült.⁸⁵⁹ A forrásokban több helyen is említett, a kenotáfiumok létesítéséhez kapcsolódó

⁸⁵³ SÁGI 1954, 47–48.

⁸⁵⁴ Vö. OTTOMÁNYI 2016, 143. és 223.

⁸⁵⁵ Pl. Százhalombatta–Dunafüred 15?; Budaörs 115., 219.; Nagykanizsa–Inkey sírkápolna II. temető 20. sír.

⁸⁵⁶ Budaörs 39. és 199. A tükrök esetében feltételezett hasonló apotropaiikus, kísértéthittel összefüggő szerepet Nagy L. elvette, mivel meglátása szerint a bennszülött temetkezésekben ezek inkább státuszszimbólumként, túlvilági „használati tárgyként értelmezhetők. NAGY 2003a, 16.

⁸⁵⁷ Gyöngyök és/vagy fülbevaló: *Aquincum* – „Bécsi út 64.” kisméretű sírja (2209 SE), Nagykanizsa–Inkey sírkápolna II. temető 7. sír, Budaörs 23., 25., 242., 380. sír, Páty–Malom-dűlő 273? és 588? sír (utóbbiban kar- vagy nyakperec is). Ládika: Százhalombatta–Dunafüred 172?, *Emona* 246., Budaörs 64a, 140., 270? sír. Az utóbbi sírban előkerült kés miatt akár férfi is lehetett az elhunyt.

⁸⁵⁸ Vö. még a 4) csoporttal!

⁸⁵⁹ A Solymár–dinnyehegyi temető temetési étel- és állatáldozatainak leleteit feldolgozó tanulmányban (VÖRÖS 1991, 349–359.) ennek a sírnak az állatsont-anyaga nem szerepelt, így nem tudjuk, pontosan milyen állattól származtak azok. Egy szarvasagancs-töredék került még elő a *Gerulata* I. 90. sírből.

(feltehetően állat-) áldozatok⁸⁶⁰ nyomát tehát a sírgödrökben és közvetlen környékükön nem találjuk. Másodlagos égésnyom, faszenes betöltés néhány hamvasztásos rítushoz kapcsolódó, részben bolygatott kenotáfiumszerű sírgödörből ismert,⁸⁶¹ míg a csontvázas temetőrészek üres sírjaiból ez gyakorlatilag hiányzott.⁸⁶²

Az ún. áldozati gödrök („*Opfergruben*”)

Egyes *pannoniai*, elsősorban csontvázas rítusú temetőkben olyan különálló, kisméretű gödröket figyeltek meg, amelyeket a környékbeli sírok egyikével sem lehetett közvetlen összefüggésbe hozni, azoktól alakjukat tekintve is eltérnek, ugyanakkor egy vagy több, általában ép edényt, esetleg más, szintén sértetlen tárgyat is tartalmaztak.⁸⁶³ Ezek eltérnek a temetőkben számos esetben megfigyelt kisebb-nagyobb méretű gödröktől, amelyeknek pontos funkciója nehezen határozható meg: leletanyag hiányában lehettek valamilyen (sír)építménynek vagy sírkert kerítésének a részei (közelsége esetén telephez is tartozhatott), az állatcsontokat és töredékes tárgyat tartalmazó gödrök pedig a halotti torral hozhatók összefüggésbe.⁸⁶⁴

A sárbogárdi korai, 1–2. századi, inhumációs rítusú *kelta-eraviscus*, leletanyaga alapján *barbaricum*i kapcsolatokat is felmutató temetőben találtak két olyan, viszonylag mélyen fekvő gödröt (I. és III. gödör), amelyekben teljesen ép, kora császárkori edények és néhány rossz megtartású bronztárgy került elő, ugyanakkor urna, illetve hamvasztásos temetkezésnek nyoma nem volt; funkciójuk kapcsán a publikáló nem foglalt állást.⁸⁶⁵ A két

⁸⁶⁰ Lásd fentebb a forrásokról szóló fejezetben!

⁸⁶¹ Pl. *Aquincum* – Bécsi út, V. sírkerület 56. sírja, Százhalombatta–Dunafüred 100. és 172?, a két nemesbódi (34? és 35? sír) és a két magyarszerdahelyi sírban (54? és 59? sír).

⁸⁶² A 113. sírban felül égett, faszenes, feketésbarna foltok voltak, nyugati végében pedig, a sírgödör szélén paticosos, átégett sáv volt, továbbá a 428. sír betöltésében figyeltek meg még faszenet.

⁸⁶³ Sírok közelében előkerült áldozati gödrök („*rituelle Gefäßbestattungen*”) a neolitikumban, a péceli kultúrához kapcsolódóan is előfordulnak, bár azok kialakítása – az ismertetésre kerülő római kori áldozati gödrökhöz képest – gyakran komplexebb (mélység szerint több rétegben elhelyezett edények, amelyeket gyakran tiszta agyagréteggel választottak el egymástól). Ezeket elsősorban szimbolikus temetkezéseként értelmezte Banner János (további őskori analógiákkal: BANNER 1956, 209.).

⁸⁶⁴ R. Nierhaus szerint a „régészetileg üres” gödrök esetleg kultikus funkciójú – véleményem szerint akár sír- vagy parcellajelölő – oszlophelyek lehettek, különösen, ha ezek egymás közelében, valamilyen meghatározható alaprajzot kiadva kerültek elő. Nierhaus másik értelmezési javaslatára szerint áldozati gödrök (*Opfergruben*) voltak, amelyekbe olyan étel- és italmellékletet helyezhettek, amely a földben teljesen lebomlott. Biztosan áldozati gödröknek szorít az a jelenségek tarthatók, amelyekben régészeti szempontból megfogható leletanyag (pl. állat- vagy akár emberi csontok, edénytöredékek) látott napvilágot, ezek azonban már az ún. „*Aschengruben*” kategóriájába tartoznak (lásd fentebb), amelyek az itt tárgyalt gödrök nagy részétől eltérően korábbra (Kr. u. 1. szd. – 3. szd. eleje) keltezhetők. Az egyes lehetőségekre példákkal együtt lásd: NIERHAUS 1966, 35–36.

⁸⁶⁵ BÁNKI 1998, 81–82. és 93–95. Említésre méltó még, hogy a temető 11. sírja kocsitemetkezés volt (a III. sz. gödör bronztárgyai is talán kocsialkatrészek voltak). Közel egykorú jelenséget említ A. Gh. Sonoc a romániai

gödör között egy kutyatemetkezést (II. számú gödör) tártak fel. Mivel ép tárgyakat tartalmaztak, nem hozhatók összefüggésbe azokkal a hamvasztásos sírok közelében előforduló, elsősorban halotti torral kapcsolatba hozott gödrökkel, amelyek faszenet, égésnyomokat, illetve (gyakran másodlagosan megégett) kerámiatöredékeket és állatcsontot tartalmaztak.⁸⁶⁶ Az objektumok az egységesen DK-ÉNy-i tájolású, felnőtt sírok között helyezkedtek el, de – miként a kocsisírok – egyik temetkezéshez sem köthetők.

Ottományi Katalin áldozati gödörnek véli a Páty – Malom-dűlői temető egyik négyszögletes árkanak sarkánál, annak bejárata mellett előkerült 288b számú nagyméretű, emberi maradványokat nélkülöző gödröt, amelyben ép bronzcsengő, fehér üvegdarabok és fehér üveg- és borostyángyöngyök kerültek elő.⁸⁶⁷ Bár az ép kerámiaanyag itt hiányzik, de a vele egykorú két sárbogárdi objektummal mindenképpen párhuzamba állítható, mivel szintén kora császárkori, keltákhoz köthető közegben tárták fel, továbbá az árokkereten kívül itt is találtak egy, feltehetően áldozati állatnak szánt kutyatemetkezést (288a obj.), amely szokás a római császárkor idején a Kárpát-medencei szarmatáknál is megtalálható.⁸⁶⁸

Mindazonáltal figyelemre méltók azok az imént ismeretett kora császárkori gödrökhöz képest kisebb méretű jelenségek, amelyek már csontvázás rítusú késő római temetőkben kerültek elő.⁸⁶⁹ A Keszthely-dobogói temetőben két ilyen, csekély mélységben fekvő objektum volt. A 133. számú gödörben egy szürke fülesbögre töredékei, míg a 134. gödörben ép, sötétszürke csupor látott napvilágot. Előbbi objektum a feltételezett, a temetőt északnyugat-délkeleti irányban átszelő 6–7 méter széles út melletti északi sírcsoportban, az úttal megegyező tájolású egyszerű földsír és padmalyos (hamvasztásos!) sír fej felőli része között helyezkedett el. Sági K. szerint itt az út mellett található a legkorábbi sírok, amelyek más népcsoporthoz, elsősorban romanizált barbárokhoz és szarmatákhoz (padmalyos sír)

Desa (Dolj) területén feltárt temetőben, ahol elsősorban fegyverek (kardok és tartozékaik, lándzsahegyek) kerültek elő egy hamvasztásos sírtól 2,5 m északnyugatra, 122 cm mélységben; véleménye szerint a *Dacia* területén egyedülálló lelet a barbár temetőkben szórványosan ismert „kultuszgödrökkel” hozható összefüggésbe, nem tekinthető sírnak, azaz esetünkben kenotáfiumnak. SONOC 2007, 183.

⁸⁶⁶ Lásd fentebb az ún. *Aschengruben* kapcsán!

⁸⁶⁷ OTTOMÁNYI 2019, 28. és 42. A 381. körárok közepén (190×110 cm, M: -70 cm) található üres és a 114. négyszögletes árok bejázatánál előkerült, kerámiatöredékeket tartalmazó gödör (Átm: 110 cm) esetében sem zárja ki áldozati funkciójukat. OTTOMÁNYI 2019, 42.

⁸⁶⁸ KULCSÁR 1998, 72–73. Kulcsár Valéria hangsúlyozza, hogy a kutya rituális eltemetése nemcsak a szarmatákra jellemző, hanem más időszakokban és kultúrákban is előfordul (pl. Árpád-kori Magyarországon, illetve az avar kor kapcsán lásd: TÓTH 2018, 110–112.).

⁸⁶⁹ A jelenség késő római kontextusban való előfordulását erősíti meg a Sági K. által analógiaként említett (Sági 1981, 117. és 384. jegyzet) bregenzi temető egyik objektuma, valamint a Lovas Elemér által 1926-ban feltárt 50 sírből álló Győr–serfőződombi késő római temetőrészlet hasonlóknak vélt objektumai, ahol a sírokon kívül, azoktól gyakran távolabb, elkülönülve kerültek elő római kori edények. LOVAS 1931, 51. Az innen származó leletanyagból mindössze egy asszonyt ábrázoló, antropomorf barnamázás agyagkorsó került be a múzeumba ajándékként (SZÖNYI 2002, 46–47.). Az itt megfigyelt, szám szerint nem ismert magányos gödröket a korabeli ásatástechnika, a pontos dokumentáció hiánya és a bolygatottság miatt azonban óvatossággal kell kezelni.

köthetők.⁸⁷⁰ A másik gödör a temető nyugati felében, korántsem központi helyen került elő, a közelében egyetlen objektum sem volt.

Hasonló jelenségek ismertek a szerémségi Béska (Beška, Szerbia) temetőjéből (83–89. sírok) azzal a különbséggel, hogy a feltáráskor nem sikerült az objektumok feltárását és kiterjedését megfigyelni: két gödörben egy-egy késő római üvegpalack és kerámiatál (*patera*) érmével együtt került elő, míg két-két esetben magányos edény vagy mellette még egy nagyobb méretű szeg került a földbe.⁸⁷¹ Ezek elsősorban – leletanyaguk alapján is – a temető későbbi, 4. századi részében kerültek elő, részben magányosan, részben egyes sírcsoportokhoz kapcsolódva. Szintén késő római kontextusban került elő – kis mélységben, közvetlenül a humuszréteg alatt, nagyságuknak megfelelő kis gödrökben – három magányos edény Nagykanizsa-Inkey sírkápolna I. számú temetőjében („A”, „B” és „C”), a középső inkább központi területeken.⁸⁷²

Utóbbi három temető esetében kapcsolatba hozták a jelenségeket a halotti torral vagy áldozattal. Sági K. analógiaként a Volga-vidék szarmata temetőinek szándékosan összetört áldozati edényeket tartalmazó áldozati gödreit említi, illetve a Kárpát-medencei rézkori lelőhelyeken megtalálható különálló gödrökbe temetett nagyméretű edények és állatcsontok leletegyütteseire hivatkozik.⁸⁷³ Ezen objektumok halotti torral való összefüggésének azonban ellentmond, hogy leletanyaguk nem egy konkrét sírhoz vagy annak betöltéséhez kapcsolódik, továbbá a belőlük előkerült edényeket nem törték össze szándékosan, hanem közel épen kerültek a gödrökbe, és az esetlegesen előforduló, kisszámú töredékek is egyértelműen egy vagy két edény összetartozó darabjai voltak; ugyanakkor hiányoztak az állatcsontok is.⁸⁷⁴ Mindemellett gyakrabban kellene előfordulnia a jelenségnek egy temetőn belül. Mivel

⁸⁷⁰ SÁGI 1981, 115–117. A 133. gödör kis mélysége miatt feltételezhető, hogy a benne található edény szántás során tört szét, de az aljának hiányából arra következtet Sági K., hogy eredetileg is töredékesen helyezték ide a tárgyat.

⁸⁷¹ MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 59–60. és 82–84. A82. sír annyiban eltér a 83–89. síroktól, hogy esetében – miként a temető publikációjában is hangsúlyozzák – a mellékleteket a csontvázas sírokhoz hasonlóan, az elhunyt elképzelt helyzetének megfelelően tették a sírgödörbe, így itt inkább jelképes temetkezéstről beszélhetünk.

⁸⁷² EKE–HORVÁTH 2010, 179.

⁸⁷³ SÁGI 1981, 116–117. Megemlíti még egy további gödröt is a Keszthely-dobogói temetőben, amelyet a 97. sírba utólagosan ástak be 70 cm mélységben, és innen került elő egy kőlappal lefedett fülöbög. Ehhez hasonlítanak a béskai temető két hamvasztásos sírjánál, a VIII. sírba ástott, illetve a IX. sír délkeleti sarkánál ástott, szintén kenotáfiumként értelmezett gödrök, amelyekbe ép edényeket helyeztek. MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 83.

⁸⁷⁴ A halotti torra általában a sírok betöltéséből vagy betöltési rétege fölött előkerülő, szándékosan összetört edénytöredékek és a gyakran előforduló állatcsontok utalhatnak. Vö. ERTEL et al. 1999, 106–107. Ld. még Nemesbőd-Általúton kívül-dülő 6. sírjához kapcsolódó, az azt körülvevő körárok bejáratánál található 33? sírt, amely szintén csak edénytöredékeket és állatcsontokat tartalmazott. MÁRTON–FÜLÖP–RADICS 2015, 27. LASSÁNYI 2007, 112. megjegyzi, hogy az *Aquincum* polgárvárosa keleti (gázgyári) temetőjének hasonló objektumaiból az állatcsontok hiányoztak.

konkrét sírokhoz nem kapcsolódtak,⁸⁷⁵ Sági K. az általa feltételezett szarmata kapcsolatokra való tekintettel a távolban elhunytak halottkultuszával hozta összefüggésbe mint áldozati gödröket, a kenotáfiumok közé sorolva, azokkal egyenrangú objektumokként;⁸⁷⁶ M. Marijanski-Manojlović szintén kenotáfiumnak tartotta ezeket a bészkai temetőben, ahol a jelképes sírként való értelmezést támasztják alá két esetben az előkerült – az alvilági révésznek szánt obulusként – érmek, valamint a gyakran más sírokban is előforduló, vitatott rendeltetésű vasszögek.

A tárgyalt jelenségek funkciójának meghatározása további párhuzamok⁸⁷⁷ hiányában egyelőre nem pontosítható, mindenesetre leszögezhető, hogy a különálló, ép tárgyakat tartalmazó gödrök valamilyen jelképes, de mindenképpen halottkultuszhoz kapcsolódó tevékenységhez köthetők.

Összegzés

A fentiekben áttekintettem az általam összegyűjtött, publikált és részben még közöletlen *pannoniai* temetkezéseket, amelyek emberi maradványokat nem tartalmaztak. Az anyagfelvételnél fontos szempont volt, hogy az egyes esetekben ki legyenek zárva a sírok ürességét okozó elsődleges és leginkább másodlagos emberi tényezők, így az egyértelműen elszántott vagy kirabolt temetkezéseket nem vettem figyelembe, míg a kisebb mértékű bolygatást elszennvedett és a publikáló által feltételezett jelképes, ám bolygatott sírokat felvettem a katalógusba. A bolygatottság mértékétől függően két táblázatba rendezett csoportjukat különítettem el (Melléklet – 5. és 6. táblázat), ami egyúttal a kenotáfiumként való értelmezésük valószínűségi fokát is tükrözi.

Időbeli előfordulásuk a teljes római császárkorra kiterjed. Hamvasztásos temetőkhöz, temetőrészekhez köthetően viszonylag kevés sír ismert, a legtöbb objektum inkább a csontvázas rítusú sírokhoz kapcsolható. Utóbbiak többsége egyszerű, téglalap alakú földsír

⁸⁷⁵ Emiatt válik bizonytalanná, hogy „talán a hozzátartozók a halottaik számára hoztak ajándékot, vagy mutattak be áldozatot” (EKE–HORVÁTH 2010, 179.), bár egyes sírok valóban közel vannak ezekhez a gödrökhöz. A valóban magányos gödrök esetében nem tudni, melyik sírban nyugvó elhunyt számára áldoztak.

⁸⁷⁶ Az említett volgai párhuzam, valamint a szomszédos 111. padmalyos sír alapján. SÁGI 1981, 117.

⁸⁷⁷ A Budaörs-Kamaraerdei-dűlői temetőben is voltak szabálytalan, majdnem kerek, valamint téglalap alakú – római kori telepobjektumokhoz egyértelműen nem köthető – gödrök (8 db), amelyek az esetek többségében üresek voltak, két esetben tartalmaztak edénytöredékeket, illetve egy objektumban vasszögeket, bronzszegeceket és üvegtöredéket. Ezek egy része határozottan elkülönül a síroktól (elsősorban a temető korai, 1–3. századi részén helyezkedtek el), míg az egyik a késő római sírok között található, és esetleg üres földsír volt. Felmerült az is, hogy jelképes sírok lennének. OTTOMÁNYI 2016, 171. Részben nagyobb méretük és sekély kialakításuk, valamint leletanyaguk alapján (nincs vagy néhány edénytöredék) azonban nem hozhatók összefüggésbe az itt tárgyalt, elsősorban késő római temető-kontextusban előkerült gödrökkel.

volt, azonban előfordulnak bolygatatlan, épített sírok is; kialakításukban feltehetően a helyi szokásokat és sírformákat követték (pl. Solymáron a kőpakolás).

Elsősorban – a többi sírhoz hasonló mellékletadási szokást követve – a „hamvasztásos” sírok tartalmaztak mellékleteket, amelyek kivétel nélkül használati tárgyak voltak. Az inhumációs sírokhoz köthető kenotáfiumszerű temetkezéseknek mindössze az egyharmadában volt egy vagy több használati tárgy, de itt már viseleti elemek is előfordultak. A sírgödörben való elhelyezkedésük alapján megfigyelhető szabályszerűségek szerint öt csoport különíthető el: 1) kerámiaedény a sír egyik végében vagy sarkában; 2) a sír középső részén egy tárgy (többnyire kerámia vagy üvegedény, esetleg érem) található; 3) a – több esetben viseleti – tárgyak egy kupacba rendezve a sírgödörben; 4) az elhunyt elképzelt pozíciójának vagy viseleti helyzetnek megfelelően előkerült tárgyak; 5) bolygatatlan padmalyos temetkezések, a fülkén belül edénymellékletekkel. Jelképeességet elsősorban az 2)–5) csoportok sugallnak. Olyan tárgytypus, amely egyértelműen kenotáfiumra utalna, nem volt elkülöníthető.

A bolygatatlan kisméretű, üres sírgödröket többnyire csecsemők és kisgyermekek felszívódott csontjaival hozzák összefüggésbe, ahol a kis és gyenge csontok nyomtalanul eltűntek, ami a fentiek alapján valószínűsíthető, de ez is mindaddig feltételezés marad, amíg valamilyen más – elsősorban természettudományos – módszerrel nem vizsgálják ezekben az objektumokban az antropogén hatásokat, amelyek mindezt megerősítik vagy cáfolják.⁸⁷⁸ A kutatás a bolygatatlan, felnőtt méretű sírok esetében hajlik azok kenotáfiumként történő meghatározására.⁸⁷⁹ Véleményem szerint egy szimbolikusan megásott sírgödörnek éppen a jelképeessége miatt nem feltétlenül indokolt nagyobb méretűnek lennie, mivel többnyire sem holttest, de az esetek nagy részében még (számunkra is látható, megfigyelhető) melléklet sem került a sírba, ennél fogva feltételezhető, hogy nem volt indokolt vagy szándékosan nem kívántak – a holttest hiányában – nagy, azaz „felnőtt” méretű sírgödröt ásni egy kenotáfium, illetve síremlék gyanánt.⁸⁸⁰ Kivételt képezhetnek azok az esetek, ahol egy esetleges jelképes

⁸⁷⁸ A sírok ürességének értelmezése kapcsán a *Pannoniától nyugatabbra* található temetők publikációiban is felmerül a bizonytalanság, hogy a csontok felszívódtak-e vagy esetlegesen kenotáfiumok voltak. Vö. MACKENSEN 1978, 144–145. (Kempten/*Cambodunum*), *Raetia*), DREISBUSCH 1994, 27. (Altlußheim-Hubwald, *Germania Superior*); GLANSDORP 2005, 59. és 73–74. (Dillingen-Pachten, *Raetia*).

⁸⁷⁹ Vö. MACKENSEN 1978, 145. Felnőtt méretű sírok más római kori temetőkhöz képest igen nagy arányban kerültek elő mind a budaörsi (OTTOMÁNYI 2016, 142.), mind a pátyi temetőben (OTTOMÁNYI 2012, 3.).

⁸⁸⁰ NOVOTNIK 2012, 67. A sírgödrök ürességére további gyakorlati szempontú, ám spekulatív elméleteket is ismerünk, részben néprajzi megfigyelések alapján. Felmerült, hogy esetleg előre elkészített sírok lennének, amire a latin epigráfiában számos példát nyújtanak a *vivus/viva fecit* és hasonló szófordulatokat alkalmazó sírkövek. Köznapi muszlim temetőkhöz figyelték meg, hogy a sírokat nem családi csoportoknak megfelelően, hanem az elhalálozás sorrendjében ássák meg, aminek oka talán a halott minél gyorsabb eltemetésére való törekvés lehet, amit vallási okokkal magyaráznak. Erre való tekintettel az sem zárható ki, hogy – például a nyári melegben a test

temetési szertartás szükségessé teszi a nagyobb sírgödör kialakítását. Emellett elkülöníthető a főként késő római időszak néhány temetőjére jellemző „áldozati gödrök” („*Opfergruben*”) csoportja: a kialakításában eltérő, sírokhoz nem köthető, kisebb méretű objektumok a bennük található egy-két ép edény alapján kapcsolódhatnak a kenotáfiumokhoz.

Mindenekelőtt a fenti 4) számú csoportnál – ahol a viseletnek megfelelően helyezkednek el a mellékletek – feltételezik a csontok nyom nélküli eltűnését. Ide sorolható a sárvári 31. sír is, ahol Kiss Péter a többi sír embertani anyagának viszonylag jó megtartása alapján a csontok „felszívódását” nem tartotta valószínűnek, ezért felvetette, hogy talán egy felöltöztetett szalmabábu jelképes temetését végezték el az elhunyt személy holttestének hiányában.⁸⁸¹ Talán az *intercisai* (1949) 4. sír közepén előkerült Venus-szobor is egy ilyen elhunytat helyettesítő funkciót tölthetett be.⁸⁸² A jelképes szobor vagy bábu használata és a vele összefüggő *funus imaginorum* nem példa nélküli, amit a fentiekben már tárgyalt görög-római források bizonyítanak, illetve más területek régészeti leletanyaga is alátámaszt.⁸⁸³

A régészeti módszerek keretein azonban túlmutat annak az eldöntése, hogy ezek a jelenségek valóban kenotáfiumok voltak-e, vagy egy részük az elhunyt (elsősorban kisgyermek) csontjainak „felszívódása” miatt vált üressé, vagy esetleg egy szerves anyagból készült képmás eltemetése történt meg; e bizonytalanságra való tekintettel használom a „kenotáfiumszerű sír” kifejezést. A kutatást ezen a téren részben újabb, jól dokumentált és bolygatatlan temetkezések, leletegyüttesek,⁸⁸⁴ részben pedig olyan

gyorsabb bomlása miatt – a temetőben mindig volt egy megásott sír, a temetés minél gyorsabb elvégzése érdekében, miként ezt a bácsalmási kora újkori rác-vlah temetőben feltárt üres sírok okaként is feltételezik. WICKER 2008, 77., idézi: BARTHA 2006, 81. A számos kisméretű sír talán a magasabb csecsemőhalandóság miatt képzelhető el: ezeket a sírokat a gyermekek születésekor áshatták meg előre az egyes családok, de valószínűleg megérhették a felnőttkort, az üres sírgödröket pedig visszatemették, bár később ezeket a felnőttek számára ki is bővíthették volna. T. Capelle vetette fel annak a lehetőségét, hogy ezeket a gödröket esetleg a sírablók megtévesztése, megzavarása céljából alakították ki (CAPELLE 2000, 442.): minthogy az üres sírok szinte mindig bolygatatlanok – tehát a feltételezett sírablók legtöbbször kikerülték őket – ez a lehetőség sem valószínű. Ugyanitt Capelle felveti a *translatio* lehetőségét is, ami esetleg a teljes sírgödör ismételt kiásásával jár, de a fentiekben említett engesztelő halotti áldozat nyomait nem figyelték meg sehol sem, továbbá a sok kisméretű sír esetében sem feltételezhető, hogy ilyen gyakorisággal gyerekeket szállítottak volna el. Lásd még ennek kapcsán: NOVOTNIK 2012, 60–61.

⁸⁸¹ KISS 2007, 270.

⁸⁸² Sági K. párhuzamot von az osztjákok és a vogulok szokásával, akik az üres sírba csónakot helyeztek, továbbá összefüggést vélte felfedezni a *raetiai* sírokban talált szobrocskákkal, amelyek a kelta hit szerint a halál utáni újjászületés elősegítését szolgálták. További irodalommal: SÁGI 1954, 47. Bár nem egy erősen stilizált báburól van szó, egyes elméletek szerint ezek sírban vagy annak közelében való előkerülésének apotropaikus szerepe lehetett, és – különösen a fiatalon elhunyt személyek esetében – a kísértéthittel és bizonyos kísértettípusokkal hozható összefüggésbe. Vö. NAGY 2003a, 16.

⁸⁸³ Példákat ld. a *A római korra vonatkozó források* című alfejezetben, illetve KURTZ–BOARDMAN 1971, 258–259. és MIETKE 2004, col. 717.

⁸⁸⁴ Említésre méltó egy közelmúltban publikált, bolygatatlan „temetkezés”, amelyet 2011-ben a *daciai Napoca* keleti temetőjének egyik kis sírkertjén kívül, annak délnyugati sarkánál, az ott futó út mellett tártak fel egy kis, felirat nélküli és díszítetlen szarkofágban. A sírban egy 1,5–2 hónapos birka feltehetően szándékosan csak részlegesen elhelyezett csontváza, valamint két kerek, eddig párhuzam nélküli ólomtárgy (talán apotropaikus

természettudományos vizsgálatok tudnák előbbre vinni, amelyek lehetőséget nyújtanak a rítus nyomaira utaló, különböző szerves anyagból készült tárgyak, valamint az esetleges emberi maradványok – amennyiben morfológiailag nincs is meg a csontanyag, szervetlen alkotóelemei (pl. foszfor) jelenlétének és koncentrációjának – kimutatására, miként történt ez egy Prága melletti kora bronzkori temetőben.⁸⁸⁵

szereppel bíró tárgyak vagy súlyok) voltak, illetve a szarkofágon kívül egy szürke tál (párhuzamok alapján talán 2. századi) került elő. A leletgyűjtést elsősorban kenotáfiumként interpretálták, ahol a birka a hiányzó elhunyt testét helyettesíthette vagy jelképezte, de felmerült az is, hogy esetleg a halotti áldozat megmaradt, el nem fogyasztott része volt, amelyet az isteneknek szántak ajándéknak. A pontosan egyelőre nem keltezhető sírt nem rabolták ki, mivel a fedél rögzítésére szolgáló ólom- és vascsapolások érintetlenek voltak. A szarkofág és annak út melletti kiemelt helye alapján kenotáfiumot létesítő tehető családra és elhunyt hozzátartozóra következtetnek. BEU-DACHIN et al. 2018, 95–115. Az *argentoratum* (Strasbourg, Franciaország) *legiotáborral* szemben, a Rajna jobb partján található Rheinau-Diersheim rómarát germán (*sueb*) temetőjében nemrég szintén előkerült két hamvasztásos (urna)sír, amelyek kialakításukban és a sírmellékleteket (köztük fegyverek, bronzedény stb.) tekintve is megegyeztek a többi sírral, azonban az aprólékos ásatási megfigyelések alapján emberi maradványokat (kalcinált csontokat) bizonyíthatóan nem tartalmaztak, így nagy valószínűséggel kenotáfiumok lehettek. A temetőt Tiberius/Claudius idejétől a 2. szd. közepéig keltezik. SCHREMPP et al. 2015, 160. és HEISING et al. 2018, 42–43. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Johann Schrempp ásatásvezetőnek (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg/Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg), aki a két objektumra felhívta a figyelmemet.

⁸⁸⁵ Egyes területeken az emberi tevékenység és az emberi maradványok kimutatására történtek már kísérletek, így a Prága melletti Miškovice kora bronzkori temetőjében (Aunjetitz-kultúra), ahol néhány sírban foszfátvizsgálatot végeztek. Egyes „csontvázas” síroknál megállapították a foszfát-koncentráció hiánya alapján, hogy a temetéskor csak a csontokat helyezték a sírgödörbe, a lebomlott szerves részek nem voltak kimutathatók. Más kőpakolásos sírokból (28. és 30.) nem voltak csontok és mellékletek sem („üres sírok”), és az elemzés sem mutatott ki foszfátanomáliát, aminek alapján ezeket a szerzők jelképes temetkezéseknek (kenotáfiumoknak) tartották. Egy másik sírból (6. sír) szintén hiányoztak a csontok és a mellékletek, ami vagy a sírablással, vagy pedig a csontokat feloldó talaj kémiai összetételével hozható összefüggésbe. A sírgödörből vett minták alapján azonban egyértelmű foszfátanomália volt kimutatható, ami arra engedett következtetni, hogy a helyi népesség a csontokat talán kivette a sírból. Erről bővebben: ERNÉE-MAJER 2009, 493–508. A tell-kutatásokban az antropogén hatások kapcsán végzett talajvizsgálatokhoz (foszfor-analízis) lásd pl: FÜLEKY 2005, 89–110.

Összefoglalás

A három forráscsoport áttekintése során képet kaphattunk mind a kenotáfiumok és a kenotáfiumszerű síremlékek különböző megjelenési formáiról, mind pedig azoknak a személyeknek a köréről, akik számára ezeket létesítették. Míg az irodalmi és történeti források elsősorban uralkodókat, hősöket (*hérosokat*), híres embereket emelnek ki, addig a Duna-vidéki tartományok sírfeliratain szereplő elhunytak társadalmi szempontból szélesebb skálán mozognak, magukba foglalva a provinciális lakosság tehetősebb rétegeit. Kenotáfiumokat több okból kifolyólag is létesíthettek, amelyek azonban vallásjogi szempontból nem mindig estek hasonló elbírálás alá: nem volt *locus religiosus* a távolban elhunyt és eltemetett személyeknek létesített síremlék, míg – bár a jogi források ennek kapcsán nem egyértelműek – az elveszett személyek temetkezését és sírját pótló síremlékek annak számíthattak. Ezekre példát mind az írott forrásokban, mind pedig az epigráfiai anyag kenotáfiumai és kenotáfiumszerű emlékei között láthattunk.

Ezt követően felmerülhet az elsőre talán banálisnak tűnő kérdés: miért állítottak az emberek kenotáfiumokat a távolban eltemetett vagy elveszett hozzátartozóiknak, illetve kinek volt ez fontos? A kérdés megválaszolása több dimenziót is érint, amelyekről a fentiekben már részben esett szó, és ezeket a komplex összefüggéseket a következőkben összefoglalóan tárgyalom.⁸⁸⁶ Indokoltnak tartom ezért a kenotáfiumok létesítésének folyamatában résztvevő szereplők, így az elhunyt és a továbbélő személyek (pl. a hozzátartozók) szempontjainak áttekintését, mivel mindkét félnek (adott esetben a külvilágnak) különböző – gyakran egymással összefüggő – igényei kapcsolódnak a jelenséghez; ezt az átláthatóság kedvéért az 1. táblázat mutatja be összefoglalóan.

Bár Arnold van Gennep mérföldkönek számító megállapításai óta közhelynek számít, mégis szükséges hangsúlyozni, hogy – az élet más területeihez, fordulópontjaihoz (pl. születés, házasság etc.) hasonlóan – a halál az egyén állapotában bekövetkezett változásként az emberi élet szerves részét képezi mind az „elszenvedő”, mind a hozzátartozók oldaláról. Ennek megfelelően az egyes népeknél és minden kultúrában megvan a hozzá kapcsolódó temetés sajátos szertartásrendje, amely az állapotváltozás társadalomra és egyénre gyakorolt negatív hatását, az általa okozott zavart hivatott mérsékelni a vonatkozó különféle átmeneti rítusok révén, amelyeket van Gennep a néprajzi, etnológiai példák alapján továbbosztott

⁸⁸⁶ A fejezet alapját egy korábbi, rövid tanulmányom képezi: NOVOTNIK 2016, 75–84.

elválasztó, határhelyzeti és befogadó rítusokra.⁸⁸⁷ Ezeknek a közösség és az elhunyt szempontjából betöltött szerepe és jelentősége nem hanyagolható el olyankor sem, amikor a szó szoros értelemben vett temetés elvégzésére nem volt lehetőség.

ELHUNYT	HOZZÁTARTOZÓK		KÜLVILÁG
temetlenség (vallási-hiedelmi)			
bolyongás, az Alvilág nem fogadja be (befogadó rítus elmaradása)	a temetlen halott bolyongó szelleme kísért (kenotáfium)		a temetlen halottak bolyongó szellemének kísértése – védelmező rítus elvégzése (<i>Lemuria</i>)
pietas (vallási, erkölcsi kötelesség)			
–	jelképes temetés		a <i>mos maiorum</i> (pl. egy marok homokkal történő jelképes behintés jelensége)
térbeli identitás/szociálpszichológiai és társadalmi tényezők			
valahová tartozás – hazai földben történő temetés igénye	valahová tartozás a közösség szempontjából	az élők világtól elválasztó rítus jelentősége	„az egyén társadalmi halála” ⁸⁸⁸
thanatopszichológiai tényezők			
–	a jelképes temetés és szertartás – gyászmunka elősegítése		–
emlékezet			
emlékezetének fenntartása	térbeliesítés az emlékezet fenntartására (profán ünnepek pl. születésnap, <i>Rosalia</i>)		–
vallási ünnepek			
a saját <i>dii manes</i> kiengesztelése megtörténjen	a halottkultusz ellátása (<i>Parentalia</i>)		(<i>Lemuria</i> – az elhanyagolt halottak szelleméhez kapcsolódóan)

1. táblázat: A kenotáfiumok létesítésével kapcsolatos szempontok áttekintő táblázata

Miként a fentiekben is láttuk, a jelképes temetkezések és síremlékek kialakítása szoros összefüggésben van a térbeli mobilitással: elsősorban olyan személyek számára készültek, akik – főként foglalkozásukból adódóan – hosszabb útra kellett, hogy keljenek, illetve

⁸⁸⁷ VAN GENNEP 1909, 14.

⁸⁸⁸ Vö. KIRÁLY 2016, 299–300.

otthonuktól többé-kevésbé hosszabb időre távol kerültek.⁸⁸⁹ A kapcsolódó irodalmi források és verses sírfeliratok az ezzel járó legnagyobb veszélyt a hazától messze bekövetkezett halálban (*mors peregrina*) látják, amit különösen fájdalmassá tehet a távolban történő temetés; bár ezek a költő vagy a továbbélő hozzátartozók elhunyt szájába adott szubjektív, saját érzéseiket kifejező gondolatai, minden patetizmusa ellenére mégis egy létező és általánosságban jellemző félelmet tükröz vissza, amelynek okaként több, mindkét oldalon megjelenő tényező is szerepet játszhat.

A távolban, de legfőképpen hozzátartozók számára ismeretlen helyen bekövetkezett halál lehetősége miatt egy adott személy szempontjából a legnagyobb kockázatot az esetleges – túlvilági létére is kiható – temetlenség jelenti. A források tárgyalásánál nagy hangsúlyt kapott a kegyeleti szempont, azaz a *pietas* szerepe a továbbélők esetében,⁸⁹⁰ amely íratlan isteni és emberi törvényként (*mos maiorum*) mindenkinek alapvető erkölcsi kötelessége volt, és emiatt bűnnek számított bárkit is temetetlenül hagyni. Max Weber társadalmi cselekvés-tipológiája szerint ez a kegyeleti tevékenység vegyes típusú. A kegyeleti tevékenység egyrészt mint társadalmi szokás a tradicionális cselekvések körébe sorolható, másrészt pedig az ún. értékrationális cselekvések közé tartozik, vagyis egy halott jelképes eltemetésekor az adott személy vagy közösség „*azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az »ügy« [...] diktál*” vagy másképpen „*a cselekvést egy meghatározott magatartásnak [...] a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő önértékébe vetett tudatos hit határozza meg*”.⁸⁹¹

Az elhunyt szempontjából a temetlenség egy befogadó rítus elmaradását is jelentette. Ahogy láttuk, a görög-római hitvilág szerint az elföldeletlen halottak bolyongásra ítélve nem juthattak be az alvilágba, ahol a túlvilági lelkek nem fogadják őket maguk közé,⁸⁹² és mindaddig nincsen nyugodalmuk, amíg nem hantolták el őket vagy legalább jelképes temetésük egy üres sír létrehozásával nem történt meg. Szükség van egyrészt a halottat e világtól elválasztó rítus,⁸⁹³ másrészt ezzel összefüggésben a befogadó rítus elvégzésére. Van Gennep szerint az utóbbinak van a legnagyobb jelentősége, mivel a nem megfelelően végzett temetés vagy annak teljes elmaradása az e világon továbbélőkre is kihat, azaz a határhelyzeti

⁸⁸⁹ Kivételt képeznek az olyan balesetek, amelyek otthon bekövetkezettek, és a holttest eltűnésével jártak (pl. tengerbe fulladás).

⁸⁹⁰ Vö. a Varus-katasztrófa áldozatainak eltemetésével.

⁸⁹¹ BERTALAN 2001, 129–131.

⁸⁹² A kapcsolódó forrásrészleteket lásd fent! Továbbá HUG 1922, col. 172. és MIETKE 2004, col. 717.

⁸⁹³ Mivel a halottakat tisztátalannak tartották, egy temetetlenül talált halott esetében az adott területet és közösséget érő szennyezést (vö. *miasma*) is meg kellett megszüntetni.

szakaszban maradt és emiatt kóborló lelkek kísértését⁸⁹⁴ vonja maga után,⁸⁹⁵ amire több római császárkori forrás is utal.⁸⁹⁶ Ennek megakadályozását jelentette egy temetetlennek gondolt személy jelképes eltemetésének – feltehetően engesztelő halotti áldozattal összekötött – végrehajtása, illetve egy kenotáfium létrehozása, ami a bolyongó léleknek otthont adott. Miként Nagy Levente fogalmaz: „*a halottak iránti pietasnak ugyanazok a gyökerei, mint a tőlük való félelemnek*”, legalábbis a kapcsolódó ünnepekkor bemutatandó, hasonlóan apotropaikus szerepű áldozatok tekintetében.⁸⁹⁷ A halottakhoz kapcsolódó római ünnepek közül a *Parentalián*nál talán régebbi,⁸⁹⁸ tulajdonképpen közvetve a temetlen halottakhoz is kapcsolható, elsősorban házi karakterű ünnep volt a *Lemuria* (május 9., 11., 13.), amelynek komolyságát az is kifejezi, hogy a templomokat ilyenkor zárva tartották, esküvőkre nem kerülhetett sor. A kapcsolódó rituálé keretében, hogy elérjék a kísértésüktől való megszabadulást, elsősorban azokat az ártó és rosszindulatú szellemeket (*Lemures*, *Larvae*) engesztelték ki, akik korán, fiatalon (gyerekként, házasság előtt) vagy erőszakos módon haltak meg, illetve nincsenek rokonaik, és így nem emlékeznek meg róluk, emléküket el van hanyagolva.⁸⁹⁹

A római hitvilág szerint a passzív test ugyan nem játszik jelentős szerepet a halál után, azonban ahol eltemették, a sír közelében, a lélek továbbél; ez pedig csakis a sír és az elhunyt emlékének fenntartása révén érvényesülhet.⁹⁰⁰ Ez minden temetkezésre igaz, de különösen ott van nagy jelentősége, ahol maga a holttest mint a szertartás középpontjában álló elem hiányzik, ebben az esetben ugyanis még inkább szükség van arra, hogy a hozzátartozók

⁸⁹⁴ D. Felton az *ἀταφοί*, azaz temetetlen halottakkal kapcsolatos kísértet-kategóriájához sorolta őket, amely összefügg az erőszakos módon meghaltak (*βιαιοθάνατοι*) csoportjával is (FELTON 1999, 25.); ez részben megfeleltethető Nagy L. 4. számú kísértet-típusával (erőszakos, akár embert is ölő kísértetek). NAGY 2003a, 15. Az ő 5. *Νεκροδαίμων*-típusához is kapcsolódnak e kóborló lelkek, ahová – hipotetikusan – a *Lemures* is tartoztak, illetve a *Larvas* magába foglaló (6b típus). Ezeket a kóborló szellemeket a halott-mágia keretében is megidézhatték. Vö. még görög vonatkozásban: GARLAND 1985, 101. és TÓTH 2019, 161. Újkori néprajzi analógiák alapján ezeknek az elhunytaknak lehetnek pozitív és negatív megnyilvánulásai is. Vö. PÓCS 2019, 131.

⁸⁹⁵ Van Gennep a következőképpen foglalja ezt össze: „*Ce sont les morts les plus dangereux, ils voudraient se réagréger au monde des vivants, et ne le pouvant, se conduisent à son égard comme des étrangers hostiles. Ils manquent des moyens de subsistance que les autres morts trouvent dans leur monde, et, par suite doivent s'en procurer aux dépens des vivants. En outre, ces morts sans feu ni lieu éprouvent souvent un âpre désir de vengeance. Ainsi les rites des funérailles sont en même temps des rites utilitaires à longue portée: ils aident à débarrasser les survivants d'ennemis éternels.*” VAN GENNEP 1909, 209–210. és 229–230.

⁸⁹⁶ Pl. Serv. *Verg. Aen.* III, 68. és IV, 386; Plaut. *Most.* II, 2, 68–76.; Plin. *Min. epist.* VII, 27, 5–12.; Suet. *Cal.* 59. – utóbbi kettő az erőszakos halállal halt, és temetési szertartás nélkül elföldelt emberek kísértéséről szól, mint például a meggyilkolt császár, Caligula esetéről. A motívum előfordulása kapcsán lásd még: NAGY 2003b, 92–96.

⁸⁹⁷ NAGY 2003a, 17.

⁸⁹⁸ SCULLARD 1981, 74. és 118.

⁸⁹⁹ TOYNBEE 1971, 64., valamint SCULLARD 1981, 118. A *Lemures*, a *Larvae* és a *dii manes* azonosságáról: PRESCENDI 1999, 44. és a hasonló görög szokásokhoz: WISSOWA 1925, col. 1932–1933.

⁹⁰⁰ Az elképzelés szerint az elhunyt szellemét a sírban nyugvó maradványain keresztül, azok közvetítésével tudták táplálni. TOYNBEE 1971, 37–38., 51. és 61.

valamilyen formában pótolják a hiányzó kereteket.⁹⁰¹ Ennek megfelelően a jelképes temetkezések másik, egyén és a közösség számára jelentős célja az imént taglalt kegyeleti szempont mellett az emlékezés lehetőségének és kereteinek a megteremtése, illetve jövőbeli folytonosságának a biztosítása és fenntartása akár több generáción keresztül is a kollektív és a kulturális emlékezet részeként.⁹⁰² A jelképes sírállítás a – „*visszatekintés síkján*” értelmezendő⁹⁰³ – kegyeleti szemponttól eltérően, ha már megtörtént a távolban a temetés, lehet magának a közösségnek az igénye is érzelmi kötődés alapján (pl. családtagok, katonák a Drusus-kő esetében); ennek megfelelően a jelképes síremlék létesítése hatott a hozzátartozók identitására is abban az értelemben, hogy kifejezésre juttatta a távolban, ismeretlen helyen elhunyt vagy eltemetett személy közösséghez való tartozását, a közösség hozzá való kötődését, és emlékének ápolását ebben a formában is.⁹⁰⁴

A távolban bekövetkezett halál és temetés jelenségét érdemes eszmetörténeti szempontból a szociálpszichológia szemszögéből is megközelíteni. Az emberek gondolkodását, érzelmeit és viselkedését irányító társas alapmotívumok közül esetünkben nagy szerepe van az ún. „valahová tartozás” motívumának, amely nemcsak a többi társas motívum alapját, hanem egy társadalom vagy közösség megszerveződésének, illetve fennmaradásának is a megtartó erejét jelenti. Abraham Maslow a pszichoszociális szükségleteket bemutató ún. szükséglet-piramisában ezt a motívumot a legalapvetőbb, hiányalapú szükségletek közé sorolta.⁹⁰⁵ Susan T. Fiske-t idézve, „*az emberek az evolúció során a csoportokban való léthez alkalmazkodtak, és erre váltak motiváltakká [...] az embereknek szükségük van a valahová tartozásra, vagyis az erős és szoros kapcsolatokra más emberekkel.*”⁹⁰⁶ A jelenség a csoport vagy közösség szemszögéből – amelynek

⁹⁰¹ Keresztény szemszögből Hippói Szent Ágoston kiemelte a temetlen halottakért mondott imák révén történő megemlékezés jelentőségét, amelyből a temetés és a sír hiánya nem zárja ki őket. Aug. *De cur. mort.* 6.

⁹⁰² Ovidius, *Fasti* II, 533–536.

⁹⁰³ J. Assmann szerint a visszatekintés síkján elsősorban a kegyelet szempontja játszik szerepet, míg az előretétekintés síkján az elért teljesítmény és a hírnév, valamint a felejtetlenné válás (ASSMANN 2007, 61.; a J. Assmann által használt „*retrospektive*” és „*prospektive Dimension*” kifejezést Hidas Zoltán magyar fordítása szerint alkalmazom), amit az egyes uralkodóknak vagy családtagjaiknak állított nagy síremlékek, kenotáfiumok testesítenek meg (pl. Caius Caesar *limyrai* kenotáfiuma vagy a Drusus-kő Mainzban).

⁹⁰⁴ A temetkezések – köztük szimbolikus tartalmuknál fogva az élő és a halotti világ között még inkább szoros kapcsolatot képező jelképes temetkezések is – identitást adnak: egyrészt az elhunytak számára, akiket bizonyos szempontok szerint azonosítanak katonaként, hozzátartozóként és egy adott közösség részeként, másrészt a síremléket állító túlélők számára is, akik a jövőben tudatosan fenntartják a távolban elhunyt személy emlékét a közösségben, ezáltal megerősítve a közösséghez való tartozásukat is. Vö. KOSELLECK 1979, 256. Az elhunytakról való megemlékezést elősegítő alkalmak (pl. temetés – jelképes temetés, ünnepek) esetében a felelevenítés azon aktusait jelenti, „*den der Tote dem entschlossenen Willen der Gruppe verdankt, ihn nicht dem Verschwinden preiszugeben, sondern kraft der Erinnerung als Mitglied der Gemeinschaft festzuhalten und in die fortschreitende Gegenwart mitzunehmen*” (ASSMANN 2007, 33.), és ez a szándék különösen erős kellett, hogy legyen azon elhunytak esetében, akik számára csak jelképes síremlék készítésére volt mód.

⁹⁰⁵ MASLOW 1970, 43–45.

⁹⁰⁶ FISKE 2006, 51. (Az idézet Berkics Mihály fordítása.)

tulajdonképpen még része az a csoporttag is, akit a közösség nemcsak halála miatt veszített el, hanem még a távolban is lett eltemetve vagy elveszett anélkül, hogy méltó módon búcsút vegyenek tőle – pedig az emlékállításnak mint viselkedésnek szintén a hajtóerejét jelenti. Ehhez kapcsolódik az elhunyt térbeli identitása is, amely az otthonhoz vagy az ősök nyughelyét is magában foglaló szülőföldhöz való kötődésben fogható meg.⁹⁰⁷

A kenotáfiumok létesítésének egyik leglényegesebb, részben kultúrák és közösségek felett álló okára egy további pszichológiai magyarázat is kínálkozik, mégpedig az adott személyen, közösségen kívül álló, külső esemény – jelen esetben a távolban bekövetkezett halállal járó veszteség – által irányított, érzelmekkel összefüggő jelenségként a gyász. A halált korunk tabuként kezelő viselkedésével szemben ennek megélésére az európai társadalmakban korábban sokkal nagyobb hangsúly került, sőt, a római joggyűjtemény, a *Digesta* külön kitér a gyászolás kötelességére is, és – esetünkben lényeges – még akkor is, ha az elhunyt csatában vesztette életét és holtteste elveszett.⁹⁰⁸

A klasszikus görög vagy római kori temetkezés egy többé-kevésbé hosszabb ideig tartó szertartássorozat volt, a halál (vagy már az agónia) pillanatától kezdve a holttest ravatalozásán, majd temetésén át a gyászydőszak végéig; ennek részletes ismertetése helyett csak a legfontosabb momentumokat szükséges kiemelni. A görög-római kultúrkörben a holttest előkészítése (pl. mosás, felöltöztetés) után egy legalább egynapos ravatalozásra került sor, amelynek során a halál beálltáról ténylegesen megbizonyosodhattak. A temetésre – a szegényeket kivéve – általában a harmadik napnál (vö. görög *ta trita*) korábban nem került sor, és ennek keretében a sírnál állatot (rómaiaknál sertést) áldoztak, illetve megtartották a sírnál a halotti tort (*silicernium*), amely az elhunyt tiszteletére tartott közös étkezés keretében lehetőséget nyújtott arra, hogy beszéljenek az életéről és emlékéről. A gyászydőszak végét⁹⁰⁹ a

⁹⁰⁷ Erről a térbeli identitásról beszél M. Tullius Cicero is, bár később kifejti, hogy a vidékieknek valójában kettő, egy természet adta, „szűkebb” szülő- és egy jogi értelemben vett „nagyobb” hazája (a polgárjog révén a „közös haza”, azaz Róma) van, amely az előbbit is magában foglalja (Cic. *Leg.* II, 3–5.). A térbeli identitásra utal áttételesen Ovidius is, aki római lelkek között szeretne nyugodni, nem pedig szarmata árnyékok közt bolyongani – (vö. Ovid. *Trist.* III, 2, 63–64.: „*inter Sarmaticas Romana vagabatur umbras, / perque feros Manes hospita semper erit*”). A Ruiz Gutiérrez két feliratot is idéz az ősök nyughelyéhez való ragaszkodás kapcsán: „*corpus ob merita eius a Treveris at maiorum sepulcra usque perduxit*” (*Ticinum, Gallia Cisalpina*; AE 1992, 813.) és „*monumentum construxerunt sibi et filiabus donec avitis cineribus immisceantur*” (*Saguntum, Hispania Citerior*; CIL II 3960). A szülőföldön történő temetés utáni vágyra utal a fentiekben már idézett *viminaciumi* CIL III 8135 felirat is. A római túlvilághitben mélyen gyökerező vágy, azaz a szülőföldön, származási helyen (*origo*) vagy otthon történő temetés kapcsán A. Brelich a következőképpen fogalmaz: „*Ritornare nella terra [...] venir sepolto là, donde nasceremo, rincasare nella morte, – questo è un desiderio annidato nelle più profonde latebre dell'anima. [...] I Romani – quanto afferma Servio, – nei primi tempi, seppellivano i loro morti nelle proprie case. Ed il desiderio di poter almeno morire ed esser sepolto nella città nativa persiste negli uomini in tutta l'antichità.*” További latin feliratos példákkal: BRELICH 1937, 36–37., valamint HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, 58–66.

⁹⁰⁸ Dig. 3, 2, 25. és Dig. 3, 2, 25, 1.

⁹⁰⁹ Arról nincsen információnk, hogy a gyászydőszak alatt a házi purifikációs szertartásokat szükséges volt-e elvégezni a holttest hiányában.

temetést követő kilencedik napon a *dii manes* számára végzett italáldozattal (*libatio*) egybekötött újabb közös étkezés (*ta enata, cena novendialis*) jelentette.⁹¹⁰ Miként Seneca az ősi szokásra hivatkozva is írja, hogy az asszonyok legfeljebb még egy évig gyászolhattak.⁹¹¹

Tehát egy legalább 12 napig tartó szertartás-sorozatról van szó,⁹¹² amely számos olyan elemet tartalmaz (pl. utolsó csók, siratás, ravatalozáskor tett látogatás etc.), amely a szomorúság megélését, az elhunytól való elbúcsúzást, és összességében a szeretett személy elvesztésével járó trauma feldolgozását segítette a hátramaradottaknak, a gyászolók és az elhunyt közötti kötődés mértékének megfelelően.⁹¹³ Az érzelmek elfojtását mellőző gyász megtartásának fontosságát és annak egészséges lezárását emeli ki a Kr. e. 2. században keletkezett Ben Szira könyve is (Sir 38,16-23).⁹¹⁴ Hippói Szent Ágoston is a gyász feldolgozásra ható pozitív jelentőségét sugallja, amikor úgy fogalmaz, hogy „... minden, vagyis a temetés intézése, az eltemetés módja, a díszes temetési menet inkább csak az élők számára vigasztalás, mint a holtaknak segítség”.⁹¹⁵ Amennyiben a halál ténye biztos vagy erősen valószínűsíthető volt, de az elhunyt személy holtteste nem állt a hozzátartozók rendelkezésére, úgy ez a periódus a hátramaradottak számára mindenképpen csonka maradt, de nem hiányozhatott, mivel az átmeneti rítusok végrehajtása nélkül a van gennepi értelemben vett egyensúlyi állapot nem tudna létrejönni.⁹¹⁶

⁹¹⁰ A görög és római temetési szertartásról és halottkultuszról lásd részletesen: KURTZ-BOARDMAN 1971, 147. TOYNBEE 1971, 43–64., HOPE 2009, 65–96., valamint az elvászto rítusok jelentőségére is kitérve: GÁSPÁR 2016, 20–26.

⁹¹¹ A férfiaknál nem volt ez megszabva, akikhez a hosszú gyász és szomorkodás Seneca szerint nem méltó. Sen. *epist.* LXIII, 13.

⁹¹² Király Ágnes E. Weiss–Krejci történeti és néprajzi megfigyelések alapján kialakított rendszerét idézve hívja fel a figyelmet arra, hogy „a leggyakoribb esetben a biológiai halált (*biological death*) egy átmeneti fázis, az ún. temetkezési ciklus (*funerary cycle*) követi, melynek során az egyén társadalmi halála (*social death*) is bekövetkezik”. KIRÁLY 2016, 299–300. Az „egyen társadalmi halála” van gennepi értelemben valójában az e világtól való elvászto rítus következménye.

⁹¹³ Pszichológiai szempontból az egyénenként eltérő gyászfázisok utolsó állomásának megélése a cél az egészséges „továbblépéshez”, aminek különböző megnevezéseit ismerjük: lezárás, újraszerveződés, adaptáció, az új életformához történő alkalmazkodás. Ld. részletesen: KÁRPÁTY 2002, 55. A gyász fázisairól, valamint a gyászmunka- és a kötődélméleti koncepció kapcsán további irodalommal: BENCZÚR 2015, 12–17.

⁹¹⁴ Pl.: „Fiam, a halottért ontsad könnyeidet, énekeld el a siratóéneket; ahogy az jár neki, temesd el tetemét, és ne rejtőzz el, amikor temetik. Sírj keservesen, jajgass fájdalomadban, és tartsd meg érte a gyászt, ahogy megilleti, egy napig, kettőig, nehogy megszóljanak. Aztán hagyj fájdalomadat, s keress vigasztalást, mert a szomorúság a halálhoz vezet, és a kedvetlenség megtöri az erőt. A temetés után vesd le a fájdalmat, mert örökös gyászban nem lehet élni.” – Sir 38,16-19 (Rosta Ferenc fordítása). A túlzásba vitt gyászolást vagy a hiúságból történő siratást Seneca is ellenzi, és inkább az emlékezés fontosságát hangsúlyozza. Vö. Sen. *epist.* LXIII. és IC.

⁹¹⁵ Aug. *De civ. Dei* I, 12.: „... ista omnia, id est curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exequiarum, magis sunt uiuorum solacia quam subsidia mortuorum”. A fenti idézet Földváry Antal fordítása. Részletesen mutatja be érzelmeit és az édesanyja halála felett érzett gyász közbeni vívódását Szent Ágoston, aki az agónia során végig jelen volt, és akinek egy óra siratásra volt szüksége lelke megnyugvásáért, a trauma feldolgozásáért. Aug. *Conf.* IX, 12. (29–33.).

⁹¹⁶ Egyes újabb kori népeknél nem véletlenül figyelték meg az elhunytól történő búcsú fokozatosságát: a tunguz népeknél a végső búcsút megelőzően hosszabb-rövidebb ideig használt, a meghalt hozzátartozót jelképező és helyettesítő lélekfogó-bábuknak kiemelt szerepe volt. Vö. URAY-KÖHALMI 2001, 19–23.

A gyászolás és a fenti cselekmények egy részének legalább jelképes végrehajtása thanatopszichológiai szempontból szükséges volt a hozzátartozók számára. A távolban történt haláleset, amikor már máshol megtörtént a temetés, szintén megnehezítette a gyászt és a legnagyobb fájdalmat az jelentette, hogy a hozzátartozók nem tudták saját maguk eltemetni az elhunytat; ilyenkor a jelképes cselekmények, akár egy üres sír kialakítása is a gyászt és a búcsút segítette elő.⁹¹⁷ Miként R. A. Tybout is utalt rá, már maga a *translatio*, a maradványok hazaszállítása is a természet rendjének helyreállítását célozta meg.⁹¹⁸ Erre az igényre több, elsősorban irodalmi forráshely utal, és gyakran nemcsak a hátramaradottak, hanem a távolban elhunyt személy részéről is megfogalmazódik az a félelem, hogy temetése nem lesz megfelelő,⁹¹⁹ vagy legalább is a hozzá közel állók gyászolása nélkül hiányos lesz (gyakori motívum: „nem lesz aki megsirassa”).⁹²⁰ Ha pedig a szeretett személy elveszett, akkor a már említett vallási-hiedelmi és kegyeleti szempontból a szimbolikus temetés még indokolt is lehetett. A hátramaradottak részéről egy gyászhoz kapcsolódó tevékenység kellett, hogy legyen, még ha az csekély mértékű is volt, mert e nélkül nem vált lehetővé az elhunyttal való kapcsolat lezárása, a közösségtől való elválás, illetve az élőkől történő elválasztás. Ebből kifolyólag a kapcsolódó – bár forrásaink nem részletezik, de a bennük szereplő utalások alapján a szokásostól nem eltérő – szertartásokra a gyászmunka szempontjából szükség volt, ennek pedig a sírt helyettesítő kenotáfium adhatott teret, amely ezáltal a hozzátartozó halála feldolgozásának egyik eszközévé válhatott. Másképpen fogalmazva, ezek hiányában jóval nehezebb volt a gyászt megélni és a pszichológiai értelemben vett krízissel megküzdni.

Az emlékezés alapját először is a tér, a térben való megjelenítés jelenti, ezért legfontosabb és legősibb eszköze a térbeliesítés. Amíg ez nem történik meg, addig assmann-i értelemben kommunikatív emlékezetről beszélünk, amely alapvetően rövid távú (80–100 év, 3–4 generáció), hordozója pedig a kortársi emlékezet-közösség. Ezzel szemben a – célját és

⁹¹⁷ Lucian-Mircea és Ioana Mureşan szerint a hozzátartozók erőfeszítéseit rögzítő, *translati*ókhoz köthető sírfeliratok is rituális módon a gyászfeldolgozást segíthették elő. MUREŞAN–MUREŞAN 2018, 733.

⁹¹⁸ Vö. RUIZ GUTIÉRREZ 2013, 96.; TYBOUT 2016, 414.

⁹¹⁹ A görögöknél akkor szabályos a temetés és az előkészület, ha a közeli, hozzáértő családtagok látják el. Vö. KURTZ-BOARDMAN 1971, 143. Az újkori néprajzi analógiák szerint a visszatérő halottak közé tartoztak azok is, akiket nem a saját közösségük temetett el az ősök és a korábban elhunyt hozzátartozóik mellett, és ezért nem tudták fenntartani a halottakkal szemben megkövetelt kapcsolatot. PÓCS 2019, 133.

⁹²⁰ A teljesség igénye nélkül néhány példa. Hőseposzokban: Hom. *Il.* XIX, 328–330. és 421–422.; Hom. *Il.* XX, 389–393. Hom. *Il.* XXI, 316–323. (az Achillest fenyegető *Skamandros* folyó); Verg. *Aen.* X, 556–560. (Aeneas fenyegetése Tarquitusnak: „*non te optima mater condet humi patrioque onerabit membra sepulcro*”) vagy Hom. *Od.* XXIV, 288–296. (Odysseus *nauagikonja*); Verg. *Aen.* IX, 481–497. (Euryalus édesanyjának fájdalma, hogy fia idegen földön lesz eltemetve); Verg. *Aen.* X 702–706. Elégikus költeményekben: Tib. I, 3, 5–8. Ovid. *Trist.* III, 3, 27–46. és 65–70. Levelekben: Plin. *Min. epist.* V, 21. Sirepigrammákon gyakran olvashatjuk az utolsó ölelésre és csókra, a haldokló kezeinek fogására, illetve a szem lezárására vonatkozó motívumokat (CIL II²/14 814), az elégikus költészetből merítő motívumkincs elemzése kapcsán további példákkal ld.: HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, 63–66.

jellegét tekintve – hosszabb távú kulturális emlékezet például már rögzített, és sok esetben tárgyiasult kifejezőeszközöket használ (pl. hagyományos szimbolikus rögzítés, képszerű megjelenítés, rítusok,⁹²¹ ünnepek). A jelképes temetkezések esetében igen összetett kérdésről van szó, minthogy a kétféle emlékezet között vannak átfedések és átmenetek, ugyanakkor a térbeliesítést követően – amely lehetővé teszi a becsatornázást – mindenképpen a kulturális emlékezet szférájába sorolható a vizsgált jelenség.⁹²² J. Assmann szavaival élve, amíg „*[d]ie Gedächtniskunst arbeitet mit imaginierten Räumen, die Erinnerungskultur mit Zeichensetzungen im natürlichen Raum*”,⁹²³ ami már önmagában lehetővé teszi, hogy az elhunyt – és talán már a halála előtt régen látott – személy emlékezete kézzel foghatóvá váljék, és bizonyos formában megjelenítve tárgyiasuljon egy síremlék készítése által. A római korban a XII táblás törvények értelmében a városon kívül,⁹²⁴ többnyire a települések felé vezető utak mentén elhelyezkedő temetők és – gyakran reprezentatív – síremlékek válhattak a kulturális emlékezet közegévé, amellyel a mellettük elhaladók már önkéntelenül is szembesülhettek, így a köztük kialakított jelképes temetkezések az emlékezés tekintetében minden bizonnyal egyenértékűvé váltak a többi temetkezéssel.⁹²⁵ Egy írástudó közegben készült, feliratot tartalmazó síremléken már önmagában az elhunyt nevének elolvasása is emlékének ápolását szolgálja,⁹²⁶ de előfordul az is, hogy a sírfelirat az arra járó személyt szólítja meg azért, hogy emlékezzen meg róla valamilyen formában (pl. imádkozzon az istenekhez).⁹²⁷

Az írástudatlan társadalmakban meglévő, a távolban vagy legalábbis ismeretlen helyen elhunyt személyekről való emlékezési hagyományokról, szokásokról kevés írott forrás áll rendelkezésünkre, ezért elsősorban a régészeti források (temetkezések vizsgálata) segítségével kaphatunk – természetesen a forrás jellegéből adódóan korántsem teljes – képet a kenotáfiumok meglétéről, illetve formáiról. A források között például jelképes sírhalmokról

⁹²¹ A hosszú távú emlékezés rítusaihoz lásd még: KIRÁLY 2016, 299.

⁹²² Miként J. Assmann is felhívja a figyelmet arra, hogy a holtakról való megemlékezés esetében köztes jelenségről van szó, mivel „*[d]as Totengedenken ist «kommunikativ», insofern es eine allgemein menschliche Form darstellt, und es ist «kulturell» in dem Maße, wie es seine speziellen Träger, Riten und Institutionen ausbildet*”. ASSMANN 2007, 61.

⁹²³ ASSMANN 2007, 60.

⁹²⁴ XII Tab. X. Ulpianus utal Hadrianus egyik *rescriptum*ára, amely szerint ez a többi városra (*civitates*) is kiterjedt. Dig.47, 12, 3, 5

⁹²⁵ Donna C. Kurtz és John Boardman szerint az egyik athéni klasszikus kori temetőrészlet esetében a kenotáfiumokat ugyanúgy kezelték, minthogy a többi temetkezéshez hasonlóan ugyanazokat a mellékleteket kapták; sőt, egyes szimbolikus temetkezéseknél az elhunyt holttestét helyettesítő nagy kő és a köré helyezett mellékletek is a térbeliesítést erősítik meg. KURTZ–BOARDMAN 1971, 100. és Kr. e. 4. század végi példákkal: ui. 257–258.

⁹²⁶ Vö. Auson. Par. Praef. Vers. 9–14.: *Hoc satis est tumulis, satis est telluris egenis: / voce ciere animas funeris instar habet. / Gaudent compositi cineres sua nomina dici: / frontibus hoc scriptis et monumenta iubent. / Illa etiam, maesti cui defuit urna sepulcri, / nomine ter dicto paene sepultus erit.*”

⁹²⁷ Pl. CIL VI 9280.

olvashatunk. A síremlékek így már nem egyszerűen célra, hanem valamilyen értelemre is utalnak, túllépve „*den Horizont des Dinggedächtnisses, weil sie den impliziten Zeit- und Identitätsindex explizit machen*”.⁹²⁸

A feliratok nélküli jelképes temetkezések esetében – J. Assmann gondolatait adoptálva és transzformálva – az „írással tárolás nélküli” vagy írást kevésbé használó csoportok (pl. római provinciális lakosság bizonyos része, vagy legyen szó a kora középkori avarokról, a még *Pannoniában* tartózkodó langobardokról) számára nem marad más, mint az emberi emlékezet, amelynek fenntartásához három kívánalomnak kell teljesülnie. Az emlékezés folyamatába a távolban elhunyt és eltemetett személy emléke szinte csakis a térbeliesítés (temető – jelképes sír) útján kapcsolható be (tárolhatóság), és ez teszi lehetővé később a kulturális emlékezet elsődleges szerveződési formájának, a rítusok és ünnepek útján történő emlékezésnek a kialakulását (előhívhatóság vagy rituális megjelenítés), amely a személyes jelenlét és az összejövetelek révén válik teljessé (közölhetőség – kollektív részvétel), ugyanakkor ez utóbbiakra alkalmat is nyújt.⁹²⁹ Az írástalan társadalmakban – de írásbeliséggel rendelkezőkben is – a kollektív emlékezet kialakításának és fenntartásának egyik legfontosabb módja a rítusokba való bekapcsolódás. Az emlékezet fenntartását segítő, római vallásban évente több alkalommal megtartott – morális szerepét (*pietas*) tekintve szintén nem elhanyagolható – halotti ünnepek megrendezésének így tudott teret adni egy jelképes sír. A szokások, ünnepek és rítusok szabályszerű ismétlése és bizonyos időközönként történő visszatérése jelenti a hagyományozódás és a halottakról való megemlékezés számára a közvetítő közeget, és nemcsak ennek az emlékezetnek a fenntartására szolgál, hanem az identitás kialakításának és biztosításának zálogát is jelentheti egyben.⁹³⁰

A bonyolult és összetett római vallásban az említett összejövetelekre és személyes jelenlétre elsősorban az egyes hagyományos ünnepek nyújtottak alkalmat, biztosítva ezáltal a halottakról való formális megemlékezést is,⁹³¹ ami nyilvánvalóan a csak jelképes sírral, síremléssel rendelkező személyeket is magában foglalta. Az egyik ilyen alkalom volt a római naptárban a viszonylag hosszú, február 13–21. között zajló – a kísértetekkel összefüggő és védekező rítusokat tartalmazó *Lemuriával* szemben az elhunytak tiszteletét előtérbe helyező –

⁹²⁸ ASSMANN 2007, 21.

⁹²⁹ ASSMANN 2007, 56.

⁹³⁰ Az emlékezés egyik különleges formája volt a köztársaság kori Rómában a *pompa funebris*, amelynek alkalmával a híres ősök az álarcok és a *laudatio funebris* útján nemesak megidéződnek, hanem az elhunyt lelkét is ünnepélyesen maguk közé fogadják. HEGYI 2009, 75.

⁹³¹ „*Totengedenken ist in paradigmatischer Weise ein Gedächtnis, «das Gemeinschaft stiftet»* (K. Schmidt 1985).” ASSMANN 2007, 63.

Parentalia, azaz a halottak napjai,⁹³² amikor az életben lévők az elhunyt szülőkről és rokonokról emlékeztek meg. Ez a közös és nyilvános gyász abban is megmutatkozott, hogy ilyenkor – egyes elképzelések szerint csak az ünnep zárónapján, a *Feralián* – a templomokat nem nyitották ki, esküvőket nem tarthattak, a hivatalnokok nem viseltek hivatali öltözetet.⁹³³ A hozzátartozók pedig – Ovidius szerint – ezalatt szerény áldozatként koszorúkat, gyümölcsöket vagy sőt vittek a temetkezés helyére, egy pár szál ibolyát és borral átitatott gabonát letéve a sírok melletti út közepére:⁹³⁴ tehát az emlékezet és az emlékezés, vagy adott esetben a szimbolikus megjelenítés teréül szolgáló helyre, de a síroknál tartották a már említett halotti tort és áldozatot (*libatio*) is. Számos más – elsősorban családi – alkalom is lehetővé tette még a sírnál való megemlékezést. A virágzásnak megfelelően mindenütt eltérő időpontokban tartották a privát és egyben profán karakterű, halottakhoz köthető *Rosaliát*, amikor gyümölcsökből és virágokból álló halotti áldozatot vittek a sírhoz, amelyet egy halotti lakomával kötöttek egybe, valamint a *dies violaris* ünnepét.⁹³⁵ Megemlékezésül szolgált az elhunyt halálának évfordulója vagy születésnapja, valamint mécesst gyűjthettek minden hónap *Kalendaeján*, *Idusán* és *Nonáján*.⁹³⁶

A bemutatott okokból következően a távoli földön elhunyt és eltemetett, vagy elveszett személyekről való megemlékezéshez és az ahhoz kapcsolódó alkalmakhoz szükség volt bizonyos fokú térbeliesítésre, például egy jelképes sír kialakításával, amely a szokásoknak és hagyományoknak megfelelően eltemetett személyek esetében természetes és adott volt. A fentiekben törekedtem a római császárkori kenotáfiumok és kenotáfiumszerű emlékek két forráscsoport alapján történő minél szélesebb körű összegyűjtésére és áttekintésére a dunai tartományok, különösen *Pannonia* tekintetében; legyen szó sírfeliratokról vagy régészeti forrásokról, az ezzel járó munka komplexebb szemléletmódot követelt meg.

Bár az általam vizsgált területen számos idesorolható emlék vagy jelenség ismert, mégis kevés olyan eset van, amely egyértelműen kenotáfiumnak tekinthető; a sírfeliratok között mindössze 6 ilyen volt. Mind az epigráfiai, mind a régészeti források kapcsán számos

⁹³² Az ünnepnek nevet adó *dii parentes* a *dii manes*szel azonosítják. EISENHUT 1970, 980.

⁹³³ Az ünnep kapcsán összefoglalóan lásd még: EISENHUT 1970, col. 979–982., SCULLARD 1981, 74. A *Parentalia* utolsó napjaként számon tartott *Feraliát* többnyire február 21-re datálják, ezzel szemben Ovidius február 18-ra helyezi, ám az ezt követő napon már *Caristia* ünnepét tárgyalja, amelyet február 22-én tartottak. Ezt gyakran szövegromlással magyarázzák, de nehéz pontosan eldönteni, melyik szót lenne szükséges kicserélni, ezért a *Feralia* nap szerinti meghatározása bizonytalan. Vö. BOLLÓK–GAÁL 1986, 154. II. ének 22. jegyzet. GESZTELYI–NÉMETH 1982, 113. – lásd: a II. könyv 568. sorára vonatkozó jegyzet.

⁹³⁴ Ovid. *Fast.* II, 537–542. és 557–564.

⁹³⁵ NILSSON 1920, col. 1111–1115.; SCHRUMPF 2006, 100–101.

⁹³⁶ TOYNBEE 1971, 63.

kétség és kérdés merült fel tényleges kenotáfiumként történő értelmezésüket tekintve, ezért ezeket bizonytalan jellegük miatt kenotáfiumszerű síremlékeknek vagy jelenségeknek neveztem el.

A sírfeliratok II. és III. csoportját elsősorban a szövegükben használt kifejezések és a rajtuk szereplő helymegjelölések alapján csoportosítottam, továbbá, ahol a két végpont ismert volt, következtettem a hozzávetőlegesen kiszámítható távolságok alapján arra, hogy lehetséges volt-e az elhunyt személy maradványainak hazaszállítása vagy nagyobb valószínűséggel kenotáfiumot állíthattak.

Az összegyűjtött régészeti jelenségeknél elsősorban a bolygatás mértékének figyelembevételével lehetett csak a jelképes kialakítást feltételező tudatosság valószínűségét meghatározni. Az emberi maradványokat nem tartalmazó objektumok kialakításuk és leletanyaguk szerint történő csoportosításával felismerhető volt néhány szabályszerűség. A rendelkezésre álló régészeti információ-anyag alapján további következtetéseket nem lehet egyelőre levonni anélkül, hogy spekulációkba bocsátkoznánk; a továbblépéshez újabb ilyen típusú jelenségek előkerülése és ezek természettudományos vizsgálata szükséges. Egy újabb, többet mondó, esetleg eredeti összefüggéseiben maradt felirat vagy szerencsés lelet előkerüléséig a fenti bizonytalanságok megmaradnak.

Irodalomjegyzék

- AIJ 1 HOFFILLER, V. – SARIA, B.: Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1. Noricum und Pannonia superior. Zagreb, Pelikan in Komm., 1938.
- ALARCÃO-ÉTIENNE 1976 ALARCÃO, J. – ÉTIENNE, R. (eds.): Fouilles de Conimbriga. II. Épigraphie et sculpture. Paris, de Boccard, 1976.
- ALBEKER 1978 ALBEKER M.: Késő rómaikori temető Dombóváron. ArchÉrt 105 (1978) 66–77.
- ALFÖLDY 1965 ALFÖLDY G.: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- ALFÖLDY 1969 ALFÖLDY G.: Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1969. (Beiträge zur Namenforschung. Beiheft 4)
- ALFÖLDY 1987 ALFÖLDY G.: P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus. In: ALFÖLDY G.: Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962 – 1985. Amsterdam, J. C. Gieben, 1987, 326–348. (Mavors Roman army researches 3)
- ALFÖLDY 2000 ALFÖLDY G.: Epigraphica Pannonica II. Inschriften aus der niederpannonischen Limeszone zwischen Matrica und Intercisa. SpecNova 16 (2000) 47–70.
- ALFÖLDY 2005 ALFÖLDY G.: Inschriften und Biographie in der römischen Welt. In: VÖSSING, K. (hrsg.): Biographie und Prosopographie. Internationales Kolloquium zum 65. Geburtstag von Anthony R. Birley. 28. September 2002, Schloß Mickeln, Düsseldorf. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 29–52. (Historia-Einzelschriften 178)
- ALFÖLDY 2010 ALFÖLDY G.: Epigraphica Pannonica IV. Inschriften aus Székesfehérvár (Alba Regia, Stuhlweißenburg). SEP II (2010) 13–30.
- ALT et al. 2014 ALT, K. W. – KNIPPER, C. – PETERS, D. – MÜLLER, W. – MAURER, A-F. – KOLLIG, I. – NICKLISCH, N. – MÜLLER, CH. – KARIMNIA, S. – BRANDT, G. – ROTH, CH. – ROSNER, R. – MENDE, B. – SCHÖNE, B. R. – VIDA, T. – von FREEDEN, U.: Lombards on the Move – An Integrative Study of the Migration Period Cemetery at Szólád, Hungary. PLOS ONE 11/9 (2014)
online:
<https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0110793&type=printable> – utolsó letöltés: 2019. január 26.
- AMES-ADLER 2004 AMES-ADLER, B.: Das Gräberfeld mit Verbrennungsplatz von Altforweiler, Kreis Saarlouis. Untersuchungen zum gallorömischen Totenritual. Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 2004. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 68)

- ANDERKÓ–FACSÁDY 2007 ANDERKÓ K. – R. FACSÁDY A.: Kora római településrészlet és római temető feltárása Budaújlakon. *AqFüz* 13 (2007) 12–22.
- ARTNER 1994 ARTNER, W.: Die provinzialrömischen Gräber von Gleisdorf in der Oststeiermark. Mit einem Beitrag von Reinhold Wedenig. Wien, Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, 1994. (Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte XXXVIII/XXXIX)
- ASSMANN 2007 ASSMANN, J.: Das Kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, Verlag C. H. Beck, 2007⁶.
- AUDIN 1960 AUDIN A.: Inhumation et incinération. *Latomus* 19 (1960) 518–532.
- AvP HABICHT, C. (ed.): *Altertümer von Pergamon VIII/3: Die Inschriften des Asklepieions*. Berlin, Walter de Gruyter, 1969.
- BAKAY 1973 BAKAY K.: Az avarok időrendjéről (újabb avar temetők a Balaton környékéről). *SMK* 1 (1973) 5–86.
- BALTY 1988 BALTY, J. Ch.: Apamea in Syria in the Second and Third Centuries A.D. *JRS* 78 (1988) 91–104.
- BALTY–VAN RENGEN 1993 BALTY, J. Ch. – VAN RENGEN, W.: Apamea in Syria. The Winter Quarters of Legio II Parthica. Roman Gravestones from the Military Cemetery. Bruxelles, Vubpress, 1993.
- BANNER 1956 BANNER J.: Die Pécelér Kultur. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956. (*Archaeologica Hungarica* 35)
- BARKÓCZI 1944–1951 BARKÓCZI L.: Brigetio. Budapest, Közoktatási Kiadó, 1944–1951. (DissPann Ser. II. Nr. 22.)
- BARKÓCZI 1957 BARKÓCZI L.: Die Naristen zur Zeit der Markomannenkriege. *FolArch* IX (1957) 91–99.
- BARKÓCZI 1964 BARKÓCZI L.: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *ActaArchHung* 16 (1964) 257–356.
- BARKÓCZI 1985 BARKÓCZI L.: Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im Komitat Fejér. *AREgia* XXII (1985) 97–107.
- BARNES 1970 BARNES, T. D.: The Lost Kaisergeschichte and the Latin Historical Tradition. In: STRAUB, J. (hrsg.): *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1968/1969*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 1970, 13–43. (Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung 7)
- BARTELS–KOLB 2011 BARTELS, J. – KOLB, A.: Ein angeblicher Meilenstein in Novae (Moesia Inferior) und der Kult des Deus Aeternus. *Klio* 93 (2011) 411–428.
- BARTHA 2006 BARTHA J.: *Lâle*. Hagymányok a mai török társadalomban az emberélet fordulójának népszokásai. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 61.)

- BARTOSIEWICZ 2006 BARTOSIEWICZ L.: Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. (Bibliotheca archaeologica)
- BASILE 1993 BASILE, J. J.: The Capestrano Warrior and Related Monuments of the Seventh to Fifth Centuries B.C. RAHAL 26 (1993) 9–31.
- BÁNKI 1998 BÁNKI Zs.: Kelten- und Eraviskergräber in Sárbogárd. CommArchHung 1998, 65–98.
- BECHERT 1974 BECHERT, T.: Asciburgium – Ausgrabungen in einem römischen Kastell am Niederrhein. Duisburg, Walter Braun Verlag, 1974. (Duisburger Forschungen 20)
- BECHERT 1976 BECHERT, T.: Steindenkmäler und Gefäßinschriften. Duisburg, Verlag Dr. Faustus, 1976. (Funde aus Asciburgium 4)
- BECHERT 1980 BECHERT, T.: Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber. AKorr10 (1980) 253–258.
- BECKER 2014 BECKER, Th.: Das verteilte Schlachtfeld – Skelettfunde aus römischem Kontext als Indikator für kriegerische Auseinandersetzungen. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 15 (2014) 25–39.
- BELLEN 1984 BELLEN, H.: Das Drususdenkmal apud Mogontiacum und die Galliarum civitates. JRGZM 31 (1984) 385–396.
- BENCZÚR 2015 BENCZÚR L.: A gyász lélektana. In: KISS E. Cs. – SZ. MAKÓ H. (szerk.): Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana. [Pécs], Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2015. (Pannónia Könyvek)
- BENDE–LŐRINCZY 2002 BENDE L. – LŐRINCZY G.: Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 77–107.
- BERNARD 1963 BERNARD, A.: Studien zur römischen Grabkunst. Heidelberg, F. H. Kerle Verlag, 1963. (Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung, Ergänzungsheft 9)
- BERTALAN 2001 BERTALAN L.: Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésemélete és cselekvéstipológiája. Szociológiai Szemle 11 (2001) 113–136.
- BERTOLAZZI 2015 BERTOLAZZI, R.: A New Military Inscription from Numidia, *Moesiaci Milites* at *Lambaesis*, and Some Observations on the Phrase *Desideratus in Acie*. In: HECKEL, W. – MÜLLER, S. – WRIGHTSON, G. (eds.): The Many Faces of War in the Ancient World. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 302–314.
- BESZÉDES–SZILAS 2007 BESZÉDES J. – SZILAS G.: Ős- és római kori lelőhelyek feltárása az M6 autópálya nyomvonalán 2006-ban (Budapest, XXII. ker., Nagytétény). AqFüz 13 (2007) 233–248.

- BESZÉDES 2012
 BESZÉDES J.: Auxiliáris lovaskatona sírkertbe foglalt, kora császárkori hamvasztásos sírja Nagytétényből. (Budapest, XXII. ker., M6 autópálya nyomvonala) In: BÍRÓ SZ. – VÁMOS P. (szerk.): FiRKák II. Fialat Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete. 2007. október 9–10. Visegrád. 2009. november 20–22. Komárom. Győr, Mursella Régészeti Egyesület, 2012, 327–360.
- BEU-DACHIN et al. 2018
 BEU-DACHIN, E. – BINDEA, D. – SĂSĂRAN, L.: A Roman Cenotaph from Napoca. AMN 55/1 (2018) 95–115.
- BIRKÁS 2017
 BIRKÁS M.: Talajművelés. In: BIRKÁS M. (szerk.): Földművelés és földhasználat. Budapest, Mezőgazda Lap- és Könyvkiadó 2017, 80–186.
- BIRLEY 1979
 BIRLEY, A.: The People of Roman Britain. London, B. T. Batsford, 1979.
- BIRLEY 2002
 BIRLEY, A.: Garrison Life at Vindolanda: a Band of Brothers. Stroud, Tempus Publishing, 2002.
- BÍRÓ 1959
 BÍRÓ E.: Kisárpási későrómai temető. Előzetes beszámoló. ArchÉrt 86 (1959) 173–177.
- BÍRÓ 2004
 BÍRÓ SZ.: Savaria nyugati temetője. Savaria 28 (2004) 63–134.
- BÍRÓ 2005
 BÍRÓ SZ.: Különleges síregyüttes a győri Vagongyár területéről. Arrabona 43/1 (2005) 9–24.
- BÍRÓ 2006
 BÍRÓ SZ.: Temetkezési rítusok a győri Vagongyár (Homokgödrök) római temetőjében. Arrabona 44/1 (2006) 111–120.
- BÍRÓ 2007
 BÍRÓ SZ.: A Sokoró vidéke a római korban. In: BÍRÓ SZ. (szerk.): FiRKák I. Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete. Xántus János Múzeum, Győr, 2006. március 8–10. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 17–33. (Tanulmányok 2.)
- BISHOP-COULSTON 2009
 BISHOP, M. C. – COULSTON, J. C.: Roman Military Equipment: from the Punic Wars to the Fall of Rome. Oxford, Oxbow Books, 2009.
- B. KISS–PATAY 2001–2002
 B. KISS ZS. – PATAY P.: Az Alsótelekes-dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai. (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). FolArch XLIX–L (2001–2002) 79–141.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ 1989
 BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M.: Administración de las minas en época romana. Su evolución. In: DOMERGUE, C. (ed.): Minería y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterráneas y europeas. Coloquio internacional asociado, Madrid, 24-28 octubre 1985. Vol. II. Madrid, Ministerio de Cultura, 1989, 119–131.
- BODEL 2000
 BODEL, J.: Dealing with the Dead: Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome. In: HOPE, V. M. – MARSHALL, E.: (eds.): Death and Disease in the Ancient City. London – New York, Routledge, 2000, 128–151.

- BOLLÓK–GAÁL 1986 OVIDIUS NASO, P.: Római naptár. Fasti. Ford., a név- és tárgymutatót készítette GAÁL L. A jegyzeteket és az utószót írta BOLLÓK J. Budapest, Helikon, 1986. (Prométheusz könyvek 12.)
- BOLLÓK 2016 BOLLÓK Á.: A keresztények temetkezései és a keresztény temető a késő ókor és a kora középkor évszázadaiban. In: TAKÁCS I. – TÓTH E. – VIDA T. (szerk.): Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán. [Pannonhalma, Apátsági Múzeum, 2016. június 3. – szeptember 18., Szombathely, Iseum Savariense, 2016. június 3. – november 30.]. Pannonhalma – Szombathely, Bencés Kiadó, 2016, 113–122.
- BOLLÓK 2017–2018 BOLLÓK Á.: Mortuary Display, Associated Artefacts, and the Resurrection of the Body in early Christian Thought: Some Considerations for Archaeologist. *Antaeus* 35–36 (2017–2018) 245–270.
- BONDÁR 2007 Bondár M.: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a rézkorban. Kr. e. 5. évezred közepe (4500/4400)–3. évezred első harmada (2700/2500). In: BELÉNYESY K. – HONTI SZ. – KISS V. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. [Kaposvár – Budapest], Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2007, 21–28.
- BÓNIS 1960 B. BÓNIS É.: Römerzeitliche Gräber in Halimba. *FolArch* XII (1960) 91–110.
- BORHY 2006 BORHY L.: Vezető Komárom Város római kori kőemlékeihez. Komárom, Klapka György Múzeum, 2006. (Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 5. – A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai VII.)
- BORMANN 1887 BORMANN, E.: Neugefundene Inschriften. *AEM* XI (1887) 85–91.
- BORUZS 2007 BORUZS K.: A Visegrád-lepencei római kori hamvasztásos temető. In: BÍRÓ SZ. (szerk.): FiRKák I. Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete. Xántus János Múzeum, Győr. 2006. március 8–10. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 219–232. (Tanulmányok 2.)
- BORUZS 2016 BORUZS K.: A budaörsi temető üveg és üvegpaszta mellékletei. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): A budaörsi római *vicus* temetője. Régészeti tanulmányok. Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2016, 373–395.
- BÖRSTINGHAUS 2010 BÖRSTINGHAUS, J.: Sturmfahrt und Schiffbruch. Zur lukanicshen Verwendung eines literarischen Topos in Apostelgeschichte 27, 1–28,6. Tübingen, Mohr Siebeck, 2010. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. 2/274)

- BRELICH 1937 BRELICH, A.: A halálszemlélet formái a Római Birodalom sírfeliratain – Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero Romano. Budapest, Instituto di Numismatica e di Archeologia dell'Università Pietro Pázmány, 1937. (DissPann Ser. I. Nr. 7.)
- BROWN 1982 BROWN, P.: The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity. Chicago, The University of Chicago Press, 1982. (Haskell lectures on history of religions. New series 2)
- BRUUM 1992 BRUUN, Ch.: The Spurious "EXPEDITIO IVDAEAE" under Trajan. ZPE 93 (1992) 99–106.
- BRÜCKNER 1999 BRÜCKNER, M.: Die spätrömischen Grabfunde aus Andernach. Mainz, Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 1999. (Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz 7)
- BUDAY 1918 BUDAY Á.: Régészeti kutatás Albániában. – Recherches archéologiques en Albanie. Dolg IX (1918) 1–108.
- BURGER 1959 SZ. BURGER A.: Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. BudRég XIX (1959) 9–26.
- BURGER 1966a SZ. BURGER A.: A kékesdi koracsászárkori temető. ArchÉrt 93 (1966) 254–271.
- BYVANCK 1935 BYVANCK, A. W.: Excerpta romana. De bronnen der romeinsche geschiedenis van Nederland. Tweede afdeeling: Inscripties. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1935. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 81)
- CALVELLI et al. 2017 CALVELLI L. – CREMA, F. – LUCIANI, F.: The Nani Museum: Greek and Latin Inscriptions from Greece and Dalmatia. In: DEMICHELLI, D.: Illyrica Antiqua. In honorem Dujé Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference Šibenik 12th–15th September 2013. Zagreb, Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, 2017, 265–290.
- CAMERON 1978 CAMERON, A.: The House of Anastasius. GRBS 19 (1978), 259–276.
- CAPELLE 2000 CAPELLE, T.: Kenotaph. In: BECK, H. – GEUENICH, D. – STEUER, H. (hrsg.): Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 16. Zweite, völlig neubearbeitete und stark erweiterte Auflage. Berlin – New York 2000.
- CARROLL 2006 CARROLL, M.: Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe. Oxford, Oxford University Press, 2006. (Studies in Ancient Documents)
- CARROLL 2009 CARROLL, M.: Dead Soldiers on the Move. Transporting Bodies and Commemorating Men at Home and Abroad. In: MORILLO, A. – HANEL, N. – MARTÍN, E. (eds.): Limes XX. Actas del XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana. / XXth International Congress of Roman Frontier Studies. León (España), Septiembre, 2006. Vol. 1–3.

- Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas – Instituto Histórico Hoffmeyer – Instituto de Arqueología de Mérida – Ediciones Polifemo, 2009, 823–832. (Anejos de *Gladius* 13)
- CASSON 1971 CASSON, L.: *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Princeton, Princeton University Press, 1971.
- CASSON 1974 CASSON, L.: *Travel in the Ancient World*. London, Allen and Unwin, 1974.
- CHIOFFI 2015 CHIOFFI L.: *Death and Burial*. In: BRUUN, Ch. – EDMONDSON, J. (eds.): *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. Oxford, Oxford University Press, 2015, 624–648.
- CIGP KOVÁCS P. (ed.): *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Budapest – Debrecen, University of Debrecen Department of Ancient History – Pan, 2007. (Hungarian Polis Studies 15)
- CIJud FREY, J. B. (ed.): *Corpus Inscriptionum Iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du 3e siècle avant Jésus-Christ au 7e siècle de notre ère*. Vol. I–II. Città del Vaticano, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1936–1952.
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, Walter de Gruyter, 1863–
- CLE BÜCHELER, F. – LOMMATZSCH (eds.) *Carmina Latina epigraphica*. Leipzig, B. G. Teubner, 1895–1926. (Bibliotheca SCRIPTORUM Graecorum et Romanorum Teubneriana)
- CONRAD 2004 CONRAD, S.: *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*. Leipzig, Casa Libri, 2004.
- CUMONT 1922 CUMONT, F.: *After Life in Roman Paganism. Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*. New Haven, Yale University Press, 1922. (Mrs. Hepsa Ely Silliman memorial lectures 16)
- CUMONT 1942 CUMONT, F.: *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*. Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1942. (Bibliothèque archéologique et historique 35)
- CUQ 1896 CUQ, É.: s. v. *Funus*. In: DAREMBERG, Ch. – SAGLIO, E. (eds.): *DAGR*. Tome II/2. Paris, Librairie Hachette et Cie, 1896, 1367–1409.
- CZYSZ–KELLER 1999 CZYSZ, W. – KELLER, E.: *Der Tod im Topf. Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Oberpeiching bei Rain am Lech. Begleitheft zur Ausstellung im Heimatmuseum Rain am Lech vom 22. September bis 22. November 1999*. Friedberg, Ibler, 1999.
- D’AMATO 2009 D’AMATO, R.: *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC – AD 192*. London, Frontline Books, 2009.

- DÁVID 2009 DÁVID N.: Halál Qumránban – a qumráni közösség temetkezési szokásainak problematikája és lehetséges forrásai. *Orpheus Noster* I/1. (2009) 49–62.
- DAVIES 1978 DAVIES, G.: The door motif in Roman funerary sculpture. In: BLAKE, H. McK. – POTTER, T. W. – WHITEHOUSE, D. B. (eds.): *The Lancaster Seminar Recent Research in Prehistoric, Classical and Medieval Archaeology. Papers in Italian Archaeology I. Part I.* Oxford, British Archaeological Reports, 1978, 203–220. (BAR Supplementary Series 41)
- DAVIES 1999 DAVIES, J.: *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity.* London – New York, Routledge, 1999. (Religion in the first Christian centuries)
- DELBÓ 2016 DELBÓ G.: A budaörsi temető kora római kerámiaanyag. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok.* Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2016, 396–431.
- DEMICHELI 2013 DEMICHELI, D.: *Salonitani extra fines Dalmatiae* (II). Salonitanci u pretorijanskoj vojsci. *Tusculum* 6 (2013) 79–91.
- DEMICHELI 2014 DEMICHELI, D.: *Salonitani extra fines Dalmatiae* (III). Civili salonitanskoga podrijetla. *Tusculum* 7 (2014) 31–50.
- DEMICHELI 2015 DEMICHELI, D.: *Salonitani extra fines Dalmatiae* (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi). *Tusculum* 8 (2015) 59–77.
- DEMICHELI 2016 DEMICHELI, D.: *Salonitani extra fines Dalmatiae* (V). Salonitanci u vojnoj službi (dio drugi). *Tusculum* 9 (2016) 33–59.
- DI STEFANO MANZELLA 1999 DI STEFANO MANZELLA, I.: *Avidum mare nautis: aniche epigrafiche sul naufragio. Un naufragio nel porto di Odessus e altre iscrizioni.* *MEFRA* 111/1 (1999) 79–106.
- DI NINO 2009 DI NINO, M. M.: Lost at Sea: Pythermus as an Anti-Odysseus? *AJPh* 130 (2009) 47–65.
- DONATI 2008 DONATI A.: La Sardegna e i pericoli della navigazione. In: CENERINI, F. – RUGGERI, P. (a cura): *Epigrafia romana in Sardegna. Atti del I Convegno di studio Sant' Antioco, 14–5 luglio 2007 (= Incontri insulari, I).* Roma, Carocci editore, 2008, 37–40.
- DOMASZEWSKI 1967 DOMASZEWSKI, A. v.: *Die Rangordnung des römischen Heeres.* Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1967². (Beihefte der Bonner Jahrbücher 14)
- VAN DOORSELAAR 1967 DOORSELAAR, A. van: *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale.* Brugge, De Tempel, 1967. (Dissertationes archaeologicae Gandenses 10)
- DÖRNER 1952 DÖRNER, F. K.: Bericht über eine Reise in Bithynien. Wien, Rohrer in Komm., 1952. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, Denkschriften 75,1)

- DREISBUSCH 1994 DREISBUSCH, G.: Das römische Gräberfeld von Altlußheim-Hubwald (Rhein-Neckar-Kreis). Stuttgart, Theiss, 1994. (Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 24)
- DUNSCH 2014 DUNSCH, B.: 'Describe nunc tempestatem' Sea Storm and Shipwreck Type Scenes in Ancient Literature. In: THOMPSON, C.: Shipwreck in Art and Literature. Images and Interpretations from Antiquity to the Present Day. New York – London, Routledge, 42–59. (Routledge Interdisciplinary Perspectives on Literature)
- DURIĆ 2005 DURIĆ, B.: Poetovio and the Danube Marble Trade. In: MIRKOVIĆ, M. (hrsg.): Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz. Organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung. Beograd, 16-17 Oktober 2003. Beograd, Filozofski Fakultet, 2005, 75–82.
- DUŠANIĆ 1967 DUŠANIĆ, S.: Bassianae and its Territory. ArchIug 8 (1967) 67–81.
- EDCS Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby:
http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=de
- EDH Epigraphische Datenbank Heidelberg:
<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>
- EHMIG 2013 EHMIG, U.: Subjektive und faktische Risiken. Motivgründe und Todesursachen in lateinischen Inschriften als Beispiele für Nachrichtenauswahl in der römischen Kaiserzeit. Chiron 43 (2013) 127–198.
- EBEL 1989 EBEL, W.: Die römischen Grabhügel des ersten Jahrhunderts im Treverergebiet. Marburg, Hitzeroth, 1989. (Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 12)
- EISENHUT 1970 EISENHUT, W.: s. v. *Parentalia*. In: ZIEGLER, K. (hrsg.): PWRE. Supplementband XII. Stuttgart, J. B. Metzler, 1970, col. 979–982.
- EKE-HORVÁTH 2010 EKE I. – HORVÁTH L.: Késő római temetők Nagykanizsán. (Anyagközlés) ZM 19 (2010) 155–227.
- ENDRŐDI 2001 ENDRŐDI A.: Korabronzkori sírok Aquincum körzetében. AqFüz 7 (2001) 85–88.
- ENDRŐDI–HORVÁTH 2009 ENDRŐDI A. – HORVÁTH M. A.: Régészeti kutatások Szigetszentmiklós–Üdülősoron, az MO autópálya nyomvonalán. AqFüz 15 (2009) 150–166.
- ERDÉLYI 1929 ERDÉLYI G.: A pannoniai síremlékek ornamentikája. (Stílustörténeti tanulmány). Eger, Érseki Líceumi Könyvnyomda, 1929. (A budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Intézetének dolgozatai X.)
- ERDÉLYI 1954 ERDÉLYI G.: Köemlékek. In: PÁRDUCZ Mihály (szerk.): Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros) története a római korban I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954, 143–193. (Archaeologia Hungarica 33.)

- ERNÉE–MAJER 2009 ERNÉE, M. – MAJER, A.: Uniformita, či rozmanitosť pohřebního ritu? Interpretace výsledků fosfátové půdní analýzy na pohřebišti únětické kultury v Praze 9 – Miškovicích – Uniformität oder Vielfalt des Bestattungsritus? Interpretation der Ergebnisse der Phosphatanalyse auf dem Gräberfeld der Aunjetitzer Kultur in Prag 9 – Miškovice. AR 61 (2009) 493–508.
- ERTEL et al. 1999 ERTEL, CH. – GASSNER, V. – JILEK, S. – STIGLITZ, H.: Untersuchungen zu den Gräberfeldern in Carnuntum. Band I: Der archäologische Befund. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999. (Der römische Limes in Österreich)
- ESTIEZ 1995 ESTIEZ, O.: La translatio cadaveris. Le transport des corps dans l'Antiquité Romaine. In: HINARD, F. (ed.): La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris – Sorbonne 7–9 octobre 1993). Paris, de Boccard, 1995, 101–108. (De l'archéologie à l'histoire)
- FACSÁDY 2007 R. FACSÁDY A.: 44. Budapest, II. Lajos utca 28–34. – Szépvölgyi út 6. – Bécsi út – Sajka utca. RKM 2006. Budapest 2007, 164.
- FASOLD et al. 2016 FASOLD, P. – SCHOLZ, M. – TABACZEK, M.: Synthese. Grabbau und Gräberfeld von Frankfurt am Main-Zeilsheim: eine Fallstudie zur Bevölkerung und zum sozialen Aufstieg in der civitas Taunensium. In: FASOLD, P. – HAMPEL, A. – SCHOLZ, M. – TABACZEK, M.: Der römische Bestattungsplatz von Frankfurt am Main-Zeilsheim. Grabbau und Gräber der provinziellen Oberschicht. Regensburg, Schnell & Steiner, 2016, 277–299. (Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt 26)
- FAUST 1998 FAUST, W.: Die Grabstelen des 2. und 3. Jahrhunderts im Rheingebiet. Köln, Rheinland-Verlag, 1998. (Beihefte der Bonner Jahrbücher 52)
- FEHÉR 2017 FEHÉR B.: Cohort Dislocations in Pannonia in the 130s – Consequences of the Bar Kokhba Revolt? ActaMN 54/I (2017) 177–187.
- FELLMANN 1993 FELLMANN, R.: Texte zum Grabrecht und Grabbrauch. In: STRUCK, M. (hrsg.): Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Internationale Fachkonferenz vom 18.–20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz. Mainz, Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 1993, 11–15. (Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz 3)
- FELTON 1999 FELTON, D.: Haunted Greece and Rome. Ghost Stories from Classical Antiquity. Austin, University of Texas Press, 1999.

- FERAUDI-GRUÉNAIS 2017 FERAUDI-GRUÉNAIS, F.: ... *ubique naufragium* ... ? Aspekte und Bedeutungen von Schiffsdarstellungen im Grab. I. Zentralität versus Peripheralität in den Bilddiskursen der römischen Zeugnisse. In: FRIELINGHAUS, H. – SCHMIDTS, T. – TSAMAKDA, V. (hrsg.): *Schiffe und ihr Kontext. Darstellungen, Modelle, Bestandteile – von der Bronzezeit bis zum Ende des Byzantinischen Reiches. Schiffe und ihr Kontext. Darstellungen, Modelle, Bestandteile – von der Bronzezeit bis zum Ende des Byzantinischen Reiches. Internationales Kolloquium 24.-25. Mai 2013 in Mainz.* Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2017, 63–78. (Byzanz zwischen Orient und Okzident 5)
- FERNÁNDEZ NIETO 2012 FERNÁNDEZ NIETO, F. J.: Suicidio del espartano Timócrates, leyes de Adrastia y muerte de Tebina: un incidente moralizante en la obra de Tucídides (II 92, 3). *Veleia* 29 (2012) 373–393.
- FERRI 1949 FERRI, S.: Osservazioni intorno al guerriero di Capestrano. *BdA* 34/I (1949) 1–9.
- FISKE 2006 FISKE, S. T.: *Társas alapmotívumok.* Budapest, Osiris, 2006.
- FITZ 1959 FITZ J.: Mikor került a cohors I milliaria Hemesenorum Intercisába? *ArchÉrt* 86 (1959) 139–143.
- FITZ 1969 FITZ J.: *Epigraphica III.* *ARegia* X (1969) 181–183.
- FITZ 1972 FITZ J.: *Les Syriens à Intercisa.* Bruxelles, Latomus, 1972. (Collection Latomus 122)
- FITZ–MÓCSY 1990 FITZ J. – MÓCSY A.: Igazgatás. In: MÓCSY A. – FITZ J.: *Pannonia régészeti kézikönyve.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 53–70.
- FITZ 1993 FITZ J.: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. I–IV.* Budapest, Encyclopedia Budapest, 1993.
- FLORESCU 1965 FLORESCU, F. B.: *Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani.* Bukarest – Bonn, Verlag der Akademie der Rumänischen Volksrepublik – Dr. Rudolf Habelt Verlag, 1965.
- FODOR –VARGA 2016 FODOR P. – VARGA Sz.: Zrínyi Miklós és Szulejmán halála. *Történelmi Szemle* LVIII (2016) 182–201.
- FORISEK 2014 FORISEK P.: A saeculumok. In: *Censorinus: A születésnap. Máriabesnyő – Gödöllő 2014, Attraktor,* 157–178.
- FÖRSTER 1894 FÖRSTER, R.: Inschriften aus Bithynien. *AM* XIX (1894) 368–373.
- FPA 1 FEHÉR B. – KOVÁCS P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae I. Scriptores geographici antiquiores. Aetas occupationis Romanae (usque ad a. D. 54).* = *Az ókori Pannonia történetének forrásai. Korai földrajzi szerzők. A római hódítás kora (Kr. u. 54-ig).* Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2004.

- FPA 2 FEHÉR B. – KOVÁCS P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae II. Historia Pannoniae ab a. D. LIV usque ad initia belli Marcomannici (CLXVI) = Pannonia története Kr. u. 54-től a markomann háború kitöréséig (166)*. Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2003.
- FPA 3 KOVÁCS P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae ab A. D. CLXVI usque ad A. D. CXCII. = Az antik Pannonia forrásai Kr. u. 166-től Kr. u. 192-ig*. Budapest, Pan Kiadó, 2006.
- FPA 4 KOVÁCS P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum. = Az antik Pannonia forrásai a Severus korban*. Budapest, Pan Kiadó, 2007.
- FPA 5 KOVÁCS P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae ab anno D. CCXXXV usque ad annum CCLXXXIV. = Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között*. Budapest, Pan Kiadó, 2008.
- FPA 6 KOVÁCS P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Tetrarcharum I (A. D. 285-305). = Az ókori Pannonia forrásai az első tetrarchia korában (Kr. u. 285-305)*. Budapest, Pytheas, 2013².
- FRAZER 1898 FRAZER, J. G.: *Pausanias' Description of Greece. Translated with a Commentary by J. G. Frazer. In Six Volumes. Vol. III. Commentary on Books II–V*. London, Macmillan, 1898.
- FRENZ 1985 FRENZ, G.: *Drusus maior und sein Monument zu Mainz*. JRGZM 32 (1985) 394–421.
- FRISCHER 1982 FRISCHER, B.: *Burying Latin Cenotaphium*. AJPh 103/4 (1982) 444–445.
- FURTWÄNGLER 1903 FURTWÄNGLER, A.: *Das Tropaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst*. München, Verlag der k. Akademie, 1903. (Abhandlungen der k. bayer. Akademie der Wiss. I. Cl. XII. Bd. III. Abth.)
- FUSEK 2006 FUSEK, G.: *Výklenkové hroby na včasnostredovekom pohrebisku v Cíferi, časti Pác. – Die Nischengräber auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Cífer, Gemeindeteil Pác*. ŠtZ 39 (2006) 27–54.
- FÜLEKY 2005 FÜLEKY GY.: *Soils of the Bronze Age Tell in Százhalombatta*. In: POROSZLAI I. – VICZE M. (eds.): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 2-Field Season 2000-2003. Százhalombatta–Göteborg–Budapest, Matrica Museum – University Department of Archaeology – Archaeolingua Found & Publ. House, 2005, 89–110*.
- FÜLEP 1954 FÜLEP F.: *Epigráfia*. In: PÁRDUCZ Mihály (szerk.): *Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros) története a római korban I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954, 194–229. (Archaeologia Hungarica 33.)
- FÜLEP 1969 FÜLEP F.: *Későrómai temető Pécs – Geisler Eta u. 8. sz. alatt*. ArchÉrt 96 (1969) 3–42.

- FÜKÖH 2011 FÜKÖH D.: Előzetes jelentés az Ács Öbölküti-dűlő – a Csoma & Scott szélerőműpark – területén végzett régészeti feltárásról. *Agria* 47 (2011) 109–120.
- GAÁL 1977–1978 GAÁL A.: Későrómai sírok Mözs–Kakasdombon. *BÁMÉ VIII–IX* (1977–1978) 23–85.
- GANZERT 1984 GANZERT, J.: *Das Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra. Architektur und Bauornamentik.* Tübingen, Verlag Ernst Wasmuth, 1984. (Istanbuler Forschungen 35)
- GARLAND 1985 GARLAND, R.: *The Greek Way of Death.* Ithaca, Cornell University Press, 1985.
- GÁSPÁR 2016 GÁSPÁR D.: Pannoniai síremlékek. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén. Katalógus. Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 2016. (BIVIO. Az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből 4/1.)
- VAN GENNEP 1909 GENNEP, A. van: *Les rites de passage.* Paris, Émile Nourry, 1909.
- GESZTELYI–NÉMETH 1982 Ovidius: *Fasti.* A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: GESZTELYI T. és NÉMETH B. Budapest, Tankönyvkiadó, 1982. (Auctores Latini 19.)
- GEORGE 1972 GEORGE, A.: s. v. Temetés. In: LÉON-DUFOUR, X. (szerk.): *Biblikus teológiai szótár.* Budapest 1972, col. 1299–1300.
- GILLIAM 1970 GILLIAM, J. F.: *Three Passages in the Historia Augusta.* In: STRAUB, J. (hrsg.): *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1968/1969.* Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 1970, 99–110. (Antiquitas 4. Reihe, Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung 7)
- GIRARD–RADERMAKERS 1972 GIRARD, R. – RADERMAKERS, J.: s. v. Feltámadás. In: LÉON-DUFOUR, X. (szerk.): *Biblikus teológiai szótár.* Budapest 1972, col. 362–370.
- GLANSDORP 2005 GLANSDORP, E.: *Das Gräberfeld 'Margarethenstraße' in Dillingen-Pachten. Studien zu gallo-römischen Bestattungssitten.* Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 2005. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 80)
- GONZÁLEZ 1999 GONZÁLEZ, J.: Tacitus, Germanicus, Piso, and the Tabula Siarensis. *AJPh* 120 (1999) 123–142.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ 2017 GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.: *Monumenta Memoriae Germanici Caesaris: Tabula Siarensis et Lex Valeria Aurelia.* In: IGLESIAS GIL, J. M. – RUIZ-GUTIÉRREZ, A. (eds.): *Monumenta et memoria. Estudios de epigrafía romana.* Roma, Edizioni Quasar, 2017, 117–142.
- GRASSL 2009 GRASSL, H.: Das Grabepigramm für L. Cominius Firmus aus Carnuntum. *RÖ* 32 (2009) 103–106.
- GRÜLL 2010 GRÜLL, T.: *Áruló vagy megmentő. Flavius Josephus élete és művei.* Pozsony, Pesti Kalligram Kft., 2010.
- GRÜNEWALD 2004 GRÜNEWALD, Th.: *Bandits in the Roman Empire. Myth and Reality.* London–New York, Routledge, 2004.

- GV PEEK, W. (ed.): Griechische Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme. Berlin, Akademie-Verlag, 1955.
- HACHLILI 2005 HACHLILI, R.: Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period. Leiden – Boston, Brill, 2005. (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 94)
- HAENSCH 2010 HAENSCH, R.: Tod in der Provinz: Grabmonumente für die beim Dienst außerhalb Italiens verstorbenen hohen Vertreter Roms. In: RÜPKE, J. – SCHEID, J. (hrsg.): Bestattungsrituale und Totenkult in der römischen Kaiserzeit. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010. (Potsdamer altertumswissenschaftliche Beiträge 27)
- HAFFNER 1989 HAFFNER, A.: Das Gräberfeld von Wederath-Belginum vom 4. Jahrhundert vor bis zum 4. Jahrhundert nach Christi Geburt. In: HAFFNER, A. (hrsg.): Gräber – Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum. Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1989, 37–128. (Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier 2)
- HANDY 2011–2012 HANDY, M.: Verschollene Soldaten der legio II Italica. RÖ 34/35 (2011–2012) 41–50.
- HAUG–SIXT 1900 HAUG, G. – SIXT, G.: Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs. Stuttgart, Verlag von W. Kohlhammer, 1900.
- HARSÁNYI–NEMESKÉRI 1968 HARSÁNYI L. – NEMESKÉRI J.: A hamvasztott csontvázleletek vizsgálatának kérdései. AnthK 12 (1968) 99–116.
- HAVAS 2003 HAVAS L.: Előszó a *Historia Augusta*-hoz. In: BURAI E. – HAVAS L. – SZÜCS G. – TAKÁCS L. (kiad.): *Historia Augusta*. Császárok története. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2003, 9–54.
- HEGYI 2009 HEGYI W. GY.: Ősök, maszkok, utódok: A pompa funebris Rómában. Ókor 8 (2009) 3–4. sz. 70–77.
- HEISING et al. 2018 HEISING, A. – LAUBER, J. – SCHREMPP, J.: „Römische“ Germanen am Oberrhein. Aktuelles aus der Landesarchäologie Baden-Württemberg. Archäologie in Deutschland 2018/3, 42–43.
- HELLEBRANDT 1994 B. HELLEBRANDT M.: Kelta leletek Kistokaj-Kültelkek területéről. HOMÉ 32 (1994) 55–94.
- ORELLI ORELLI, J. C. (ed.): *Inscriptionum Latinarum amplissima selectarum collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata*. Vol. II. Turici, Typis Orellii, Fuesslini et Sociorum, 1828.
- HERNÁNDEZ PÉREZ 2001 HERNÁNDEZ PÉREZ, R.: Poesía latina sepulcral de la Hispania Romana: estudio de los tópicos y sus formulaciones. València, Universitat de València, 2001. (Anejo de la Revista Cuadernos de filología 43)

- HERZ 1984 HERZ, P.: Das Kenotaph von Limyra. Kultische und juristische Voraussetzungen. In: GANZERT, J.: Das Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra. Architektur und Bauornamentik. Tübingen, Verlag Ernst Wasmuth, 1984, 178–192. (Istanbuler Forschungen 35)
- HESBERG 1992 HESBERG, H. v.: Römische Grabbauten. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.
- HIRSCHFELD 1874 HIRSCHFELD, O.: Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptianum Latinarum vol. III. aus Dacien und Moesien. SBWien 77 (1874) 363–429.
- HOFF 2016 HOFF, M.: The Şekerhane Köşkü at Selinus (Cilicia): the Temple of the Deified Trajan. JAEI 10 (2016) 56–68.
- HOFMANN 1905 HOFMANN, H.: Römische Militärgrabsteine der Donauländer. Wien, Alfred Hölder, 1905. (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien 5)
- HOLLAND 1956 HOLLAND, L. A.: The Purpose of the Warrior Image from Capestrano. AJA 15 (1956) 243–247.
- HOPE 2003 HOPE, V. M.: Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier. WorldA 35 (2003) 79–97.
- HOPE 2009 HOPE, V. M.: Roman Death: the Dying and the Dead in Ancient Rome. London – New York, Continuum, 2009.
- HORST 1991 HORST, P. W. van der: Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory Survey of a Millenium of Jewish Funerary Epigraphy (300 BCE - 700 CE). Kampen, Kok Pharos Publishing House, 1991. (Contributions to biblical exegesis and theology 2)
- HORVÁTH 1979 HORVÁTH L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalaegerszeg, Balatoni Múzeum, 1979. (Zalai Gyűjtemény 14.)
- HORVÁTH 2012 HORVÁTH C.: 10. századi sírok Kőszeg – Kőszegfalvi-rétek területén. Savaria 35 (2012) 187–205.
- HÖCKMANN 1985 HÖCKMANN, O.: Antike Seefahrt. München, Verlag C.H. Beck, 1985. (Beck's archäologische Bibliothek)
- HUG 1922 HUG, A.: s. v. *κενοτάφιον*. In: KROLL, W. (hrsg.): PWRE. Band XI/1. Stuttgart, J. B. Metzler, 1922, col. 171–172.
- HUNYADY 1944 HUNYADY I.: Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet. Budapest, A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1944. (DissPann Ser. II. Nr. 18.)
- HURWIT 2011 HURWIT, J. M.: The Shipwreck of Odysseus: Strong and Weak Imagery in Late Geometric Art. AJA 115 (2011) 1–18.
- HUXLEY 1952 HUXLEY, H. H.: Storm and Shipwreck in Roman Literature. GaR 21 (1952) 117–124.
- I.Ancyra MITCHELL, S. – FRENCH, D. (eds.): The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Vol. I. From Augustus to

- the End of the Third Century AD. München, Verlag C.H. Beck, 2012. (Vestigia 62)
- I.Cos SEGRE, M. (ed.): *Iscrizioni di Cos*. Roma, «L'Erma» di Bretschneider, 1993. (Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 6)
- IDR III/3 RUSSU, I. I. – FLOCA, O. – WOLLMANN, V. (eds.): *Inscripțiile Daciei Romane. Volumul III: Dacia Superior. 3: Zona Centrală. (I.D.R., 3/3)*. (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului). Bucharest, Editura Academia Republicii Socialiste România, 1984. (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor. Seria Primă)
- IDRE II PETOLESCU, C. C. (ed.) *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier – IIIe siècles). Tome IIe: Zones du CIL III et du CIL VIII (IDRE, II) = Inscriptiones Daciae romanae. Inscriptiones extra fines Daciae repertae Graecae et Latinae (saec. I.II.III). Volumen I: Italia et pars occidentis (IDRE, I)*. Bucarest, Editura Enciclopedică, 2000.
- I.Epidamnos CABANES, P. – FAÏK D. (eds.) *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 1. Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion et d'Apollonia. Vol. 1. Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion*. Athènes, de Boccard, 1995. (Études épigraphiques 2)
- IG *Inscriptiones Graecae*. Berlin, Walter de Gruyter, 1903ff.
- IGLS 13.2 SARTRE, M. (ed.): *Inscriptions grecques et latines de la Syrie. T. 13, Fasc. 2. Bostra: des origines à l'Islam* Paris, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1985. (Bibliothèque d'archéologique et historique 117)
- IGR CAGNAT, R. et al. (eds.): *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*. Paris, Ernest Leroux, 1906–1927.
- IGUR MORETTI, L. (ed.): *Inscriptiones graecae urbis Romae. Vol. I–IV*. Roma, Istituto italiano per la storia antica, 1968–1990.
- ILAlg GSELL, S. et al. (eds.): *Inscriptions Latines de l'Algérie*, Paris, Edouard Champion – de Boccard, 1925.
- ILCV DIEHL, E. (ed.): *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. Berlin, Wiedmann, 1925–1967
- ILJug I ŠAŠEL, A. – ŠAŠEL, J. (eds.): *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt [n. 1–451]. Accedunt corrigenda ad volumen I operis V. Hoffiller et B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Zagreb 1938, indices, tabulae geographicae duae*. Ljubljana, Narodni Muzej, 1963. (Situla 5)
- ILJug II ŠAŠEL, A. – ŠAŠEL, J. (eds.): *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt [n. 452–1222]. Accedunt nonnullae ad annos MCMXL–MCMLX pertinentes (praecipue in ephemeride*

- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* editae). Ljubljana, Narodni Muzej, 1978. (Situla 19)
- ILJug III ŠAŠEL, A. – ŠAŠEL, J. (eds.): *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* [n. 1223–3128]. Ljubljana, Narodni Muzej, 1986. (Situla 25)
- Illpron HAINZMANN, M. – SCHUBERT, P. (comp.): *Inscriptionum lapidariarum latinarum provinciae Noriciusque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices. Fasciculus primus. Catalogus*. Berlin, Walter de Gruyter, 1986. (Corpus inscriptionum Latinarum. Auctarium)
- ILS DESSAU, H.: *Inscriptiones Latinae selectae*. Berlin, Weidmann, 1892–1916.
- ILTun MERLIN, A. (ed.): *Inscriptions latines de la Tunisie*. Paris, Presses universitaires de France, 1944.
- ILSl 1 LOVENJAK, M.: *Inscriptiones Latinae Sloveniae 1*. Ljubljana, Narodni Muzej Slovenije, 1998.
- IMS II MIRKOVIĆ, M.: *Inscriptions de la Mésie supérieure. Vol. 2. Viminacium et Margum*. Beograd, Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd, 1986.
- IMS III/2 PETROVIĆ, P. – PAPAZOGLU, F.: *Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. 3/2. Timacum minus et la vallée du Timok*. Beograd, Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd, 1995.
- INTERCISA I 1954 ERDÉLYI G. – FÜLEP F.: *Köemlék-katalógus. PÁRDU CZ M. (szerk.): Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros) története a római korban I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. (Archaeologia Hungarica 33)
- IK 33 SCHWERTHEIM, E.: *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 1987. (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 33)
- IScM II STOIAN, I. (ed.): *Inscripțiile din Scythia Minor. Grecești și Latine – Inscriptiones Scythiae Minoris. Graecae et Latinae Vol. II. Tomis și teritoriul sau*. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1987.
- IScM III AVRAM, A. (ed.): *Inscriptions grecques et latines de Scythie mineure. Vol. 3. Callatis et son territoire*. Bucarest – Paris, Editura Enciclopedică – Diffusion de Boccard, 1999. (Inscriptions antiques de Dacie et de Scythie mineure ser. II.)
- IScM IV POPESCU, E. (ed.): *Inscriptions de Scythie Mineure. Vol. IV. Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*. Paris – Bucarest, Editura Academiei Române, 2015.
- IScM V DORUȚIU-BOILA, E. (ed.): *Inscripțiile din Scythia Minor. Grecești și Latine – Inscriptiones Scythiae Minoris. Graecae*

- et Latinae Vol. V. Capidava – Troesmis – Noviodunum. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1980.
- I.Stratonikeia ŞAHIN, M. Ç. (hrsg.): Die Inschriften von Stratonikeia. Vol. 1. Panamara. Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag, 1981.
- JACOBI 1996 JACOBI, H.: Mogontiacum. Das römische Mainz. Band I. Mainz, Regio Verlag Mainz, 1996. (Geschichte der Stadt Mainz und der Regio Mogontiacensis)
- JAKOSICS 1783 JAKOSICS, J.: [incipit:] Slawonien. Aus Ofen erhalten wir... Wiener Zeitung 1783. január 11. 4–5.
- JOŃCA 2016 JOŃCA, M.: Pliny the Younger and the Problem of *translatio cadaveris*. „Krytyka Prawa” 8 (2016) 17–26.
- KABA 1974 KABA M.: Budapest III., Benedek Elek u. 18915.. 18921. és a 18922. hrsz. telkek. RégFüz 27 (1974) 36–37.
- KABA 1975 KABA M.: Benedek Elek utcai rómaikori temető. RégFüz 28 (1975) 47–48.
- KABA 1976 KABA M.: Előzetes jelentés (Benedek E. u.). BudRég 24 (1976) 421.
- KAISER 2006 KAISER, M. S.: Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum. 6. Teil. Die Aschengruben und Aschenflächen ausgegraben 1954–1985. Trier, Verlag des Rheinischen Landesmuseums Trier – Verlag Philipp von Zabern, 2006. (Trierer Grabungen und Forschungen 6,6)
- KÁRPÁTY 2002 KÁRPÁTY Á.: A gyász szociológiája. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2002. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetek 91.)
- KASER 1978 KASER, M.: Zum römischem Grabrecht. ZRG 95 (1978) 15–92.
- KAUS 1978 KAUS, K.: Kenotaph oder Gipfelgrab? Zur Problematik der fundleeren norisch-pannonischen Hügelgräber. FUF 10 (1978) 91–94.
- KELEMEN 2006 H. KELEMEN M.: Késő kelta és kora római kori hamvasztásos sírok Esztergomból. ZM 15 (2006) 227–247.
- KEMENCZEI 1963 KEMENCZEI T.: Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez. ArchÉrt 90 (1963) 169–188.
- KIRÁLY 2016 KIRÁLY Á.: A terminológia halálától a halál terminológiájáig. Megjegyzések a temetkezés fogalmához és a temetkezési ciklus állomásainak nevezéktanához. Tisicum XXV (2016) 297–302.
- KIRCHHOF 2007 KIRCHHOF A.: Új feltárási eredmények a katonaváros északnyugati régiójából I. AqFüz 13 (2007) 40–56.
- KISFALUDI 2004 KISFALUDI J.: Szkíta kori temető a Nyáregyháza M5-4 autópálya nyomvonalában. StudCom 28 (2004) 167–198.

- KISS 2007 KISS P.: Temető a Savaria–Arrabona út mentén (Sárvár, Sár) – előzetes beszámoló. In: BÍRÓ SZ. (szerk.): FİRKÁK I. Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete. Xántus János Múzeum, Győr. 2006. március 8–10. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 267–282. (Tanulmányok 2.)
- KOCZTUR 1991 KOCZTUR É.: Kora császárkori temető Solymáron. StudCom 21 (1991) 171–334.
- KOCZTUR 1998 KOCZTUR É.: Rítusra vonatkozó megfigyelések a solymári koracsászárkori temetőben. BudRég 32 (1998) 83–86.
- KOENEN 1888 KOENEN, C.: Die vorrömischen, römischen und fränkischen Gräber in Andernach. BJ 86 (1888) 148–230.
- KOKABI–WAHL 1988 KOKABI, M. – WAHL, J.: Das römische Gräberfeld von Stettfeld I. Osteologische Untersuchung der Knochenreste aus dem Gräberfeld. Stuttgart, Kommissionsverlag – Konrad Theiss Verlag, 1988. (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 29)
- KOSELLECK 1979 KOSELLECK, R.: Kriegerdenkmäler als Identitätsstiftungen der Überlebenden. In: MARQUARD, O. – STIERLE, K. (hrsg.): Identität. München, Wilhelm Fink Verlag, 1979, 255–276. (Poetik und Hermeneutik VIII.)
- KOVÁCS 1999 KOVÁCS P.: Civitas Eraviscorum. Antaeus 24 (1997–1998) [1999] 278–295.
- KOVÁCS 2009 KOVÁCS P.: Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars. Leiden – Boston, Brill, 2009. (Mnemosyne. Supplementum 308)
- KOVÁCS 2017 KOVÁCS P.: Neue römische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom III. ZPE 201 (2017) 261–269.
- KOVÁCS 2018 KOVÁCS P.: *Interfectus a latronibus intrusis*. Beiträge zum Tod eines Freigelassenen aus Scarbantia. In: NEMETH, E. (ed.): Violence in prehistory and antiquity. Die Gewalt in der Vorgeschichte und im Altertum. Kaiserslautern–Mehlingen, Parthenon Verlag, 2018, 301–317. (Antiquitas 6)
- KÖTTING 1965 KÖTTING, B.: Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude. Köln – Opladen, Westdeutscher Verlag, 1965. (Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Geistwissenschaften 123)
- KÖVES-ZULAUF 1995 KÖVES-ZULAUF, Th.: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest, Telosz Kiadó, 1995.
- KRASKOVSKÁ 1976 KRASKOVSKÁ, L.: The Roman Cemetery at Gerulata Rusovce, Czechoslovakia. Oxford, British Archaeological Reports, 1976. (BAR. Supplementary Series 10)
- KREMER 2001 KREMER, G.: Antike Grabbauten in Noricum. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion

- und Typologie. Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, 2001. (Sonderschriften 36)
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR V.: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Aszód, Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány, 1998.
- KURTZ–BOARDMAN 1971 KURTZ, D. C. – BOARDMAN, J.: Greek Burial Customs. London, Thames & Hudson, 1971. (Aspects of Greek and Roman Life)
- KUZSINSZKY 1900 KUZSINSZKY B.: Ujabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. BudRég VII (1900) 3–66.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY B.: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Führer mit einer topographischen und geschichtlichen Einleitung. Budapest, Selbstverlag der Hauptstadt, 1934.
- LADEK et al. 1901 LADEK, F. – PREMIERSTEIN, A. v. – VULIĆ, N.: Antike Denkmäler in Serbien. JÖAI IV (1901) 73–162.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1997 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Hügelgräberfeld aus der Römischen Zeit in Zemplín/Ostslowakei. Balácai Közlemények 5 (1997) 123–133.
- LASSÁNYI 2007 LASSÁNYI G.: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról. AqFüz 13 (2007) 102–116.
- LASSÁNYI 2011 LASSÁNYI G.: Kora bronzkori és római kori temető részlet feltárása a volt Óbudai Gázgyár déli részén. AqFüz 17 (2011) 36–51.
- LATTE 1960 LATTE, K.: Römische Religionsgeschichte. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1960.
- LATTIMORE 1942 LATTIMORE, R.: Themes in Greek and Latin Epitaphs. Urbana, The University of Illinois Press, 1942. (Illinois Studies in Language and Literature 28, 1/2)
- LAUBRY 2007 LAUBRY, N.: Le transfert des corps dans l'Empire romain: problèmes d'épigraphie, de religion et de droit romain. In: MEFRA 119/1 (2007) 149–188.
- LÁNG 1923 LÁNG N.: Herakles és Omphale. Elefántcsontrelief az Aquincumi Múzeumban. BudRég X (1923) 3–34.
- LÁNYI 1972 LÁNYI V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24 (1972) 53–213.
- LÁNYI 1990 LÁNYI V.: Temetkezés és halottkultusz. 1. Temetkezés. In: MÓCSY A. – FITZ J.: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- LÁSZLÓ 1955 LÁSZLÓ GY.: Étudés archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. (Archaeologia Hungarica 34.)
- LINDENLAUF 2003 LINDENLAUF, A.: The Sea as a Place of No Return in Ancient Greece. WorldA 35 (2003) 416–433.
- LOVAS 1931 LOVAS E.: Győrvárosi és megyei római régészeti eredmények a világháború után. Győri Szemle 2 (1931) 45–54.

- LŐRINCZ 2001 LŐRINCZ B.: Die Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften. Wien, Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, 2001. (Wiener Archäologische Studien 3)
- LŐRINCZY–STRAUB 2006 LŐRINCZY G. – STRAUB P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. *Arrabona* 44/1 (2006) 277–314.
- LUCIANI 2013 LUCIANI, I.: La collezione Pagani di Belluno. Vicende storiche e consistenza della raccolta epigrafica. *Epigraphica* LXXV (2013) 283–307.
- MACKENSEN 1978 MACKENSEN, M.: Das römische Gräberfeld auf der Keckwiese in Kempten. I. Gräber und Grabanlagen des 1. und 4. Jahrhunderts. Kallmünz, Michael Lasselben, 1978. (Camodunumforschungen IV, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte. Reihe A – Fundinventare und Ausgrabungsbefunde 34)
- MAHLER 1907 MAHLER E.: Pannoniai feliratos emlékek. (Első közlemény). *ArchÉrt* 27 (1907) 140–151.
- MAMA V COX, CH. – MACHELL, W. – CAMERON, A.: *Monuments from Dorylaeum et Nacolea*. Manchester, University Press, 1937. (Monumenta Asiae Minoris Antiqua [MAMA] V.)
- MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987 MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M.: Rimska nekropola kod Beške u Sremu. Novi Sad, Vojvođanski Muzej, 1987. (Vojvođanski Muzej Posebna izdanja VIII)
- MARÓTI 2003 MARÓTI É.: Szentendre – Ulcisia castra – római kori köemlékei. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 2003. (PMMI kiadványai. Kiállítási katalógusok 4.)
- MARÓTI–MRÁV 2004 MARÓTI É. – MRÁV Zs.: Kiadatlan római kori köemlékek Pest megyéből. I. Feliratos köemlékek. *StudCom* 28 (2004) 247–260.
- MASLOW 1970 MASLOW, A. H.: *Motivation and Personality*. New York, Harper & Row, 1970².
- MAU 1901 MAU, A.: s. v. *deliciae*. *PWRE*. Band IV/2. Stuttgart, J. B. Metzler, 1901, col. 2435–2438.
- MAXFIELD 1981 MAXFIELD, V. A.: *The Military Decorations of the Roman Army*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1981.
- MAYER-OLIVÉ 2014 MAYER-OLIVÉ, M.: Peregre defunctus. Los cenotafios de Dertosa y su ager: un indicio para estudiar los desplazamientos de población en una ciudad portuaria. *SEB* 12 (2014) 155–170.
- MÁRTON 2002 MÁRTON A.: Roman Burial with a Weapon from the Bécsi Road Cemetery (Aquincum-Budapest). *CommArchHung* 2002, 117–152.

- MÁRTON-FÜLÖP-RADICS 2015 MÁRTON A. – FÜLÖP E. N. – RADICS A.: Burial Customs. Catalogue of Graves, Enclosure Ditches and their Finds. In: ILON G. – KVASSAY J. (eds.): The Early and Late Roman Rural Cemetery at Nemesbőd (Vas County, Hungary). Oxford, Archaeopress, 2015, 22–66. (Archaeopress Roman Archaeology 5)
- MEDNIKAROVA 2001 MEDNIKAROVA, I.: The Use of Θ in Latin Funerary Inscriptions. ZPE 136 (2001) 267–276.
- MERCZI 2016a MERCZI M.: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római temető fibulái. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): A budaörsi római *vicus* temetője. Régészeti tanulmányok. Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2016, 432–489.
- MERCZI 2016b MERCZI M.: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt, 1–4. századi római temető embertani vizsgálata. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): A budaörsi római *vicus* temetője. Régészeti tanulmányok. Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2016, 558–587.
- MERRY–RIDDELL 1886 MERRY, W. W. – RIDDELL, J.: Homer's Odyssey. Edited with English Notes, Appendices, etc. Vol. I. Books I–XII. Oxford, Clarendon Press, 1876.
- METZGER 1980 METZGER, B. M.: The Nazareth Inscription Again. In: METZGER, B. (ed.): New Testament Studies: Philological, Versional, and Patristic. Leiden, Brill, 1980, 75–92. (New Testament Tools and Studies 10)
- MEYER 1973 MEYER, E.: Einführung in die lateinische Epigraphik. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. (Die Altertumswissenschaft. Einführungen in Gegenstand, Methoden und Ergebnisse ihrer Teildisziplinen und Hilfswissenschaften)
- MEYERS 1970 MEYERS, E. M.: Secondary Burials in Palestine. The Biblical Archaeologist 33 (1970) 1–29.
- MIETKE 2004 MIETKE, G.: s. v. *Kenotaph*. In: SCHÖLLGEN, G. – BRAKMANN, H. – DIHLE, A. – ENGEMANN, J. – HOHEISEL, K. – SPEYER, W. – THRAEDE, K. (hrsg.): RAC. Band XX. Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 2004, col. 709–734.
- MIGOTTI 2012 MIGOTTI, B.: Can Soldiers on 3rd-Century Stelae in Panonnia be Recognized only by the Sagum? In: RADMAN-LIVAJA, I. – RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. – M. SANADER, M. – D. TONČINIĆ (eds.): XVII ROMEC Zagreb 2010: XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb 2010, 24th–27th May, 2010. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference: Weapons and Military Equipment in Funerary Context. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju – Arheološki muzej u Zagrebu, 2012, 259–271. (Dissertationes et Monographie 7)
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006 MIHAILESCU-BÎRLIBA, L.: Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag,

2006. (Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 12)
- MILLER 1818 MILLER J. F.: Sexagena inscriptionum quae ex monumentis Romanis in horto Musei Nationalis Hungarici publice expositis, transumptae sunt. Acta litteraria Musei Nationalis Hungarici I (1818) 205–278.
- MIRKOVIĆ 2012 MIRKOVIĆ, M.: Municipium S(): A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro. Oxford, Archaeopress, 2012. (BAR. International Series 2357)
- MÓCSY 1954 MÓCSY A.: Korarómai sírok Szombathelyről. ArchÉrt 81 (1954) 167–191.
- MÓCSY 1958 MÓCSY A.: Ein pannonischer Reitersoldat in den Dakerkriegen Trajans. ActaArchHung 9 (1958) 407–412.
- MÓCSY 1959 MÓCSY A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- MÓCSY 1970 MÓCSY A.: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- MRÁV–OTTOMÁNYI 2004 MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: DE{I}FU(N)C(TUS) EXP(EDITIONE) GERM(ANICA) LAURI(ACO) MORT(E) SUA. Egy Caracalla alamann expedíciója során elhunyt katona szarkofágja Budaörsről. SpecNova XVIII (2004) 49–98. (= MRÁV–OTTOMÁNYI 2005, 177–212.)
- MRÁV–OTTOMÁNYI 2005 MRÁV ZS. – OTTOMÁNYI K.: DE{I}FU(N)C(TUS) EXP(EDITIONE) GERM(ANICA) LAURI(ACO) MORT(E) SUA. Sarkophag eines während der alamannischen Expedition Caracallas verstorbenen Soldaten aus Budaörs. ActaArchHung 56 (2005) 177–212.
- MRÁV 2006 MRÁV Zs.: Paradeschild, Ringknaufschwert und Lanzen aus einem römerzeitlichen Wagengrab in Budaörs. Die Waffengräber der lokalen Elite in Pannonien. ArchÉrt 131 (2006) 33–73.
- MRÁV 2007 MRÁV Zs.: ADVERSUS PARTHOS. Neue Angaben zur Teilnahme der pannonischen Legionen und Hilfstruppen an den Partherfeldzügen von Septimius Severus und Caracalla. – ADVERSUS PARTHOS. Új adatok a pannóniai légiók és segédcsoportok Septimius Severus és Caracalla parthus hadjárataiban való részvételéhez. FolArch LIII (2007) 119–154.
- MRÁV 2011 MRÁV Zs.: Auf Reisewagen applizierte „Benefiziarierabzeichen“ aus zwei nordostpannonischen Wagengräbern. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms. ArchÉrt 136 (2011) 21–61.
- MROZEK 1968 MROZEK, S.: Aspects sociaux et administratifs des mines d’or en Dacie. Apulum VII/1 (1968) 307–326.

- MROZEK 1977 MROZEK, S.: Die Goldbergwerke im römischen Dazien. TEMPORINI, H. – HAASE, W. (hrsg.): ANRW II, 6 (1977) 95–109.
- M-S MERKELBACH, R. – STAUBER, J. (hrsg.): Steinepigramme aus dem griechischen Osten. Stuttgart, B. G. Teubner, 1998–2004
- MUREȘAN–MUREȘAN 2018 MUREȘAN, L.–M. – MUREȘAN, I.: *Translatio cadaveris* – aspecte legate de cadrul juridic referitor la transportul defuncțiilor în provinciile danubiene. In: FORȚIU, S.: Arhevest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în arheologie. Vol 2. Timișoara, 24 noiembrie 2018. Szeged, JATEPress Kiadó, 2018, 723–736.
- MÜLLER 1987 MÜLLER R.: Megjegyzések Fenékpuszta történetéhez. ZM 1 (1987) 105–122.
- MÜLLER 2010 MÜLLER R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden, Verlag Marie Leidorf GmbH., 2010. (Castellum Pannonicum Pelsonense 1)
- NAGY 1935 NAGY L.: Aquincumi múmia-temetkezések – – Mumienbegräbnisse in Aquincum. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. (DissPan Ser. I. Nr. 4.)
- NAGY 1937 NAGY L.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. BudRég XII (1937) 261–275.
- NAGY 1942 NAGY L.: VII. Temetők és temetkezés. In: SZENDY K. (szerk.): Budapest Története I. Budapest az ókorban. Második rész. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942, 464–485.
- NAGY 1971 NAGY T.: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22 (1971) 103–160.
- NAGY 1987–1988 NAGY T.: Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei. ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 236–242.
- NAGY 2003a NAGY L.: Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori latin nyelvű történetírásban és politikai költészetben. Doktori értekezés tézisei. Ókortudományi értesítő XI (2003) 14–26.
- NAGY 2003b NAGY L.: Totengeister in der Frühkaiserzeitlichen Geschichtsschreibung. ActaAntHung 43 (2003) 87–105.
- NAGY 2007 NAGY M.: Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2007.
- NAGY 2012 NAGY L.: Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2012. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 1)
- NÉMETH et. al. 2006 NÉMETH Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy.: Görög művelődéstörténet. Budapest, Osiris, 2006.
- NEMETI 2016 NEMETI, S.: Travel Inscriptions from Roman Dacia. In: ARDEVAN, R. – BEU-DACHIN, E.: Mensa rotunda epigraphica

- Napocensis. Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2016, 81–90.
- NIERHAUS 1966 NIERHAUS, R.: Das swebische Gräberfeld von Diersheim. Studien zur Geschichte der Germanen am Oberrhein vom gallischen Krieg bis zur Alamannischen Landnahme. Berlin, Verlag Walter de Gruyter & Co. 1966. (Römisch-germanische Forschungen 28)
- NIERHAUS 1969 NIERHAUS, R.: Römerzeitliche Bestattungssitten im nördlichen Gallien. Autochtones und Mittelmeerlandisches. Bemerkungen zu einem kürzlich erschienenen Buch. Helinium 9 (1969) 245–262.
- NILSSON 1920 NILSSON, M. P.: s. v. *Rosalia*. In: KROLL, W. – WITTE, K. (hrsg.): PWRE. Zweite Reihe [R–Z] Band I. Stuttgart, J. B. Metzler, 1920, col. 1111–1115.
- NOESKE 1977 NOESKE, H.-CHR.: Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit. BJ 77 (1977) 271–416.
- NOLL 1962 NOLL, R.: Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung. Wien, Verlag Notring der Wissenschaftlichen Verbände Österreichs, 1962.
- NOVOTNIK 2011 NOVOTNIK Á.: Ein besonderer Bestattungsbrauch: „leere“ Gräber in der Awarenzeit. ActaAntHung 51 (2011) 99–113.
- NOVOTNIK 2012 NOVOTNIK Á.: Kincs, ami nincs. Egy különleges temetkezési szokás: üres sírok az avar korban. In: LÁSZLÓ G. – TORONYI A. (szerk.): Helytállás. A XII. Eötvös Konferencia történeti ülésének válogatott tanulmányai. Budapest, Eötvös Collegium Történész Műhely, 2012, 47–91. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series I. Nr. 3.)
- NOVOTNIK 2015 NOVOTNIK Á.: Megjegyzések Senio Comatonis f(ilius) dunapentelei sírkövéhez. SEP VII (2015) 109–115.
- NOVOTNIK 2016 NOVOTNIK Á.: A jelképes temetkezések helye és szerepe a kulturális emlékezetben. In: BOJTOS A. – NOVOTNIK Á. (szerk.): Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásából. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2016, 75–84. (Doktoriskolai konferenciák 1.)
- NOVOTNIK 2017 NOVOTNIK Á.: Kenotáfiumok a sírfeliratok tükrében. SEP IX (2017) 96–105.
- ÓDOR–HORVÁTH–FÜGEDI 1997 ÓDOR, L. – HORVÁTH, I. – FÜGEDI, U.: Low-density Geochemical Mapping in Hungary. Journal of Geochemical Exploration 60 (1997) 55–66.
- OLIVER 2000 OLIVER, G.: Chapter Three. Athenian Funerary Monuments: Style, Grandeur, and Cost. In: OLIVER, G. J. (ed.): The Epigraphy of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome. Liverpool, Liverpool University Press, 2000, 59–80.

- OTTOMÁNYI 2012 OTTOMÁNYI K.: Késő római sírcsoportok a pátyi temetőben. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012, 1–16.
<http://archeologia.hu/content/archeologia/85/ottomanyi-k-patyi-temeto.pdf> (utolsó letöltés: 2019. január 28.)
- OTTOMÁNYI 2016 OTTOMÁNYI K.: A budaörsi római vicus temetője. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): A budaörsi római *vicus* temetője. Régészeti tanulmányok. Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2016, 9–372.
- OTTOMÁNYI 2019 OTTOMÁNYI K.: A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő). Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.
- PAULOVICS 1945 PAULOVICS, I.: Germán alakok pannoniai emlékeken. *BudRég* 14 (1945) 203–267.
- PALAO VICENTE 2014 PALAO VICENTE, J. J.: Las alusiones a la guerra en la epigrafía altoimperial. In: CADIOU, F. – NAVARRO CABALLERO, M.: La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. a.C.). Bordeaux, Ausonius, 2014, 547–572. (Ausonius éditions – Mémoires 37)
- PARKER 1983 PARKER, R.: Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion. Oxford, Clarendon Press, 1983.
- PATURET 2007 PATURET, A.: Le transfert des morts dans l'antiquité romaine: aspects juridiques et religieux. *RIDA LIV* (2007) 349–378.
- PÁRDUCZ 1966 PÁRDUCZ M.: The Skythian Age Cemetery at Tápiószele. *ActaArchHung* 189 (1966) 35–91.
- PÁSZTOR 1990 PÁSZTOR A.: A nagyharsányi avarkori temető értékelése. *JPMÉ* 35 (1990) 77–98.
- PÁZSINT–VARGA 2018 PÁZSINT, A.–I. – VARGA, R.: The Reflection of Personal and Collective Tragedies in Ancient Sources. 1. Personal Tragedies in Roman Epigraphy. *JAHA* 5/4 (2018) 22–31.
- PEREA YÉBENES 2009 PEREA YÉBENES, S.: ...in bello desideratis. Estética y percepción de la muerte del soldado romano caído en combate. In: MARCO SIMÓN, F. – PINA POLO, F. – REMESAL RODRÍGUEZ, J. (eds.): *Formae mortis: el transito de la vida a la muerte en las socieda des antiguas*. Barcelona, Publicacions i Edicions – Universitat Barcelona, 2009, 39–88. (Collecció instrumenta 30)
- PERENDY 2007 PERENDY L.: Athénagorasz a feltámadásról. A keresztény antropológia kezdetei. *Teológia* XLI (2007) 165–174.
- PERETZ 2005 PERETZ, D.: Military Burial and Identification of the Roman Fallen Soldiers. *Klio* 87 (2005) 123–138.
- PETROPOULOU 2009 PETROPOULOU, A.: The Spartan Royal Funeral in Comparative Perspective. In: CAVANAGH, H.– CAVANAGH, W. – ROY, J. (eds.): *Honouring the Dead in the Peloponnese*. Proceedings of the Conference Held at Sparta 23-25 April 2009. Nottingham, The University of Nottingham – Centre

- for Spartan and Peloponnesian Studies, 2009, 583–612. (CSPS Online Publication 2)
(<https://www.nottingham.ac.uk/csps/documents/honoringthead/petropoulou.pdf> – utolsó letöltés: 2018. július 12.)
- PETROVITSCH 2006
PETROVITSCH, H.: Legio II Italica. (Forschungen in Lauriacum. Bd. 13.) Linz, Gesellschaft für Landeskunde in Oberösterreich, 2006. (Forschungen in Lauriacum 13)
- PHANG 2001
PHANG, S. E.: The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. - A.D. 235). Law and Family in the Imperial Army. Leiden – Boston – Köln, Brill, 2001. (Columbia Studies in the Classical Tradition 24)
- PFISTER 1909/1912
PFISTER, F.: Der Reliquienkult im Altertum. Gießen, Verlag von Alfred Töpelmann, 1909/1912. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 5)
- PFLAUM 2007
PFLAUM, V.: The supposed Late Roman Hoard of Tools and a Steelyard from Vodice near Kalce. *AVes* 58 (2007) 285–332.
- PICCOTTINI 1996
PICCOTTINI, G.: Die Römersteinsammlung des Landesmuseums für Kärnten. Klagenfurt, Verlag des Geschichtsverein für Kärnten, 1996.
- PICHLEROVÁ 1981
PICHLEROVÁ, M.: Gerulata Rusovce Rimske pohrebisko II. Martin – Bratislava, Vydavateľstvo Osveta – Slovenské Národné múzeum v Bratislave, 1981. (Fontes Archeologického Ústavu Slovenského Národného múzea v Bratislave 5.)
- PILIPOVIĆ 2012
PILIPOVIĆ, S.: The Image of Persephone on the Upper Moesian Limes. A Contribution to the Study of Ancient Cults. *Balkanica* XLIII (2012) 51–65.
- PISO 2000
PISO, I.: Les légions dans la province de Dacie. In: LE BOHEC, Y. – WOLFF, C. (eds.): Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17-19 septembre 1998. Lyon–Paris, Université Jean-Moulin – de Boccard, 2000, 205–225. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines. Nouvelle Série 20)
- PLESNIČAR-GEC 1972
PLESNIČAR-GEC, L.: Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona. Ljubljana, Narodni Muzej, 1972. (Katalogi in monografije 8)
- POCHMARSKI 1998
POCHMARSKI, E.: Frühe Stelen aus Poetovio. *ARegia* XXVII (1998) 39–53.
- POCHMARSKI 2003
POCHMARSKI, E.: Zur Typologie und Chronologie der römischen Grabstelen von Poetovio. In: NOELKE, P. – NEUMANN-STECKNER, F. – SCHNEIDER, B. (hrsg.): Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Köln 2.-6. Mai 2001. Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2003, 489–500.

- PÓCS 2019 PÓCS É.: Rites of Passage after Death. In: PÓCS É. (ed.): *Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2019, 130–160.
- PÓCZY 1964 SZ. PÓCZY K.: Újabb aquincumi múmiasír. *ArchÉrt* 91 (1964) 176–189.
- PÓCZY 1998 PÓCZY K.: A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. *BudRég* 32 (1998) 59–68.
- POLGÁR 2007 POLGÁR Z.: Szkíta kori temető Abony határában. Előzetes jelentés. *Tisicum* 16 (2007) 313–326.
- POPESCU 1976 POPESCU, E.: *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1976. (Inscripțiile antice din Dacia și Scythia minor)
- POROSZLAI 1990 POROSZLAI I.: Vatyai urnatemető Százhalombattán. *ArchÉrt* 117 (1990) 203–214.
- POTTER 2004 POTTER, D. S.: *The Roman Empire at Bay. AD 180–395*. London – New York, Routledge, 2004. (Routledge History of the Ancient World)
- PRESCENDI 1999 PRESCENDI, F.: s. v. *Lemuria*. In: CANCIK, H. – SCHNEIDER, H. (hrsg.): *DNP*. Band 7. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 1999. col. 44.
- PRITCHETT 1974 PRITCHETT, W. K.: *The Greek State at War. Part II*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1974.
- PRITCHETT 1979 PRITCHETT, W. K.: *The Greek State at War. Part III*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1979.
- PRITCHETT 1985 PRITCHETT, W. K.: *The Greek State at War. Part IV*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1985.
- PROHÁSZKA 2006 PROHÁSZKA P.: Gazdag padmalyos női temetkezés Brigetio/Komárom-Szőny Gerhát temetőjéből. *FolArch* LII (2006) 79–107.
- RACZKY et al. 1997–1998 RACZKY P. – ANDERS A. – NAGY E. – KURUCZ K. – HAJDÚ ZS. – MEIER-ARENDELT, W.: Polgár-Csőszhalom-dűlő újkőkor végi telep és sírok a Kr. e. V. évezredből. (Kivonat az „Utak a múltba” című katalógus Hajdú-Bihar megye területére vonatkozó szövegéből.) *DMÉ* 1997–1998, 156–166.
- RADKE 1956 RADKE, G.: s. v. *Praeses*. In: ZIEGLER, K. (hrsg.): *PWRE*. Supplementband VIII. Stuttgart, J. B. Metzler, 1956, col. 598–614.
- REDFORD–TOBIN 1999 REDFORD, S. – TOBIN, J.: The Şekerhane Köşkü at Selinus, Turkey: Trajan’s Cenotaph. *AJA* 103 (1999) 172.
- REUTER 2005 REUTER, M.: Gefallen für Rom. Beobachtungen an den Grabinschriften im Kampf getöteter römischer Soldaten. In: VISY Zs. (ed.): *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs, University of Pécs, 2005, 255–263.

- RIB The Roman Inscriptions of Britain
- RICCI 2001 RICCI, C.: Memoria e rappresentazione di sé nel cenotafio antico. In: ALFÖLDY, G. – PANCIERA, S. (hrsg.): *Inchriftliche Denkmäler als Medien des Selbstdarstellung in der römischen Welt*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001, 149–161. (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 36)
- RICCI 2006 RICCI, C.: *Qui non riposa. Cenotafi antichi e moderni fra memoria e rappresentazione*. Roma, Edizioni Quasar, 2006. (Libitina 4)
- RITTERLING 1925 RITTERLING, E.: s. v. *Legio*. In: KROLL, W. (hrsg.): *PWRE*. Neue Bearbeitung. Band XII/2. Stuttgart, J. B. Metzler, 1925, col. 1211–1829.
- RIU Die römischen Inschriften Ungarns 1–6. Budapest 1972–2001.
- ROSENBERGER 1992 ROSENBERGER, V.: *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992. (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 12)
- ROUECHÉ 1993 ROUECHÉ, Ch.: *Performers and Partisans at Aphrodisias*. London, Society for the Promotion of Roman Studies, 1993.
- RÓMER 1876 RÓMER F. F.: *Kiadatlan római feliratok*. ArchKözl X (1876) 24–57.
- RUIZ GUTIÉRREZ 2013 RUIZ GUTIÉRREZ, A.: *Peregre defuncti: observaciones sobre la repatriación de restos mortales y la dedicación de cenotafios en la hispania romana (siglos I-III)*. *Veleia* 30 (2013) 95–118.
- SÁGI 1944–1945 SÁGI K.: *Kocsiábrázolások Pannonia császárkori szepulkrális vonatkozású köemlékein*. ArchÉrt Ser. III. Vol. V–VI (1944–1945) 214–231.
- SÁGI 1954 SÁGI K.: *Temetők*. In: PÁRDUCZ M. (szerk.): *Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros) története a római korban I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954, 43–100. (Archaeologia Hungarica 33)
- SÁGI 1957 SÁGI K.: *Jelképes temetkezés a Sopron-bécsidombi késővaszkori temetőben*. *Soproni Szemle* XI (1957) 95–96.
- SÁGI 1960 SÁGI K.: *Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely*. *ActaArchHung* 12 (1960) 187–256.
- SÁGI 1963 SÁGI K.: *A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei*. *VMMK* 1 (1963) 39–80.
- SÁGI 1981 SÁGI K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. (Fontes archaeologici Hungariae)
- ŠAŠEL 1961 ŠAŠEL, J.: *Bellum Sordicense*. *Situla* 4 (1961) 3–30. (= ŠAŠEL 1992, 360–378.)

- ŠAŠEL 1992 ŠAŠEL, J.: *Bellum Serdicense*. In: ŠAŠEL, J.: *Opera selecta*. Ljubljana, Narodni Muzej, 1992. (Situla 30)
- ŠAŠEL KOS 1997 ŠAŠEL KOS, M. (ed.): *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia / Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije* (Situla 35). Ljubljana, Narodni Muzej Slovenije, 1997. (Situla 35)
- ŠAŠEL KOS 2016 ŠAŠEL KOS, M.: *Cenotaphs and Unusual War-time Deaths in the Southeastern Alps and Pannonia*. In: HORVAT, J. (ed.): *The Roman Army Between the Alps and the Adriatic*. Ljubljana, Založba ZRC, 2016, 213–224. (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 31 – Studia Alpium et Adriae 1)
- SCHMIDT 2015 SCHMIDT, M. G.: *Lateinische Epigraphik. Eine Einführung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2015³. (Einführungen Altertumwissenschaft)
- SCHNELLE 2003 SCHNELLE, U.: *Paulus. Leben und Denken*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2003. (De-Gruyter-Lehrbuch)
- SCHREMPP et al. 2015 SCHREMPP, J. – MACHURA, M. – LAUBER, J. – KORTÜM, K. – HEISING, A.: *Frühe Germanen am Oberrhein? Ein neues Gräberfeld mit Waffenbeigaben in Diersheim*. Rheinau-Diersheim, Ortenaukreis. *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg* 2015 (2016) 158–161.
- SCHOBER 1923 SCHOBER, A.: *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Wien, Hölzel und Co., 1923. (Sonderschriften des österreichischen archäologischen Institute sin Wien X)
- SCHÖNBERGER 1953 SCHÖNBERGER, H.: *Provinzialrömische Gräber mit Waffenbeigaben*. *SJ* 35 (1953) 53–56.
- SCHRUMPF 2006 SCHRUMPF, S.: *Bestattung und Bestattungswesen im Römischen Reich. Ablauf, soziale Dimension und ökonomische Bedeutung der Totenfürsorge im lateinischen Westen*. Göttingen, V&R unipress, 2006.
- SCULLARD 1981 SCULLARD, H. H.: *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*. London, Thames and Hudson, 1981. (Aspects of Greek and Roman Life)
- SEY 2016 SEY N.: *A budaörsi temető bronzmellékletei*. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest, *Archaeolingua Alapítvány*, 2016, 529–545.
- STEFAN 2009 STEFAN, A. S.: *Tropaeum Domitiani à Adamclissi (Mésie Inférieure)*. In: MARANGIO, C. – LAUDIZI, G. (eds.): *Παλαιά Φιλία*. Studi di topografia antica in onore di Giovanni Uggeri. Galatina, Mario Congedo Editore, 2009, 613–634.
- SYME 1983 SYME, R.: *The Composition of the Historia Augusta*. In: SYME, R.: *Historia Augusta Papers*. Oxford – New York, Clarendon Press – Oxford University Press, 1983, 12–29.
- SONOC 2007 SONOC, A. Gh.: *Gräberlose Toten, totenlose Gräber. Einige Betrachtungen zur Frage der Kenotaphen aus den*

- provinzialrömischen Gräberfelder aus Dakien. *ActaTS VI/1* (2007) 179–197.
- SOPRONI 1954 SOPRONI S.: A budakalászi kocsi. *FolArch VII* (1954) 29–36.
- SOPRONI 1963 SOPRONI S.: Castellum Carporum. *FolArch XV* (1963) 43–54.
- SPEIDEL 1995 SPEIDEL, M. P.: A Horse Guardsman in the War between Licinius and Constantine. *Chiron 25* (1995) 83–87.
- STEFANOVITS et al. 1999 STEFANOVITS P. – FÜLEKY Gy. – FILEP Gy: Talajtan. Budapest, Mezőgazda Kiadó, 1999.
- STEWART 2011 STEWART, D. J.: *The Sea Their Graves. An Archaeology of Death and Remembrance in Maritime Culture*. Gainesville, University Press of Florida, 2011. (New Perspectives on Maritime History and Nautical Archaeology)
- STRAUB 1979 STRAUB, J. (hrsg.): *Historia Augusta. Römische Herrschergestalten. Band I. Von Hadrianus bis Alexander Severus*. Eingeleitet und übersetzt von E. HOHL; bearbeitet und erläutert von E. MERTEN und A. RÖSGER; mit einem Vorwort von J. STRAUB. München – Zürich, Artemis Verlag, 1976. (Bibliothek der alten Welt – Römische Reihe)
- STRAUB 1985 STRAUB, J. (hrsg.): *Historia Augusta. Römische Herrschergestalten. Band II. Von Maximinus Thrax bis Carinus*. Übersetzt von E. HOHL; bearbeitet und erläutert von E. MERTEN, A. RÖSGER und N. ZIEGLER; mit einem Vorwort von J. STRAUB. München – Zürich, Artemis Verlag, 1985. (Bibliothek der alten Welt – Römische Reihe)
- STUDNICZKA 1904 STUDNICZKA, F.: *Tropaeum Traiani. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte der Kaiserzeit*. Leipzig, B. G. Teubner, 1904. (Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 22,4)
- V. SZABÓ 1999 V. SZABÓ G.: A bronzkor Csongrád megyében (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán). *Múzeumi Füzetek Csongrád 2* (1999) 51–117.
- SZABÓ 2015 SZABÓ M.: Arcképek, áldozatok, koszorúk. Az Aquincum – gázgyári temető sírköveinek néhány motívuma. In: KOVÁCS D. – SZABÓ M. (szerk.): *Tempus adest. Tanulmányok az Eötvös Collegium 30 éve alapított Történész Műhelye tiszteletére*. Budapest, Mika Sándor Egyesület, 2015, 145–182. (*Acta Historica Societatis de Alexandro Mika Nominatae Ser. I. Nr. 4.*)
- SZABÓ 2018 SZABÓ A.: Feltárások Lussonium római kori temetőjében: (2009 – 2017. évi kutatások). *Paksi Múzeumi Füzetek 8* (2018) 119–157.
- SZÁNTÓ 1953 SZÁNTÓ I.: A cserszegtomaji (Veszprém m.) koravaskori és koracsászárkori urnatemető. *ArchÉrt 80* (1953) 53–62.

- SZENTÁGOTHAIRÉTHELYI 1989 SZENTÁGOTHAJ. – RÉTHELYI M.: Funkcionális anatómia. Az ember anatómiája, fejlődéstana, szövettana és tájanatómiája. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1985.
- SZILÁGYI 1956 SZILÁGYI J.: »Barbár« betörések és belső harcok Aquincum terében. Tanulmányok Budapest múltjából 11 (1956) 9–27.
- SZŐKE 2004 SZŐKE B. M.: Archäologische Angaben zu den ethnischen Verhältnissen Pannoniens am Anfang der Karolingerzeit. In: FUSEK, G. (ed.): Zbornik na počest' Dariny Bialekovej. Nitra, Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied, 2004, 371–382. (Archaeologica Slovaca 7)
- SZŐNYI 2002 SZŐNYI E.: Altchristliche Funde im Xántus János Museum, Győr. ZM 11 (2002) 43–50.
- TACOMA-TYBOUT 2016 TACOMA, L. E. – TYBOUT, R. A.: Moving Epigrams: Migration and Mobility in the Greek East. In: LIGT, L. DE – TACOMA, L. E. (eds.): Migration and Mobility in the Early Roman Empire. Leiden – Boston, Brill, 2016, 345–389. (Studies in Global Social History 23)
- TAM 5.1 KEIL, J. – HERRMANN, P. (eds.): Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti. Regio septentrionalis ad orientem vergens. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. (Tituli Asiae Minoris 5/1)
- TESTINI 1980 TESTINI, P.: Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI. Propedeutica – topografia cimiteriale – epigrafia – edifici di culto. Bari, Edipuglia, 1980.
- TETTAMANTI 1972 TETTAMANTI S.: Előzetes jelentés a Vác-Kavicsbányai avar temető feltárásáról. StudCom 1 (1972) 45–52.
- TitAq II KOVÁCS P. – SZABÓ Á. (cura): Tituli Aquincenses. Vol. II. Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti. Budapest, Pytheas, 2010.
- TOMLIN 2015 TOMLIN, R. S. O.: Roman Britain in 2014. III. Inscriptions. Britannia 46 (2015) 383–420.
- TONČINIĆ 2011 TONČINIĆ, D.: Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije. – Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia. Split, Arheološki muzej u Splitu, 2011. (Katalozi i monografije 4)
- TOPÁL 1981a TOPÁL J.: Matrica (Százhalombatta–Dunafüred) korai és középső császárkori temetője. ArchÉrt 108 (1981) 70–78.
- TOPÁL 1981b TOPÁL J.: The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta–Dunafüred). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. (Fontes archaeologici Hungariae)
- TOPÁL 1993 TOPÁL, J.: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road I. Budapest, [Budapesti Történeti Múzeum], 1993. (Aquincum nostrum)

- TOPÁL 2003 TOPÁL J.: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road II. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2003. (Aquincum nostrum)
- TÓTH 1987–1988 Tóth E.: Az alsóhetényi 4. századi erős és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 22–61.
- TÓTH 2011a TÓTH E.: Utószó Szent Quirinus vértanú szenvedéstörténetéhez. In: BALOGH A.: Szent Quirinus vértanú püspök. Repr. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város, 2011, 51–78.
- TÓTH 2011b TÓTH E.: Lapidarium Savariense: Savaria római feliratos kőemlékei. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011. [Savaria 34/2 (2011)]
- TÓTH 2015 TÓTH I.: Pannoniai vallástörténet, Pécs–Budapest, Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L’Harmattan – Könyvpont, 2015. (Ókor – Történet – Írás 2.)
- TÓTH 2016 TÓTH R. V.: Az 1926–29-es években lévő Aranyhegyi-patak menti ásítás leletanyagának beazonosítása és értelmezése. Alapszakos záródolgozat. Kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2016.
- TÓTH 2018 TÓTH Z.: Az áldozati állatok eltemetésének kontinuitása a késő avar korban. In: HÁGA T. K. – KOLOZSI B. (szerk.): Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Debrecen, Déri Múzeum Régészeti Tár, 2018, 9–132. (Tempora Obscura 4.)
- TÓTH 2019 TÓTH A. J.: Vengeful Demons in Ancient Greek Religion. In: PÓCS É. (ed.): Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2019, 161–174.
- TOYNBEE 1971 TOYNBEE, J. M. C.: Death and Burial in the Roman World. Ithaca – New York, Cornell University Press, 1971. (Aspects of Greek and Roman life)
- TYBOUT 2016 TYBOUT, R. A.: Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains. In: LIGHT, L. DE – TACOMA, L. E. (eds.): Migration and Mobility in the Early Roman Empire. Leiden – Boston, Brill, 2016, 390–437. (Studies in Global Social History 23)
- UBL 2006 UBL, H.: Defunctus in expeditione Germanica, Lauriacum mortuus. Ein neues Kapitel zur Geschichte Lauriacums und der Adler der Legio II Adiutrix. RÖ 29 (2006) 1–16.
- UBL 2013 UBL, H.: Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens. Graz, Uni-Press Graz, 2013. (Austria Antiqua 3)

- URAY-KÖHALMI 2001 URAY-KÖHALMI K.: A búcsú fokozatai (Nanaj anyag alapján). In: PÓCS É. (szerk.): Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 19-25. (Tanulmányok a transzcendensről II.)
- UZSOKI 1969 UZSOKI A.: Die Seidlungsgeschichte der la Tene B–C Periode des Komitats Győr-Sopron. MFMÉ 1969/2, 69–82.
- UZSOKI 1970 UZSOKI A.: Vorbericht über die Ausgrabungen des keltischen Gräberfeldes von Ménfőcsanak. Arrabona 12 (1970) 56–57.
- VASILIC 1953 VASILIC, B.: Novopronadjeni nadgrobni spomenici u Sremskoj Mitrovici. RVM 2 (1953) 146–147.
- VERMEULE 1979 VERMEULE, E.: Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1979. (Sather Classical Lectures 46)
- VERSNEL 1970 VERSNEL, H. S.: Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph. Leiden, E. J. Brill, 1970.
- VÁGÓ-BÓNA 1976 B. VÁGÓ E. – BÓNA I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- VÁMOS 2006 VÁMOS P.: Feltárás az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében. AqFüz 12 (2006) 15–23.
- VISY 1974 VISY Zs.: Előzetes jelentés Intercisa 1970–72. évi feltárásáról. ARegia XIII (1972) 245–263.
- VISY 1988 VISY Zs.: Der pannonische Limes in Ungarn. Budapest – Stuttgart, Corvina – Konrad Theiss Verlag, 1988.
- VISY 2003 VISY Zs.: ALTA RIPA CASTELLUM. In: VISY Zs. (ed.): The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Budapest, Teleki László Foundation, 2003, 124–126.
- VORBECK 1980a VORBECK, E.: Militärschriften aus Carnuntum. Wien, Kulturreferat der Niederösterreichischen Landesregierung, Abt. III/2, 1980².
- VORBECK 1980b VORBECK, E.: Zivilinschriften aus Carnuntum. Wien, Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, 1980.
- VÖRÖS 1991 VÖRÖS I.: Temetési étel- és állatáldozat leletei Solymár kora császárkori temetőjében. StudCom 21 (1991) 349–359.
- VULIC 1910 VULIC, N.: Antike Denkmäler in Serbien. JÖAI XIII (1910) 197–228.
- WATSON 1952 WATSON, G. R.: Theta Nigrum. JRS 42 (1952) 26–62.
- WEAVER 1972 WEAVER, P. R. C.: Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves. Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

- WICKER 2008 WICKER E.: Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2008.
- WIGG 1993a WIGG, A.: Zu Funktion und Deutung der Aschengruben. In: STRUCK, M. (hrsg.): Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Internationale Fachkonferenz vom 18.-20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz. Mainz, Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 1993, 111–116. (Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz 3)
- WIGG 1993b WIGG, A.: Grabhügel des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. an Mittelrhein, Mosel und Saar. Trier, Selbstverlag des Rheinischen Landesmuseums Trier, 1993. (Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete 16)
- WILLIAMS 2012 WILLIAMS, C. A.: Reading Roman Friendship. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- WILMANN 1873 WILMANN, G.: Exempla Inscriptionum Latinarum. Tomus prior. Berolini, Weidmann, 1873.
- WISSOWA 1925 WISSOWA, G.: s. v. *Lemuria*. In: KROLL, W. (hrsg.): PWRE. Band XII. Stuttgart, J. B. Metzler, 1925, col. 1931–1933.
- WOSINSZKY 1896 WOSINSZKY M.: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest, Franklin Nyomda, 1896.
- ZALAI-GAÁL 1988 ZALAI-GAÁL I.: Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeológiai elemzése. BÁMÉ XIV (1988) 5–178.
- ZALAI-GAÁL 2001 ZALAI-GAÁL I.: Az újkőkor kutatásának legújabb eredményei Tolna megyében. In: GAÁL A. (szerk.): Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából. Időszaki régészeti kiállítás a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumban. 1999. május 18. – 2002. szeptember 30. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 2001, 11–18.
- ZIDEK 2012 ZIDEK, N.–Ch.: Delicati und deliciae. Versuch einer Begriffsbestimmung. Diplomarbeit (Mag. phil.). Kézirat, Universität Wien, Alte Geschichte und Altertumskunde. Wien 2012.
- ZIMMERMANN 2012 ZIMMERMANN, M.: Bemerkungen zur Verbreitung und Bedeutung der Inschriftenformel *in suo (posuit)*. ZPE 182 (2012) 278–286.
- ZSIDI 1984 ZSIDI P.: A Kaszás-dűlő–raktárréti római kori temető elemzése. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 1984.
- ZSIDI 1996–1997 ZSIDI P.: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. ArchÉrt 123–124 (1996–1997) 17–48.

Folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek rövidítése:

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrensis
AE	L'Année Épigraphique
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
AJA	American Journal of Archaeology
AJPh	American Journal of Philology
AKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
ANRW	TEMPORINI, H. – HASSE, W. (hrsg.): Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1972ff.
AnthrK	Anthropológiai Közlemények
ActaMN	Acta Musei Napocensis
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis
AqFüz	Aquincumi Füzetek
AR	Archeologické Rozhledy
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények
ARegia	Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve
AVes	Arheološki vestnik
BAR	British Archaeological Reports
BÁMÉ	A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (= Wosinszky Mór Múzeum Évkönyvei)
BdA	Bollettino d'Arte
BJ	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande
BudRég	Budapest Régiségei
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani

DAGR	DAREMBERG, Ch. – SAGLIO E. (eds.): Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines. Paris, Librairie Hachette et Cie, 1877–1919.
DNP	CANCIK, H. – SCHNEIDER, H. (hrsg.): Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 2004ff.
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
EphEp	Ephemeris Epigraphica. Corporis inscriptionum Latinarum supplementum
FUFG	Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte (Wien)
GaR	Greece and Rome
GAW	GEORGES, K. E. (hrsg.): Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003 ¹³ .
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
HOMÉ	A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve
JA EI	Journal of Ancient Egyptian Interconnections
JGE	Journal of Geochemical Exploration
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
JRS	The Journal of Roman Studies
LUPA	Die Bilddatenbank Ubi Erat Lupa: www.lupa.at
MEFRA	Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei
MFME–StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: Studia Archaeologica
OLD	GLARE, P. G. W. – STRAY, CH. (eds.): Oxford Latin Dictionary. Oxford, Oxford University Press, 2012.
PWRE	WISSOWA, G. et al. (hrsg.): Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Stuttgart, J. B. Metzler, 1893–1980.
RAC	KLAUSNER, Th. et al. (hrsg.): Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt. Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1950ff.
RAHAL	Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain

RIDA	Revue Internationale des droits de l'Antiquité
RKM	Régészeti Kutatások Magyarországon / Archaeological Investigations in Hungary
RÖ	Römisches Österreich
RVM	Rad Vojvodanskih Muzeja
SBWien	Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften
SEB	Sylloge Epigraphica Barcinonensis
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SJ	Saalburg Jahrbuch
SpecNova	Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis
StudCom	Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból
ŠtZ	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV
Teológia	Teológia. Hittudományi folyóirat
TTL	Thesaurus linguae Latinae editus iussu et auctoritate consilii ab academiis quinque germanicarum Berolinensis Gottingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis. Lipsiae – München – Berlin, B. G. Teubner – Verlag Saur – Walter de Gruyter, 1900ff.
Tusculum	Tusculum: časopis za solinske teme
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WorldA	World Archaeology
ZM	Zalai Múzeum
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZRG	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung

Ókori szerzők, művek rövidítésjegyzéke

Aischyl.	Aischylos
<i>Ag.</i>	<i>Agamemnón</i>
Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus
	<i>Res gestae</i>
Anth. Gr.	Anthologia Graeca
App.	Appianos
<i>civ.</i>	<i>bella civilia (Emphylión)</i>
<i>Mithr.</i>	<i>Mithridateios</i>
Apul.	Apuleius
<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
Athenag.	Athéni Athenagóras
<i>De res.</i>	<i>De resurrectione (Perì anastáseōs nekrôn)</i>
Aug.	Aurelius Augustinus
<i>Conf.</i>	<i>Confessiones</i>
<i>De cur. mort.</i>	<i>De cura pro mortuis gerenda</i>
<i>De civ. Dei</i>	<i>De civitate Dei</i>
Aur. Vict.	Aurelius Victor
<i>Caes.</i>	<i>Liber de Caesaribus</i>
<i>epit. Caes.</i>	<i>Epitome de Caesaribus</i>
Auson.	D. Magnus Ausonius
<i>Par. Praef. Vers.</i>	<i>Parentalia. Item praefatio versibus adnotata.</i>
Caes.	Caesar, C. Iulius
<i>bell. civ.</i>	<i>Commentariorum libri III de bello civili</i>
<i>bell. Gall.</i>	<i>Commentariorum libri VII de bello Gallico</i>
Cass. Dio	Cassius Dio, Lucius
	<i>Rhómaiké historia</i>
Catull.	C. Valerius Catullus
	<i>carmina</i>
Cens.	Censorinus
	<i>de die natali</i>
Cic.	Cicero, M. Tullius
<i>Brut.</i>	<i>Brutus</i>
<i>Leg.</i>	<i>De legibus</i>
<i>Nat.</i>	<i>De natura deorum</i>
<i>Phil.</i>	<i>In M. Antonium orationum Philippicarum libri XIV</i>
<i>Verr.</i>	<i>In Verrem</i>
Cod. Iust.	Codex Iustinianus
Cod. Theod.	Codex Theodosianus
Cons. Const.	Consularia Constantinopolitana (ed. Th. Mommsen)
Démosth.	Démostenés
<i>or.</i>	<i>orationes</i>

Dig.	Digesta (Corpus Iuris Civilis)
Dion. Hal. <i>Ant. Rom.</i>	Dionysios Halikarnasseus <i>Antiquitates Romanae (Rómaiké Archaialogia)</i>
Eur. <i>Hel.</i>	Euripidés <i>Helené</i>
Eus. <i>Hist. Eccl.</i>	Eusebius Caesariensis <i>Ekklēsiastikē historía</i>
Eutr.	Eutropius <i>Breviarium ab urbe condita</i>
Fest.	Festus <i>Breviarium rerum gestarum populi Romani</i>
Front. <i>Strat.</i>	Frontinus, Sex. Iulius <i>Strategemata</i>
Fulg. <i>Serm. ant.</i>	Fab. Planciades Fulgentius <i>Expositio sermonum antiquorum</i>
Gai.	Gaius <i>Institutiones</i>
Hérod.	Hérodianos <i>Tés meta Markon basileias historiai</i>
Hér.	Hérodotos <i>Historiai</i>
Hés. <i>op.</i>	Hésiodos <i>Erga kai Hémerai</i>
Hld.	Héliodóros <i>Aithiopika</i>
Hom. <i>Il.</i> <i>Od.</i>	Homéros <i>Iliás</i> <i>Odyseia</i>
Hor. <i>Carm.</i>	Q. Horatius Flaccus <i>Carmina</i>
Inst. Iust.	Institutiones Iustiniani (Corpus Iuris Civilis)
Ios. <i>bell. Iud.</i> <i>vita</i>	Iosephus Flavius <i>Historia Iudaikou polemu pros Rómaius</i> <i>Iosepou bios</i>
Isid.	Isidorus Hispalensis <i>Origines (Etymologiae)</i>
<i>Itin. Alex.</i>	<i>Itinerarium Alexandri</i>
Iul. Val.	Iulius Valerius Alexander Polemius <i>Res gestae Alexandri Macedonis</i>
Iuv. <i>Sat.</i>	Iuvenalis <i>Saturae</i>

Kall. <i>epigr.</i>	Kallimachos <i>Epigrammata</i>
Lact. <i>Inst.</i>	Lucius Caecilius Firmianus Lactantius <i>Divinae institutiones</i>
Liv.	Livius, T. <i>Ab Urbe condita</i>
Lucan.	Marcus Annaeus Lucanus <i>bellum civile (Pharsalia)</i>
Lykoph. <i>Alex.</i>	Chalkisi Lykophrón <i>Alexandra</i>
Mart.	Martialis
Min. Fel.	Minucius Felix <i>Octavius</i>
Nonn.	Panopolisi Nonnos <i>Dionysiaká</i>
Onas.	Onasander <i>Stratégikos</i>
Ovid. <i>Ib.</i> <i>Fast.</i> <i>Met.</i> <i>Trist.</i>	P. Ovidius Naso <i>Ibis</i> <i>Fasti</i> <i>Metamorphoses</i> <i>Tristia</i>
Paul. <i>Sent.</i>	Iulius Paulus <i>Sententiae receptae</i>
Paul. Diac. <i>Hist. Lang.</i>	Paulus Diaconus <i>Historia Langobardorum</i>
Paus.	Pausanias <i>Periéghésis tés Hellados</i>
<i>Pass. Quir.</i>	<i>Passio Quirini</i>
Petron. <i>Sat.</i>	Petronius <i>Satyrica</i>
Plaut. <i>Most.</i>	Titus Maccius Plautus <i>Mostellaria</i>
Plin. <i>Nat. Hist.</i>	C. Plinius Secundus Maior <i>Naturalis Historia</i>
Plin. Min. <i>epist.</i>	Caius Plinius Caecilius Secundus <i>Epistulae</i>
Plut. <i>Arat.</i> <i>Brut.</i> <i>Caes.</i> <i>Cato min.</i>	Plutarkhos <i>Aratos</i> <i>Brutus</i> <i>Caesar</i> <i>Cato minor</i>

<i>Demetr.</i>	<i>Démétrios Poliorkétés</i>
<i>Kim.</i>	<i>Kimón</i>
<i>Mar.</i>	<i>Marius</i>
<i>mor.</i>	<i>Moralia (Éthika)</i>
<i>Otho</i>	<i>Otho</i>
<i>Pel.</i>	<i>Pelopidas</i>
<i>Phil.</i>	<i>Philopoimén</i>
<i>Pomp.</i>	<i>Pompeius</i>
<i>Rom.</i>	<i>Romulus</i>
<i>Sull.</i>	<i>Sulla</i>
<i>Thes.</i>	<i>Theseus</i>
Prop.	Sextus Propertius <i>Elegiae</i>
Rufin.	Rufinus Aquileiensis <i>Apologia adversus Hieronymum</i>
Sen.	Seneca <i>Epistulae morales ad Lucilium</i> <i>Naturales quaestiones</i> <i>De Consolatione ad Helviam Matrem</i>
Serv.	Maurus Servius Honoratus <i>Commentarius in Vergilii Aeneida</i>
SHA	Scriptores Historiae Augustae
<i>Alb.</i>	<i>Clodius Albinus</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexander Severus</i>
<i>Aur.</i>	<i>Marcus Aurelius</i>
<i>Carac.</i>	<i>Antoninus Caracalla</i>
<i>Comm.</i>	<i>Commodus</i>
<i>Gord.</i>	<i>Gordiani tres</i>
<i>Hadr.</i>	<i>Hadrianus</i>
<i>Heliog.</i>	<i>Heliogabalus</i>
<i>Max. Balb.</i>	<i>Maximus et Balbus</i>
<i>Opil.</i>	<i>Opilius Macrinus</i>
<i>Pius</i>	<i>Antoninus Pius</i>
<i>Sept. Sev.</i>	<i>Septimius Severus</i>
<i>Tac.</i>	<i>Tacitus</i>
<i>trig. tyr.</i>	<i>Tyranni Triginta</i>
<i>Ver.</i>	<i>Verus</i>
Senud.	Atripéi Szent Senuda <i>Contra Origenistas</i>
Sil.	Tib. Catius Asconius Silius Italicus <i>Punica</i>
Soph.	Sophoklés <i>Antigoné</i>
Stat.	P. Papinius Statius <i>Silvae</i> <i>Thebais</i>

Strab.	Strabón
<i>Geogr.</i>	<i>Geógraphika hypomnémata</i>
Suet.	Suetonius
<i>Aug.</i>	<i>divus Augustus</i>
<i>Cal.</i>	<i>Caligula</i>
<i>Claud.</i>	<i>divus Claudius</i>
<i>Tib.</i>	<i>Tiberius</i>
Synes.	Synesius Cyrenius
<i>epist.</i>	<i>epistulae</i>
Tac.	P. Cornelius Tacitus
<i>Ann.</i>	<i>Annales</i>
<i>Germ.</i>	<i>Germania (De origine et situ Germanorum liber)</i>
<i>Hist.</i>	<i>Historiae</i>
Tert.	Quintus Septimius Florens Tertullianus
	<i>De anima</i>
Tib.	Albius Tibullus
	<i>Elegiae</i>
Thuk.	Thukydidés
	<i>Ho polemos tón Peloponnésión kai Athénaión</i>
Val. Max.	Valerius Maximus
<i>mem.</i>	<i>Facta et dicta memorabilia</i>
Vell.	Velleius Paterculus, C.
	<i>Historia Romana libri II</i>
Veg.	Vegetius
<i>mil.</i>	<i>De rei militaris</i>
Verg.	P. Vergilius Maro
<i>Aen.</i>	<i>Aeneis</i>
XII Tab	Lex duodecim tabularum
Xen.	Xenophón
<i>Anab.</i>	<i>Anabasis</i>
<i>Hell.</i>	<i>Hellénika</i>
Zosim.	Zosimos
<i>hist.</i>	<i>Historia nea</i>

Mellékletek

1. táblázat: *Translatio cadaveris* – latin feliratok
2. táblázat: *Translatio cadaveris* – görög feliratok
3. táblázat: A kenotáfiumszerű sírfeliratok és a feltételezett szállítási távolságok
4. táblázat: A *desideratus*-sírfeliratok és a feltételezett szállítási távolságok
5. táblázat: Kenotáfiumszerű objektumok I.
6. táblázat: Kenotáfiumszerű objektumok II.
7. táblázat: Az ún. áldozati gödrök („*Opfergruben*”)
8. Feliratok katalógusa